

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ

ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ

16^{ος} -19^{ος} ΑΙΩΝΑΣ
ΤΕΥΧΟΣ Α΄

Διδακτορική Διατριβή
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

Επιβλέπουσα
ΜΑΡΩ ΦΙΛΙΠΠΑ – ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ
τέως Καθηγήτρια ΕΜΠ

ΑΘΗΝΑ 2022

Attribution-NonCommercial 4.0
International (CC-BY-NC 4.0)

Τριμελής Συμβουλευτική επιτροπή

Επιβλέπουσα

- ΜΑΡΩ ΦΙΛΙΠΠΑ – ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ
(τέως Καθηγήτρια ΕΜΠ)

Μέλη

- ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ
(Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών)
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΙΑΜΠΑΟΣ
(Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΜΠ)

Επταμελής Εξεταστική επιτροπή

- ΜΑΡΩ ΦΙΛΙΠΠΑ – ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ
(τέως Καθηγήτρια ΕΜΠ)
- ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ
(Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών)
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΙΑΜΠΑΟΣ
(Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΜΠ)
- ΝΙΚΟΣ ΜΠΕΛΑΒΙΛΑΣ
(Καθηγητής, ΕΜΠ)
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΡΑΔΗΜΑΣ
(τέως Καθηγητής ΕΜΠ)
- ΕΙΡΗΝΗ ΚΛΑΜΠΑΤΣΕΑ
(Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, ΕΜΠ)
- ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΛΑΒΒΑ
(Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, ΕΜΠ)

Ημερομηνία προφορικής εξέτασης: 22-12-2022

Η έγκριση της παρούσας Διδακτορικής Διατριβής από την επταμελή εξεταστική επιτροπή και την Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου δεν προϋποθέτει αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 22, παράγραφος 2 του Ν. 5343/1932.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΕΥΧΟΥΣ Α΄

5 ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

7 ΠΡΟΛΟΓΟΣ - ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

1.ΕΙΣΑΓΩΓΗ

- 9** - 1.1 ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ, ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ
- 10** - 1.2 ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ ΕΡΕΥΝΑΣ
- 18** - 1.3 ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ, ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

2. Ο ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ

- 23** - 2.1 Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΣΤΟΝ ΧΡΟΝΟ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ
- 30** - 2.2 ΜΟΡΦΕΣ ΚΑΙ ΘΕΣΜΟΙ ΤΟΥ ΜΟΝΑΣΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

3. Ο ΤΟΠΟΣ

- 37** - 3.1 ΦΥΣΙΚΟ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ
- 48** - 3.2 ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ

4. ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ - ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ

- 59** - 4.1 ΤΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ
- 79** - 4.2 ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ
- 90** - 4.3 ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΚΑΙ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΑ – ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ
- 112** - 4.4 ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΕΚΤΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ
- 121** - 4.5 ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

5. ΤΟ ΜΟΝΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ

- 154** - 5.1 Η ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ
- 165** - 5.2 Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΣΤΟΝ ΧΡΟΝΟ

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

- 177** - 6.1 ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΜΟΝΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ – ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΤΗΤΕΣ
- 207** - 6.2 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

213 - ΣΥΝΟΨΗ

220 - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

243 - ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ, ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ-ΧΑΡΤΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ - ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η ενασχόλησή μου με την αρχιτεκτονική των μεταβυζαντινών μοναστηριών της Πάρου ξεκίνησε την περίοδο των μεταπτυχιακών σπουδών μου, στο πλαίσιο των οποίων πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες αποτυπώσεις ορισμένων από αυτά. Κατά την διάρκεια των παραπάνω σημαντική υπήρξε η βοήθεια της Μάρως Φίλιππα – Αποστόλου, Καθηγήτριας ΕΜΠ, η οποία στην συνέχεια παρακολούθησε ως κύρια επιβλέπουσα την εξέλιξη της διδακτορικής διατριβής, παρέχοντας απλόχερα κάθε είδους υποστήριξη και συμβάλλοντας καθοριστικά σε όλα τα στάδιά της. Την ευχαριστώ θερμά για τις συμβουλές, τις παρατηρήσεις, τις υποδείξεις της, αλλά και για την υπομονή της στο μεγάλο διάστημα έως την ολοκλήρωση της διατριβής. Πολύτιμη υπήρξε η βοήθεια των μελών της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής Σταύρου Μαμαλούκου, Αναπληρωτή Καθηγητή Πανεπιστημίου Πατρών και Κωνσταντίνου Τσιαμπάου, Αναπληρωτή Καθηγητή ΕΜΠ, ενώ χρήσιμες για τα ιστορικά ζητήματα του θέματος υπήρξαν και οι παρατηρήσεις του Ηλία Κολοβού, Αναπληρωτή Καθηγητή Πανεπιστημίου Κρήτης

Ευχαριστίες οφείλονται και στα υπόλοιπα μέλη της επταμελούς επιτροπής αξιολόγησης, Νίκο Μπελαβίλα, Καθηγητή ΕΜΠ, Ειρήνη Κλαμπατσέα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΕΜΠ, Σταυρούλα Λάββα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΕΜΠ και ιδιαίτερα στον Κωνσταντίνο Καραδήμα, τέως Καθηγητή ΕΜΠ και αρχικά μέλος της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, ο οποίος αντικαταστάθηκε πρόσφατα λόγω αφυπηρέτησης.

Η ολοκλήρωση της διατριβής δεν θα ήταν δυνατή χωρίς την χορήγηση ειδικής επιστημονικής άδειας από την Σχολή Μηχανικών και το Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στο οποίο διδάσκω. Ευχαριστίες οφείλω στους συναδέλφους μου μέλη ΔΕΠ, καθώς και στα μέλη της Γραμματείας του Τμήματος, για την διεκπεραίωση της παραπάνω διαδικασίας.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες, για την διευκόλυνση σχετικά με την πρόσβαση στα μοναστηριακά συγκροτήματα και την εξεύρεση και μελέτη αρχαιακού υλικού, οφείλονται στους:

Πρωτοπρεσβύτερο πατέρα Σπυρίδωνα Φωκιανό, πατέρα Εμμανουήλ Τζιώτη και πατέρα Γεώργιο Τριαντάφυλλο,

Αλέγκρε Εσκαλονή, προϊσταμένη της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πάρου,

Γιάννη Βασιλειόπουλο, υπεύθυνο του μουσείου και της συλλογής του Όθωνος Κάπαρη στη Νάουσα της Πάρου,

Τάσο Κασαπίδη για τις πληροφορίες και την επίσκεψη στο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη Δέτη στη Νάουσα,

Αρσενία Φραντζή για τις πληροφορίες και την φιλοξενία στο μοναστήρι του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο,

Γεώργιο Χανιώτη για τις πληροφορίες και την φιλοξενία στο μοναστήρι της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια Λευκών.

Στην τελική επιμέλεια των τευχών της διατριβής και στην ψηφιακή απόδοση ορισμένων από τα σχέδια συνέβαλαν οι νέοι συνάδελφοι Χαράλαμπος Σταθούλης, Χριστίνα Τουτζαράκη, Αλίκη Καρανικόλα και Ευγενία Κοβότσου. Τους ευχαριστώ θερμά για την συνεργασία και την βοήθειά τους.

Ευχαριστίες οφείλονται σε πολλούς ακόμα φίλους και συναδέλφους οι οποίοι βοήθησαν ποικιλοτρόπως στην ολοκλήρωση της εργασίας, και οι οποίοι είναι δύσκολο να αναφερθούν ξεχωριστά. Ωστόσο ειδική αναφορά πρέπει να γίνει στους παριανούς, αδελφικούς φίλους Σταύρο και Αλεξάνδρα Φραντζή και Μαρία και Παναγιώτη Τριβυζά στους οποίους οφείλεται και η πρώτη γνωριμία μου με τα μοναστήρια του νησιού.

Τέλος, καθοριστική για την εξέλιξη της εργασίας ήταν η συμβολή του συζύγου μου Παναγιώτη Στέφα, αρχιτέκτονα, τόσο κατά την επίσκεψη και αποτύπωση των μοναστηριακών συγκροτημάτων, όσο και κατά την διερεύνηση των αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών τους και την προσπάθεια ερμηνείας τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ, ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Αντικείμενο της μελέτης είναι η παρουσίαση των μοναστηριακών συγκροτημάτων της Πάρου και η διερεύνηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της αρχιτεκτονικής τους, όπως διαμορφώθηκαν την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Η εξέταση του θέματος εκτείνεται χρονικά από την ύστερη Λατινοκρατία, οπότε εμφανίζονται οι πρώτες πληροφορίες για λειτουργία μοναστηριών στο νησί και φθάνει έως τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, όταν μετά τα σχετικά διατάγματα της Οθωμανικής αντιβασιλείας η εκκλησία και ο μοναχισμός στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος οδηγούνται σε μία νέα φάση.

Τα παριανά μοναστήρια είναι γνωστά στην πλειονότητά τους ήδη από το τέλος του 19ου αιώνα μέσα από το άρθρο-κατάλογο του Ε. Δράκου, υπό τον τίτλο «*Μοναί ελληνικάί, αι εν Πάρω 35*». Η μέχρι σήμερα έρευνα έχει ανεβάσει τον αριθμό τους σε περισσότερα από 40. Το πλήθος τους αποτέλεσε έναν από τους παράγοντες επιλογής του θέματος καθώς συνέβαλε στην συγκέντρωση ικανού αριθμού τεκμηρίων και στη δυνατότητα εξαγωγής γενικών συμπερασμάτων παρά τις αλλοιώσεις αρκετών από αυτά. Ως προς την κατάσταση διατήρησης, αποτελούν ένα ανομοιογενές σύνολο. Σε αυτό περιλαμβάνονται περιπτώσεις συγκροτημάτων πλήρως διατηρούμενων, άλλων με σχετική κτιριακή πληρότητα και ορισμένων εκ των οποίων διατηρείται πλέον μόνο το καθολικό. Επίσης περιλαμβάνονται κτιριακά συγκροτήματα τα οποία δεν είναι σαφές εάν ποτέ λειτούργησαν ως μοναστήρια καθώς και κάποια των οποίων η ακριβής θέση είναι άγνωστη. Η παραπάνω ανομοιογένεια οφείλεται εν μέρει στην διάρκεια λειτουργίας τους η οποία ποικίλει. Κάποια είχαν ήδη εγκαταλειφθεί από το τέλος του 17^{ου} αιώνα, ίσως και νωρίτερα, ενώ ορισμένα συνεχίζουν να λειτουργούν αδιάλειπτα έως σήμερα. Τα τελευταία έχουν ιδιαίτερα αλλοιωθεί, ορισμένα μάλιστα περιλαμβάνουν εκτεταμένες ανακατασκευές του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα. Δυστυχώς μικρές ή μεγαλύτερες αλλοιώσεις παρατηρούνται στο σύνολο σχεδόν των περιπτώσεων. Ποικιλία εμφανίζεται επίσης στο ιδιοκτησιακό καθεστώς και στον τρόπο διοίκησης των μοναστηριών στις διάφορες περιόδους της λειτουργίας τους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει τέλος και η επιλογή των θέσεών τους. Παρατηρείται διασπορά στο χώρο και ισομερής κατανομή σε όλο το νησί, με τον σχηματισμό ωστόσο επιμέρους ενοτήτων σε ορισμένες περιοχές. Τα συναντάμε σε απομακρυσμένες θέσεις αλλά και στις παρυφές των οικισμών. Ως προς το υψόμετρο συγκεντρώνονται κυρίως στην ζώνη έως 200μ, ωστόσο ορισμένα βρίσκονται σε ψηλότερες κορυφές, ενώ άλλα στην άκρη του αιγιαλού. Η παραπάνω ανομοιογένεια δεν χαρακτηρίζει και τον χρόνο ίδρυσής τους, καθώς στην πλειονότητά τους φαίνεται ότι έχουν ιδρυθεί στο σύντομο χρονικό διάστημα από το τέλος του 16^{ου} έως τον μέσον του 17^{ου} αιώνα.

Όλα όσα αναφέρθηκαν καταδεικνύουν ότι, με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, τα μοναστήρια της Πάρου συνιστούν ένα σύνολο με ποικιλία αλλά και συνοχή. Η εικόνα του εμπλουτίζεται περαιτέρω από το πλήθος των εξωγενών επιδράσεων οι οποίες εντοπίζονται ούτως ή άλλως σε όλες τις εκφάνσεις της τοπικής αρχιτεκτονικής του νησιού. Στο σύνολο αυτό διακρίνεται η παρουσία ενός κοινού αρχιτεκτονικού λεξιλογίου και ενός γενικού τύπου ο οποίος ανιχνεύεται σε μεγάλο αριθμό περιπτώσεων. Ταυτόχρονα εντοπίζονται διαφοροποιήσεις, παραλλαγές και εξαιρέσεις του γενικού αυτού τύπου. Ως συνέπεια των παραπάνω σχηματίζονται επιμέρους ομάδες, με ιδιαίτερο κατά περίπτωση χαρακτήρα, ανάλογα με το κριτήριο κατηγοριοποίησης.

Η διερεύνηση των αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών τους και η αναζήτηση της πιθανότητας διαμόρφωσης ενός μοναστηριακού τύπου στην Πάρο του 16^{ου} και 17^{ου} αι. αποτελεί εύλογο και επιδιωκόμενο στόχο από τον οποίο αναδύονται επιπλέον ερωτήματα. Ποια τα βασικά χαρακτηριστικά και οι παραλλαγές του τύπου αυτού; Ποιες οι καταβολές, οι επιδράσεις και γενικά οι παράγοντες που συνέβαλαν στη διαμόρφωσή του; Ποιά άραγε από τα παραπάνω είναι κοινά και ποιά διαφέρουν από αυτά των γνωστών «παραδοσιακών τύπων» του «ανατολικού» μοναχισμού αλλά και του αντίστοιχου «δυτικού»; Σε ποιο βαθμό οι διαφοροποιήσεις και οι παραλλαγές σχετίζονται με την θέση, το καθεστώς λειτουργίας, ή άλλους παράγοντες όπως οι μεταγενέστερες επεμβάσεις ή η ένταξη νέων χρήσεων; Σε ποιο βαθμό ανιχνεύεται και στα παριανά παραδείγματα ο διαχρονικά γνωστός διφυής ή και πολλαπλός χαρακτήρας των μοναστηριακών συγκροτημάτων ο οποίος προκύπτει από το πλήθος των λειτουργιών που σε κάθε περίπτωση εξυπηρετούν; Σε ποιο βαθμό οι διαφοροποιήσεις και οι παραλλαγές συνιστούν εξέλιξη στο χρόνο και δημιουργική προσαρμογή στις τοπικές ιδιαιτερότητες ή αποτελούν απλώς επιφανειακή ενσωμάτωση στοιχείων; Υπάρχει ένας επικρατών τύπος καθολικού; Διαπιστώνεται συνάφεια ή όχι μεταξύ του χαρακτήρα του καθολικού και του συγκροτήματος; Ποια η σχέση των καθολικών με το σύνολο της τοπικής ναοδομίας; Ποια η θέση και η συμβολή του συνόλου των συγκροτημάτων στα επιμέρους συστήματα διαχείρισης του χώρου στο νησί και ποιος ο ρόλος και η σχέση τους με το μοναστικό δίκτυο των Κυκλάδων και τα ποικίλα δίκτυα επικοινωνίας στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο του Αιγαίου;

Η διατύπωση και διερεύνηση των παραπάνω ερωτημάτων σχετικά με τις υπόλοιπες, εκτός του καθολικού κατασκευές και η θεώρηση των μοναστηριών ως ενιαίων αρχιτεκτονικών συνθέσεων, καθώς και του συνόλου των συγκροτημάτων ως ενός δικτύου, αποτελούν στοιχεία πρωτοτυπίας της μελέτης, σε σύγκριση με την πλειονότητα των μέχρι σήμερα εκπονημένων εργασιών σχετικά με διάφορα τοπικά μοναστικά δίκτυα, όπου η εξέταση του καθολικού μονοπωλεί τον ενδιαφέρον των μελετητών και απαρτίζει το μεγαλύτερο τμήμα της εργασίας.

Οι απαντήσεις στα ερωτήματα που τέθηκαν, θα συμβάλουν στην μελέτη της μεταβυζαντινής μοναστηριακής αρχιτεκτονικής και ναοδομίας στον νησιωτικό χώρο του συμπλέγματος των Κυκλάδων.

1.2 ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΠΗΓΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η πρώτη γνωστή, συγκεντρωτική καταγραφή των μοναστηριών της Πάρου έγινε στις αρχές του 18^{ου} αιώνα (Χ.Σχ1Α). Περιλαμβάνεται στο έργο του J.P. de Tournefort¹ το οποίο πρωτοεκδόθηκε το 1717 στο Παρίσι μετά την επίσκεψή του στα νησιά του Αιγαίου και στην Μικρά Ασία από τον Μάιο του 1700 έως τον Απρίλιο του 1702. Ο Γάλλος περιηγητής βρέθηκε στην Πάρο από τις 2 έως τις 7 Σεπτεμβρίου του 1701 και κατέγραψε 16 μοναστήρια για τα περισσότερα από τα οποία σημείωσε απλώς το όνομα, σε αρκετές περιπτώσεις παραφθαρμένο. Επίσης ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την Μονή Καπουκίνων της Παροικιάς, το λεγόμενο *Φραγκομονάστηρο* στο οποίο πιθανόν φιλοξενήθηκε. Στον κατάλογό του δεν περιλαμβάνεται η Παναγία Καταπολιανή, την οποία προφανώς αναφέρει ως ένα από τα πλέον σημαντικά μνημεία του νησιού, χωρίς ωστόσο επισήμανση της πιθανής λειτουργία της ως μονής.

¹ Tournefort, 2003

Η επόμενη γνωστή αναφορά ανήκει στα μέσα του 18^{ου} αιώνα και σχετίζεται με όσα μοναστήρια του νησιού είχαν σταυροπηγιακή ιδιότητα και προνόμια. Πρόκειται για καταγραφή των σταυροπηγίων της Παροναξίας του έτους 1754², επί Πατριαρχίας Κυρίλλου του από Νικομηδείας (Χ.Σχ1Β). Σε αυτήν σημειώνεται και η εισφορά την οποία απέδιδαν λόγω της παραπάνω ιδιότητάς τους. Η πληροφορία είναι χρήσιμη για την εκτίμηση του μεγέθους και της περιουσίας της κάθε μονής την περίοδο αυτή. Ο κατάλογος αδρομερώς συμπίπτει με αυτόν του περιηγητή J.P. de Tournefort, και περιλαμβάνει 17 μοναστήρια, ένα από τα οποία ήταν η Παναγία Καταπολιανή. Από τον κατάλογο απουσιάζουν ορισμένα τα οποία είχαν πλέον προσηλωθεί σε μεγαλύτερες μονές του Αιγαίου, όπως στην Μονή Πάτμου και στην Νέα Μονή Χίου.

Λίγο αργότερα, την περίοδο 1770-1774, συντάχθηκαν χειρόγραφοι χάρτες του νησιού από αξιωματικούς του ρωσικού στρατού, κατά την διάρκεια της παραμονής τους στην Πάρο και στο λιμάνι της Νάουσας, στο πλαίσιο του δεύτερου Οθωμανορωσικού πολέμου. Ο πλέον αναλυτικός συντάχθηκε από τον γερμανό αξιωματικό Carl Toll³ (Χ.Σχ1Γ). Σε αυτόν, εκτός των οικισμών, του οδικού δικτύου της εποχής, των καλλιεργούμενων εκτάσεων και του υδρογραφικού δικτύου, έχουν καταγραφεί και 20 από τα μοναστήρια⁴, καταδεικνύοντας την σημασία τους για την χωροταξία του νησιού και την διαχείριση των πόρων του.

Οι οθωνικές καταγραφές των μοναστηριών του νεοσύστατου ελληνικού βασιλείου, κατά την διάρκεια της τρίτης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα, παρουσιάζουν γενικά ελλείψεις ενίοτε και ανακρίβειες⁵. Σχετικά με την Πάρο αναφέρουν 14 μοναστήρια⁶ (Χ.Σχ2Α). Απουσιάζουν αρκετά από όσα περιλαμβάνονταν στις προγενέστερες καταγραφές ενώ ορισμένα εμφανίζονται για πρώτη φορά. Σχετική σύγχυση υπάρχει επίσης γύρω από το ιδιοκτησιακό καθεστώς και το πλαίσιο λειτουργίας πολλών από αυτά. Η Παναγία Καταπολιανή αναφέρεται, ωστόσο δεν της αποδίδεται η ιδιότητα της μονής⁷.

Η πρώτη σχεδόν πλήρης καταγραφή των μοναστηριών έγινε από τον Ε. Δράκο⁸ στο άρθρο-κατάλογο υπό τον τίτλο «Μοναί Ελληνικαί. Αι εν Πάρω 35» το οποίο δημοσιεύτηκε στην περιοδική έκδοση Ιερός Σύνδεσμος, τόμος Ε', το 1899 (Χ.Σχ2Β). Η σφαιρική εικόνα την οποία απέκτησε μελετώντας τα μοναστηριακά αρχεία του νησιωτικού χώρου του Αιγαίου και του Αγίου Όρους, σε συνδυασμό με την επιτόπια έρευνά του, τον κατέστησαν ικανό να εντοπίσει περιπτώσεις οι οποίες δεν διασώζονταν στην μνήμη των κατοίκων, καθώς από αυτές διατηρείτο μόνο το καθολικό ενώ σε άλλες δεν ήταν γνωστή ούτε η θέση τους. Η παραπάνω καταγραφή αποτελεί σημαντική πηγή πληροφοριών για την κατάσταση διατήρησης των συγκροτημάτων στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, οπότε αρκετά από αυτά είχαν πλέον εγκαταλειφθεί

² Ζερλέντης, 1913, 155

³ Ζέη κ.α., ; , 19,34.

⁴ Εκτός των 20 μονών περιλαμβάνεται μία ακόμα καταγραφή με το προσωνύμιο Παναγία. Συμβολίζεται όπως και τα υπόλοιπα μοναστήρια και πιθανόν ταυτίζεται με το γνωστό σήμερα εξωκκλήσι της Παναγίας Γαλατιανής, ενώ βρίσκεται σε θέση πλησιόχωρη του, πιθανόν, μονυδρίου του Τιμίου Σταυρού.

⁵ Τόμπρος, 2001, 103-106,

⁶ Τόμπρος, 2001, Παράρτημα II, Πιν. I, 31

⁷ Τόμπρος, 2001, Παράρτημα I, 8

⁸ Ο Ευστράτιος Δράκος, με καταγωγή από τα Μοσχονήσια, δραστηριοποιήθηκε στο τέλος του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και υπήρξε ιστορικός ερευνητής του Μικρασιατικού Ελληνισμού, κυρίως δε της εκκλησιαστικής ιστορίας της καθ' ημάς Ανατολής. Ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τα ελληνικά μοναστήρια τα οποία «...περιηγήθην επί επταετίαν ολόκληρον τη συστάσει των αρχιερέων...» όπως ο ίδιος αναφέρει. Το πέρασμά του από τις Κυκλάδες γίνεται αντιληπτό και από τις ιδιόχειρες σημειώσεις του σε ορισμένους από τους κώδικες των μοναστηριών τους.

Ο κατάλογός του Ε. Δράκου χρησιμοποιήθηκε ως υπόβαθρο για τις έρευνες των επόμενων μελετητών της ιστορίας και της ναοδομίας του νησιού με κυριότερους τον Α. Ορλάνδο και τον φιλόλογο και ιστορικό Ν. Αλιπράντη.

Το έργο του Α. Ορλάνδου σχετικά με την μεταβυζαντινή ναοδομία του νησιού είναι ευρύτατα γνωστό. Βασίζεται σε στοιχεία τα οποία κατέγραψε κατά την διάρκεια των ετών 1959-1965 στο περιθώριο της παρακολούθησης των εργασιών αποκατάστασης του συγκροτήματος της Παναγίας Καταπολιανής⁹. Τα παραπάνω συγκεντρώθηκαν σε δύο τόμους, Θ' (1961) και Ι' (1964) του ΑΒΜΕ. Περιλαμβάνουν, εκτός των άλλων, συνοπτικές αποτυπώσεις τριών από τα μοναστήρια του νησιού και κατόψεις ορισμένων από τα καθολικά. Επίσης παρουσίαση του συνόλου σχεδόν των μαρμάρινων επιγραφών τους, του τυχόν τοιχογραφικού διακόσμου καθώς και των φορητών εικόνων τους.

Παράλληλα εξελίσσονται οι έρευνες του νεαρού τότε Ν. Αλιπράντη οι οποίες συνεχίζονται αδιάλειπτα έως σήμερα. Το πρώτο σχετικό άρθρο δημοσιεύτηκε το 1970. Σε αυτό χρησιμοποιήθηκε ως υπόβαθρο ο κατάλογος του Ε. Δράκου, εμπλουτισμένος με σύντομη περιγραφή και ιστορικά στοιχεία για 37 περιπτώσεις μοναστηριών. Σε συνέχεια ακολούθησε σειρά άρθρων και μονογραφιών σχετικών με την ιστορία τους, μεταξύ των οποίων και άρθρο με συνοπτική παρουσίαση των αρχιτεκτονικών τους χαρακτηριστικών¹⁰. Στον Ν. Αλιπράντη οφείλεται εκτός των άλλων ο πρόσφατος και πληρέστερος, με βάση τα μέχρι σήμερα γνωστά στοιχεία, κατάλογος των μεταβυζαντινών μοναστηριών του νησιού, ο οποίος ανεβάζει τον αριθμό τους σε 43¹¹.

Παρά τα παραπάνω, η ιστορική έρευνα παρουσιάζει μέχρι σήμερα ελλείψεις. Δεν έχει προς το παρόν επεκταθεί στην μελέτη των σχετικών με την Πάρο οθωμανικών αρχείων και πηγών¹², τα οποία όπως γνωρίζουμε από αντίστοιχες περιπτώσεις νησιών των Κυκλάδων, όπως η Άνδρος¹³, καθώς και άλλων μικρότερων¹⁴, περιέχουν σημαντικές πληροφορίες.

Εκτός των επιμέρους ελλείψεων σχετικά με την ιστορία των μοναστηριών της Πάρου, σχεδόν ανύπαρκτη παραμένει και η έρευνα σχετικά με την αρχιτεκτονική τους, ενώ αντίστοιχη εικόνα επικρατεί για το σύνολο του νησιωτικού συμπλέγματος των Κυκλάδων. Σημαντικά κενά και απουσία συστηματικών μελετών παρουσιάζει επίσης η έρευνα γύρω από την αρχιτεκτονική παρεμφερών συγκροτημάτων, όπως των ποικίλων μορφών των υποστατικών της αγροτικής υπαίθρου στις Κυκλάδες και στον ευρύτερο χώρο του Αιγαίου¹⁵. Η παραπάνω απουσία καθιστά δυσχερή την σύγκριση με αντίστοιχα ή παρεμφερή παραδείγματα, επιτείνοντας τις εγγενείς δυσκολίες του θέματος. Ωστόσο, για τους ίδιους ακριβώς λόγους, η μελέτη του παριανού μοναστικού δικτύου εμφανίζει ενδιαφέρον, καθώς θέτει τις βάσεις για μια ενδεχόμενη ευρύτερη, συγκριτική μελέτη.

⁹ Ορλάνδος, 1961 α, 117, όπου αναφέρει ότι στην καταγραφή βοήθησαν και οι αρχαιολόγοι Χαρίκλεια Μπάρλα και Γεώργιος Δεσπίνης.

¹⁰ Ν. Αλιπράντη, 1998, 269-309.

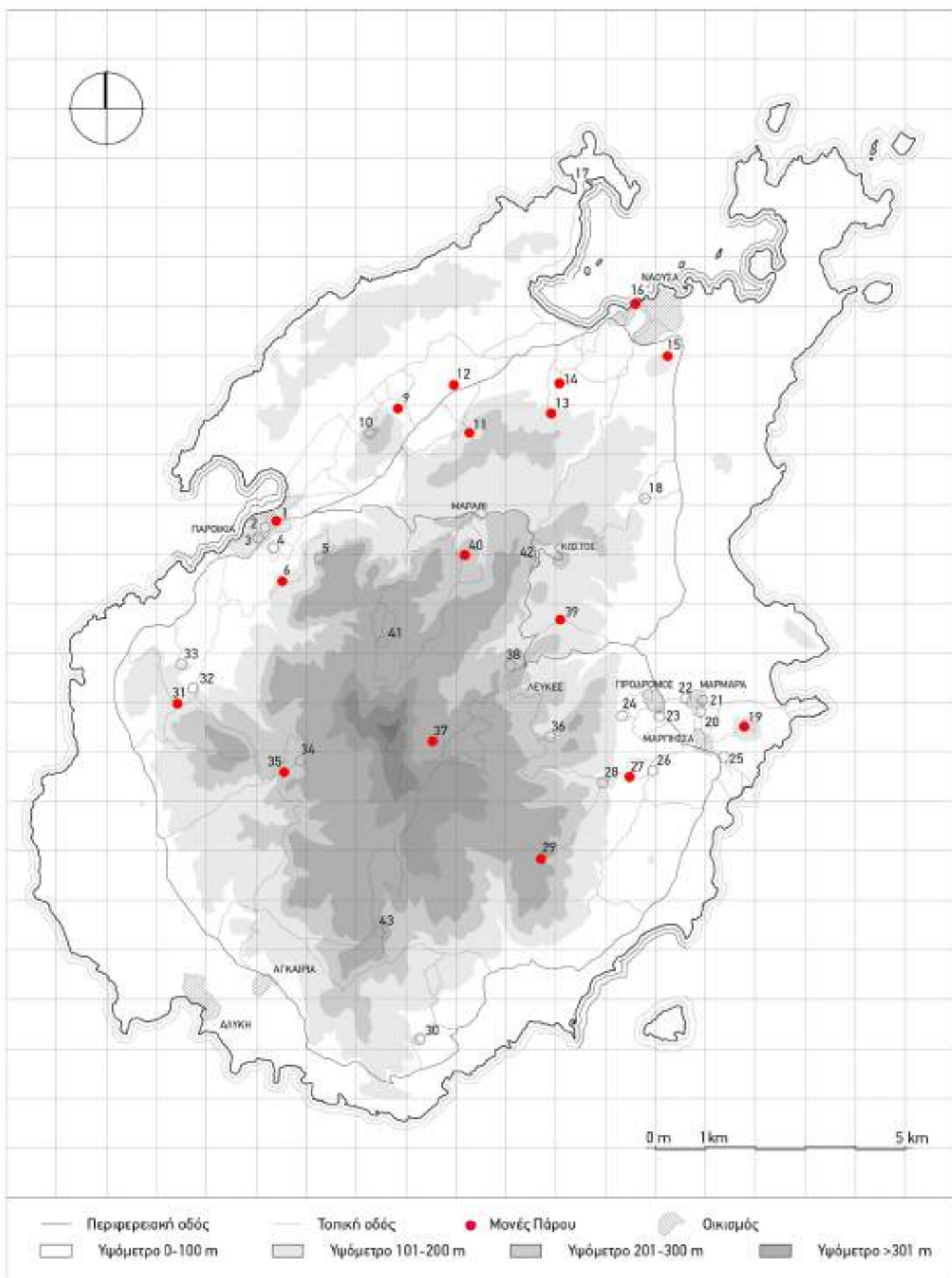
¹¹ Αλιπράντης, 2015, 199-203.

¹² Μικρή εξαίρεση αποτελεί η έρευνα σχετικά με την ακίνητη περιουσία του σημαντικότερου γαιοκτήμονα του 18^{ου} αιώνα, Νικολάου Μαυρογένους, στην οποία εκτός των άλλων καταγράφονται ως θέσεις δύο άγνωστα σήμερα μοναστήρια (Ġanila manastiri και Ayo Vlasti manastiri), ενώ αναφέρεται και ένα συγκρότημα με κελιά και ναό πιθανόν στην περιοχή Λάγγερη (Lankero) (Laiou, 2015, 169).

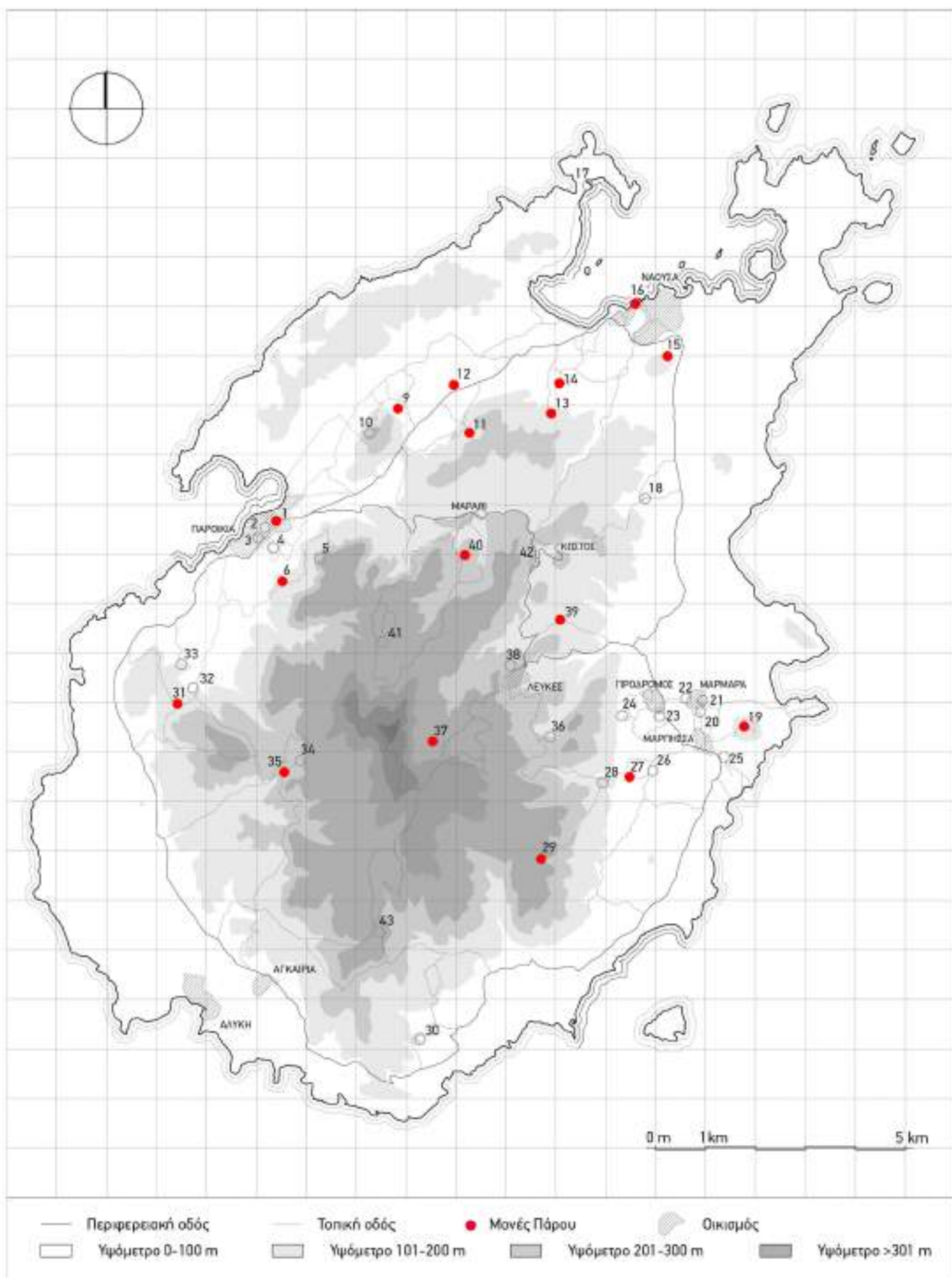
¹³ Κολοβός, 2006 και Κολοβός, 2017.

¹⁴ Kiel, 2007, 35-54.

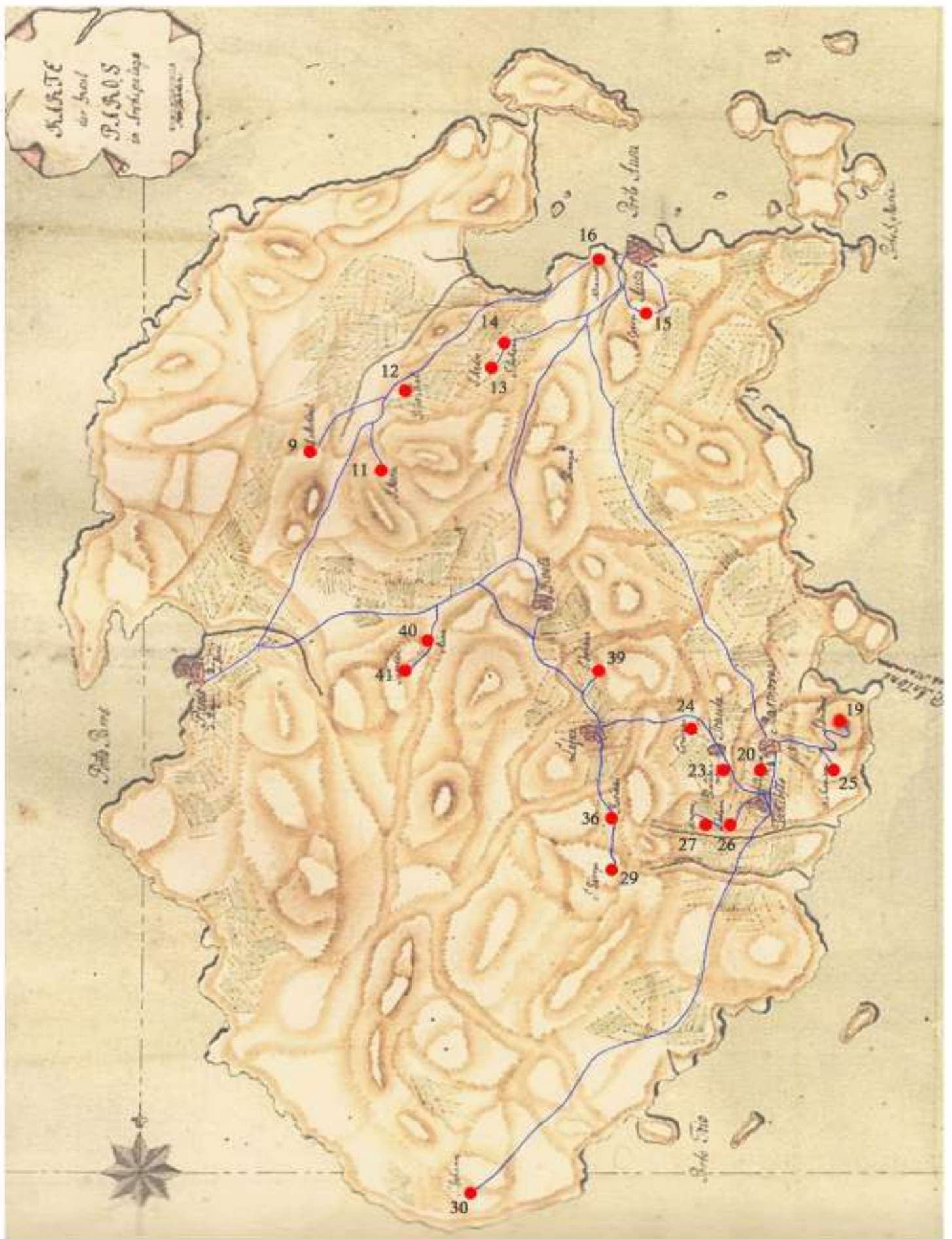
¹⁵ Πρόσφατα ολοκληρώθηκαν δύο διατριβές με παρεμφερή θέματα (*Η αρχιτεκτονική του Μαρουλά Ρεθύμνου: οι μετασηματισμοί μίας παράδοσης*, Κατσαράκης, Α., 2020 και *Μεταβυζαντινά μοναστηριακά συγκροτήματα με εγκαταστάσεις αγροτικής οικονομίας στη Μεσσηνιακή Μάνη: η μαρτυρία των αρχιτεκτονικών καταλοίπων*, Μεγαλομάτη, Ν., 2021) οι οποίες ωστόσο δεν έχουν ακόμα δημοσιευτεί.

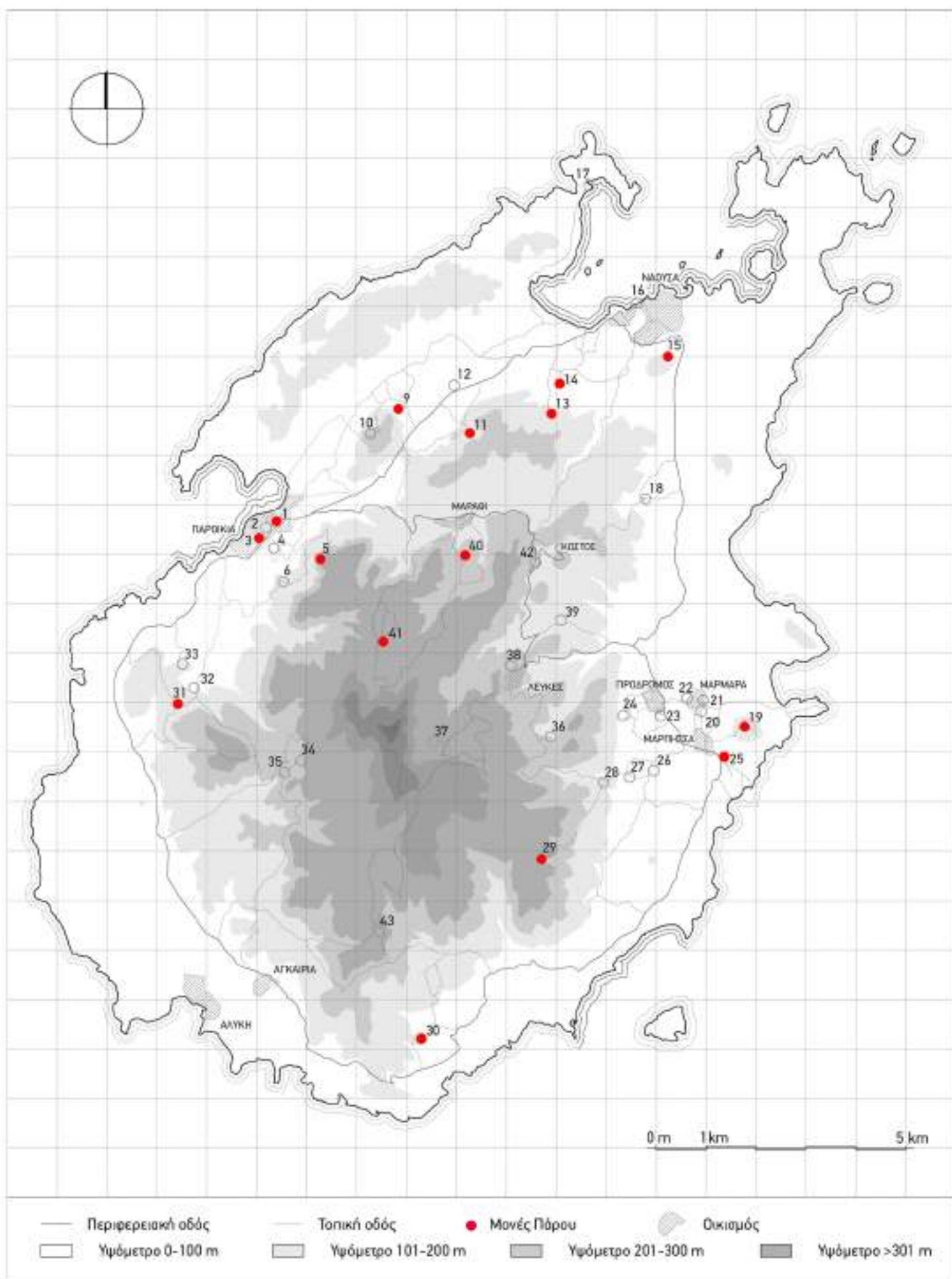

Χ.Σχ1Α ΜΟΝΕΣ ΠΑΡΟΥ 18ος ΑΙ. - ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ J.P. TOURNEFORT (1701)

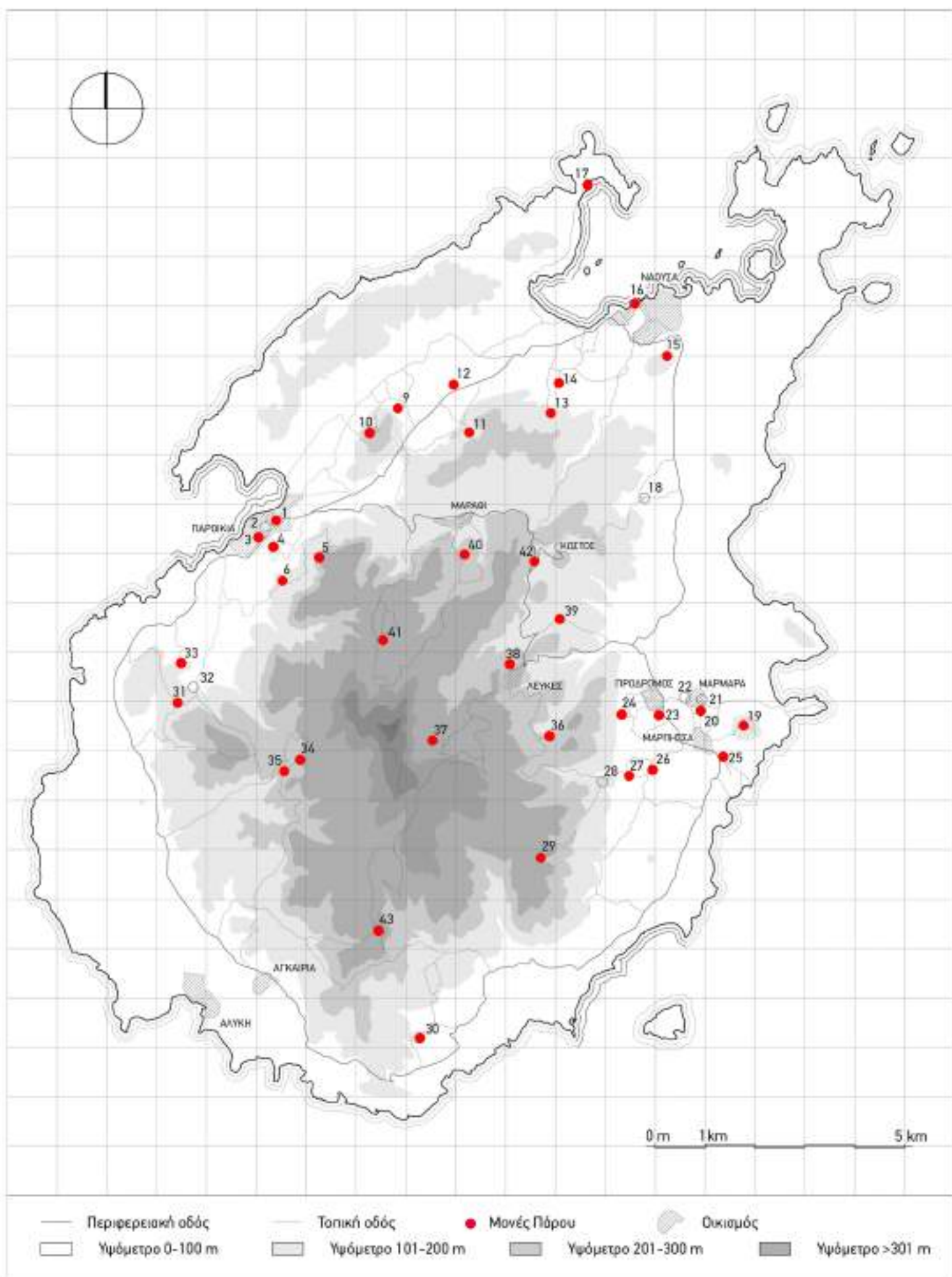
Χ.Σχ1Β ΜΟΝΕΣ ΠΑΡΟΥ 18ος ΑΙ. - ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΩΝ ΣΤΑΥΡΟΠΗΓΙΩΝ (1754)

Χ.Σχ2Α ΜΟΝΕΣ ΠΑΡΟΥ 19ος ΑΙ. – ΟΡΘΟΝΙΚΗ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ (1833)

Χ.Σx2B

ΜΟΝΕΣ ΠΑΡΟΥ 19ος ΑΙ. - ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ Ε. ΔΡΑΚΟΣ (1899)

1.3 ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ, ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η διατριβή αποτελείται από δύο τμήματα.

Στο πρώτο τμήμα (ΤΕΥΧΟΣ Α') μετά τον Πρόλογο και την Εισαγωγή ακολουθούν πέντε κεφάλαια τα οποία συγκροτούν τέσσερις ενότητες.

Στην πρώτη ενότητα (κεφάλαιο 2) περιλαμβάνεται γενική επισκόπηση και παρουσίαση του ανατολικού μοναχισμού. Παρατίθενται πληροφορίες και στοιχεία σχετιζόμενα με τις μορφές τις οποίες έλαβε στην εκτεταμένη χρονική διάρκεια και στην συνολική γεωγραφική περιοχή όπου αναπτύχθηκε. Η παρουσίαση επικεντρώνεται σε όσα από τα παραπάνω φωτίζουν, ερμηνεύουν και καταδεικνύουν την καταγωγή των χαρακτηριστικών του παριανού μοναστικού δικτύου. Σημειώνονται οι κατηγορίες οι οποίες προκύπτουν από το κανονιστικό πλαίσιο λειτουργίας, το ιδιοκτησιακό καθεστώς και τον τρόπο διοίκησης ενός μοναστηριού, με στόχο την κατανόηση των ιδιαιτεροτήτων ορισμένων παραδειγμάτων του νησιού. Έμφαση δίνεται στο φαινόμενο των ιδιωτικών μοναστικών καθιδρυμάτων τα οποία αποτελούσαν την πλειονότητα από την αρχή του ανατολικού μοναχισμού και ήταν διάσπαρτα σε όλη την βυζαντινή επικράτεια.

Στην δεύτερη ενότητα (κεφάλαιο 3) περιγράφεται ο τόπος, δηλαδή το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον και οι ιστορικές συνθήκες οι οποίες επικράτησαν στο νησί από τον μεσαίωνα έως και τον 18^ο αιώνα. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στην διαδικασία διαμόρφωσης των χαρακτηριστικών του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, τμήμα του οποίου αποτελεί και το δίκτυο των μοναστηριών. Στόχος είναι να εντοπιστούν και να επισημανθούν τα στοιχεία τα οποία διαμόρφωναν σταθερούς και διαχρονικούς μηχανισμούς στην ανάπτυξη και διαχείρισή του, σε αντιδιαστολή με όσα σχετίζονταν με τις μεταλλάξεις λόγω των ιστορικών συνθηκών. Επίσης στόχος είναι η αποσαφήνιση των επιμέρους γεωγραφικών ενότητων του νησιού, των ορίων και των τυχόν επικαλύψεών τους. Οι ενότητες αυτές αποτέλεσαν την βάση για την ομαδοποίηση των μοναστηριών. Η στενή και πολυεπίπεδη σχέση των συγκροτημάτων με τον περιβάλλοντα χώρο και την ευρύτερη περιοχή τους, υπήρξε σαφής και αναγνωρίσιμη από την πρώτη ματιά και επέβαλε την κατάταξή τους αρχικά σε ομάδες με κριτήριο την θέση τους.

Στην τρίτη ενότητα (κεφάλαιο 4 και 5) συντίθενται τα τεκμήρια που προέκυψαν από την έρευνα, με στόχο την περιγραφή του γενικού τύπου και των παραλλαγών του, την συνθετική παρουσίαση των αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών των επιμέρους κτισμάτων και κατασκευών, και την απάντηση των ερωτημάτων σχετικά με την διαδικασία διαμόρφωσής τους. Ως προς την ανάλυση της γενικής διάταξης και του βασικού τύπου, μελέτες αναφοράς αποτέλεσαν οι εργασίες των Α.Ορλάνδου¹⁶, Κ. Παπαϊωάννου¹⁷ και C.Conenna¹⁸. Σημασία δίνεται στην αρχιτεκτονική διερεύνηση των καθολικών και στην συγκριτική μελέτη τους στο πλαίσιο του συνόλου της παριανής και της κυκλαδίτικης μεταβυζαντινής ναοδομίας. Στο θέμα αυτό, μελέτες αναφοράς αποτέλεσαν οι εργασίες των Α.Ορλάνδου¹⁹ και Γ.Δημητροκάλλη²⁰. Στο τελευταίο τμήμα της ενότητας (κεφάλαιο 5) εξετάζονται τα μοναστήρια ως ένα ενιαίο δίκτυο. Μέσα από την παρουσίαση της χωροταξικής τους εξάπλωσης και της εξέλιξή τους στον χρόνο, επιχειρείται η αποτίμηση του κοινωνικού

¹⁶ Ορλάνδος, 1958.

¹⁷ Παπαϊωάννου, 1977.

¹⁸ Conenna, 1999.

¹⁹ Ορλάνδος, 1961α και 1964.

²⁰ Δημητροκάλλη, 1993.

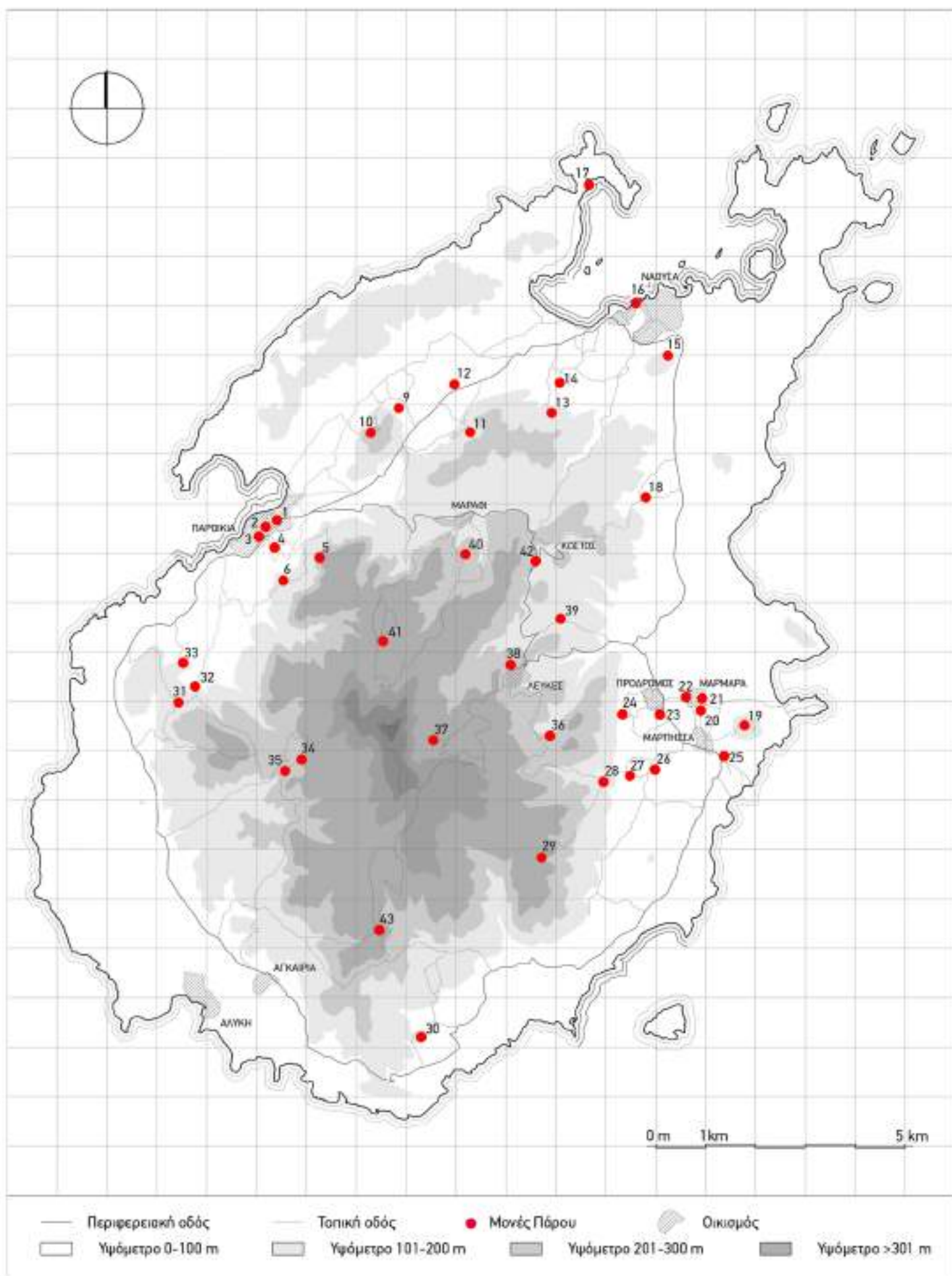
χαρακτήρα τους και του βαθμού συμμετοχής τους σε αντίστοιχα δίκτυα οργάνωσης του χώρου του νησιού.

Στην τέταρτη ενότητα (κεφάλαιο 6) διερευνάται η σχέση του παριανού δικτύου με αυτό των Κυκλάδων, καθώς και η σύνδεση και των δύο με πτυχές του συνόλου του ανατολικού, ενίοτε και του δυτικού, μοναχισμού. Η προαναφερθείσα απουσία σχετικών μελετών δημιούργησε την ανάγκη σύνταξης καταλόγου των κυκλαδίτικων μοναστηριών βασιζόμενου αποκλειστικά σε βιβλιογραφική έρευνα και όχι σε έρευνα πεδίου (ο κατάλογος και οι σχετικές αναφορές παρατίθενται στο τέλος του υποκεφαλαίου 6.1). Τέλος επιχειρείται η ιστορική ερμηνεία του φαινομένου της ανάπτυξης των παριανών μοναστηριών και της διαδρομής τους στον χρόνο.

Στο δεύτερο τμήμα (ΤΕΥΧΟΣ Β') με τίτλο Αρχείο (Κείμενα – Σχέδια – Εικόνες) παρουσιάζεται η τεκμηρίωση 43 μοναστηριών (Χ.ΣΧ3, ΠΙΝ1) τα οποία περιλαμβάνονται στον προαναφερθέντα κατάλογο του Ν. Αλιπράντη²¹ και τα οποία στην πλειονότητά τους δεν έχουν μέχρι σήμερα μελετηθεί και δημοσιευτεί. Βασικά μεθοδολογικά εργαλεία αποτέλεσαν η εκτεταμένη έρευνα πεδίου, η τεκμηρίωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων και ο συνδυασμός τους με τις διαθέσιμες γραπτές πηγές. Η παρουσίαση περιλαμβάνει περιγραφή με αναφορά στην ιστορία, την θέση, τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά και την σχέση με το σύνολο του μοναστικού δικτύου του νησιού. Η περιγραφή συμπληρώνεται με σχεδιαστική και φωτογραφική τεκμηρίωση και παράθεση της σχετικής βιβλιογραφίας. Η παραπάνω τεκμηρίωση είναι κυρίως αποτέλεσμα πρωτογενούς έρευνας, ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκαν ως υπόβαθρο αποτυπώσεις προγενέστερων μελετητών. Έμφαση δίνεται στις περιπτώσεις όπου παρατηρείται σχετική κτιριακή πληρότητα και διατήρηση μεγάλου μέρους των αυθεντικών τμημάτων, ενώ όπου εντοπίζονται εκτεταμένες αλλοιώσεις και επεμβάσεις του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα η παρουσίαση γίνεται συνοπτικά²².

²¹ Αλιπράντης, 2015, 199-203. Στον παραπάνω κατάλογο περιλαμβάνονται και νεώτερα μοναστήρια ενώ απουσιάζουν ορισμένα από τα μεταβυζαντινά, τα οποία ωστόσο επισημαίνονται σε άλλη θέση. Επίσης παρουσιάζονται δύο περιπτώσεις χωρίς τεκμηρίωση, οι μονές Κοιμήσεως της Θεοτόκου στα Επισκοπιανά και Τιμίου Σταυρού στη Νάουσα από τις οποίες μόνο η τελευταία φαίνεται πιθανό να υπήρξε μοναστήρι. Με βάση τα παραπάνω συντάχθηκε ο τελικός κατάλογος της έρευνας.

²² Βλ Τεύχος Β', Κατάλογος σχεδίων, 544.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 - Καταγραφές μοναστηριών Πάρου

ΑΑ	Μονή	1701	1754	1771	1829	1833	1899	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ					
								Α	Β1	Β2	Γ	Δ	Ε
ΠΑΡΟΙΚΙΑ (8)													
1	Μ. Παναγίας Καταπολιανής	•	•		•	•	•	A					
2	Φραγκομονάστηρο	•						A					
3	Μ. Ευαγγελίστριας				•	•	•			B2			
4	Μ. Αγ. Ευσταθίου				•		•			B2			
5	Μ. Αγ. Αναργύρων					•	•	A					
6	Ταξιαρχάκι		•				•		B1				
7	Μ. Αγ. Ιωάννη											E	
8	Μ. Αγ. Πέτρου											E	
ΝΑΟΥΣΑ (10)													
9	Μ. Ταξιαρχών στον Κουνάδο	•	•	•		•	•	A					
10	Μ. Αγ. Ιωάννη στον Κουνάδο						•		B1				
11	Μ. Λογγοβάρδας	•	•	•		•	•			B2			
12	Μ. Αγ. Αποστόλων	•	•	•			•				Γ		
13	Μ. Αγ. Ανδρέα	•	•	•	•	•	•	A					
14	Μ. Αγ. Ιωάννη στα Κραύγα	•	•	•	•	•	•		B1				
15	Μ. Αγ. Γεωργίου στο Μεροβίγλι	•	•	•	•	•	•			B2			
16	Μ. Αγ. Αθανασίου						•		B1				
17	Μ. Αγ. Ιωάννη Δέτη				•		•	A					
18	Μ. Τιμίου Σταυρού										Γ		
ΚΕΦΑΛΟΣ (12)													
19	Μ. Αγ. Αντωνίου	•	•	•		•	•		B1				
20	Μ. Παντοκράτορος			•			•	A					
21	Μ. Αγ. Σάββα										Γ		
22	Μ. Ταξιαρχών στα Μάρμαρα										Γ		
23	Μ. Αγ. Παντελεήμονος			•	•		•	A					
24	Μ. Παναγίας Κοντιανής			•	•		•		B1				
25	Μ. Παναγίας Ξεχωριανής	•		•	•	•	•				Γ		
26	Μ. Αγ. Ιωάννη του Γιατρού			•	•		•		B1				
27	Αγ. Μονή	•	•	•	•		•		B1				
28	Μ. Αγ. Αικατερίνας										Γ		
29	Μ. Αγ. Γεωργίου στη Λαγκάδα		•	•		•	•	A					
30	Μ. Αγ. Ιωάννη του Σπηλιώτη			•	•	•	•			B2			

ΑΑ	Μονή	1701	1754	1771	1829	1833	1899	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ					
								A	B1	B2	Γ	Δ	Ε
ΔΑΣΟΣ - ΑΝΕΡΑΤΖΑ (5)													
31	Μ. Χριστού στο Δάσος	•	•		•	•	•			B2			
32	Μ. Αγ. Ιωάννη στο Δάσος				•					B2			
33	Μ. Μεταμορφώσεως						•				Γ		
34	Μ. Παναγίας						•		B1				
35	Μ. Αγ. Χαραλάμπους	•	•		•		•		B1				
ΛΕΥΚΕΣ (4)													
36	Μ. Αγ. Κυριακής	•		•	•		•	A					
37	Μ. Αγ. Ιωάννη του Καπαρού	•	•				•	A					
38	Μ. Παναγίας στα Κελλιά				•		•				Γ		
39	Μ. Αγ. Ιωάννη του Γυαλιστή	•	•	•	•		•	A					
ΟΡΕΙΝΕΣ ΘΕΣΕΙΣ (4)													
40	Μ. Αγ. Μηνά	•	•	•	•	•	•	A					
41	Μ. Παναγίας Μυρτιδιώτισσας	•		•	•	•	•					Δ	
42	Μ. Αγ. Πακού						•				Γ		
43	Μ. Αγ. Θεοδώρων						•					Δ	
Σύνολο		16+2	17	20	21	15	35	13	10	7	9	2	2

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1701
Καταγραφή της μονής τον Σεπτέμβριο του έτους 1701 από τον Γάλλο περιηγητή Joseph Pitton de Tournefort στο έργο του *Relation d'un Voyage du Levant, fait par ordre du Roy. Contenant l'histoire ancienne & moderne de plusieurs Isles de l'Archipel, de Constantinople...*, vol. II, Paris, Imprimerie Royale, 1717. (Tournefort, 2003, 224-225) (βλ. Χ. ΣΧ. 1Α).

1754
Καταγραφή της μονής στον πατριαρχικό κατάλογο σταυροπηγίων του έτους 1754 επί πατριάρχη Κυρίλλου του από Νικομηδείας το έτος 1754 (Ζερλέντης, 1913, 155) (βλ. Χ. ΣΧ. 1Β).

1771-1772
Καταγραφή της μονής σε χειρόγραφο χάρτη του ημερολογίου του Carl Toll, μέλους της ρωσικής αποστολής στην Πάρο την περίοδο 1771-1772 (Κατάλογος έκθεσης Η Πάρος μέσα από την Ρωσική Χαρτογραφία 1770-1775, 19, 34) (βλ. Χ.ΣΧ.1Γ).

1829
Καταγραφή της μονής σε χειρόγραφο βιβλίο των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Υπουργείο Θρησκείας, φακ. 19, Μοναστηριακά) με τίτλο *Κατάστιχον των Μοναστηρίων της Πελοποννήσου 1829 - Έκθεσις εκ των πρακτικών της κατά το Αιγαίον Πέλαγος Εκκλησιαστικής Επιτροπής περί των κατά τόπους εκκλησιών και μοναστηρίων* (Αλιπράντης 1979, 24).

1833
Καταγραφή της μονής στον κατάλογο των μονών του ελληνικού βασιλείου από τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (1833) (Τόμπρος, 2001, τ.2, παράρτημα II, Πίν. I, 31) (βλ. Χ.ΣΧ. 2Α)

1899
Καταγραφή της μονής από τον Ευστράτιο Δράκο, στο άρθρο-κατάλογο υπό τον τίτλο *Μοναί ελληνικάί, αι εν Πάρω 35* της περιοδικής έκδοσης *Ιερός Σύνδεσμος, τόμος Ε΄* (Δράκος, 1899, 245-249) (βλ. Χ.ΣΧ. 2Β)

Κατάσταση Διατήρησης

Σύγχρονη καταγραφή της μονής και κατάσταση διατήρησης του συγκροτήματος. **A** συγκρότημα με κτιριακή πληρότητα, **B1** συγκρότημα όπου διασώζεται το καθολικό και τμήμα των περύγων, **B2** συγκρότημα όπου διασώζεται το καθολικό και τμήμα των περύγων με ανακατασκευές, **Γ** διασώζεται μόνο το καθολικό, **Δ** πλήρης ανακατασκευή καθολικού και περύγων, **Ε** δεν εντοπίζεται. (βλ. Χ.ΣΧ.3)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Ο ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ

2.1 ΕΞΕΛΙΞΗ στον ΧΡΟΝΟ και στον ΧΩΡΟ

Η τάση προς τον ασκητισμό αποτελεί φαινόμενο παλαιότερο του χριστιανισμού. Συναντάται με παρεμφερή χαρακτηριστικά σε διάφορους τόπους και ιστορικές περιόδους. Ο χριστιανικός μοναχισμός εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε στις ιδιαίτερες συνθήκες της τελευταίας ρωμαϊκής περιόδου, όπως είχαν διαμορφωθεί στις περιοχές της ανατολικής αυτοκρατορίας. Υπήρξε κίνημα λαϊκών, με ποικίλες αφετηρίες και εκδηλώθηκε είτε ατομικά είτε ομαδικά. Οι διατυπωμένες θεωρίες σχετικά με την ανάπτυξή του δίνουν έμφαση στον ρόλο και στην δράση των ασκητών, καθώς και στην σχέση τους με τις κοινωνικές δομές της εποχής²³. Οι ποικίλες ασκητικές τάσεις είχαν συχνά τον χαρακτήρα αντίθεσης με τις επικρατούσες συνθήκες του βίου των χριστιανών. Από τις τάσεις αυτές διαμορφώθηκαν ήδη από τον 2^ο αιώνα οι τάξεις των «εγκρατών», ανδρών και γυναικών (*παρθένοι, παρθενεύουσαι κ.α.*)²⁴, καθώς και των «αποτακτικών»²⁵, ή των «σπουδαίων»²⁶. Επρόκειτο για μέλη των τοπικών κοινωνιών τα οποία ασκήτευαν χωρίς να έχουν αποσυρθεί, κατοικώντας μέσα στις πόλεις και τα χωριά.

Από τα μέσα του 3^{ου} ή τις αρχές του 4^{ου} αιώνα ορισμένοι από τους πιστούς άρχισαν να εγκαταλείπουν τους κατοικημένους τόπους και να μετακινούνται για άσκηση σε ερημικές περιοχές, διαμένοντας σε σπηλιές και εγκαταλελειμμένους τάφους²⁷. Ο αναχωρητισμός²⁸, ως πρώιμο στάδιο του μοναχισμού, διατηρήθηκε και αποτέλεσε στην συνέχεια μία από τις κύριες μορφές του. Αρχικό πρότυπο χριστιανού ασκητή υπήρξε ο Μ. Αντώνιος από την Κομά της Κεντρικής Αιγύπτου (251-356)²⁹. Γύρω από αυτόν συγκεντρώθηκαν πολλοί ερημίτες και ασκητές διαβιώντας σε χαλαρή σχέση μεταξύ τους, καθώς και με τις πλησιόχωρες χριστιανικές κοινότητες, χωρίς κοινούς κανόνες οργάνωσης του βίου τους. Στα μέσα του 4ου αιώνα υπήρχαν πλέον στην αιγυπτιακή έρημο αρκετά μεγάλα ασκητικά κέντρα αυτού του τύπου, όπως της Νιτρίας, της Σκήτεως και των Κελλίων. Στα τελευταία, παρά το ότι δεν σώζονται αρκετά κατάλοιπα, έχουν αναγνωριστεί περισσότερες από 1500 μεμονωμένες και ανεξάρτητες κατασκευές οι οποίες καλύπτουν έκταση περίπου 125 τετραγωνικών χιλιομέτρων³⁰.

²³ Μόσχος, 2010, 133.

²⁴ Φειδάς, 1994α,935.

²⁵ Goehring,1996, 268-269.

²⁶ Mango,1990,128.

²⁷ Hoepfner, 2005, 820.

²⁸ Με τον όρο *αναχώρησις* περιγράφεται το κοινό, στην Αίγυπτο του 1ου αιώνα, φαινόμενο της φυγής κάποιου από τον τόπο κατοικίας του εάν δεν ήταν σε θέση να πληρώσει τους φόρους του. Έχει υποστηριχθεί ότι «...η ταχύτατη ανάπτυξη του μοναχισμού δεν ήταν άσχετη με την επικράτηση της αναχωρήσεως ως μέσου απόδρασης από τα βάρη της καθημερινής ζωής» (Mango, 1990,129). Φαίνεται ότι ο αναχωρητισμός δεν υπήρξε καινοτομία του ανατολικού χριστιανικού μοναχισμού αλλά προϋπήρχε ως τάση, ενώ στην αρχική του μορφή δεν σχετιζόταν απαραίτητα με χριστιανούς αλλά και με ειδωλολάτρες Αιγυπτίους (Karlan, 2014,324-325).

²⁹ Κατά την διάρκεια του μακρόχρονου βίου του μετακινείτο σε απομακρυσμένες θέσεις της αιγυπτιακής ερήμου αναζητώντας την απόλυτη απομόνωση, ενώ ταυτόχρονα βρισκόταν σε επαφή με την κοινωνία της πολύβουης Αλεξάνδρειας την οποία ενίοτε επισκεπτόταν στηρίζοντας τους πιστούς κατά την διάρκεια διωγμών ή θεολογικών ερίδων (Φειδάς, 1994α,936-937).

³⁰ Ousterhout, 2019, 54-55, fig.3.20, όπου αναφέρεται επίσης ότι αρκετά από τα ερημητήρια συνδυάζονταν με τοιχογραφημένα παρεκκλήσια.

Περίπου την ίδια περίοδο (324) ο ασκητής Παχώμιος, με προϋπηρεσία στον ρωμαϊκό αυτοκρατορικό στρατό, ίδρυσε το πρώτο γνωστό κοινόβιο σε ένα σχεδόν εγκαταλελειμμένο χωριό δίπλα στον Νείλο³¹. Το μοναστήρι είχε την μορφή οχυρωμένου στρατοπέδου με περίβολο, παρεκκλήσιο, τραπεζαρία κοινών γευμάτων και λοιπούς χώρους ενδιαίτησης στο εσωτερικό του³². Στον «συνεταιρισμό» αυτόν οι ασκητές διαβιούσαν, προσεύχονταν και εργάζονταν ομαδικά³³. Λόγω της θέσης του μέσα σε οικισμό, θεωρείται ως ενδιάμεση μορφή του αρχικού τύπου των «*αποτακτικών*» των πόλεων ή των χωριών και του μετέπειτα «*αστικού μοναχισμού*» των μεγάλων αστικών κέντρων³⁴, ενώ εξελίχθηκε παράλληλα με τον αναχωρητικό μοναχισμό της ερήμου.

Από τις ερήμους της Αιγύπτου ο μοναχισμός μεταφυτεύθηκε σταδιακά στην Παλαιστίνη, στην Συρία, στην Μεσοποταμία, στην Μικρά Ασία και σε ολόκληρη την Ανατολή. Κατά την διάρκεια του 4^{ου} αιώνα η διάδοση και των δύο μορφών άσκησης - του αναχωρητικού και του κοινοβιακού μοναχισμού- καθώς και των ενδιάμεσων παραλλαγών και συνδυασμών τους, υπήρξε εντυπωσιακή. Στην Συρία και στην Παλαιστίνη επιχειρήθηκε συνδυασμός κοινοβίων και αναχωρητικής παράδοσης με την μορφή της *λαύρας*³⁵. Οι μοναχοί διαβιούσαν σε ανεξάρτητα οικήματα με ένα ή δύο δωμάτια - κελιά τα οποία διέθεταν μία δεξαμενή και συχνά συνδυάζονταν με μικρό περιβόλι. Είχαν οπτική επικοινωνία και ταυτόχρονα μοιράζονταν κοινά οικοδομήματα όπως ναούς, καθώς και εργασιακούς και αποθηκευτικούς χώρους.³⁶ Στην Παλαιστίνη ιδιαίτερα, διαμορφώθηκε ένα ευρύ μοναστικό κίνημα, συνδεδεμένο με τοποθεσίες σχετικές με τον βίο του Ιησού και τροφοδοτούμενο από προσκυνητές προερχόμενους από διάφορους τόπους³⁷. Η γεωμορφολογία της περιοχής συνέβαλε στην εμφάνιση ενός τύπου ασκητών, των *σηλαιωτών*³⁸, οι οποίοι αποτέλεσαν

³¹ Πρόκειται για την Ταβέννησο η οποία πιθανόν είχε εγκαταλειφθεί λόγω αδυναμίας ορισμένων από τους κατοίκους να πληρώσουν τους φόρους τους. Μετά την ίδρυση του κοινοβιακού μοναστηριού εικάζεται ότι οργανώθηκε η αγροτική παραγωγή, καλύφθηκαν οι φορολογικές υποχρεώσεις και το χωριό κατοικήθηκε ξανά και από λαϊκούς (Goehring,1996,276). Οι ασκητές υπήρξαν ανέκαθεν ικανότατοι στην επανάχρηση εγκαταλελειμμένων θέσεων (κοιμητηρίων, οχυρών και αρχαίων ιερών) και η ίδρυση αρκετών ακόμα κοινοβίων σε αντίστοιχα σημεία της Άνω Αιγύπτου, από τον Παχώμιο και τους συνεχιστές του, καταδεικνύει την συνήθη αυτή τάση η οποία χαρακτηρίζει διαχρονικά τον ανατολικό μοναχισμό. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης αντίστοιχα ευρήματα και ερμηνείες, σχετικά με τα πρώτα βήματα διαμόρφωσης της δυτικής μοναστηριακής αρχιτεκτονικής (Mcneill, 2006,5).

³² Mango,1990,130. Η περιγραφή προέρχεται από την λατινική μετάφραση ενός συνόλου κανονισμών σχετικά με την μορφή του παχωμιανού μοναστηριού. Από αυτήν καταδεικνύεται ο απαιτούμενος οχυρός χαρακτήρας των μοναστηριακών συγκροτημάτων ήδη από τις πρώιμες φάσεις του χριστιανικού μοναχισμού.

³³ Στο πλήθος των κοινοβίων τα οποία ίδρυσαν ο Παχώμιος και οι συνεχιστές του η οργάνωση ήταν εντυπωσιακή. Ορισμένα διέθεταν ποικιλία παραγωγικών χώρων όπως αρτοποιείο, μαγειρείο, εστιατόριο, καλλιγραφείο, καλαθοποιείο, χαλκείο, βυρσοδεψείο, καθώς και άλλα εργαστήρια για την κάλυψη των ποικίλων αναγκών του μοναστηριού (Φειδάς, 1994α,938-939).

³⁴ Goehring,1996,269-270,285, όπου αναλύεται επίσης η ιδιαίτερη μορφή του *χωριτικού* (village monasticism) παχωμιανού μοναχισμού.

³⁵ Πρόκειται για μικρές ομάδες απομακρυσμένων κελιών με γέροντα πνευματικό πατέρα (Μόσχος, 2010,137).

³⁶ Hoerpfner, 2005,819, Ousterhout, 2019, 54, όπου σημειώνεται ότι οι λαύρες, προφανώς λόγω των ιδιαιτεροτήτων τους, δεν παρουσίαζαν τυποποίηση και κοινά μεταξύ τους χαρακτηριστικά σε αντίθεση με τον κτιριολογικό τύπο του κοινοβίου ο οποίος εξυπηρετούσε ένα πιο τυποποιημένο και καθορισμένο τρόπο βίου.

³⁷ Ιδρυτές σημαντικών μοναστικών κέντρων στους Άγιους Τόπους υπήρξαν ο Άγιος Γεράσιμος από την Λυκία και οι Καππαδόκες Άγιος Θεοδόσιος ο Κοινοβιάρχης και Άγιος Σάββας. Ο τελευταίος συνέταξε το γνωστό τυπικό το οποίο αποτέλεσε ένα από τα βασικά κείμενα κανόνων οργάνωσης του ανατολικού μοναχισμού.

³⁸ Οι *σηλαιώτες* εγκαταβίωναν στα γνωστά στοιχειώδους μορφής ασκητήρια, προσαρμοσμένα σε κοιλότητες βράχων. Οι τελευταίες σε συνδυασμό με τμήματα τοίχων διαμόρφωναν κλειστούς, ενίοτε πολυεπίπεδους χώρους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα στην έρημο της Ιουδαίας αποτελούν: ο αρχικός πυρήνας εγκατάστασης του Αγίου Σάββα, χρονολογημένος στο τέλος του 5^{ου} αιώνα (Ousterhout, 2019, 56-58) και η

πρότυπο σε επόμενες περιόδους και σε αντίστοιχους τόπους³⁹. Παράλληλα η αυξανόμενη επιθυμία για αυστηρότερη οργάνωση, οδήγησε στην ανάπτυξη συγκροτημάτων περικλειστού, συνήθως τετράγωνου σχήματος, διαμορφωμένων με τέσσερις πτέρυγες γύρω από εσωτερική αυλή και καθολικό ενσωματωμένο σε μία από αυτές. Συχνά εξυπηρετούσαν προσκυνητές φιλοξενούμενους σε χώρους εκτός του περιβόλου⁴⁰. Προσκυνηματικά δίκτυα αναπτύχθηκαν και στην Συρία, όπου εμφανίστηκαν επίσης περιπτώσεις ακραίων ασκητών⁴¹ και λειτούργησαν ως πόλος έλξης των πιστών. Η σχέση των παραπάνω δικτύων με τα αντίστοιχα χερσαία και θαλάσσια εμπορικά δίκτυα, μεταξύ του δυτικού και του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας, είναι εμφανής. Παράλληλα και σχετικά νωρίς φαίνεται ότι διαδόθηκε ο μοναχισμός και στις ελληνικές περιοχές, εντοπιζόμενος αρχικά στα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου⁴².

Στα μέσα του 4^{ου} αιώνα ο Μ. Βασίλειος αφού ταξίδεψε στην Αίγυπτο (358-359), οργάνωσε στην επαρχία του την Καππαδοκία μοναστικές κοινότητες με σκοπό την εναρμόνιση της μοναχικής ζωής με την ιδανική ενοριακή συμβίωση όλων των Χριστιανών με ίδιους όρους και κανόνες⁴³. Τα έργα του θεωρούνται έκτοτε ο βασικός οδηγός οργάνωσης του κοινοβιακού μοναχισμού⁴⁴.

Στην Κωνσταντινούπολη ο μοναχισμός μεταδόθηκε από την Συρία στο τέλος του 4^{ου} αιώνα. Αρχικά τα μοναστήρια ιδρύονταν εκτός των τειχών της, καθώς σύμφωνα με την ισχύουσα

αντίστοιχη εγκατάσταση του Αγίου Θεοκτίστου (Goldfus, Arubas, Allia, 1995, 247-292). Ιδιαίτερα γνωστό είναι επίσης το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου κοντά στην Ιεριχώ, αποκαλούμενο και ως *του Χοζιβιά*, το οποίο ιδρύθηκε τον 5^ο ή 6^ο αιώνα. Τα διατηρούμενα κτίσματά του αποτελούν κυρίως κατασκευές του 19^{ου} αιώνα, ωστόσο καταδεικνύουν τον οχυρό χαρακτήρα του, ενώ η πρόσβαση σε αυτό παραμένει έως σήμερα δύσκολη και κοπιαστική (Harisson, 2004,15).

³⁹ Ενδεικτικά παραδείγματα στον χώρο του Αιγαίου αποτελούν: η μονή Χοζοβιώτισσας στην Αμοργό (Μαραγκού, 1999), διάφορα ασκηταριά της Πελοποννήσου, ορισμένα τοιχογραφημένα και πιθανόν χρονολογημένα στον 9^ο αιώνα (Καλλιγά, 2018,71-80), καθώς και τα γνωστά μοναστήρια της κοιλάδας του Λούσιου ποταμού στην Γορτυνία (Μουτσόπουλος, 1956, 169-233). Αντίστοιχης μορφής ασκηταριά συναντώνται και στην Βόρειο Ελλάδα, όπως αυτά της Μεγάλης Πρέσπας (Καραγιάννη, Φάλια, 2009, 49-60).

⁴⁰ Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το μοναστήρι των Μαρτύρων στο Maale Adumim της Παλαιστίνης, χρονολογημένο στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα (478-486) (Ousterhout, 2019, 57), ενώ λείψανα συγκροτήματος παρόμοιας διάταξης έχουν εντοπιστεί και στο Ράντομιρ, της σημερινής Δυτικής Βουλγαρίας. Σε αυτά παρατηρήθηκαν ομοιότητες στην διαμόρφωση της αψίδας του καθολικού με αντίστοιχες διαμορφώσεις της αιγυπτιακής ναοδομίας του 5^{ου} και 6ου αιώνα, επιβεβαιώνοντας τις πληροφορίες για μετακίνηση μοναχών από την Συρία την Μεσοποταμία και ιδιαίτερα από την Αίγυπτο προς τις περιοχές του Ανατολικού Ιλλυρικού (Βαραλής, 2001,135-136, 439).

⁴¹Οι πλέον γνωστοί υπήρξαν οι *στυλίτες*, και από αυτούς ο Άγιος Συμεών, στον τόπο άσκησης του οποίου ιδρύθηκε ένα τεραστίου μεγέθους προσκύνημα. Ενίοτε οι *στυλίτες* κατοικούσαν σε ιδιότυπα κτίσματα μορφής πύργου περιορισμένης επιφάνειας και μεγάλου ύψους (Hoerfner, 2005,818-819). Η τάση αυτή των στυλιτών επιβίωσε και οδήγησε σε επόμενες περιόδους στην επιλογή θέσεων εγκατάστασης, μεγάλου ύψους και ιδιαίτερα περιορισμένης επιφάνειας, με ενδεικτικό παράδειγμα τα μοναστήρια των Μετεώρων.

⁴² Η πρώτη ένδειξη μοναχικού βίου στον νησιωτικό χώρο εντοπίζεται στην Μήλο στο τέλος του 3^{ου} αι. (Καμπανέλης,1991,170, Παπαγεωργίου, 2013, 20). Στην ηπειρωτική Ελλάδα οι πρώτες σχετικές μαρτυρίες απαντώνται στα τέλη του 4ου ή στις αρχές του 5ου αιώνα (Κονιδάρης, 1954-1960,454), ενώ στην Κρήτη φαίνεται ότι υπήρχε ένα είδος συλλόγου Αιγυπτίων μοναχών, όπως προκύπτει από επιγραφή κατά πάσα πιθανότητα μοναστηριού, με κανονιστικό περιεχόμενο (Βαραλής,2001,439)

⁴³ Μόσχος, 2010, 134

⁴⁴ Πρόκειται για τα έργα «*Όροι κατά πλάτος*» και «*Όροι κατ'επιτομήν*» (Παπαδόπουλος,2012,396-397). Στις προτάσεις του Μ.Βασιλείου περιλαμβάνονται η ίδρυση μοναστηριών μέσα ή δίπλα στις πόλεις και τους οικισμούς και η σχέση τους με την τοπική κοινωνία καθώς και τον τοπικό επίσκοπο. Επίσης η χειρονακτική ή άλλη απασχόληση των μοναχών και η αποφυγή ακραίων μορφών άσκησης. Ο τύπος του μικρού ή μεσαίου μεγέθους κοινοβίου το οποίο πρότεινε, σε αντίθεση με τα πολυπληθή του Παχωμίου, αποτέλεσε τον κανόνα σε όλη την βυζαντινή περίοδο (Mango,1990,134).

νομοθεσία, η οποία ωστόσο σύντομα ανακλήθηκε, απαγορευόταν η παρουσία μοναχών εντός των πόλεων. Πολλά μοναστήρια ιδρύθηκαν τελικά στις μεγάλες πόλεις⁴⁵, ενώ αρκετοί αριστοκρατικοί οίκοι μετατράπηκαν σε μονές⁴⁶. Τον 5^ο και 6^ο αιώνα ο μοναχισμός έφτασε στο απώγειό του, έχοντας πλέον την εύνοια των αυτοκρατόρων και των αριστοκρατών. Τα παραπάνω, είχαν ως ανεπιθύμητο αποτέλεσμα την επιδίωξη ελέγχου των μοναστηριών από την τοπική και κεντρική εκκλησιαστική και πολιτική εξουσία. Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός στα μέσα του 6^{ου} αιώνα θέσπισε σειρά νόμων σχετικών με την λειτουργία των μονών, την εξάρτησή τους από τους τοπικούς επισκόπους, καθώς και την δράση των μοναχών. Οι τελευταίοι ωστόσο, όπως φάνηκε από τις μετέπειτα εξελίξεις, κατάφεραν τελικά να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους έναντι της κατεστημένης εκκλησίας. Στον Ιουστινιανό και στις παραπάνω ρυθμίσεις θεωρείται ότι οφείλεται και η διαμόρφωση της τυπικής έκτοτε μορφής του οχυρωμένου μοναστηριού⁴⁷ με χαρακτηριστικό παράδειγμα την μονή της Αγίας Αικατερίνης στο όρος Σινά⁴⁸.

Την επόμενη περίοδο των αραβικών κατακτήσεων και των επακόλουθων καταστροφών του 7^{ου} αιώνα, τα πολυπληθή μοναστικά κέντρα στην Αίγυπτο και στην Ανατολή κλονίστηκαν. Σε ορισμένους τόπους της Μέσης Ανατολής ο μοναχισμός κατάφερε να διατηρήσει τον δυναμισμό, την ακτινοβολία και την ποικιλία των εκφράσεών του⁴⁹, ωστόσο πολλοί μοναχοί εξοντώθηκαν, άλλοι κατέφυγαν στην Δύση, ενώ αρκετοί εγκαταστάθηκαν στις δυτικές επαρχίες της Μικράς Ασίας όπου ιδρύθηκαν νέα μοναστικά κέντρα με σημαντικότερα αυτά στα ιερά όρη Όλυμπος⁵⁰ και Λάτμος (ή Λάτρος)⁵¹. Παράλληλα σημαντικό πλήγμα

⁴⁵ Το μεγαλύτερο μοναστικό κέντρο της αυτοκρατορίας υπήρξε η Κωνσταντινούπολη. Σε όλη την διάρκεια της ιστορίας της ιδρύθηκαν εντός των τειχών της περισσότερα από 320 μοναστήρια (Charanis, 1971, 64).

⁴⁶ Βλυσίδου κ.α., 2003, 84 και Παπαγεωργίου, 2013, 32-33.

⁴⁷ Στην κωδικοποίηση της μοναστηριακής νομοθεσίας από τον Ιουστινιανό επισημαίνεται ότι το μοναστήρι πρέπει να περιβάλλεται από τείχος, η θύρα του οποίου θα φυλάσσεται και η είσοδος ή έξοδος, μοναχών ή προσκυνητών, θα γίνεται μόνο κατόπιν άδειας του ηγουμένου. (N.Baynes, H.Moss, 223, Ορλάνδος, 1958, 28-29). Οι παραπάνω ρυθμίσεις συνέβαλαν ώστε η μορφή του οχυρωμένου μοναστηριού να θεωρείται δική του καινοτομία (Krautheimer, 1991, 321-322), παρά το γεγονός ότι περιτειχίσεις υπήρξαν και στις προγενέστερες μοναστικές εγκαταστάσεις της Αιγύπτου και της Παλαιστίνης, ενίοτε συνδυαζόμενες με πύργους επόπτευσης της εισόδου. Στις εγκαταστάσεις αυτές φαίνεται ότι η περιτειχίση και το περικλειστο σχήμα είχαν συμβολικό κυρίως χαρακτήρα, σχετιζόμενο περισσότερο με την επιδιωκόμενη απομόνωση, παρά με την αμυντική λειτουργία. (Harrison, 2004, 10-15). Τον οχυρό χαρακτήρα επέβαλλε, εκτός των άλλων, και η συγκέντρωση πλούτου μέσω δωρεών στα μοναστήρια, καθώς και η μορφή του τυπικού μοναχού, συνήθως ακατάλληλου για ένοπλες συγκρούσεις και βασιζόμενου κυρίως στην, προσφερόμενη από την οχυρή κατασκευή, παθητική προστασία. Σχετικά με το θέμα ο Α.Ορλάνδος, (1958, 7), αναφέρει ότι τα βυζαντινά μοναστήρια, ιδιαίτερα όσα είχαν ιδρυθεί σε απομακρυσμένες θέσεις, περιβάλλονταν πάντα από τείχη καθώς χρησιμοποιούνταν ενίοτε ως πολεμικά καταφύγια, ενώ στο εσωτερικό τους φυλάσσονταν κειμήλια και άλλα πολύτιμα αντικείμενα και στοιχεία. Ωστόσο, όπως αναφέρει ο Krautheimer (1991, 321-322), οχυρωμένα συγκροτήματα εντοπίζονται και σε τόπους ή περιόδους χωρίς ιδιαίτερες απαιτήσεις άμυνας, «...Το οχυρό και η μονή ήταν ενωμένα σε μία συμβίωση που σήμερα φαίνεται παράξενη αλλά όχι και τότε...». Για την παραπάνω σχέση στον ανατολικό και δυτικό μοναχισμό αλλά και σε όλο το φάσμα των μοναστικών εγκαταστάσεων, όχι μόνο των χριστιανικών, βλ Harrison, 2004.

⁴⁸ Σχετικά με την μονή του Σινά αναφέρεται ότι ο Ιουστινιανός διέθεσε φρουρά διακοσίων στρατιωτών από όλη την αυτοκρατορία για την προστασία της μοναστικής κοινότητας καθώς και των προσκυνητών. Το συγκρότημα αποτελεί σήμερα το αρχαιότερο διατηρούμενο οχυρωμένο μοναστήρι (Harrison, 2004, 16).

⁴⁹ Ενδεικτική είναι η περίπτωση των μονών Σινά, Αγίου Σάββα, καθώς και της Αγιοταφίτικης αδελφότητας των Ιεροσολύμων των οποίων η παρουσία και ακτινοβολία υπήρξε ισχυρή έως και την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (Πατρινέλης, 1974, 141).

⁵⁰ Το όρος Όλυμπος, στην παραλιακή ζώνη της Βιθυνίας, σε κοντινή απόσταση από την πρωτεύουσα προσείλκυε ασκητές ήδη από τον 4^ο αιώνα. Η ακμή του συνδέεται με την περίοδο της εικονομαχίας οπότε διωκόμενοι μοναχοί της Κωνσταντινούπολης αναζήτησαν εκεί καταφύγιο και το ανέδειξαν ως το μεγαλύτερο μοναστικό κέντρο και το πρώτο «Άγιον Όρος» από τον 8^ο μέχρι τον 11^ο αιώνα. Σε αυτό ασκήτευσε ο Μιχαήλ

αποτέλεσαν και οι εικονομαχικές έριδες του 8^{ου} και των αρχών του 9^{ου} αιώνα (727-843), ωστόσο μετά το τέλος τους ο μοναχισμός ανέκαμψε ενισχυμένος. Η επόμενη περίοδος έως και το 1200 θεωρείται η χρυσή εποχή του βυζαντινού μοναχισμού⁵², οπότε ιδρύθηκαν ή επεκτάθηκαν πολλά μοναστήρια⁵³. Η ακίνητη περιουσία τους, μεγάλη ήδη πριν την εικονομαχία, αυξήθηκε περαιτέρω⁵⁴ με ακίνητα ενίοτε απομακρυσμένα από την ευρύτερη περιοχή της κάθε μονής (μετόχια).

Από τον 9^ο αιώνα και μετά, ως συνέπεια των αραβικών κατακτήσεων και αργότερα των εδαφικών απωλειών στην Μικρά Ασία, σημαντικές προσωπικότητες μετακινήθηκαν από τις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας στις ελληνικές περιοχές. Αυτοί, επικουρούμενοι από την γενικότερη στροφή ενδιαφέροντος για τις δυτικές επαρχίες, έθεσαν τις βάσεις για την ανάπτυξη σπουδαίων κέντρων μοναχισμού. Το λαμπρότερο υπήρξε προφανώς η Αγιορείτικη Πολιτεία, ωστόσο μεγάλα μοναστήρια ιδρύθηκαν σε όλο τον ελλαδικό χώρο, στην βόρειο και κεντρική Ελλάδα, στην Πελοπόννησο, στην Κρήτη και στον ευρύτερο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου. Έχει διαπιστωθεί ότι η ναοδομική δραστηριότητα, στην μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, αφορούσε κυρίως την κατασκευή μοναστηριών τα οποία στην πλειονότητά τους υπήρξαν ιδιωτικά⁵⁵, ενώ οι πλέον σημαντικοί από τους διασωζόμενους ναούς στην Ελλάδα από τα μέσα του 9^{ου} αιώνα και μετά ανήκαν σε μοναστήρια⁵⁶. Επίσης έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι δεν υπήρξε έκτοτε επισκοπικός η ενοριακός ναός αντίστοιχου μεγαλείου και πολυτέλειας με τα μοναστηριακά καθολικά⁵⁷, ενώ την περίοδο αυτή αποκρυσταλλώθηκε ο θεωρούμενος κυρίαρχος τύπος του περίκλειστου συγκροτήματος με την πανταχόθεν ελεύθερη διάταξή του ναού στο κέντρο της εσωτερικής αυλής⁵⁸.

Η λατινική κατάκτηση στις αρχές του 13^{ου} αιώνα είχε τραγικές συνέπειες. Ωστόσο, παρά τις δυσμενείς συνθήκες, οι αυτοκράτορες της Νίκαιας επέδειξαν ενδιαφέρον για την ενίσχυση

Μαλεινός, συγγενής του νικηφόρου Φωκά. Στην Λαύρα του Μαλεινού εμόνασε ο Αθανάσιος ο Αθωνίτης πριν την αναχώρησή του για την χερσόνησο του Άθω όπου μετέφερε το πνεύμα και την οργάνωση των μονών του Ολύμπου (Φειδάς 1994β, 740-741)

⁵¹ Το όρος Λάτμος της Καρίας γνώρισε μεγάλη ακμή κατά τον 10^ο και 11^ο αιώνα. Τα μοναστήρια του, οργανώθηκαν τον 11^ο αιώνα υπό ένα «Πρώτον» εκφράζοντας την ευρύτερη τάση ίδρυσης μοναστικών πολιτειών. Σε αυτό ασκήτευσε και ο Όσιος Χριστόδουλος, ο οποίος μετά την παρακμή του μοναστικού κέντρου ως συνέπεια της νίκης των Τούρκων στο Ματζικέρτ (1071) εγκατέλειψε το όρος, περιπλανήθηκε στο νοτιοανατολικό Αιγαίο και ίδρυσε τελικά την περίφημη μονή της Πάτμου (Φειδάς, 1994β, 738).

⁵² Charanis, 1971, 67.

⁵³ Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι περίπου το έτος 1000 το πλήθος των εγκαταστάσεων σε όλη την αυτοκρατορία, οι οποίες θα μπορούσαν να θεωρηθούν μοναστικές, πιθανόν ξεπερνούσαν τις 7000, ενώ ο αριθμός των μοναχών τους 150.000 (Charanis, 1971, 73). Προφανώς για την πλειοψηφία δεν διασώζονται πλέον πληροφορίες, ενώ γενικά για όλη την περίοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας αναφέρονται στοιχεία και τεκμήρια για περισσότερα από 700 μοναστήρια (Charanis, 1971, 65).

⁵⁴ Η υπερβολική αύξηση της μοναστηριακής ακίνητης περιουσίας δημιούργησε πιέσεις στην τάξη των μικρομεσαίων καλλιεργητών-στρατιωτών, σημαντικών για την άμυνα της αυτοκρατορίας και οδήγησε σχεδόν όλους τους αυτοκράτορες του 10ου αιώνα στην έκδοση σειράς διαταγμάτων για τον έλεγχο της (Charanis, 1948, 54).

⁵⁵ Mango, 1978, 110, Ousterhout, 2019, 303, 322, όπου επισημαίνεται τα μικρά μέγεθος και κυρίως ο ιδιωτικός χαρακτήρας τον οποίο αποκτούν σταδιακά από τον 10^ο αιώνα οι χώροι λατρείας-ναοί και τα μοναστήρια, ενώ σημειώνεται ότι εξακολουθούν να καταγράφονται περιπτώσεις συμβατικών κατοικιών οι οποίες μετατρέπονταν σε μοναστήρια.

⁵⁶ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα καθολικά των μονών Σκριπού, Οσίου Λουκά, Δαφνίου και Νέας Μονής Χίου.

⁵⁷ Mango, 1990, 143.

⁵⁸ Mango, 1978, 110, όπου συσχετίζεται η ποιότητα των ναών και ιδιαίτερα η επεξεργασία των εξωτερικών τους όψεων, με τον επικρατούντα μοναστηριακό τύπο και την πανταχόθεν ελεύθερη διάταξή των καθολικών.

μοναστηριών με στρατηγική σημασία, απομακρυσμένων από την σφαίρα επιρροής τους, όπως τα Στροφάδια του Ιονίου, ενώ μαρτυρούνται παρεμβάσεις εκ μέρους τους και σε άλλα μοναστήρια του λατινοκρατούμενου ελληνικού χώρου⁵⁹. Μετά την ανακατάληψη της πρωτεύουσας και σε όλη την διάρκεια του 14^{ου} αιώνα, στην συρρικνωμένη εδαφικά αυτοκρατορία ή στις παρυφές της, εξακολούθησαν να ιδρύονται σημαντικά μοναστήρια και να εμφανίζονται μοναστικά κέντρα όπως αυτά των Μετεώρων⁶⁰ και του Μυστρά. Η μοναστηριακή ακίνητη περιουσία ήταν πλέον τεράστια, προερχόμενη μάλιστα σε μεγάλο τμήμα της και από την απορρόφηση των μικροϊδιοκτησιών των αγροτών⁶¹. Έχει υποστηριχθεί ότι μαζί με την εκκλησιαστική περιουσία αποτελούσαν το ήμισυ του συνόλου των εδαφών τα οποία ήλεγχε η αυτοκρατορία στις παραμονές της οθωμανικής κατάκτησης⁶². Την περίοδο αυτή αρκετά μοναστήρια υπέβαλλαν υποταγή στη επερχόμενη νέα κυρίαρχη δύναμη επιτυγχάνοντας όχι μόνο να επιβιώσουν, αλλά και να διατηρήσουν την περιουσία και τα προνόμια τους⁶³. Καθώς ο μοναχισμός υπήρξε ένας από τους θεσμούς διατήρησης της συλλογικής ταυτότητας των ορθόδοξων πληθυσμών, κατά την διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας έγιναν δέκτες μεγάλου αριθμού δωρεών. Το παραπάνω, σε συνδυασμό με την γενικότερη δημογραφική και οικονομική ανάπτυξη του 16^{ου} αιώνα, είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του αριθμού των μοναστηριών, των περιουσιών τους, καθώς και των μοναχών⁶⁴. Στο φαινόμενο πιθανόν συνέβαλε και η σχετικά προνομιακή αντιμετώπιση των μοναστηριών από το οθωμανικό κράτος⁶⁵. Ενίσχυση της παρουσίας παλαιότερων αλλά και νέων ισχυρών ορθόδοξων μονών καταγράφεται ιδιαίτερα στα νησιά του Αιγαίου, καθώς μετά από τέσσερεις αιώνες κυριαρχίας του δυτικού ανώτερου κλήρου, η ιεραρχία της ορθόδοξης εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης ανέκτησε τον πρωταγωνιστικό της ρόλο. Τα νέα μοναστικά κέντρα τα οποία δημιουργήθηκαν στην Σέριφο⁶⁶, στην Σύμη, στην Τήλο⁶⁷ και στην Κρήτη⁶⁸, σε συνδυασμό με παλαιότερα όπως η Πάτμος⁶⁹, η Χίος⁷⁰ και

⁵⁹ Κουμανούδη, 2011,80.

⁶⁰ Στα Μετέωρα υπήρχε *Σκήτη*, ήδη από τον 10^ο αιώνα η οποία αναφέρεται σε χρυσόβουλα του 11^{ου} αιώνα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, ενώ η περιοχή προσείλκυε πάντα πολλούς ερημίτες ασκητές. Η αναδιοργάνωση κατά τον 14^ο αιώνα οφείλεται σε προνόμια τα οποία παραχώρησε ο Σέρβος ηγεμόνας της Θεσσαλίας Συμεών Ούρεσις, συγγενής του ηγέτη των Σέρβων Στέφανου Δουσάν. (Φειδάς,1994,τ.Β, 739)

⁶¹ Λαΐου, 2001, 243, όπου και συνολική περιγραφή της κατάστασης του αγροτικού κλήρου και της θέσης του εξαρτημένου αγρότη, καθώς και του ρόλου των μοναστηριών ως των μεγαλύτερων γαιοκτημόνων στο πλαίσιο του εκφεουδαλισμού της αυτοκρατορίας κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Επίσης για ίδια περίοδο βλ. Σμυρλής, 2011,53-68.

⁶² Charanis, 1948, 118.

⁶³ Mango,1990,150. Είναι γνωστές οι σχετικές περιπτώσεις των μονών του Αγίου Όρους, της μονής Προδρόμου Σερρών και της μονής Βλατάδων (Πατρινέλης, 1974,143). Για το θέμα της απόδοσης προνομίων στα παραπάνω μοναστήρια από την οθωμανική διοίκηση βλ. Kolonos,2005,197-209, και Kolonos,2016,103-127.

⁶⁴ Ενδεικτικούς αριθμούς για το πλήθος των μοναχών περιέχει η έκθεση την οποία συνέταξε ο πρωτονοτάριος του Πατριαρχείου Θεοδοσίος Ζυγομαλάς μετά από περιοδεία του το 1578. Από αυτήν προκύπτει η ύπαρξη περισσότερων των 12.000 μοναχών στις μεγάλες και γνωστές μονές της βόρειας και κεντρικής Ελλάδας, της Πελοποννήσου, της Στερεάς, του Πόντου, των νησιών του Αιγαίου, της Κρήτης και του Σινά. Ο πραγματικός αριθμός είναι αρκετά μεγαλύτερος καθώς υπήρχε σωρεία ακόμα μικρών μοναστηριών ή ασκηταριών τα οποία δεν γνώριζε ο Ζυγομαλάς. (Πατρινέλης, 1974,133)

⁶⁵ Κοτζαγεώργης, 2011, 168-172. Η προνομιακή μεταχείριση συνίστατο κυρίως στην κατ'αποκοπή πληρωμή της φορολογίας και την εξαίρεσή από κάποιους έκτακτους φόρους. Κατά τα άλλα οι τυχόν ειδικές ρυθμίσεις προέκυπταν ως αποτέλεσμα των διαπραγματευτικών ικανοτήτων των μοναχών. Οι τελευταίοι εκλαμβάνονταν ως διακριτή κατηγορία υπηκόων και τα αίτια της προνομιακής αντιμετώπισης τους υπήρξαν αφενός η υπόσταση της μοναστικής αδελφότητας ως ομάδας ή αλυσίδας ατόμων με συνέχεια στον χρόνο και αφετέρου η συμβολή τους στον πόλεμο εναντίον της πειρατείας, ενδεχομένως και εναντίον των Δυτικών.

⁶⁶ Λιάτα,1987.

⁶⁷ Κουτελάκης, 1984.

η Αμοργός⁷¹, σφράγισαν με την παρουσία και το κύρος τους τις τοπικές κοινωνίες και αναδείχτηκαν σε σημεία αναφοράς και κέντρα ελέγχου με μεγάλη οικονομική και συμβολική ισχύ. Μεγάλη ακτινοβολία είχαν επίσης η μονή Σινά, η μονή του Αγίου Σάββα, καθώς και η Αγιοταφίτικη αδελφότητα των Ιεροσολύμων, οι οποίες όχι μόνο επιβίωσαν αλλά παγίωσαν τον ελληνικό τους χαρακτήρα μετά το 1534, οπότε Έλληνες λόγιοι ιεράρχες ανέβηκαν στον θρόνο των πατριαρχείων Αλεξανδρείας και Ιεροσολύμων⁷². Η ανάπτυξη διατηρήθηκε και κατά τον 17^ο αιώνα⁷³, οπότε πολλές προϋφιστάμενες μονές ανοικοδομήθηκαν⁷⁴. Στις παραπάνω νέες ή ανακατασκευασμένες μονές της μεταβυζαντινής περιόδου ανήκει η πλειονότητα των μέχρι σήμερα σωζόμενων συγκροτημάτων με σχετική κτιριακή πληρότητα τα οποία είναι ικανά να μελετηθούν κτιριολογικά. Από τον 18^ο καταγράφεται στασιμότητα και δεν παρατηρείται πλέον διάθεση για ίδρυση νέων μονών⁷⁵. Το φαινόμενο σχετίζεται με τα νέα οικονομικά δεδομένα, την ενίσχυση των τοπικών ελίτ και την ανάδυση λαϊκών στοιχείων εις βάρος της εκκλησιαστικής ηγετικής ομάδας την οποία κατάφεραν, ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, να υποκαταστήσουν στην ηγεσία των χριστιανικών κοινοτήτων σε τοπικό επίπεδο αλλά και στην οθωμανική πρωτεύουσα⁷⁶. Την περίοδο αυτή, ως αντίδραση στο επερχόμενο πνεύμα του διαφωτισμού και στον διαφαινόμενο εκδυτικισμό, αναπτύσσεται αρχικά στο Άγιο Όρος το γνωστό κίνημα των *Κολλυβάδων*, χωρίς ωστόσο ιδιαίτερη επίδραση και δυνατότητες αναστροφής των παραπάνω τάσεων⁷⁷. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, κατά την διάρκεια της ελληνικής επανάστασης και έως το 1833 επικράτησε μεγάλη αποδιοργάνωση της εκκλησιαστικής ζωής⁷⁸ με επιπτώσεις στα μοναστήρια και στην ακίνητη περιουσία τους. Πολλά από αυτά καταστράφηκαν, ορισμένα εγκαταλείφθηκαν, ενώ στην πλειοψηφία τους φιλοξενούσαν πλέον περιορισμένο αριθμό

⁶⁸ Η αύξηση του πλήθους των κρητικών μονών είναι εντυπωσιακή τους δύο τελευταίους αιώνες της Βενετοκρατίας, τον 16^ο και τον 17^ο (Τσουγκαράκης, 2008, 291). Σύμφωνα με τις Βενετικές απογραφές των ετών 1635-1637, καταγράφονται σε αυτήν 248 μονές (Τσουγκαράκης & Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, 2010, 102,113).

⁶⁹ Ολυμπίτου,1997.

⁷⁰ Μπούρας,1981.

⁷¹ Μαραγκού,1999.

⁷² Πατρινέλης, 1974,141. Η ακτινοβολία τους οφείλεται εκτός των άλλων και στις συχνές περιοδείες «προς συλλογή ελεών» και κυρίως στα πολυάριθμα σιναιίτικα και αγιοταφίτικα μετόχια τα οποία ιδρύθηκαν από την Κύπρο και την Κρήτη, έως την Κωνσταντινούπολη και τις παραδουνάβιες ηγεμονίες, καθώς και στον νησιωτικό χώρο του Αιγαίου.

⁷³ Πατρινέλης, 1974,133, όπου αναφέρεται ότι ιδιαίτερα τον 17^ο αιώνα η σταθεροποίηση των συνθηκών ζωής ολόκληρου του ελληνισμού οδήγησε στην αύξηση μονών και μοναχών.

⁷⁴ Πατρινέλης,1974,133 και Τόμπρος, 2001,42.

⁷⁵ Τόμπρος,2001,49.

⁷⁶ Κοτζαγεώργης, 2011, 168-169. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο Νικόλαος Μαυρογένης από τα Μάρμαρα της Πάρου ο οποίος έδρασε το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, κατέχοντας αρχικά το αξίωμα του δραγουμάνου του στόλου και αργότερα του ηγεμόνα της Βλαχίας και Μολδοβλαχίας. Για την οικογένεια Μαυρογένη βλ. Μπλανκάρ,2006 και για την τεράστια ακίνητη περιουσία του Νικολάου Μαυρογένη βλ. Λαίου,2015,151-174.

⁷⁷ Το *Κολλυβαδικό* κίνημα χαρακτηρίστηκε ως φαινόμενο σύνθετο και αντιφατικό. Θεωρήθηκε από πολλούς ως κίνημα συντηρητικού ζηλωτισμού και από άλλους ως η τελευταία αναλαμπή της ελληνικής οικουμενικότητας. Οι έριδες τις οποίες προκάλεσε είχαν ως αποτέλεσμα την απομάκρυνση των πρωταγωνιστών από το Άγιον Όρος και την μετακίνηση τους προς την νότιο Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου. Στους νέους τόπους εγκατάστασής επιδίωξαν την αναβίωση εγκαταλελειμμένων μοναστηριών ωστόσο το πνεύμα της εποχής δεν ευνόησε τελικά την προσπάθειά τους. Γενικά για το θέμα των *Κολλυβάδων* βλ. Γιανναράς, 1999,176-209.

⁷⁸ Τόμπρος,2001,87-88.

μοναχών και η μεγάλη ακίνητη περιουσία τους ήταν παραμελημένη και αναξιοποίητη⁷⁹. Τα παραπάνω, συνδυαζόμενα με πολιτικές σκοπιμότητες, ενδεχομένως και προκαταλήψεις, οδήγησαν στην ρυθμιστική διευθέτηση του μοναστηριακού θέματος με μια σειρά διαταγμάτων της οθωνικής αντιβασιλείας των ετών 1833 και 1834, μέσω των οποίων καταργήθηκε μεγάλο μέρος των μονών του νεοσύστατου ελληνικού βασιλείου⁸⁰ και επιβλήθηκαν ποικίλοι περιορισμοί στους μοναχούς τους.

2.2 ΜΟΡΦΕΣ και ΘΕΣΜΟΙ του ΜΟΝΑΣΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

Η επισκόπηση της εξέλιξης του ανατολικού μοναχισμού καταδεικνύει την ποικιλία η οποία τον χαρακτήριζε ως προς τις μορφές λειτουργίας και οργάνωσης, τους θεσμούς, το κανονιστικό πλαίσιο και το καθεστώς διοίκησης και ιδιοκτησίας. Η ποικιλία αυτή και ενδεχομένως τα ασαφή όρια ανάμεσα στις επιμέρους κατηγορίες, όχι άσχετα με τον αντίστοιχο χαρακτήρα του βυζαντινού δικαίου, διατηρήθηκε και ενίοτε εμπλουτίστηκε σε όλες τις περιόδους της βυζαντινής αυτοκρατορίας καθώς και μετά την πτώση της.

Ως προς την διαβίωση των ασκητών, ήδη αναφέρθηκαν οι δύο κύριες μορφές άσκησης, ο αναχωρητικός και ο κοινοβιακός βίος. Η δεύτερη προέκυψε σχεδόν ταυτόχρονα ως συνέπεια των τάσεων οργάνωσης της πρώτης. Οι παραπάνω μορφές δεν αποτέλεσαν διαδοχικά στάδια, αλλά φαίνεται ότι εξελίχθηκαν παράλληλα διατηρώντας αρχικά η κάθε μία τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της.

Στα πρώτα μεγάλα αναχωρητικά κέντρα οι ασκητές διαβιούσαν μόνοι τους ή σε μικρές ομάδες και ορισμένες ημέρες, συνήθως Σάββατα ή Κυριακές, συμμετείχαν σε κοινή λατρεία⁸¹. Στα κοινόβια, αντίθετα οι ασκούμενοι είχαν κοινή κατοικία και διατροφή παράλληλα με την κοινή λατρεία. Ήταν ακτήμονες και η τυχόν ιδιωτική περιουσία τους περιέρχονταν στη μοναστηριακή κοινότητα μετά την είσοδό τους στη μονή. Συντηρούνταν από τις προσφορές των πιστών και την κοινή εργασία τους. Με βάση τους κανόνες του Μ. Βασιλείου για τον κοινοβιακό μοναχικό βίο, διατυπώθηκαν στη συνέχεια αντίστοιχα κείμενα κανόνων, γνωστά ως *τυπικά*, για πολλές από τις μονές της Ανατολής.

⁷⁹ Τόμπρος, 2001, 100, όπου αναφέρεται ότι, σύμφωνα με τις απογραφές της οθωνικής αντιβασιλείας, τα μοναστήρια κατείχαν το 1/4 των γαιών του νεοσύστατου Ελληνικού Βασιλείου. Η περιουσία τους πιθανόν ήταν μεγαλύτερη και πλησίαζε το 1/3 (Πατρινέλης, 1974,143), καθώς φαίνεται ότι οι απογραφές δεν ήταν ακριβείς και πλήρεις. Για αναλυτική περιγραφή της κατάστασης των μοναχών και των μοναστηριών στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και κατά την διάρκεια της επανάστασης, καθώς και του μοναστηριακού ζητήματος και των σχετικών ενεργειών της οθωνικής αντιβασιλείας στα πρώτα έτη του νεοσύστατου κράτους βλ. Τόμπρος,2001.

⁸⁰ Με διάταγμα της 7ης Οκτωβρίου 1833 έπαυσε η λειτουργία όλων των ανδρικών μονών με ολιγομελείς αδελφότητες (αποτελούμενες από λιγότερους των 6 μοναχών), ενώ με το δεύτερο διάταγμα της 9ης Μαρτίου 1834, διαλύθηκαν όλες τις γυναικείες μονές, εκτός τριών, μία για κάθε κύρια γεωγραφική περιοχή. Οι γυναικείες μονές κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας ήταν ελάχιστες, ενώ οι ανδρικές αποτελούσαν περίπου το 95% του συνόλου (Πατρινέλης, 1974,132). Συνολικά στις περιοχές της Στερεάς, Πελοποννήσου και των νησιών του Αιγαίου, καταγράφηκαν περίπου 600 μονές από τις οποίες διατηρήθηκαν μόνο οι 150. Με τρίτο διάταγμα, της 8ης Μαΐου 1834, απαγορευόταν στο εξής κάθε δωρεά ιδιοκτησίας από ιδιώτες προς την Εκκλησία (Τόμπρος, 2001, 99). Για το θέμα των εκκλησιαστικών περιουσιών τον 19^ο αιώνα βλ. McGrew, 1985, κεφ.9. και γενικά για την Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ελλάδα το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, βλ. Frazee, 1969,κεφ.6.

⁸¹ Φειδάς,1994,τ.Α',937.

Με την παράλληλη διάδοση των παραπάνω μορφών ασκητισμού δημιουργήθηκαν ενδιάμεσες παραλλαγές και συνδυασμοί, όπως οι *σκήτες*, ή τα ανεξάρτητα *κελλιά*, η ποικιλία των οποίων επέτρεψε και την εμφάνιση καταχρήσεων. Πολλοί *κελλιώτες* και *ερημίτες* απέφευγαν να ενταχθούν σε συγκεκριμένη μονή και συχνά περιφέρονταν στις πόλεις⁸². Τις καταχρήσεις προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν διάφορες οικουμενικές σύνοδοι καθώς και διατάγματα αυτοκρατόρων, ωστόσο δεν ήταν δυνατόν να επιβληθεί αποκλειστικά ο κοινοβιακός βίος και να αποκλειστεί η άσκηση μοναχών σε ιδιαίτερα *κελλιά*, κατά τα πρότυπα του αναχωρητικού βίου. Εν τέλει η χαλάρωση της εσωτερικής ενότητας και της κανονικής πειθαρχίας του μοναχικού βίου, η οποία εμφανίστηκε ήδη από τον 5^ο αιώνα, απέκτησε θεσμικό χαρακτήρα από τον 9^ο, με την σταδιακή εισαγωγή του *ιδιόρρυθμου* συστήματος άσκησης παράλληλα με το κοινοβιακό⁸³. Οι μοναχοί μίας *ιδιόρρυθμης* μονής είχαν υποχρέωση να τηρούν το «*τυπικό*» της, αλλά διέμεναν και τρέφονταν στα ιδιαίτερα *κελιά* τους, ενώ κάθε Κυριακή συμμετείχαν σε κοινές ακολουθίες και τράπεζα. Σημαντική διαφοροποίηση αποτελούσε το δικαίωμα, κατοχυρωμένο από τον 9^ο αιώνα⁸⁴, να διατηρούν ή να αποκτούν ατομική περιουσία. Για τις υπηρεσίες τις οποίες προσέφεραν στην μονή έπαιρναν μισθό, ενώ κατέβαλαν ένα ποσό για το *κελί* τους⁸⁵. Ιστορικά και οικονομικά αίτια, καθώς και η αυστηρότητα του κοινοβιακού συστήματος, συνέβαλαν στην σταδιακή επικράτηση του *ιδιόρρυθμου* το οποίο διείσδυσε και στο Άγιο Όρος ήδη από τον 13^ο αιώνα⁸⁶. Διαδόθηκε ιδιαίτερα τον 14^ο και 15^ο, καθώς και την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα οι περισσότερες μονές, ακόμα και πολλές *αγιορείτικες*⁸⁷, είχαν μετατραπεί σε *ιδιόρρυθμες*⁸⁸. Στον νέο αυτό τύπο περιορίζονταν σημαντικά οι εξουσίες του ηγουμένου, ο οποίος όφειλε να ασκεί την διοίκηση της μονής με την σύμφωνη γνώμη δεκαπενταμελούς συμβουλίου προκρίτων μοναχών της⁸⁹.

Το *ιδιόρρυθμο* σύστημα προφανώς δυσχέραινε τον επιδιωκόμενο, από την κεντρική εξουσία, έλεγχο των μοναστηριών και των μοναχών. Είναι ενδεικτικό ότι η επιτροπή του νεοσύστατου ελληνικού βασιλείου η οποία συστάθηκε από την οθωμανική Αντιβασιλεία το 1833, με σκοπό τον ορισμό των απαιτούμενων χαρακτηριστικών των διατηρούμενων μονών, πρότεινε την μετατροπή όλων σε κοινόβια και την απαγόρευση της απομάκρυνσης των μοναχών από αυτές χωρίς την άδεια του ηγουμένου⁹⁰.

Με την διοίκηση και το ιδιοκτησιακό καθεστώς των μοναστηριών, καθώς και τον τρόπο εσωτερικής λειτουργίας και οργάνωσής τους, η επίσημη εκκλησία δεν ασχολήθηκε ιδιαίτερα πριν της 4^{ης} οικουμενικής συνόδου της Χαλκηδόνος το 451. Σε αυτήν τέθηκαν για πρώτη φορά, σε εκκλησιαστικό διοικητικό πλαίσιο, τα θέματα της κατασκευής, χορηγίας και διοίκησης των ποικίλων εκκλησιαστικών καθιδρυμάτων, καθώς και των μοναστηριών,

⁸² Φειδάς, 1994, τ. Β', 719.

⁸³ Φειδάς, 1994, τ. Β', 721

⁸⁴ Κατοχυρώθηκε από τον Λέοντα ΣΤ' με την Νεαρά 5 μεταξύ των ετών 886-893 (Φειδάς, 1994, 722).

⁸⁵ Τόμπρος, 2001, 38.

⁸⁶ Φειδάς, 1994, τ. Β', 723

⁸⁷ Ήδη από τον 15^ο αιώνα είχε εκδοθεί το *Τέταρτο Τυπικό*, επικυρωμένο με χρυσόβουλο διάταγμα (1406) του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου το οποίο επέτρεψε την επίσημη εισαγωγή του *ιδιόρρυθμου* συστήματος στον μοναχισμό του Αγίου Όρους (Φειδάς, 1994, τ. Β', 745).

⁸⁸ Βακαλόπουλος, 2002, τ. Β', 214.

⁸⁹ Φειδάς, 1994, τ. Β', 745.

⁹⁰ Τόμπρος, 2001, 100.

ιδιαίτερα των ιδιωτικών⁹¹. Είναι γνωστό ότι, από την περίοδο των πρώτων μοναστικών κέντρων στην Αίγυπτο και στην Ανατολή αλλά και σε όλη την διάρκεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας, η ίδρυση και οικοδόμηση ενός μεγάλου αριθμού από αυτά, αν όχι της πλειονότητάς τους, οφειλόταν σε ιδιωτικές πρωτοβουλίες ή χορηγίες⁹². Καθώς η εκκλησία στηριζόταν εξ αρχής σε αυτές τις χορηγίες, οι σχετικές αποφάσεις των πρώτων οικουμενικών συνόδων και η αντίστοιχη νομοθεσία αργότερα, προσπάθησαν χωρίς να τις αποτρέψουν να ελέγξουν τα αποτελέσματα και την εξέλιξή τους. Οι διάφορες διατάξεις, ρύθμιζαν την σχέση προνομίων και καθηκόντων του χορηγού-κτήτορα και αφορούσαν κυρίως την απαίτηση σύμφωνης γνώμης από τον επιχώριο επίσκοπο, το αναπαλλοτρίωτο της περιουσίας των μοναστηριών και την επιλογή και διαδοχή των ηγουμένων⁹³. Εκτός των άλλων, οι διατάξεις αυτές καταδείκνυαν τα συνήθη προβλήματα, τις ασάφειες και τις συνακόλουθες καταχρήσεις, οι οποίες διαχρονικά σχετίζονταν με την διοίκηση και το ιδιοκτησιακό καθεστώς των μοναστηριών και των περιουσιών τους.

Στις γνωστές ως *κτητορικές* μονές ορισμένοι από τους κήτορες, μοναχοί, κληρικοί ή λαϊκοί, θεωρούσαν αυτές ως προσωπική περιουσία στην οποία είχαν απόλυτη εξουσία και διατηρούσαν την πλήρη κυριότητα και το δικαίωμα μεταβίβασής της⁹⁴. Η παραδοσιακή δομή των μοναστηριών επέτρεπε στους κήτορες να δημιουργήσουν ένα είδος διαρκούς κληροδοτήματος το οποίο απέδιδε σε αυτούς και στους απογόνους τους εισοδήματα. Ένα μοναστήρι ήταν εκτός των άλλων και ένα ίδρυμα με οικονομικό αντίκρισμα και η κατάσταση αυτή δημιουργούσε πολύπλοκες σχέσεις μεταξύ των μονών και όσων είχαν δικαιώματα σε αυτές⁹⁵. Συχνά οι κήτορες γίνονταν οι ίδιοι ηγούμενοι, είτε όριζαν άλλον, πιθανόν κάποιον συγγενή τους ο οποίος είχε ιερωθεί⁹⁶. Στις διαθήκες τις οποίες συνέτασσαν, γνωστές και ως *κτητορικά τυπικά*⁹⁷, περιλαμβάνονταν υποδείξεις για τον τρόπο εκλογής του επόμενου ηγουμένου καθώς και για άλλα θέματα διοίκησης και λειτουργίας του μοναστηριού. Ενίοτε επέλεγαν τον επόμενο ηγούμενο και όριζαν οι

⁹¹ Τσιπούρας, 2013, 38.

⁹² Τσιπούρας, 2013, 36, σημ.3 όπου αναφέρεται ότι τα θρησκευτικά ιδρύματα είναι δυνατόν να διακριθούν σε 3 κατηγορίες: τα ιδιωτικά, τα δημόσια και τα αυτοκρατορικά τα οποία είχαν τόσο ιδιωτικό όσο και δημόσιο χαρακτήρα.

⁹³ Σύμφωνα με τον 4^ο Κανόνα της συνόδου της Χαλκηδόνας για την κατασκευή μοναστηριού ή ευκτηρίου οίκου απαιτούνταν η σύμφωνη γνώμη του επιχώριου επισκόπου. Η σύνοδος καθόρισε επίσης ότι τα άπαξ καθιερωθέντα μοναστήρια πρέπει να διατηρούν την χρήση και τον χαρακτήρα τους, ενώ οποιαδήποτε δωρεά είναι αμετάκλητη, και η περιουσία τους αναπαλλοτρίωτη (Τσιπούρας, 2013, 38). Τον 6^ο αιώνα ο Ιουστινιανός προέβη επίσης σε συστηματοποίηση του δικαίου των εκκλησιαστικών καθιδρυμάτων, πιθανόν σε μία προσπάθεια περιορισμού και ελέγχου των αιρετικών ιδιωτικών εκκλησιών οι οποίες ήταν διάσπαρτες και ανεξέλεγκτες σε όλη την βυζαντινή επικράτεια (Τσιπούρας, 2013, 40).

⁹⁴ Από τα διάφορα σωζόμενα κείμενα προκύπτει ο δυσδιάκριτος διαχωρισμός μεταξύ της θεωρούμενης ιδιωτικής μεταβιβάσιμης περιουσίας και της αναπαλλοτρίωτης εκκλησιαστικής κτήσης (Τσιπούρας, 2013, 40). Διατάξεις του 9^{ου} αιώνα (861) επέβαλλαν την καταγραφή της ακίνητης περιουσίας του μοναστηριού σε ειδικό βιβλίο το «*θρέβιον*» και την κατάθεσή του στο επισκοπικό αρχείο ώστε να αποφευχθεί η απαλλοτρίωσή της (Τσιπούρας, 2013, 42).

⁹⁵ Σύμφωνα με τις νομοθετικές διατάξεις (Νεαρές) του Ιουστινιανού, τα μόνα προνόμια του κτήτορα πέραν της τιμητικής επίκλησής του ως «*κτίστου εκκλησίας*» ήταν το δικαίωμα ταφής στον ναό, η μνημόνευση στις λειτουργίες και η εκμίσθωση εκκλησιαστικής περιουσίας με ευνοϊκούς όρους (Τσιπούρας, 2013, 39, σημ. 24). Τα παραπάνω ωστόσο φαίνεται ότι αγνοήθηκαν. Όπως προκύπτει από την μεταγενέστερη εφαρμογή του θεσμού της χαριστικής δωρεάς, η εκμετάλλευση από τον εκάστοτε κήτορα των κερδών από την διαχείριση ενός εκκλησιαστικού ιδρύματος ή ενός μοναστηριού δεν υπήρξε ποτέ κάτι ασυνήθιστο.

⁹⁶ Οι κήτορες είχαν το δικαίωμα ορισμού των ιδίων ή κάποιου άλλου ως πρώτου ηγουμένου, απαιτούνταν ωστόσο η σύμφωνη γνώμη του επιχώριου επισκόπου (Τσιπούρας, 2013, 42).

⁹⁷ Φειδάς, 1994, τ.Β', 736

μεθεπόμενοι να προέρχονται από όσους εκ των απογόνων τους ήταν μοναχοί⁹⁸. Αρκετά από τα μοναστήρια αυτά, τα οποία βρίσκονταν για πολλές γενεές υπό την διεύθυνση των κτητορικών οικογενειών, με την πάροδο των χρόνων και ιδιαίτερα στην ύστερη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας έχαναν τον μοναστικό τους χαρακτήρα και μεταλλάσσονταν σε απλά υποστατικά⁹⁹. Κτητορικά μοναστήρια αντίστοιχα των παραπάνω, τα οποία καταγράφηκαν κατά την διάρκεια των απογραφών της οθωμανικής αντιβασιλείας το 1833, θεωρήθηκαν τελικά ως ατομικές ιδιοκτησίες¹⁰⁰.

Ο τύπος και η οργάνωση του *ελεύθερου και αυτοδέσποτου* μοναστηριού διαφαίνεται ήδη στην δομή των αρχαιότερων μοναστικών κέντρων της Αιγύπτου και της Ανατολής. Αποκρυσταλλώνεται ωστόσο με την ίδρυση, τον 10^ο αιώνα, της μονής Μεγίστης Λαύρας από τον Άγιο Αθανάσιο τον Αθωνίτη και την αναγνώριση της ανεξαρτησίας της με σχετικό χρυσόβουλο. Το τελευταίο χορήγησε ο Νικηφόρος Φωκάς, προοιωνίζοντας μία νέα μορφή μοναστηριακής διοίκησης η οποία κυριάρχησε στους επόμενους αιώνες¹⁰¹. Τα μοναστήρια αυτά ανήκαν αποκλειστικά και πλήρως στις εκάστοτε αδελφότητες, οι οποίες και τα διαχειρίζονταν. Σε κάποιες περιπτώσεις είχαν ιδρυθεί και οικοδομηθεί από αυτές, συνήθως όμως προέρχονταν από την μετατροπή ενός *κτητορικού* μοναστηριού σε *αυτοδέσποτο* σύμφωνα με επιλογή του κτήτορα. Συχνά αυτό οριζόταν στην διαθήκη του ώστε να αποκλειστούν διεκδικήσεις από τους συγγενείς και τους κληρονόμους του¹⁰², ενώ άλλοτε η μετατροπή σε αυτοδέσποτο ήταν εφικτή μόνο όταν εξέλειπαν οι απόγονοι του κτήτορα¹⁰³. Σε κάθε περίπτωση ήταν σαφές ότι το *αυτοδέσποτο* μοναστήρι δεν ήταν δημόσιο, ωστόσο η διάκρισή του από το παραδοσιακό ιδιωτικό ίδρυμα δεν ήταν πάντα προφανής. Ενίοτε στα τυπικά περιλαμβάνονταν όροι οι οποίοι, ως προς την διοίκηση και το ιδιοκτησιακό καθεστώς, καθιστούσαν την περίπτωση υβριδική και ενδιάμεση, μεταξύ *κτητορικής* και *αυτοδέσποτης* μονής¹⁰⁴.

Συχνά τα μοναστήρια, *κτητορικά* ή *αυτοδέσποτα*, εγκαταλείπονταν και ερειπώνονταν, μετά τον θάνατο του ηγουμένου και των τελευταίων μελών της αδελφότητας. Το φαινόμενο αυτό, σύνηθες ήδη από τον 6^ο αιώνα, αντιμετωπίστηκε αρχικά με νομοθεσίες οι οποίες απαγόρευαν την δημιουργία νέων και προέτρεπαν για την αναβίωση εγκαταλελειμμένων

⁹⁸ Αρχικά η επιλογή διαδόχου του υφιστάμενου ηγουμένου γινόταν είτε από τον τελευταίο είτε από την αδελφότητα. Ο Ιουστινιανός έθεσε το θέμα αποκλείοντας τον κτήτορα και εμπλέκοντας τον επίσκοπο, ενώ κατέληξε στην επιλογή διαδόχου αποκλειστικά από την αδελφότητα (Τσιπούρας,2013,40).

⁹⁹ Διαφωτιστική για το θέμα είναι η περιγραφή από τον Φώτη Κόντογλου (2009,152) του οικογενειακού μοναστηριού του Αίβαλιού, όπου πέρασε τα νεανικά του χρόνια (1895-1913) και όπου ηγουμένευε ο αδελφός της μητέρας του Στέφανος Κόντογλου,: «*Την Αγιά- Παρασκευή τη λέγανε μοναστήρι, μα στ' αλήθεια ήτανε ένα υποστατικό που το όριζε ο γούμενος. Δεν είχε μήτε καλογέρους, μήτε τα άλλα που έχουνε τα μοναστήρια. Ο γούμενος και το σόγι του ορίζανε τα γύρω βουνά, τους ελαιώνες, τα χωράφια, τα περιβόλια, τους βοσκοτόπους, τις αλυκές, τη θάλασσα, τα ζωντανά που βοσκούσανε στους μεράδες. Γούμενος χειροτονιότανε ένας από την οικογένεια, ο πιο γραμματιζούμενος κι ο πιο τιμημένος, κι αυτό γινότανε πάππων-προπάππων. Ο γούμενος κ' οι άνθρωποί του καθόντανε σ' ένα αληθινό κάστρο με ψηλά τειχιά, που είχε μέσα πολλούς οντάδες, μαγερεία, φούρνους, ντεπόζιτα, μύλους και στη μέση ήτανε η εκκλησία της Αγιάς – Παρασκευής»*

¹⁰⁰ Τόμπρος,2001, Παράρτημα Ι, 8-9. Από τους πίνακες των απογραφών προκύπτει ότι ως ιδιωτικά δηλώθηκαν 11 συνολικά μοναστήρια, 5 στο Οίτυλο Μάνης, 3 στην Σκόπελο, 2 στην Πάρο και ένα στην Μύκονο (Παράρτημα ΙΙ, Πίν.1., 28,29,31,32).

¹⁰¹ Τσιπούρας,2013,44.

¹⁰² Τσιπούρας,2013,38

¹⁰³ Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί το μοναστήρι του πατρικίου Μιχαήλ Ατταλειάτη στην Κωνσταντινούπολη όπως περιγράφεται στην σχετική *Διάταξη- τυπικό* (1077) (Τσιπούρας,2013,76-79)

¹⁰⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι ορισμένα τυπικά περιλαμβάνουν διατυπώσεις και όρους οι οποίοι αφήνουν τα περιθώρια η μονή να θεωρηθεί ταυτόχρονα κτητορική(ιδιόκτητη), βασιλική, πατριαρχική, επισκοπική και ελεύθερη (Τσιπούρας,2013,119-121).

μονών¹⁰⁵. Μεταγενέστερα εφαρμόστηκε ο θεσμός της *χαριστικής δωρεάς*¹⁰⁶ με την εμπλοκή ισχυρών λαϊκών στην διοίκηση και στην εκμετάλλευση της περιουσίας τους. Σύντομα διαπιστώθηκαν καταχρήσεις, καθώς και επιδείνωση παρά βελτίωση της κατάστασης τους και τελικά περί τα τέλη του 12^{ου} αιώνα ο θεσμός εγκαταλείφθηκε¹⁰⁷.

Μία από τις καταχρήσεις σχετιζόταν με την παραχώρηση σε εύπορους γαιοκτήμονες, μικρών ιδιωτικών μονών σε αγροτικές περιοχές μετά τον θάνατο των μοναχών τους. Η περίφημη Νεαρά του Βασιλείου Β' περί των δυνατών (996), στο πλαίσιο προστασίας της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας και των αδύναμων χωρικών, επέβαλε την επιστροφή των μονυδρίων αυτών, την ανεξαρτητοποίηση τους από τους επισκόπους και την υπαγωγή τους «*υπό τα χωρία*»¹⁰⁸. Η ιδιαίτερη αυτή κατηγορία, αναφέρεται ως *ευκτήριον του χωρίου* και φαίνεται ότι υπήρχε παλαιόθεν και πιθανόν εμφανίζεται και αργότερα. Όπως περιγράφεται σχετιζόταν με ευσεβείς χωρικούς οι οποίοι οικοδομούσαν *ευκτήριο* στο χωράφι τους και γίνονταν μοναχοί, ενώ αργότερα τους πλαισίωναν λιγοστοί ακόμα αγρότες¹⁰⁹. Στο κείμενο του Βασιλείου Β' διαχωρίζονται όσα μονύδρια είχαν έναν ή ελάχιστους μοναχούς, από αυτά με περισσότερους των 8 έως 10 μοναχών. Φαίνεται ότι νομοθετικά η ύπαρξη μοναχών δεν συνεπαγόταν και την ύπαρξη μοναστηριού, ενώ τα όρια ως προς την διάκριση *ευκτηρίων* και μοναστηρίων παρέμεναν ασαφή. Τα παραπάνω *ευκτήρια* μετά τον θάνατο του αρχικού κτήτορα και ηγουμένου ετίθεντο υπό την κυριότητα της κοινότητας για την εξυπηρέτηση των λειτουργικών αναγκών των κατοίκων της υπαίθρου¹¹⁰.

Στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας εμφανίζονται παρόμοιες περιπτώσεις μοναστηρίων, πιθανόν και *ιδιόρρυθμων* μονών, την διοίκηση και την διαχείριση της περιουσίας των οποίων ασκούσε επιτροπή λαϊκών¹¹¹. Συχνά οι τοπικές ελίτ, ή και ολόκληρη η κοινότητα, αποφάσιζαν για τον νέο ηγούμενο και την αντίστοιχη αδελφότητα ή για την

¹⁰⁵ Το πρόβλημα είχε προκύψει ήδη από την περίοδο του Ιουστινιανού (Τσιπούρας, 2013, 39, σημ. 24), ωστόσο φαίνεται ότι υπήρξε πιο έντονο τον 10^ο αιώνα. Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση της Νεαράς του Νικηφόρου Φωκά για το θέμα: «...διορίζεται μη κατασκευάζεσθαι νεωστί μοναστήρια ή ξενώνας ή γηροκομεία ή άλλους ευαγείς οίκους, αλλά των παρόντων επιμελείσθαι...» (Φειδάς, 1994, τ. Β', 737).

¹⁰⁶ Επρόκειτο για παραχώρηση μονών είτε εκ μέρους της εκκλησίας, δηλαδή των πατριαρχών και των μητροπολιτών, είτε εκ μέρους της πολιτείας. Οι αποδέκτες (*χαριστικάριοι*) ήταν πάντα φυσικά πρόσωπα και όχι ιδρύματα. Μπορούσαν να είναι λαϊκοί, άνδρες ή γυναίκες, αλλά και κληρικοί, ενώ η δωρεά μπορούσε να επεκταθεί μέχρι τρεις γενεές (Βαρναλίδης, 1985, 46-52). Σχετικά με τον χρόνο αρχικής εφαρμογής της *χαριστικής δωρεάς* υπάρχει επιστημονική πολυγνωμία (Τσιπούρας, 2013, 48, σημ. 8 &). Σε κάθε περίπτωση ο θεσμός οριστικοποιήθηκε λίγο μετά το μέσον του 10^{ου} αιώνα επί Νικηφόρου Φωκά και αναπτύχθηκε επί Αλεξίου Α' Κομνηνού ο οποίος εισήγαγε το δικαίωμα του αυτοκράτορα να παραχωρεί ως προνόμιο σε πλούσιους αξιωματούχους σημαντικά μοναστήρια με τις περιουσίες τους. Στο τέλος του 11^{ου} αιώνα ο θεσμός γιγαντώθηκε και η πλειονότητα των μοναστηρίων είχε περιέλθει σε *χαριστικάριους* (Τσιπούρας, 2013, 55). Περισσότερα για την *χαριστική δωρεά* βλ. Σβορώνος, 1979, 69-70 και Βαρναλίδης, 1985.

¹⁰⁷ Φειδάς, 1994, τ. Β', 737.

¹⁰⁸ Τσιπούρας, 2013, 51

¹⁰⁹ Τσιπούρας, 2013, 50. Παρόμοιο *ευκτήριο* - μοναστήρι περιγράφεται στην διαθήκη (997) του αγίου Νίκωνος Μετανοείτε (Τσιπούρας, 2013, 73-74).

¹¹⁰ Για την περιγραφή και ανάλυση των διατάξεων της Νεαράς του Βασιλείου Β' βλ. Τσιπούρας, 2013, 50-52.

¹¹¹ Η συμμετοχή λαϊκών στην διοίκηση των μονών συχνά προέκυπτε ως ανάγκη και σχετιζόταν με τις απαγορεύσεις των εκκλησιαστικών και ιερών κανόνων για ανάληψη κοσμικών φροντίδων από τους μοναχούς (Τσιπούρας, 2013, 99). Εφαρμόστηκε με τον θεσμό της *εφορείας*, ο οποίος συμπορεύτηκε με αυτόν του αυτοδέσποτου μοναστηριού από τον 10^ο έως τον 15^ο αιώνα (Τσιπούρας, 2013, 126). Αρχικά επρόκειτο για απλή τιμητική διάκριση ωστόσο στην ύστερη βυζαντινή περίοδο έλαβε την μορφή της *τιμητικής κτητορείας* και αφορούσε την πλήρη οικονομική διαχείριση της μοναστηριακής περιουσίας (Τσιπούρας, 2013, 126, 137). Φαίνεται ότι σε κάποιες περιπτώσεις επιβίωσε έως την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.

προσήλωση του μονυδρίου σε κάποιο άλλο¹¹². Κυρίως όμως διαχειρίζονταν την ακίνητη περιουσία του χρησιμοποιώντας ενδεχομένως τα κέρδη για δημόσια θέματα όπως την ίδρυση και ενίσχυση εκπαιδευτικών δομών¹¹³. Οι μονές ενίοτε θεωρούνταν ως κοινοτική ιδιοκτησία και αναφέρονταν στα σχετικά έγγραφα ως *κοινόν μοναστήριον*¹¹⁴, ενώ έχουν καταγραφεί περιπτώσεις όπου *κτητορική* μονή κληροδοτήθηκε από τον ηγούμενο και κτήτορά της στην πλησιόχωρη κοινότητα¹¹⁵.

Ορισμένα μοναστήρια, είτε λόγω εγκατάλειψης, είτε ως δωρεά προσηλώνονταν σε άλλα μεγαλύτερα και οικονομικά ισχυρότερα. Τα *μετόχια* αυτά δεν ήταν ανεξάρτητα ή αυτοτελή και δεν είχαν ηγούμενο. Διοικούνταν από το μοναστηριακό συμβούλιο της μεγάλης μονής, το οποίο όριζε, επιλέγοντας ενίοτε από την τοπική κοινότητα, έναν μοναχό ή κληρικό, ως επιστάτη.

Ως προς την υπαγωγή και την εξάρτηση τα μοναστήρια χωρίζονταν σε *επισκοπικά* ή *μητροπολιτικά*, τα οποία εποπτεύονταν από τον επιχώριο επίσκοπο ή μητροπολίτη και σε *πατριαρχικά*, τα οποία εποπτεύονταν από τον πατριάρχη. Ειδική κατηγορία αποτελούσαν όσα ιδρύονταν ή συντηρούνταν από τους αυτοκράτορες, τα αποκαλούμενα *βασιλικά*. Εποπτεύονταν από τον πατριάρχη και απαλλάσσονταν με χρυσόβουλο από κάθε είδους φόρο ενώ με ειδικούς κανονισμούς εξήρθε η προνομιακή θέση τους¹¹⁶.

Σύμφωνα με την 4^η σύνοδο της Χαλκηδόνας και το πνεύμα της μεταγενέστερης Νεαράς του Ιουστινιανού¹¹⁷, όλα τα μοναστήρια όφειλαν να υπάγονται σε επίσκοπο ή μητροπολίτη και κατά συνέπεια να είναι *σταυροπηγικά*, καθώς η απαραίτητη για την ίδρυσή τους έγκριση του επιχώριου επισκόπου συνοδευόταν πάντα με ειδική ακολουθία και τοποθέτηση σταυρού στα θεμέλιά τους. Από τον 8^ο αιώνα το δικαίωμα αποστολής ανάλογου σταυρού στις επισκοπές της δικαιοδοσίας τους είχαν πλέον και οι πατριάρχες, προκαλώντας τις αντιδράσεις των επισκόπων¹¹⁸. Σταδιακά ο όρος *σταυροπήγιο* περιορίστηκε και χρησιμοποιείτο μόνο για τα *πατριαρχικά* μοναστήρια, ενώ ο οικουμενικός πατριάρχης απέκτησε το προνόμιο να συνιστά σταυροπήγια και σε περιοχές άλλων πατριαρχικών θρόνων¹¹⁹. Η εξέλιξη αυτή θεωρείται συνέπεια των εικονομαχικών ερίδων κατά τη διάρκεια των οποίων ο μοναχισμός αυτονομήθηκε από την εποπτεία των επιχώριων επισκόπων, διατηρώντας στενότερες σχέσεις με το πατριαρχικό σύστημα¹²⁰. Η ροπή του μοναχισμού προς την αυτονομία και οι τάσεις της ιεραρχίας να τον εντάξει στο τοπικό εκκλησιαστικό σώμα, δεν εναρμονίστηκαν απόλυτα στον ιστορικό βίο της εκκλησίας. Καθώς η πλήρης

¹¹² Χαρακτηριστικό παράδειγμα υπήρξε η απόφαση προσήλωσης της παριανής μονής Παναγίας Ξεχωριανής στην μεγάλη μονή της Πάτμου, από το *κοινόν* της περιοχής του Κεφάλου.

¹¹³ Χαρακτηριστική είναι η παραχώρηση της μονής Λογγοβάρδας από τους προκρίτους της Νάουσας της Πάρου υπό τον όρο της εισφοράς από τα πλεονάσματα στο νεοσυσταθέν Αλληλοδιδασκτικό Σχολείο του παραπάνω οικισμού (Αλιπράντης, 1984, 30-31).

¹¹⁴ Παράδειγμα αποτελεί η μονή Λογγοβάρδας η οποία αποκαλείται «...το κοινό μοναστήριον της χώρας μας ...» στο έγγραφο παραχώρησής της από τους προκρίτους της Νάουσας στην νέα αδελφότητα των Πελοποννησίων μοναχών στις αρχές του 19^{ου} αιώνα (Αλιπράντης, 1984, 30-31).

¹¹⁵ Πρόκειται για την μονή Αγία Τριάδας στην Γύρλα Τήνου η οποία το 1782 κληροδοτήθηκε από τον κτήτορά της μοναχό Γρηγόριο στους κατοίκους των γύρω περιοχών οι οποίοι εργάζονταν στα κοντινά κτήματα (Δώριζας, ; , 13).

¹¹⁶ Τόμπρος, 2001, 222.

¹¹⁷ Φειδάς, 1994, τ. Β', 726.

¹¹⁸ Φειδάς, 1994, τ. Β', 726-735.

¹¹⁹ Το δικαίωμα κατοχυρώθηκε κατά την βασιλεία του Βασιλείου Α', δηλαδή αμέσως μετά το τέλος της εικονομαχίας (843) (Φειδάς, 1994, τ. Β', 726).

¹²⁰ Φειδάς, 1994, τ. Β', 728.

αυτονόμησή από οποιαδήποτε εκκλησιαστική αρχή ήταν αδιανόητη¹²¹, επιλέχθηκε η λιγότερο ενοχλητική και απώτερη εποπτεία του οικείου πατριάρχη ή η πλέον χαλαρή διοικητική εξάρτηση από το οικουμενικό πατριαρχείο¹²². Τα παραπάνω είναι προφανές ότι ευνόησαν ιδιαίτερα τα ιδιωτικά-κτητορικά μοναστήρια, καθώς οι κτήτορες αποδεσμεύτηκαν από την εποπτεία των επιχώριων επισκόπων.

Σταυροπηγιακές μονές, ανεξάρτητες από τον επίσκοπο της περιοχής τους, ιδρύονται όλο και περισσότερο την τελευταία περίοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας¹²³ στο πλαίσιο των τάσεων αποκέντρωσης οι οποίες την χαρακτήριζαν. Το φαινόμενο συνεχίστηκε με ένταση και μετά την οθωμανική κατάκτηση, οπότε εξακολούθησαν να καταγράφονται αντιδράσεις από πλευράς των επιχώριων επισκόπων¹²⁴.

¹²¹ Η απαίτηση επισκοπικής εποπτείας ακόμα και για την κατά τα άλλα αυτοδιοίκητη πολιτεία του Αγίου Όρους, οδήγησε στην έκδοση διατάγματος από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, το οποίο επέβαλε την υπαγωγή όλων των μοναστηριών «*κάν τα πατριαρχικά ώσι, κάν τε βασιλικά και αυτοδέσποτα*» στην εποπτεία του οικουμενικού πατριάρχη τουλάχιστον ως προς τα πνευματικά ζητήματα.

¹²² Ο πατριάρχης συχνά ανέθετε την εποπτεία της μοναστηριακής διοίκησης, στον έξαρχο ή στον ηγούμενο. Ο τελευταίος απευθυνόταν στο πατριαρχείο υπαγωγής του και όφειλε, ως δήλωση υποταγής, να παρέχει ετησίως, ποσότητα χρημάτων ή άλλα είδη (λάδι, κερύ, τυρί κ.λ.π.), ενώ ο επιχώριος επίσκοπος δεν ήταν δυνατόν να απαιτήσει ανάλογες παροχές. Ο ηγούμενος λάμβανε προνόμια κατ' ευθείαν από τον πατριάρχη, όπως το δικαίωμα να φοράει σε εορτάσιμες μέρες «*μανδύα*» και να κρατάει «*πατερίτζαν*». Τα παραπάνω καθορίζονταν με σχετικά σιγίλλια και ανανεώνονταν συστηματικά με αίτημα των εκάστοτε ηγουμένων. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί το έγγραφο του έτους 1798 του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ σχετικά με την μονή Ταξιαρχών Σερίφου (Ζερλέντης, 1913, 82-86).

¹²³ Καραγιαννόπουλος, 1985, 150.

¹²⁴ Είναι γνωστή η αντιδικία μεταξύ του μητροπολίτη Παροναξίας Ιωσήφ Β΄ (1608-1614) και του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ραφαήλ Β΄ (1603-1607) για το θέμα των μονών Φωτοδότη, Παναγίας Αγίας και Αγίου Θαλλελαίου στην Νάξο (Καμπανέλλης, 1991, 70-71). Σχετικά με τις παραπάνω μονές παρουσιάζει ενδιαφέρον η επιλογή της αρχικής αφιέρωσής τους το 1558 στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, από τον λατίνο δούκα της Νάξου Ιωάννη Δ΄ Κρίσπο, πιθανόν στο πλαίσιο της αντιδικίας του με τον ορθόδοξο επίσκοπο του νησιού Θεωνά, τον οποίο κατάφερε τελικά να αποπέμψει από το νησί. Γνωστή είναι επίσης και η διαμαρτυρία της συνόδου των επισκόπων των Κυκλάδων τον Φεβρουάριο του 1673, με επικεφαλής τον επίσκοπο Παροναξίας Μελέτιο Πάγκαλο (1671-1673) και θέμα τον περιορισμό της χορήγησης σταυροπηγιακών προνομίων από το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως στα μοναστήρια των Κυκλάδων (Αλιπράντης, 2010β, 154).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Ο ΤΟΠΟΣ

3.1 ΦΥΣΙΚΟ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Η Πάρος, όπως και η πλησιόχωρη Νάξος στα ανατολικά, καταλαμβάνει το κέντρο κύκλου οριζόμενου από τα νησιά Μύκονο, Σύρο, Σέριφο, Σίφνο, Φολέγανδρο, Σίκινο, Ίο και Ηρακλειά. Αποτελεί το τρίτο σε μέγεθος Κυκλαδονήσι, με επιφάνεια περίπου 195 τετραγωνικά χιλιόμετρα¹²⁵.

Το σχήμα του νησιού είναι ελλειπτικό. Από τεκτονική άποψη η μορφή του σχηματίζεται από έναν μεγάλο ορεινό όγκο¹²⁶ (αντίκλινο), στραμμένο με τον κύριο άξονα κατά την διεύθυνση ΒΑ-ΝΔ, ο οποίος δεσπόζει στο κέντρο με μικρή μετατόπισή προς τα νοτιοανατολικά. Το ορεινό αυτό τμήμα διαμορφώνεται με πτυχωτές πλαγιές, απότομες ψηλά και ομαλές χαμηλότερα. Σε αρκετές θέσεις σχηματίζονται μικρά ή μεγαλύτερα οροπέδια με κυριότερο αυτό του Μαραθίου στην βόρεια πλευρά του, πλησίον των αρχαίων και των σύγχρονων λατομείων μαρμάρου. Επίσης εντοπίζονται σπηλαιώδεις σχηματισμοί, από αβαθείς σπηλιές (βραχосκεπές) έως βαθύτερα οριζόντια ή κατακόρυφα έγκοιλα, τα οποία στην πλειοψηφία τους δεν έχουν ακόμα μελετηθεί¹²⁷.

Η θέση, το μέγεθος και το σχήμα του κεντρικού ορεινού όγκου συμβάλλουν ώστε γύρω του να σχηματίζονται τρία μεγάλα και αποκομμένα μεταξύ τους τμήματα πεδινών εκτάσεων: ένα στα βορειοδυτικά του νησιού, ένα δεύτερο ανατολικά, καθώς και ένα μικρότερο νοτιοδυτικά, γνωστό ως *Κάμπος*. Σχεδόν σε όλη την περίμετρο και σε συνδυασμό με τα παραπάνω, δημιουργείται μία, άλλοτε στενή και άλλοτε ευρύτερη, λωρίδα πεδινών εκτάσεων. Το έδαφος, στην πλειονότητα των θέσεων, καταλήγει ομαλά στην θάλασσα, ενώ μικρό μόνο τμήμα των ακτών είναι απότομο και βραχώδες. Δυτικά και βόρεια διαμορφώνονται δύο μεγάλοι κόλποι, της Παροικιάς και της Νάουσας. Ο τελευταίος αποτελεί έναν από τους μεγαλύτερους στις Κυκλάδες, ενώ σημαντικός αριθμός μικρότερων κολπίσκων συμπληρώνει την ακτογραμμή, μήκους 120 χιλιομέτρων¹²⁸.

Χαμηλοί ή ψηλότεροι λόφοι, σε παράκτιες ή εσωτερικές θέσεις, προσφέρουν την δυνατότητα οπτικής επαφής και εποπτείας των απομακρυσμένων τμημάτων των πεδινών εκτάσεων και των ακτών. Ο λόφος του Κουνάδου στην δυτική πλευρά του νησιού, παρέχει την δυνατότητα επόπτευσης του κόλπου της Παροικιάς και της πεδινής έκτασης στα βορειοδυτικά. Ο παράκτιος λόφος των Κουκουναριών σχετίζεται και αυτός με την παραπάνω πεδινή έκταση καθώς και με τον κόλπο της Νάουσας. Τέλος ο επίσης παράκτιος λόφος του Κεφάλου προσφέρει την δυνατότητα επόπτευσης του μεγαλύτερου τμήματος της ανατολικής πλευράς του νησιού, των οικισμών της, των πεδινών εκτάσεών της, καθώς και της ανατολικής ακτής και του κρίσιμου θαλάσσιου περάσματος της Παροναξίας.

Οι πτυχωτές πλαγιές στους χαμηλούς πρόποδες του κεντρικού ορεινού τμήματος, οι πεδινές εκτάσεις περιμετρικά, οι λόφοι και τα υψώματα ανάμεσα τους, καθώς και το πλήθος των μικρών και των μεγάλων όρμων με τις αμμώδεις παραλίες, συνθέτουν μέσα από μία ισορροπία αντιθέσεων την χαρακτηριστική εικόνα του ήρεμου, γαλήνιου αλλά και ποικίλου φυσικού τοπίου της Πάρου.

¹²⁵ Γαϊτάνης, 2007, 14.

¹²⁶ Στην αρχαιότητα ονομαζόταν Μάρπησσα και σήμερα είναι γνωστός ως *Προφήτης Ηλίας*, ενώ η κορυφή του, ύψους 771μ, φέρει το τοπωνύμιο *Άγιοι Πάντες* (Αλιπράντης, 1990, 23).

¹²⁷ Προφορική πληροφορία από τον παριανό Γεώργιο Ανουσάκη.

¹²⁸ Γαϊτάνης, 2007, 14.

Το κλίμα

Λόγω της θέσης του νησιού, στο κέντρο περίπου του Αιγαίου και αρκετά μακριά από την ηπειρωτική Ελλάδα, το κλίμα παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά του τύπου της ανατολικής μεσογειακής λεκάνης¹²⁹. Παρατηρείται μικρό εύρος ετήσιας διακύμανσης της θερμοκρασίας, δροσερό καλοκαίρι, με έντονη ωστόσο ηλιοφάνεια, ήπιος χειμώνας, υψηλή υγρασία και ισχυροί άνεμοι, κυρίως βόρειοι και ανατολικοί, ενώ το ποσοστό άπνοιας σε όλη την διάρκεια τους έτους είναι σχεδόν μηδενικό¹³⁰. Παρά το γεγονός ότι οι άνεμοι μεταφέρουν μεγάλες ποσότητες υδρατμών, η απουσία οροσειρών έχει ως αποτέλεσμα τις σχετικώς σπάνιες βροχοπτώσεις οι οποίες σημειώνονται μόνο τον χειμώνα¹³¹.

Οι σεισμοί

Ελάχιστοι σεισμοί αναφέρονται από τις γραπτές πηγές. Εκτός αυτών του 1508¹³², πλέον γνωστός και ισχυρός φαίνεται ότι υπήρξε αυτός του χειμώνα του έτους 1733, με επίκεντρο την θαλάσσια περιοχή μεταξύ Πάρου και Σίφνου, ο οποίος προκάλεσε καταστροφές σε κτίρια και κατασκευές¹³³. Περιορισμένες καταστροφές και θαλάσσιο κύμα βαρύτητας, κυρίως στις νοτιοανατολικές περιοχές του νησιού, προκάλεσε και ο σεισμός του έτους 1956 με επίκεντρο την θαλάσσια περιοχή νότια της Αμοργού¹³⁴.

Το υπέδαφος

Η Πάρος γεωλογικά ανήκει στην τεκτονική ζώνη της αττικοκυκλαδικής μάζας, η οποία εκτείνεται από την Αττική και την Νότιο Εύβοια μέχρι την Ικαρία και την Σάμο. Η παραπάνω ζώνη διαρθρώνεται σε τρεις στρωματογραφικές ενότητες: των γνεύσιων στο υπόβαθρο, των κατωτέρων μαρμάρων και των ανώτερων μαρμάρων με σχιστόλιθους¹³⁵. Από αυτές προέρχονται τα κύρια δομικά υλικά του νησιού τα οποία εξορύσσονται έως σήμερα, όπως τα διαφόρων ποιοτήτων μάρμαρα, οι ασβεστόλιθοι καθώς και ο τοπικός φαιόχρωμος πλακοειδής λίθος γνωστός ως *ψαρόπλακα*¹³⁶.

Υδροφόροι σχηματισμοί, υδρογραφικό δίκτυο

Τα γεωλογικά χαρακτηριστικά και η σύσταση του υπεδάφους συνέβαλαν στην διαμόρφωση υπόγειων υδροφόρων σχηματισμών και υδρογεωλογικών λεκανών στις οποίες οφείλεται η σχετικά υψηλή υδροφορία του νησιού. Οι κυριότερες λεκάνες βρίσκονται στις περιοχές της Νάουσας, του Μαραθίου και του Δρυού στα νοτιοδυτικά του λόφου του Κεφάλου, ενώ μικρότερες και με χαμηλότερης ποιότητας νερό εντοπίζονται στις νότιες περιοχές¹³⁷. Η λεκάνη της Νάουσας εκτείνεται νότια έως τον οικισμό Κώστος και το πλέον σημαντικό φαινόμενο της είναι η ομώνυμη πηγή μέσα στην κοίτη του ποταμού *Ξηροπόταμος*¹³⁸. Η λεκάνη του Μαραθίου σχετίζεται με την πηγή στο κέντρο του ομώνυμου μικρού αγροτικού

¹²⁹ Μπεζές, 1994-1996, 2.

¹³⁰ Γαϊτάνης, 2007, 14-15.

¹³¹ Μπεζές, 1994-1996, 2.

¹³² Jewell & Hasluck, 1920, 4, όπου αναφέρεται ότι σχετίζεται με ζημιές στον τρούλο, ενώ έγιναν και άλλοι σεισμοί στο ίδιο έτος.

¹³³ Μεταξύ των άλλων προκάλεσε σημαντικές βλάβες στο συγκρότημα της Καταπολιανής στην Παροικιά (Ορλάνδος, 1965, 25, 27, 29 και Αλιπράντης, 2010β, 191-192).

¹³⁴ Πρόκειται για τον γνωστό ως σεισμό της Σαντορίνης ο οποίος αποτελεί τον ισχυρότερο του 20^{ου} αιώνα στην Ευρώπη.

¹³⁵ Μπεζές, 1994-1996, 1.

¹³⁶ Φίλιππα – Αποστόλου, 1982, 144.

¹³⁷ Μπεζές, 1994-1996, 6-8, όπου περιγράφονται αναλυτικά τα χαρακτηριστικά της κάθε υδρογεωλογικής ενότητας (υπολεκάνης) του νησιού.

¹³⁸ Αλιπράντης, 1990, 161, Μπεζές, 1994-1996, 6.

συνοικισμού, καθώς και με τις πηγές της μονής Λογγοβάρδας¹³⁹, ενώ αυτή του Δρυού σχετίζεται με πηγή η οποία τροφοδοτείται από την θέση της Μονής του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα και εκφορτίζεται χαμηλά σε μικρή απόσταση από την ακτή. Πέραν των παραπάνω, εντοπίζονται αρκετές ακόμα μικρές ή μεγαλύτερες πηγές, ορισμένες από τις οποίες αποδίδουν έως σήμερα, όπως η γνωστή από την αρχαιότητα πηγή της κορυφής του λόφου του Κουνάδου. Πηγές υπάρχουν επίσης στις περιοχές Ιστέρνι, Καμάρες και Επισκοπιανά, καθώς και σε άλλες θέσεις στα νότια και στα νοτιοδυτικά, ενώ αρκετά πηγάδια με ικανές ποσότητες νερού καλής ποιότητας εντοπίζονταν μέχρι πρόσφατα στο μεγαλύτερο τμήμα του νησιού¹⁴⁰. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του Ιάκωβου Δ' Αηίου, ο οποίος τον Φεβρουάριο του 1641 σημείωνε ότι το νησί «...ποτίζεται από τόσο πολλές πηγές που αρκεί να σκάψει κανείς σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα και αναβλύζει ολόφρεσκο νερό...»¹⁴¹. Τελικά παρά τις χαμηλές βροχοπτώσεις, αντίστοιχες με αυτές του συνόλου των Κυκλάδων, η Πάρος εμφανίζει μεγάλη υδροφορία σε σχέση με την πλειονότητα των νησιών του συμπλέγματος, ενώ οι πλέον ευνοημένες υδρολογικά περιοχές βρίσκονται στη Νάουσα και στον Δρυό¹⁴², και ακολουθούν οι θέσεις των χωριών γύρω από το ύψωμα του Κεφάλου.

Το υδρογραφικό δίκτυο, λόγω της επιφανειακής εξάπλωσης ανθρακικών σχηματισμών αλλά και των χαμηλών βροχοπτώσεων, παρουσιάζει ασήμαντη ανάπτυξη. Η ροή των μικρών ποταμών και των χειμάρρων, οι οποίοι ξεκινούν από τον κεντρικό ορεινό όγκο και την κορυφή των Αγίων Πάντων και κατευθύνονται προς τις ακτές ακολουθώντας ποικίλες διευθύνσεις, διαρκεί μικρό χρονικό διάστημα, κατά κανόνα την περίοδο του χειμώνα¹⁴³. Εξαιρέση αποτελούν δύο μικρά ποτάμια τα οποία, διασχίζοντας τη βορειοανατολική Πάρο, εκβάλλουν στη Νάουσα και διατηρούν τη ροή τους ακόμα και το καλοκαίρι. Στο παρελθόν συνεχείς ροές παρουσίαζε επίσης το ποτάμι Έλυτας¹⁴⁴, βορειοανατολικά της Παροικιάς, καθώς και το ποτάμι Συρίγος¹⁴⁵ στο νοτιοδυτικό τμήμα του νησιού. Πέραν των παραπάνω εντοπίζονται ορισμένοι ακόμα χειμάρροι είτε μικρότεροι και μειωμένης ροής, είτε ανενεργοί πλέον, όπως αυτοί οι οποίοι ανάβλυζαν από την δυτική πλαγιά του κεντρικού ορεινού τμήματος ανατολικά της Παροικιάς και κατέληγαν στον κόλπο της.

Το έδαφος και η γλωρίδα

Το έδαφος του νησιού, όπως και του συνόλου των Κυκλάδων, είναι γενικά φτωχό, άγονο και πετρώδες, ενώ η φυσική βλάστηση είναι κυρίως θαμνώδους ή χορτολιβαδικής μορφής¹⁴⁶. Επικρατούν ποικιλίες φρυγάνων (μακία βλάστηση) και αρωματικών θάμνων οι οποίοι ευνοούν την μελισσοκομία. Η θαμνώδης βλάστηση ήταν πιθανόν περιορισμένη σε παλαιότερες περιόδους όπου αρκετές ορεινές και ημιορεινές θέσεις είχαν διαμορφωθεί με

¹³⁹ Μπεζές, 1994-1996, 6-7. Η πηγή του Μαραθίου γειτνιάζει με ερειπωμένο ναΐσκο, πιθανόν βυζαντινής περιόδου (Αλιπράντης, 1990, 138) καθώς και τον σύγχρονο ναό του συνοικισμού, οι οποίοι είναι αμφότεροι αφιερωμένοι στην Ζωοδόχο Πηγή, όπως άλλωστε και το καθολικό της Μονής Λογγοβάρδας.

¹⁴⁰ Γαϊτάνης, 2007, 15.

¹⁴¹ Ρούσσοσ-Μηλιδωνής, 1989β, 91. Πρόκειται για Ιησουίτη ιερομόναχο ο οποίος εγκαταστάθηκε τον Ιανουάριο του 1641 στο νησί και τον Φεβρουάριο του ίδιου έτους έγραψε επιστολή στον προϊστάμενο της Γαλλικής επαρχίας του Τάγματος των Ιησουιτών. Το χειρόγραφο βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας και δημοσιεύτηκε στο Παρίσι το 1869 από τον Αιμίλιο Legrand, στο έργο «Αναφορά περί εγκαταστάσεως των Πατέρων του Τάγματος του Ιησού στην Ανατολή. Κατά το χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης».

¹⁴² Γαϊτάνης, 2007, 15.

¹⁴³ Γαϊτάνης, 2007, 14.

¹⁴⁴ Αλιπράντης, 1990, 80-81, Γαϊτάνης, 2007, 15.

¹⁴⁵ Αλιπράντης, 1990, 207, Γαϊτάνης, 2007, 15.

¹⁴⁶ Γαϊτάνης, 2007, 61.

αναβαθμίδες, ενώ πρόσφατα είναι αυξημένη λόγω της εγκατάλειψης των ορεινών καλλιεργήσιμων εκτάσεων¹⁴⁷. Οι δασικές εκτάσεις είναι ελάχιστες αν και ευδοκούν διάφορες ποικιλίες κωνοφόρων όπως το πεύκο της θάλασσας (αλμυρίκι) δίπλα στις ακτές, τα κυπαρίσσια, και ένα είδος θάμνου μικρού ύψους, γνωστό ως *φίδα*¹⁴⁸. Οι κορμοί του τελευταίου χρησιμοποιούνται στην τοπική οικοδομική καθώς παρουσιάζουν υψηλή αντοχή και δεν προσβάλλονται εύκολα από τα ξυλοφάγα έντομα. Ωστόσο συχνά έχουν ακανόνιστο σχήμα και μικρό μήκος, με αποτέλεσμα τον περιορισμό των δυνατοτήτων εφαρμογής τους. Τα πεύκα και οι κουκουναριές, τα οποία καλύπτουν σήμερα αρκετές εκτάσεις, οφείλονται κυρίως σε αναδάσωση¹⁴⁹ και δεν αποτελούν τμήμα της φυσικής βλάστησης του νησιού.

Οι οικισμοί.

Η οίκηση συγκεντρώνεται σε τέσσερις κυρίως περιοχές: στην Παροικιά στο μέσον τη δυτικής ακτής, στη Νάουσα στον βορρά, στον Κέφαλο στην ανατολική ακτή και στις Λεύκες στο ορεινό κέντρο.

Την ιστορία του νησιού καθόρισαν δύο γεωμορφολογικά στοιχεία. Οι μεγάλοι κόλποι δυτικά και βόρεια, καθώς και η παράκτια ζώνη πεδινών εκτάσεων απλωμένη στην περίμετρο γύρω από τον κεντρικό ορεινό όγκο. Οι πρώτοι, σε συνδυασμό με την κεντρική θέση του νησιού στο σύμπλεγμα των Κυκλάδων, το κατέστησαν ακτοπλοϊκό κέντρο και σταθμό για όσους μετακινούνταν στο Αιγαίο. Γύρω τους δημιουργήθηκαν οι οικισμοί της Παροικιάς στα δυτικά και της Νάουσας στα βόρεια, ενώ η εκτεταμένη παράκτια γεωργική ζώνη είχε ως αποτέλεσμα η πλειονότητα των οικισμών να διαμορφωθεί κοντά στις ακτές. Το νησί γνώριζε περιόδους ανάπτυξης όποτε μπορούσε να εκμεταλλευτεί τα παραπάνω πλεονεκτήματά του, ενώ όποτε επικρατούσαν συνθήκες ανασφάλειας η ευημερία υποχωρούσε, καθώς οι κατάλληλες για αγροτική εκμετάλλευση θέσεις της ενδοχώρας ήταν περιορισμένες. Πέρα από την γειννίαση με την ακτή και την σπόριμη γη, σημαντική για την ίδρυση και την επέκταση των οικισμών υπήρξε η δυνατότητα ύδρευσης, μέσω ποταμών-χειμάρρων ή υπόγειων υδάτων. Επίσης σημαντική ήταν η ύπαρξη λόφων και υψωμάτων τα οποία επέτρεπαν την απομάκρυνση από το ανθυγιεινό ελώδες περιβάλλον των παράκτιων γεωργικών εκτάσεων, προσφέροντας ταυτόχρονα δυνατότητα επόπτευσης και επικοινωνίας.

Ο οικισμός της Παροικιάς αποτελεί την πρωτεύουσα του νησιού. Διαμορφώθηκε αρχικά γύρω από χαμηλό λόφο στα νοτιοδυτικά του κόλπου ο οποίος αποτέλεσε την ακρόπολη των ιστορικών χρόνων. Η αρχαία πόλη επεκτάθηκε νότια και ανατολικά του λόφου, ενώ καταλάμβανε επιφάνεια πολύ μεγαλύτερη από τον μεταμεσαιωνικό-παραδοσιακό οικισμό. Στο βορειοανατολικό άκρο της κατασκευάστηκε το ιουστινιάνειο σύμπλεγμα της Καταπολιανής. Στον λόφο διατηρούνται μέχρι σήμερα τα κατάλοιπα του ανατολικού τμήματος μεσαιωνικού οχυρού περιβόλου στον οποίο οφείλεται το σύγχρονο τοπωνύμιο *Κάστρο*. Ο χρόνος κατασκευής του δεν είναι γνωστός, ωστόσο στις αρχές του 15ου αιώνα (1420) στον χάρτη της Πάρου του C. Buondelmonti στην θέση της Παροικιάς εικονίζεται κάστρο¹⁵⁰. Η εγκατάλειψη και κατακρήμνιση του δυτικού τμήματός του στην θάλασσα πιθανόν συνδυάστηκε με την μεταφορά της διοικητικής έδρας του νησιού στο ύψωμα του

¹⁴⁷ Μπενάκη-Χατζησπάσου, 2013, 63.

¹⁴⁸ Η *φίδα* περιγράφεται από περιηγητές και μελετητές είτε ως άγριο κυπαρίσσι, είτε ως είδος κέδρου. Ωστόσο ανήκει στην κατηγορία των αρκεύθων και ιδιαίτερα στην παραλλαγή της φοινικικής αρκεύθου (*Juniperous phoenicea*) οι οποίοι φύονται σε αρκετά κυκλαδονήσια και αποτελούν υπολείμματα των δασών του παρελθόντος (Κάρτας, 1982, 246 και Αγναντοπούλου, 2020, 53-55).

¹⁴⁹ Μπενάκη-Χατζησπάσου, 2013, 63.

¹⁵⁰ Ραγκούση, 2000, 24-25. Σύμφωνα με την Μ. Φίλιππα-Αποστόλου το Κάστρο έχει κατασκευαστεί πριν τον 15^ο αιώνα (1978, 90-92)

Κεφάλου¹⁵¹. Ο παραδοσιακός οικισμός δημιουργήθηκε μετά τον 15^ο αιώνα¹⁵², με την προσθήκη οχυρωμένων δακτυλίων κατοίκησης ανατολικά του λόφου και του παραπάνω μεσαιωνικού οχυρού. Η Παροικιά υπήρξε και παραμένει ο μεγαλύτερος και πλέον ανεπτυγμένος οικισμός. Τον 17^ο αιώνα κατοικείται από την ήδη διαμορφωμένη τάξη ισχυρών με τους οποίους συνδεόταν και μικρή ομάδα Λατίνων επήλυδων εμπόρων και πειρατών. Ο οικισμός αναπτύχθηκε γύρω από δύο άξονες πάνω στους οποίους διατάσσονταν αρχοντικές κατοικίες περιβαλλόμενες συχνά από ευρύχωρους κήπους¹⁵³. Ο πρώτος και πλέον σημαντικός άξονας συνέδεε την γειτονιά του *Κάστρου* και την βόρεια πύλη της, γνωστή και ως *Κάτω Πόρτα*¹⁵⁴, με το σύμπλεγμα της Καταπολιανής, ενώ συνέχιζε ανατολικά συνδέοντας τον οικισμό με τη Νάουσα. Πάνω σε αυτόν βρίσκονταν μικροί η μεγαλύτεροι ιδιωτικοί ναοί, αρχοντικές κατοικίες, όπως αυτή του Νικολάου Μαυρογένους, καθώς και δημόσια κρήνη κατασκευασμένη από τον ίδιο¹⁵⁵. Ο δεύτερος άξονας συνέδεε την νότια πύλη του *Κάστρου* με το αντίστοιχο τμήμα του λιμανιού και την φράγκικη γειτονιά *Φράγκα Σκάλα*¹⁵⁶ και αποτελούσε την έξοδο προς την νοτιοδυτική πλευρά του νησιού. Ανατολικά και εκτός των ορίων της αρχαίας πόλης απλώνεται στενή λωρίδα καλλιεργούμενων εκτάσεων, η οποία πλησιάζει στους πρόποδες της δυτικής πλαγιάς του κεντρικού ορεινού όγκου. Το ορεινό τμήμα, γνωστό και ως «*βουνό των Αγίων Αναργύρων*»¹⁵⁷ λόγω του ομώνυμου μοναστηριού, περιβάλλει και εποπτεύει την Παροικιά. Από εδώ πήγαζαν τρεις χείμαρροι σημαντικοί για την ύδρευσή της. Ο βόρειος και ο νοτιοδυτικός ταυτίζονταν αδρομερώς με τα όρια της αρχαίας πόλης η οποία εκτεινόταν στην ενδιάμεση περιοχή¹⁵⁸. Ο τρίτος διέσχισε αρχικά την αρχαία πόλη και αργότερα όριζε το βορειοανατολικό άκρο του παραδοσιακού πυρήνα. Πήγαζε από την θέση *Κορμός*¹⁵⁹, στην δασώδη περιοχή μεταξύ της μονής των Αγίων Αναργύρων και του μικρού μοναστηριού, γνωστού ως Ταξιαρχάκι, ενώ διασταυρωνόταν με τα αρχαία τείχη στην θέση *Δύο πλάκες*¹⁶⁰, όπου και το μοναστήρι του Αγίου Ευσταθίου. Λίγο χαμηλότερα, πλησίον του οικισμού, η κοίτη του έχει πλέον μετατραπεί σε δρόμο διαμορφωμένο μεταξύ των κτημάτων του μονυδρίου της Ευαγγελίστριας και αυτού των Καπουτσίνων. Στο δυτικό άκρο του παραπάνω φράγκικου μοναστηριού ο χείμαρρος διασταυρώνεται με τον άξονα σύνδεσης του Κάστρου και του συμπλέγματος της Καταπολιανής. Το σημείο είναι κομβικό, καθώς σε κοντινή θέση βρίσκεται το ανατολικό άκρο της συνοικίας *Χάλαρα*¹⁶¹ με την κρήνη και την οικία Μαυρογένους, ενώ ανατολικά εκτείνεται η γειτονιά με το χαρακτηριστικό τοπωνύμιο *Ποταμός*¹⁶², την οποία διασχίζει ο χείμαρρος πριν καταλήξει στην θάλασσα. Ο παραδοσιακός πυρήνας του οικισμού, στον λόφο του *Κάστρου* και γύρω από αυτόν, ήταν

¹⁵¹ Ορλάνδος, 1961α, 116, σημ1.

¹⁵² Φίλιππα- Αποστόλου, 1982, 114.

¹⁵³ Για την δομή και την εξέλιξη της Παροικιάς και την σχέση της με τους παραπάνω άξονες βλ. Φίλιππα- Αποστόλου, 1998α, 116-119.

¹⁵⁴ Αλιπράντης, 1990, 104.

¹⁵⁵ Φίλιππα- Αποστόλου, 1982, 143, εικ. 49.

¹⁵⁶ Αλιπράντης, 1990, 226.

¹⁵⁷ Αλιπράντης, 1990, 21.

¹⁵⁸ Ο βορειότερος σχετίζεται με το μοναστήρι των Αγίων Αναργύρων, κινείται βόρεια του συμπλέγματος της Καταπολιανής και καταλήγει στην θέση του πρόσφατα ανακαλυφθέντος αρχαϊκού νεκροταφείου. Ο νότιος, γνωστός ως *Κατσίκη* (Αλιπράντης, 1990, 103), κατέληγε νοτιοδυτικά του οικισμού και της γειτονιάς *Φράγκα Σκάλα* όπου βρίσκεται η δεύτερη κρήνη του Μαυρογένους.

¹⁵⁹ Αλιπράντης, 1990, 113.

¹⁶⁰ Σκιλάρντι, 1981, 137, Αλιπράντης, 1990, 78.

¹⁶¹ Ορλάνδος, 1961α, 118, εικ. 1, Αλιπράντης, 1990, 231.

¹⁶² Ορλάνδος, 1961α, 118, εικ. 1, Αλιπράντης, 1990, 186.

πυκνοδομημένος. Ωστόσο πλησιάζοντας προς τις παρυφές στα νότια και στα ανατολικά, όπου και η παραπάνω γειτονιά *Χάλαρα*, η δόμηση ήταν αραιή¹⁶³ και οι ιδιοκτησίες μεγαλύτερες, με αρδευόμενους κήπους και περιβόλια τα οποία γειτνιάζαν με την λωρίδα των καλλιεργούμενων εκτάσεων ανατολικότερα.

Ο κόλπος της Νάουσας αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα και πλέον προφυλαγμένα αγκυροβόλια στις Κυκλάδες¹⁶⁴. Σε αυτόν η οίκηση αναπτύχθηκε αρχικά στον λόφο των Κουκουναριών όπου και η ομώνυμη μυκηναϊκή ακρόπολη¹⁶⁵. Ο λόφος επόπτευε τον θαλάσσιο χώρο αλλά και το σύνολο της μεγάλης αγροτικής έκτασης στο βορειοδυτικό τμήμα του νησιού, ωστόσο εγκαταλείφθηκε σε πρώιμη φάση. Αντιθέτως στον κόλπο εξακολούθησαν να υφίστανται αρκετοί μικροί παράκτιοι πυρήνες κατοίκησης έως τουλάχιστον την ύστερη αρχαιότητα¹⁶⁶. Ενδείξεις κατοίκησης στην ευρύτερη περιοχή εμφανίζονται επίσης τον 12^ο αιώνα¹⁶⁷, χωρίς ωστόσο σαφείς ενδείξεις συσχετισμού τους με τον μέχρι σήμερα διατηρούμενο οχυρωμένο οικισμό της Νάουσας, στο μέσον ακριβώς του κόλπου. Ο τελευταίος υφίσταται τουλάχιστον από τον 15^ο αιώνα¹⁶⁸ διαμορφωμένος γύρω από κολπίσκο τον οποίον περιβάλλουν οχυρωμένοι δακτύλιοι κατοίκησης. Το οχυρό συμπληρώνεται με κτιστό λιμενοβραχίονα και κυκλικό πύργο στο άκρο του, συνδεδεμένο με την οικογένεια των Σομαρίπα οι οποίοι κατείχαν το νησί ήδη από το τέλος του 14^{ου} αιώνα¹⁶⁹. Η επιλογή της θέσης του οικισμού σχετίζεται, εκτός των άλλων, με την ύπαρξη πηγής στην κοίτη μικρού ποταμού, γνωστού ως *Ξηροπόταμος*¹⁷⁰, ο οποίος καταλήγει περίπου στο νότιο άκρο του παραδοσιακού πυρήνα και πριν εκβάλει στην θάλασσα διαμορφώνει το νοτιοδυτικό του όριο. Μικρότερη διακλάδωση όριζε έως πρόσφατα το ανατολικό όριο του αρχικού πυρήνα στην θέση όπου κοντά στην ακτή βρισκόταν νερόμυλος¹⁷¹. Ο οικισμός επεκτάθηκε σε άγνωστο χρόνο, ανατολικά του οχυρωμένου τμήματος, ακολουθώντας ιπποδάμεια διάταξη. Αντιθέτως η περιοχή δυτικά του ποταμού, όπου και το μοναστήρι του Αγίου Αθανασίου, αναφέρεται μέχρι τον 18^ο αιώνα ως αδόμητη και διαμορφωμένη με κήπους και περιβόλια. Νότια του οικισμού απλώνεται μεγάλη και εύφορη αγροτική έκταση στην οποία δεσπόζει λόφος, γνωστός με το χαρακτηριστικό τοπωνύμιο *Μεροβίγλι*¹⁷².

Ο λόφος του Κεφάλου στην ανατολική ακτή, με τον μεσαιωνικό οχυρωμένο οικισμό και το κάστρο του, υπήρξε η πλέον οχυρή θέση και ο τρίτος πόλος ανάπτυξης του νησιού, ενώ φαίνεται ότι αποτέλεσε την διοικητική έδρα στην τελευταία φάση της λατινικής

¹⁶³ Το τμήμα αυτό του οικισμού πιθανόν διαμορφώθηκε προς το τέλος του 17^{ου} αιώνα. Το 1611 στην θέση *Χάλαρα* αναφέρεται η ύπαρξη του μονυδρίου του Αγίου Ιωάννη, το οποίο σε συνδυασμό με μικρή οικία και αμπελώνα αφιερώθηκε στην Μονή Διονυσίου του Αγίου Όρους. Επίσης σε κοντινή θέση οι Καπουτσίνιοι μοναχοί ανέγειραν το 1680 την μονή τους μέσα σε μεγάλο κτήμα το οποίου παραμένει έως σήμερα σχεδόν αδόμητο.

¹⁶⁴ Μπελαβίλας, 1997, 109,150.

¹⁶⁵ Σκυλάρντι,1981,139.

¹⁶⁶ Roussos, 2017,91-104.

¹⁶⁷ Ορλάνδος,1961α,113, σημ5., όπου αναφέρει νομισματικά ευρήματα του 12^{ου} αιώνα. Επίσης στην θέση *Πρωτόρια*, 2,5χλμ νοτιοδυτικά της Νάουσας έχουν εντοπιστεί τα κατάλοιπα ναού με ίχνη τοιχογραφιών της μέσης ή ύστερης βυζαντινής περιόδου (Δημητροκάλης,1970,287-304 και Αλιπράντης,1990,190).

¹⁶⁸ Φίλιππα-Αποστόλου,1978,92. Στις αρχές του 15^{ου} αιώνα ο C.Buondelmonti βρίσκει τη Νάουσα κατοικημένη και την χαρακτηρίζει «*λιμάνι πειρατών*» (Κραντονέλη,2014,49).

¹⁶⁹ Χριστοπούλου,1984,201-224.

¹⁷⁰ Φίλιππα-Αποστόλου, 1978,92, όπου αναφέρεται ότι την πηγή αναφέρει και ο C.Buondelmonti, και Μπεζές,1994-1996,6.

¹⁷¹ Φίλιππα-Αποστόλου, 1978,92.

¹⁷² Αλιπράντης,1990,144.

κυριαρχίας¹⁷³. Ελέγχει το κρίσιμο θαλάσσιο πέρασμα μεταξύ Νάξου και Πάρου και την μεγάλη αγροτική ζώνη, η οποία απλώνεται κατά μήκος της ανατολικής ακτής. Στην παραπάνω ζώνη, σε μικρή απόσταση από τον λόφο, διαμορφώθηκαν την περίοδο της λατινικής κυριαρχίας αγροτικές εγκαταστάσεις, ενίοτε γύρω από μικρό ναό¹⁷⁴. Τμήμα των τελευταίων συνενώθηκε και σχημάτισε τους οικισμούς Μάρπησσα (Τσιπίδο), Μάρμαρα και Πρόδρομο (Δραγουλάς), γνωστούς μέχρι σήμερα ως τα «χωριά του Κεφάλου». Η Μάρπησσα και τα Μάρμαρα γειτνιάζουν με τους πρόποδες του Κεφάλου και συνδέονται με τις παράκτιες θέσεις Πίσω Λιβιάδι στα νότια του ύψωματος και Μώλο στο βόρειο άκρο του. Η σταδιακή διαμόρφωσή τους ανάγεται στον 16^ο αιώνα, ενώ ο Πρόδρομος, δυτικά και σε μεγαλύτερη απόσταση από την ακτή, φαίνεται ότι σχηματίστηκε αργότερα. Η Μάρπησσα και ο Πρόδρομος βρίσκονται σε υπερυψωμένες θέσεις, η πρώτη σε χαμηλό ύψωμα και ο δεύτερος στις ανατολικές υπώρειες του κεντρικού ορεινού όγκου, ενώ αντιθέτως τα Μάρμαρα απλώνονται στην ομώνυμη πεδιάδα. Οι οικισμοί παρουσιάζουν πυκνή, «μεσαιωνικού τύπου» δόμηση, ωστόσο η απουσία περιμετρικού κυκλοφοριακού άξονα και σαφούς περιγράμματος δεν επιτρέπουν την υπόθεση τυπικής αμυντικής οργάνωσης.

Ο οικισμός των Λευκών βρίσκεται πάνω στον άξονα σύνδεσης της Παροικιάς με την περιοχή του Κεφάλου, στο κέντρο περίπου της Πάρου και αποτελεί τον σημαντικότερο από τους ελάχιστους ορεινούς οικισμούς της. Η θέση κατοικείται τουλάχιστον από το τέλος του 15^{ου} αιώνα, όπως προκύπτει από έγγραφα σχετιζόμενα με μοναστήρια της ευρύτερης περιοχής¹⁷⁵. Ο οικισμός διατάσσεται στο εσωτερικό κοιλάδας προστατευμένης βόρεια, δυτικά και νότια από λοφοσειρές της ανατολικής πλαγιάς του κεντρικού ορεινού όγκου. Την κοιλάδα διασχίζουν χείμαρροι προερχόμενοι από την παραπάνω πλαγιά. Η θέα ανοίγεται προς ανατολικά, παρέχοντας οπτική επαφή με το θαλάσσιο στενό της Παροναξίας και το νησί της Νάξου στο βάθος, ωστόσο αρκετά τμήματα του οικισμού είναι αθέατα από την ακτή. Η δόμηση αναπτύσσεται ελεύθερα ακολουθώντας τις υψομετρικές καμπύλες και τους κυκλοφοριακούς άξονες επικοινωνίας με την ορεινή ενδοχώρα Πλήθος μονοπατιών και διακλαδώσεων καταλήγουν στον οικισμό από ορεινές θέσεις όπως η Λαγκάδα, το Μαράθι, τα Θαψανά, αλλά και παράκτιες όπως τα χωριά του Κεφάλου.

Οι κατοικίες των οικισμών

Στο συνεκτικό και πυκνοδομημένο τμήμα των οικισμών η κατοίκηση διαμορφωνόταν με διώροφες, μονόχωρες και στενομέτωπες κατοικίες¹⁷⁶. Ισόγειο και όροφος αποτελούσαν διαφορετικές ιδιοκτησίες και η πρόσβαση στον τελευταίο γινόταν με εξωτερικό κλιμακοστάσιο¹⁷⁷. Η στενότητα του χώρου δεν επέτρεπε την ύπαρξη αυλών, στεγασμένων βεραντών και βοηθητικών χώρων¹⁷⁸, ωστόσο η εξέλιξη της παραπάνω μορφής οδήγησε σε κατοικίες όπου στο ισόγειο στεγάζονταν επαγγελματικές χρήσεις¹⁷⁹. Στις περιπτώσεις αυτές το κλιμακοστάσιο διαμορφωνόταν σε συνδυασμό με μία ημιυπαίθρια ζώνη μεταξύ του

¹⁷³ Ορλάνδος, 1961 α, 116, σημ, 1, Αλιπράντης, 1990, 101.

¹⁷⁴ Vionis, 2005, 91-95.

¹⁷⁵ Σε έγγραφο, χρονολογημένο στα 1501, σχετικά με την αφιέρωση του μονυδρίου της Παναγίας Υπαπαντής ή Παναγίας στα Κελιά στην μονή της Αμοργού, αναφέρεται η θέση του στον οικισμό «...λευκαις...» (Πράσιнос, 1988, 197-203).

¹⁷⁶ Φίλιππα-Αποστόλου, 1982, 125.

¹⁷⁷ Φίλιππα-Αποστόλου, 1982, 127. Η απουσία εσωτερικών κλιμακοστασίων αποτελεί τυπικό χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής του νησιωτικού συμπλέγματος, τουλάχιστον έως τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, όπως φαίνεται και από την σχετική, σχεδόν ειρωνική, αναφορά του γάλλου περιηγητή Tournefort με αφορμή την περιγραφή κτισμάτων της γειτονικής Νάξου (Tournefort, 2003, 236)

¹⁷⁸ Φίλιππα-Αποστόλου, 1982, 118.

¹⁷⁹ Φίλιππα-Αποστόλου, 1982, 126.

εξωτερικού και εσωτερικού χώρου η οποία είχε την μορφή τοξωτής στοάς στο ισόγειο και ενίοτε στεγασμένου τοξωτού προστώου - βεράντας στον όροφο¹⁸⁰. Τα παραπάνω βρίσκονταν σε αντίθεση με την γενικά λιτή αρχιτεκτονική του νησιού. Εντοπίζονταν στις πιο εξελιγμένες μορφές κατοικιών στην Παροικιά και σπανιότερα σε άλλους οικισμούς. Όπου υπήρχε ανάγκη διεύρυνσης των εσωτερικών χώρων, εφαρμοζόταν το γνωστό στοιχείο του φέροντος εσωτερικού τόξου (βόλτο). Η απαίτηση μεγάλων ενιαίων χώρων, με εμπορική ή αποθηκευτική χρήση, οδήγησε στην διαμόρφωση των ισογείων με παρόμοια, ενίοτε επαναλαμβανόμενα, τόξα¹⁸¹. Οι λιγοστές αρχοντικές κατοικίες διακρίνονταν από τα μεγέθη τους, και από την επεξεργασία λεπτομερειών όπως ανοίγματα με περίτεχνα μαρμάρια πλαίσια¹⁸².

Η αγροτική ύπαιθρος

Οι ποικίλες μορφές αγροτικής εκμετάλλευσης κατανεμήθηκαν με βάση τα απαιτούμενα χαρακτηριστικά τους ως προς την ποιότητα των εδαφών, τις κλίσεις και την υδροφορία των επιμέρους περιοχών. Το ανάγλυφο του νησιού διαμορφώνεται κυρίως από ημιορεινές εκτάσεις και λιγότερο από πεδινές, ενώ το ποσοστό των ορεινών και έντονα επικλινών περιοχών είναι μικρότερο. Το έδαφος είναι πετρώδες και φτωχό ή μέτριο, με εξαίρεση τις αρδευόμενες πεδινές περιοχές ανατολικά, και βορειοδυτικά, καθώς και ορισμένες θέσεις στην ημιορεινή ενδοχώρα. Το παραδοσιακό δίστιχο : «η πρώτη γης στα Μάρμαρα, η δεύτερη στ' Απάτι, κι' η τρίτη η καλύτερη στου Δράκου το λιβάδι»¹⁸³ αναφέρεται επιγραμματικά στα εύφορα τμήματα των παραπάνω περιοχών.

Η μεγαλύτερη αγροτοκτηνοτροφική ζώνη απλώνεται κάτω από τον λόφο του Κεφάλου κατά μήκος της ανατολικής ακτής του νησιού, από τον βορρά έως τον νότο. Το εύφορο τμήμα της, γύρω από τα Μάρμαρα και προς τα βορειοανατολικά, είναι γνωστό ως η πεδιάδα ή ο κάμπος των Μαρμάρων¹⁸⁴. Σημαντική είναι επίσης η ελαφρά υπερυψωμένη θέση νοτιοδυτικά της Μάρπησας, γνωστή ως Τούρλος¹⁸⁵. Το πλήθος των αλωνιών καταδεικνύει ότι οι παραπάνω περιοχές αξιοποιήθηκαν για αροτριαίες καλλιέργειες και υπήρξαν κυρίως κριθαροσιτοπαραγωγικές. Ωστόσο στις παρυφές τους, προς τους ανατολικούς πρόποδες του κεντρικού ορεινού όγκου, αναπτύσσονται ελαιόδενδρα και κτηνοτροφικές δραστηριότητες. Σε επιλεγμένες θέσεις, όπως στους πρόποδες του Κεφάλου, συγκεντρώνονται ανεμόμυλοι¹⁸⁶, ενώ το πλήθος των πηγαδιών, διάσπαρτων σε όλη την αγροτική ζώνη, καταδεικνύουν την πλούσια υδροφορία της.

Αντίστοιχα εκτεταμένη και κατάλληλη για αγροτικές εκμεταλλεύσεις είναι η περιοχή γύρω από τον δρόμο σύνδεσης των οικισμών της Παροικιάς και της Νάουσας. Ο τελευταίος περιβάλλεται από εύφορες, ποτιστικές εκτάσεις και φαίνεται ότι υπήρξε σημαντικός από την αρχαιότητα. Πάνω σε αυτόν, σε κοντινή απόσταση από την Παροικιά, διατηρούνται τα ίχνη ενός από τα γνωστά πρωτοβυζαντινά μνημεία του νησιού¹⁸⁷. Κοντά στο άκρο του προς τη Νάουσα και στην θέση Πρωτόρια πιθανόν βρισκόταν οικισμός της μεσοβυζαντινής περιόδου¹⁸⁸, ενώ υπερυψωμένες θέσεις νοτιοδυτικά της Νάουσας θεωρείται ότι υπήρξαν

¹⁸⁰Καραθανάσης, 1981, 97,εικ.6,7,8 και Φίλιππα-Αποτόλου,1982, 132.

¹⁸¹Καραθανάσης,1981, 98,101, εικ.9,21.

¹⁸²Καραθανάσης,1981, 103, εικ.26,27 και Φίλιππα-Αποτόλου,1982,142, εικ.45-47.

¹⁸³Αλιπράντης,1990,77.

¹⁸⁴Αλιπράντης,1990,96.

¹⁸⁵Αλιπράντης,1990,213.

¹⁸⁶Φίλιππα-Αποτόλου,1982,138,εικ.39.

¹⁸⁷Πρόκειται για την Βασιλική των Τριών Εκκλησιών (Ορλάνδος, 1961β).

¹⁸⁸Αλιπράντης,1990,190.

κέντρα μικρών αγροτικών εγκαταστάσεων¹⁸⁹. Ο Λουδοβίκος Ρος, λίγο πριν το μέσον του 19^{ου} αιώνα, αποβιβάστηκε στη Νάουσα και μετακινούμενος προς την Παροικιά περιέγραψε την περιοχή ως: «...ευρύχωρη και εύφορη πεδιάδα με περιποιημένους αμπελώνες από τους οποίους λείπουν ολοσχερώς τα ελαιόδενδρα και οι συκίες. Οι ενετοί κατά τον πόλεμο της Κρήτης χρησιμοποίησαν τα δένδρα για καύσιμη ύλη και από τότε δεν φυτεύτηκαν άλλα...»¹⁹⁰. Το τμήμα από την νοτιοδυτική ακτή του κόλπου, νότια του λόφου των Κουκουναριών, έως περίπου το μοναστήρι των Αγίων Αποστόλων στα νοτιοδυτικά, αποτελεί το πλέον εύφορο και είναι γνωστό ως του *Δράκου το λιβάδι*¹⁹¹. Βορειοδυτικά προστατεύεται από τους έντονους ανέμους μέσω παράκτιου ορεινού όγκου, νοτιοανατολικά ορίζεται από την απόληξη του κεντρικού ορεινού όγκου, γνωστή ως *Παχνάς*¹⁹², ενώ νοτιοδυτικά πλησιάζει τον λόφο του Κουνάδου¹⁹³, νοτιότερα του οποίου βρίσκεται ο οικισμός της Παροικιάς.

Αγροτικές εκμεταλλεύσεις εντοπίζονται επίσης σε ορεινές ή ημιορεινές θέσεις. Ο οικισμός των Λευκών περιβάλλεται από πτυχωτές πλαγιές διαμορφωμένες με αναβαθμίδες, όπου διατηρούνται έως σήμερα τμήματα των παλαιότατων ελαιώνων και αμπελώνων του νησιού. Οι καλλιέργειες αυτές διασώθηκαν από τις καταστροφές και πυρπολήσεις των Οθωμανοβενετικών συγκρούσεων, ενώ σε εποχές αναταραχών και ανασφάλειας η περιοχή των Λευκών πιθανόν αποτέλεσε τόπο καταφυγής των κάτοικων του νησιού. Βόρεια του οικισμού βρίσκεται η περιοχή *Απάτι*¹⁹⁴ στις αναβαθμίδες της οποίας διασώζονται εντυπωσιακά και αιωνόβια ελαιόδενδρα. Εδώ καταλήγουν χείμαρροι από τις κορυφές του κεντρικού ορεινού όγκου, καθώς και ο ποταμός *Βρόντας*, ενώ διατηρείται μεγάλο πηγάδι γνωστό ως *Αφεντικό πηγάδι*¹⁹⁵. Το παραπάνω τοπωνύμιο, καθώς και άλλα πλησιόχωρων θέσεων όπως *Αφεντικό γεφύρι* και *Πύργος*¹⁹⁶, δημιουργούν υπόνοιες για την ύπαρξη παλαιού φέουδου – *αφεντότοπου*. Την υπόθεση ενισχύει το χαρακτηριστικό τοπωνύμιο του λόφου *Βίγλα*¹⁹⁷, ο οποίος διαθέτει οπτική επικοινωνία με τον λόφο του Κεφάλου και δυνατότητα επόπτευσης του βόρειου τμήματος του κάμπου των Μαρμάρων έως την αντίστοιχη ακτή.

Νότια των Λευκών και προς την κορυφή του κεντρικού ορεινού όγκου, το έντονα επικλινές έδαφος είναι επίσης διαμορφωμένο με αναβαθμίδες. Οι κλίσεις και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, ευνοούν την καλλιέργεια οινοποιήσιμων ποικιλιών αμπέλου. Ο παραπάνω αμπελότοπος, σε συνδυασμό με τον αντίστοιχο της Νάουσας και ορισμένους ακόμα μικρότερου μεγέθους, κατέστησαν την παραγωγή και την εμπορία οίνου, από τους πλέον σημαντικούς πόρους του νησιού σε όλη την διάρκεια της ιστορίας του. Την εντατική εκμετάλλευση της θέσης καταδεικνύει το πλήθος των πατητηριών στο οποίο οφείλεται και το χαρακτηριστικό τοπωνύμιο *Ληνούδια*¹⁹⁸.

Σε αρκετές ακόμα ορεινές ή ημιορεινές περιοχές, όπως στα οροπέδια του Μαραθίου και των Θαψανών καθώς και στην Λαγκάδα νοτιοανατολικά, εντοπίζονται αγροτικές

¹⁸⁹ Πρόκειται για τις θέσεις *Μύλος του Αβραάμ* και *Κραύγα* (Roussos,2017,104-106).

¹⁹⁰ Ρούσσοσ-Μηλιδωνης, 1988,153.

¹⁹¹ Αλιπράντης,1990,77.

¹⁹² Αλιπράντης,1990,179.

¹⁹³ Αλιπράντης,1990,116.

¹⁹⁴ Αλιπράντης,1990,48.

¹⁹⁵ Αλιπράντης,1990,55.

¹⁹⁶ Αλιπράντης,1990,48.

¹⁹⁷ Αλιπράντης,1990,60.

¹⁹⁸ Αλιπράντης,1990,129, όπου ωστόσο το τοπωνύμιο δεν ερμηνεύεται σε σχέση με τα πλησιόχωρα πατητήρια.

εκμεταλλεύσεις και κτηνοτροφικές δραστηριότητες ενίοτε σχετιζόμενες με μοναστικές εγκαταστάσεις. Επίσης περιορισμένης έκτασης αγροτικές θέσεις βρίσκονται στο νοτιοδυτικό τμήμα του κεντρικού ορεινού όγκου το οποίο γειτνιάζει με την μεγάλη πεδιάδα του *Κάμπου* στην αντίστοιχη πλευρά του νησιού. Την δυτική πλαγιά του παραπάνω τμήματος καταλαμβάνει η ειδυλλιακή περιοχή *Δάσος*, όπου και η θέση *Επισκοπιανά*, στην οποία φαίνεται ότι υπήρξε οικισμός της ύστερης αρχαιότητας¹⁹⁹ πιθανόν διατηρημένος έως την ύστερη βυζαντινή περίοδο²⁰⁰, Τα παραπάνω αποτέλεσαν την περίοδο της λατινικής και της οθωμανικής κυριαρχίας ένα από τα σημαντικότερα «φέουδα» της Πάρου σχετιζόμενο με τους πλέον ισχυρούς κατοίκους της²⁰¹. Τα δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα ανήκε στην τεράστια ακίνητη περιουσία του Νικολάου Μαυρογένους ο οποίος κατείχε αγροτικές εκτάσεις σε όλο το νησί²⁰².

Οι αγροτικές εγκαταστάσεις

Οι αγροτικές περιοχές είναι κατάσπαρτες από ποικίλα αγροτικά κτίσματα και διαμορφώσεις, όπως αλώνια στα πεδινά, πατητήρια και αποστακτήρια (*ρακιδιά*) στους ορεινούς συνήθως αμπελότοπους και ανεμόμυλους σε επιλεγμένες θέσεις. Σε μικρότερο αριθμό εντοπίζονται νερόμυλοι, περισσότερες και κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις, ενώ συχνά όλα τα παραπάνω συνδυάζονται με μικρές αγροτικές κατοικίες, γνωστές ως *κατοικίες*. Πρόκειται για υποτυπώδη λιθόκτιστα κτίσματα τα οποία αναπτύσσονταν σε οριζόντια στάθμη, οργανικά και με ελεύθερη διάταξη των επιμέρους τμημάτων στα οποία περιλαμβάνονται «...ο σταύλος, οι αποθήκες, ο φούρνος, το κοτέτσι, ο περισσότερων...»²⁰³. Σε αντίθεση με άλλα νησιά των Κυκλάδων όπως την Νάξο, την Άνδρο και την Σαντορίνη, στην Πάρο δεν αναπτύχθηκε ο τύπος της αρχοντικής κατοικίας και του οχυρωμένου υποστατικού της υπαίθρου, την θέση των οποίων πιθανόν κατέλαβαν ορισμένα από τα μοναστηριακά συγκροτήματα.

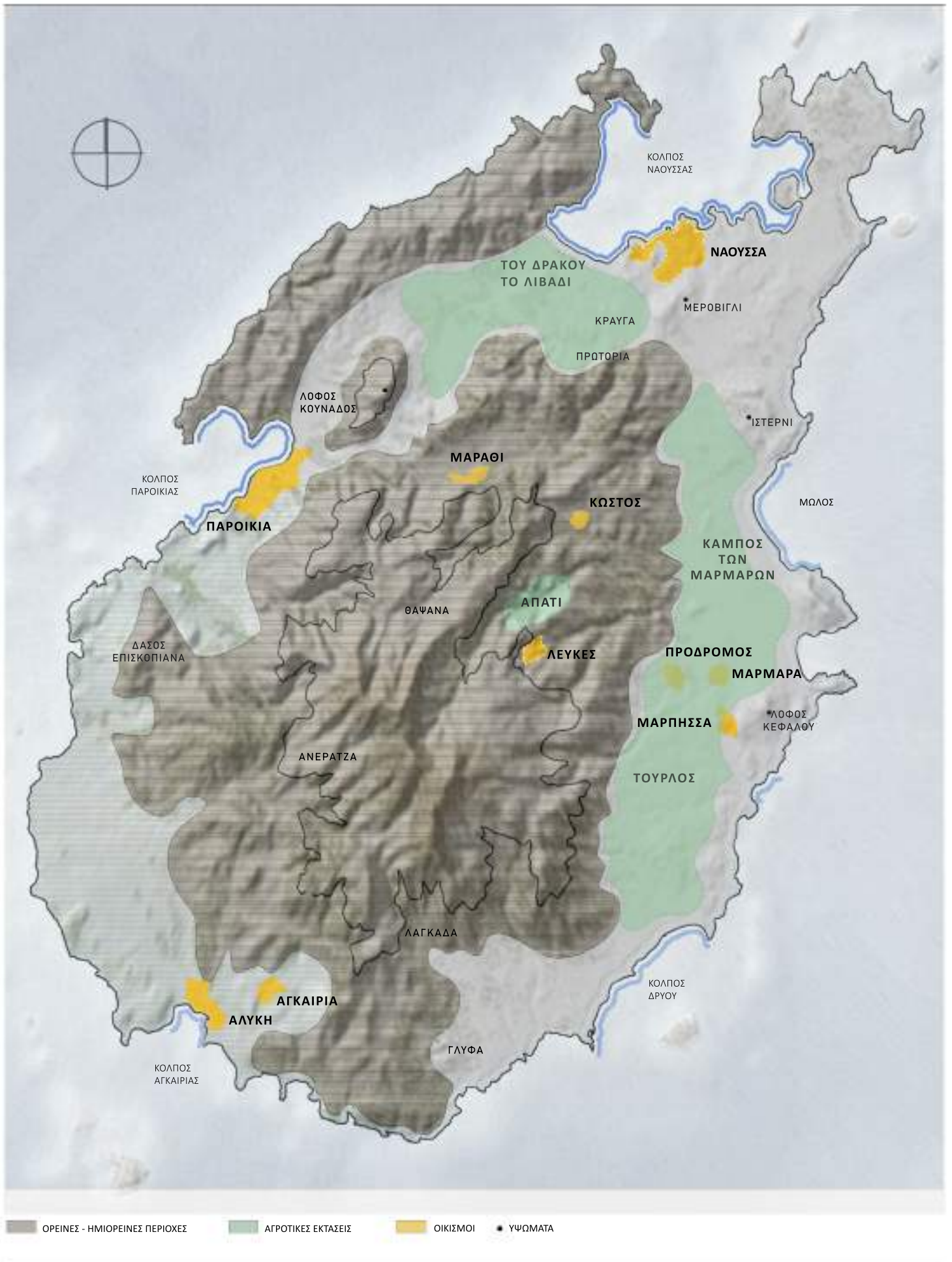
¹⁹⁹ Roussos, 2017, 150-152.

²⁰⁰ Αλιπράντης, 1990, 240. Στα Επισκοπιανά διατηρείται έως σήμερα μικρός σταυροειδής ναός, χρονολογημένος στον 13^ο ή στον 14^ο αιώνα (Δημητροκάλλης, 1968, 642-671).

²⁰¹ Στο τέλος του 15^{ου} αιώνα την περιοχή κατείχε ως φέουδο ο γιός του βαΐλου της Νάξου Σιμωνέλος Δελένδας. Στον περίγυρο διατηρούνται τα κατάλοιπα πύργου, γνωστού ως *Πύργος του Αλησάφη*, ο οποίος πιθανόν σχετιζόταν με τους Δελένδα (Αλιπράντης, 2010β, 99).

²⁰² Laiou, 2015, 163-164.

²⁰³ Φίλιππα-Αποστόλου, 1982, 133, 136, εικ. 37, 40-44.

Χ.Σχ4 ΠΑΡΟΣ - ΦΥΣΙΚΟ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

3.2 ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ

Κατά την ύστερη αρχαιότητα (4^{ος} – 7^{ος} αι.) η Πάρος βίωσε μία ειρηνική περίοδο ευημερίας σχετιζόμενη με την ίδρυση της νέας πρωτεύουσας και την διαίρεση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σε δυτικό και ανατολικό τμήμα. Οι εξελίξεις αυτές ενίσχυσαν την σημασία του νησιωτικού χώρου του Αιγαίου και τον ρόλο του στην οργάνωση των εμπορικών και άλλων δικτύων της αυτοκρατορίας, ενώ οι Κυκλάδες βρέθηκαν και πάλι στο επίκεντρο. Η ανέγερση της Καταπολιανής (6^{ος} αι.), ενός εντυπωσιακού σε μέγεθος και πολυτέλεια ναού για την κλίμακα των νησιών του Αιγαίου, καθώς και τα κατάλοιπα ορισμένων ακόμα μεγάλων χριστιανικών ναών σε θέσεις πλησιόχωρες της παράκτιας ζώνης²⁰⁴, καταδεικνύουν την σημασία του νησιού ως σταθμού των θαλάσσιων δρόμων οι οποίοι διέρχονταν τις Κυκλάδες και ένωναν την Αίγυπτο, την Κρήτη, την Πελοπόννησο και κατά επέκταση την Ευρώπη, με την Κωνσταντινούπολη και την Ανατολή²⁰⁵.

Την περίοδο αυτή (4-5^{ος} αι.) πρωτοεμφανίζεται ο μοναχισμός στις Κυκλάδες²⁰⁶, ενώ παράλληλα με τα εμπορικά ταξίδια καταγράφονται και μετακινήσεις προσκυνηματικού χαρακτήρα καθώς και η ύπαρξη ενός αντίστοιχου δικτύου διαδρομών και σταθμών σε ορισμένα από τα νησιά του συμπλέγματος²⁰⁷.

Η επισκοπή του νησιού ιδρύθηκε τον 4^ο αιώνα²⁰⁸. Την σημασία της καταδεικνύουν οι αναφορές για την συμμετοχή των επισκόπων σε αρκετές οικουμενικές συνόδους²⁰⁹.

Αρχαιολογικές έρευνες έχουν καταδείξει ότι η πλειονότητα των θέσεων κατοίκησης μεταξύ του 4^{ου} και 6^{ου} αιώνα βρισκόταν σε μικρή απόσταση από τις ακτές και οργανωνόταν γύρω από μικρά εξωκλήσια²¹⁰. Οι θέσεις αυτές γειτνιάζαν με τις μεγάλες εύφορες πεδινές εκτάσεις της παράκτιας ζώνης καθώς κύρια οικονομική δραστηριότητα ήταν η αγροτική παραγωγή, με βασικό άξονα το τρίπτυχο των δημητριακών, της ελιάς και του αμπελιού. Σημαντικό τμήμα της παραγωγής συγκεντρωνόταν στις παράκτιες αυτές θέσεις και κατευθυνόταν σε αγορές εκτός του νησιού²¹¹.

Η παραπάνω ευημερία υποχώρησε από το τέλος του 7^{ου} ή τις αρχές του 8^{ου} αιώνα, καθώς ο θαλάσσιος χώρος του Αιγαίου αποτέλεσε το πεδίο σύγκρουσης Βυζαντινών και Αράβων. Οι τελευταίοι, μετά την κατάληψη της Κρήτης (824-828), κυριάρχησαν και στις Κυκλάδες και κατά διαστήματα ορισμένα νησιά, μεταξύ των οποίων και η Πάρος, έπαψαν να αποτελούν τμήμα της αυτοκρατορίας²¹². Η επικράτηση συνθηκών ανασφάλειας, προφανώς έπληξε τις προγενέστερες οικονομικές δραστηριότητες. Ωστόσο, όπως προκύπτει από αρχαιολογικά

²⁰⁴ Πρόκειται για την Βασιλική των τριών εκκλησιών (Ορλάνδος, 1960α, 246-257 και 1961 β, 184-190), την βασιλική στον Βουτάκο Roussos, 2017, 139-150) και πιθανόν ενός ακόμα ναού στο Υστέρνι της Νάουσας (Roussos, 2017, 123-128)

²⁰⁵ Για την σημασία της νέας οργάνωσης της αυτοκρατορίας, των νέων θαλάσσιων δρόμων και τις επιπτώσεις τους στην εξέλιξη των νησιών του Αιγαίου και των Κυκλάδων βλ. Roussos, 2017, 28-30.

²⁰⁶ Η πρώτη ένδειξη μοναχικού βίου στον νησιωτικό χώρο εντοπίζεται στην Μήλο στο τέλος του 3^{ου} αι. (Καμπανέλης, 1991, 170, Παπαγεωργίου, 2013, 20).

²⁰⁷ Roussos, 2017, 27, 36.

²⁰⁸ Αποτελεί την παλαιότερη επισκοπή στις Κυκλάδες σχετικά με την οποία υπάρχουν γραπτές πηγές. Καμπανέλης, 1991, 34 και Roussos, 2017, 34.

²⁰⁹ Αλιπράντης, 2010β, 73, 75, 82, Roussos, 2017, 34-35, 45.

²¹⁰ Vionis, 2005, 32.

²¹¹ Roussos, 2017, 155-157.

²¹² Roussos, 2017, 41.

ευρήματα²¹³, καθώς και από την αδιάκοπη ύπαρξη της επισκοπής έως το 1083, η Πάρος δεν φαίνεται να εγκαταλείφθηκε εντελώς. Υπόνοιες για την ύπαρξη κατοίκων δημιουργούν τα ίχνη αμυντικών κατασκευών στο νησί και στις γύρω βραχονησίδες, καθώς και οι ενδείξεις ένταξής τους σε ένα ευρύτερο δίκτυο προστατευόμενων θέσεων του νησιωτικού χώρου των Κυκλάδων²¹⁴, ενδεχομένως στο πλαίσιο των προσπαθειών αντιμετώπισης του αραβικού κινδύνου. Δεν είναι γνωστό εάν ορισμένοι από τους κατοίκους απομακρύνθηκαν από τις ακτές και μετακινήθηκαν σε ορεινές περιοχές²¹⁵, ωστόσο ίχνη επισκευαστικών εργασιών στον ναό της Καταπολιανής, κατά την διάρκεια του 7^{ου}, 8^{ου} και 10^{ου} αιώνα²¹⁶, αποτελούν ένδειξη ότι οι παράκτιες θέσεις εξακολούθησαν να κατοικούνται. Η περιορισμένη και φτωχή ενδοχώρα και η πλήρης απουσία αρχιτεκτονικών καταλοίπων της εικονομαχικής περιόδου, σε αντίθεση με την γειτονική Νάξο²¹⁷, ενισχύουν την υπόθεση αφενός της αδιάλειπτης λειτουργίας των παλαιών παράκτιων θέσεων, με λιγοστούς πιθανόν κατοίκους, και αφετέρου της μη δημιουργίας νέων οικιστικών πυρήνων.

Μετά την ανακατάληψη της Κρήτης στο τέλος του 10^{ου} αιώνα και την εκ νέου μετατροπή της Μεσογείου σε εσωτερική θάλασσα, τα νησιά διατήρησαν τον αγροτικό χαρακτήρα τους²¹⁸. Η ειρήνη και η σταθερότητα είχαν ως αποτέλεσμα την δημογραφική άνοδο και την ανάπτυξη νέων ή την ενίσχυση παλαιότερων θέσεων κατοίκησης, ιδιαίτερα στην αγροτική ύπαιθρο²¹⁹. Το φαινόμενο έχει παρατηρηθεί σε πολλές ελληνικές περιοχές, ενώ για τις Κυκλάδες θεωρείται ότι οι πολυάριθμοι ναΐσκοι, διάσπαρτοι στην ύπαιθρο και χρονολογημένοι στην μεσοβυζαντινή περίοδο, αποτελούν ένδειξη της ταυτόχρονης ανάπτυξης αγροτικών συνοικισμών στην ευρύτερη περιοχή τους²²⁰. Αρχαιολογικές έρευνες έχουν εντοπίσει παρόμοιες εγκαταστάσεις και στην Πάρο, χρονολογημένες στην πρώιμη φάση της Λατινοκρατίας, οι οποίες πιθανόν αποτελούν επιβιώσεις θέσεων της μεσοβυζαντινής περιόδου²²¹.

Η επισκοπή Πάρου το έτος 1083 αποσπάστηκε από την μητρόπολη Ρόδου και μαζί με την επισκοπή Νάξου αποτέλεσαν την μητρόπολη Παροναξίας, ο μητροπολίτης της οποίας έφερε τον τίτλο του *Υπερτίμου και Εξάρχου παντός Αιγαίου Πελάγους*²²². Το παραπάνω καταδεικνύει την υπεροχή της νέας Μητρόπολης στο σύνολο των Κυκλάδων, σχετιζόμενη με την στρατηγική θέση των δύο νησιών, το μέγεθος και την εγγύτητά τους, χάρη στην οποία λειτουργούσαν ως ενιαίο σύνολο, μετατρέποντας ωστόσο την Πάρο σε συμπληρωματικό παράρτημα της Νάξου.

Οι πληροφορίες για την δομή της κοινωνίας αυτήν την περίοδο είναι πενιχρές. Τα λιγοστά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, σε αντίθεση με την εικόνα της γειτονικής Νάξου²²³,

²¹³ Vionis, 2005, 32, Roussos, 2017,158.

²¹⁴ Vionis, 2005, 62-68, Roussos, 2017,108-110, 159.

²¹⁵ Το παραπάνω υποστηρίχθηκε από ορισμένους μελετητές (Σοφιανός, 1998,263), λόγω του ότι η Πάρος αναφερόταν ως «*έρημος*» και «*άοικος*» στο κείμενο του βίου της οσίας Θεοκτίστης, η ιστορικότητα της οποίας ωστόσο έχει αμφισβητηθεί (Τωμαδάκης,1965,108).

²¹⁶ Vionis, 2005, 32, Roussos, 2017,158-159.

²¹⁷ Ασλανίδης,2014,22, όπου καταγράφονται 33 ναοί από τα μέσα του 7^{ου} έως τα μέσα του 11^{ου} αιώνα.

²¹⁸ Για την αποστρατικοποίηση της βυζαντινής διοίκησης βλ.Σβωρώνος, 1979,50-52.

²¹⁹ Vionis, 2005, 33

²²⁰ Roussos, 2017,47-48.

²²¹ Vionis, 2005,35. Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν οι θέσεις *Επισκοπιανά*, και *Πρωτόρια* (Δημητροκάλλης, 1968 και Δημητροκάλλης 1970).

²²² Καμπανέλης, 1991,39.

²²³ Ασλανίδης,2014,23, όπου καταγράφονται 24 ναοί από τα μέσα του 11^{ου} έως και τον 12^ο αιώνα και Κωτσάκης,2013, 13, όπου υποστηρίζεται ότι η πλούσια ναοδομική παραγωγή της Νάξου αποτελεί ένδειξη για

καταδεικνύουν την ανυπαρξία τοπικής αριστοκρατίας ή το περιορισμένο μέγεθός της. Έχει διατυπωθεί η υπόθεση, χωρίς ωστόσο τεκμηρίωση, ότι το συγκρότημα της Καταπολιανής, ήδη από την περίοδο του 9^{ου} αιώνα αλλά και αργότερα, λειτουργούσε ως μονή²²⁴. Το γεγονός αυτό δημιουργεί υπόνοιες για τον τρόπο σύνδεσής της με τους ντόπιους κατοίκους, οι οποίοι ενδεχομένως υπήρξαν εξαρτημένοι αγρότες (πάροικοι) ανήκοντες σε αυτήν. Η υπόθεση συνάδει με όσα ισχύουν και εντείνονται μετά τον 12^ο αιώνα, οπότε θεωρείται ότι εξελίσσεται ο «εκφουδαλισμός» του Βυζαντινού κράτους²²⁵ και τα μοναστήρια συγκαταλέγονταν στους μεγάλους γαιοκτήμονες²²⁶.

Η επόμενη περίοδος της Λατινοκρατίας χωρίζεται στην Πάρο σε δύο φάσεις: τον 13^ο και 14^ο αιώνα το νησί βρίσκεται υπό την κυριαρχία του Λατίνου Δούκα της Νάξου, ενώ τον 15^ο και τις αρχές του 16^{ου} εξουσιάζεται από τον οίκο των Σομμαρίπα.

Η κατάληψη των Κυκλάδων από τον Μάρκο Α΄ Σανούδο πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 13^{ου} αιώνα²²⁷. Οδήγησε στην ίδρυση του Δουκάτου του Αιγαίου, με έδρα τη Νάξο, και στον διαμοιρασμό των νησιών σε ευγενείς υποτελείς του Σανούδου, θέτοντας ωστόσο αρκετά από αυτά, μεταξύ των οποίων και την Πάρο²²⁸, υπό την προσωπική κατοχή του. Η νέα αυτή συνθήκη διατήρησε την διαμορφωμένη από την μεσοβυζαντινή περίοδο σχέση εξάρτησης του νησιού από την γειτονική και μεγαλύτερη Νάξο. Οι απόγονοι του Σανούδου παρέμειναν κύριοι του Δουκάτου έως το τέλος του 14^{ου} αιώνα (1383). Μετά την δολοφονία του τελευταίου απογόνου και νόμιμου ηγεμόνα Nicolo Dallearceri, η εξουσία πέρασε στον Φραγκίσκο Crispo²²⁹. Μία από τις συνέπειες της παραπάνω εναλλαγής υπήρξε η παραχώρηση το 1389 της Πάρου, της Αντιπάρου και αργότερα της Άνδρου στην οικογένεια των Σομμαρίπα, συγγενών των Dallearceri²³⁰. Στην δεύτερη φάση της Λατινικής κυριαρχίας το νησί αυτονομήθηκε από τη Νάξο και διοικήθηκε από δυο κυρίως μέλη των Σομμαρίπα: τον ουμανιστή και αρχαιολάτρη Κρουσίνο Α΄ (1426-1462) στον οποίο οφείλεται κάποια πολιτιστική ανάπτυξη²³¹ και τον Νικόλαο Α΄ (1462-1505), γνωστό για τα οχυρωματικά του έργα²³². Ο τελευταίος πιθανόν ενεπλάκη και σε άλλα οικοδομικά προγράμματα και ίσως

την ύπαρξη ισχυρών γαιοκτημόνων και για την προσπάθεια ενίσχυσης του νησιωτικού χώρου του Αιγαίου μέσω της αποστολής εποίκων προερχομένων από το αυτοκρατορικό περιβάλλον οι οποίοι λειτούργησαν ως τοποτηρητές της αυτοκρατορικής εξουσίας.

²²⁴ Δράκος, 1899γ, 279.

²²⁵ Σβορώνος, 1979, 68-72, Λαίου, 2001, 23.

²²⁶ Α. Λαίου, 2001, 25.

²²⁷ Lock, 1998, 249-250, Κωτσάκης, 2013, 17.

²²⁸ Lock, 1998, 250, Αλιπράντης, 2010β, 91.

²²⁹ Lock, 1998, 251-252.

²³⁰ Lock, 1998, 252, Αλιπράντης, 2010β, 95. Οι Σομμαρίπα θεωρείται ότι κατάγονταν από το Languedoc της Ν. Γαλλίας, από όπου μετανάστευσαν στην Βερόνα της Λομβαρδίας, τόπο καταγωγής των Dallearceri. Στην συνέχεια βρέθηκαν στην Ελλάδα προς αναζήτηση καλύτερης τύχης, ενώ στην περιοχή του Αιγαίου πρωτοεμφανίστηκαν μετά τον γάμο του Γασπάρ Σομμαρίπα με την Μαρία Σανούδου, κόρη της δουκίσσης Φλωρεντίας Σανούδου, και την απόκτηση της Πάρου και της Αντιπάρου ως φέουδου - προίκας (Miller, 1909-1910, 366).

²³¹ Αλιπράντης, 2010β, 97. Αναφέρεται ότι ο Κρουσίνο Α΄ ασχολείται με αρχαιολογικές ανασκαφές, το εμπόριο αρχιτεκτονικών καταλοίπων και ενδεχομένως την επαναλειτουργία των αρχαίων λατομείων μαρμάρου. Σχετιζόταν με λόγιους της εποχής του, όπως τον Κυριακό Αγκωνίτη τον οποίο φιλοξένησε στο νησί (Miller, 1908, 608).

²³² Αλιπράντης, 2010β, 98, 100-101, όπου αναφέρεται ότι επί Νικολάου Α΄ Σομμαρίπα κατασκευάστηκε το Καστέλι της Νάουσας και το κάστρο στο ύψωμα του Κεφάλου. Σχετικά με το πρώτο ορισμένοι συμφωνούν με την παραπάνω χρονολόγηση (Φίλιππα Αποστόλου, 1978, 92), ενώ άλλοι υποστηρίζουν ότι υφίσταται από το τέλος του 13^{ου} ή τις αρχές του 14^{ου} αιώνα, ενώ ο Νικόλαος Α΄ Σομμαρίπα προσέθεσε στην αρχή του 16^{ου} αιώνα

σχετίζεται με την παρατηρούμενη ενίσχυση της υπαίθρου και της αγροτικής παραγωγής, με ενδεικτικό παράδειγμα την ανάπτυξη της περιοχής του Κεφάλου²³³.

Σχετικά με την οικονομία και την κοινωνία δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες. Στο νησιωτικό Αιγαίο ο αριθμός των κατοίκων ήταν μικρός, οι φυσικοί πόροι ελάχιστοι και η επικοινωνία δύσκολη. Οι Λατίνοι υπήρξαν λιγότεροι από το 10% του πληθυσμού και εγκαταστάθηκαν στις πόλεις των μεγαλύτερων νησιών, αφήνοντας την ύπαιθρο στους Έλληνες²³⁴. Η δομή των τοπικών κοινωνιών άλλαξε εν μέρει, ωστόσο το οικονομικό καθεστώς παρέμεινε ίδιο. Η προγενέστερη χωρική οργάνωση διατηρήθηκε και ορισμένα από τα μικρότερα φέουδα μοιράστηκαν σε Έλληνες με αντάλλαγμα την παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών²³⁵. Ο Σανούδος επέτρεψε στους ντόπιους γαιοκτήμονες την διατήρηση της περιουσίας τους²³⁶ και ακολούθησε πολιτική συμφιλίωσης με επακόλουθο τον σταδιακό σχηματισμό μίας δευτερεύουσας ελληνορθόδοξης τάξης ισχυρών στο Δουκάτο²³⁷. Η τάξη αυτή ενσωματώθηκε στον μηχανισμό διοίκησης και απέκτησε αξιώματα και μικρά φέουδα²³⁸. Τα μέλη της κατάγονταν από διάφορα νησιά και ενδεχομένως από ισχυρές βυζαντινές οικογένειες εγκατεστημένες σε αυτά από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα²³⁹. Δεν είναι γνωστό εάν αντίστοιχες διεργασίες υπήρξαν και στην Πάρο, ενώ άγνωστη παραμένει η σχέση των πιθανών ντόπιων γαιοκτημόνων με την οικογένεια Σομμαρίπα. Η σύνδεση της τελευταίας με τους Dallegarceri της Εύβοιας δημιουργεί υπόνοιες για ειρηνική συμβίωση και ενδεχομένως από κοινού διοίκηση με το τοπικό στοιχείο²⁴⁰. Από την αναφερόμενη ως ελληνορθόδοξη τάξη ισχυρών ίσως προέρχονταν ορισμένες παριανές οικογένειες με ελληνικά επώνυμα (Αγαλλιανού, Παλαιολόγου, Χαμάρτου), ενίοτε κρητικά (Σκορδίλη, Γαβαλά)²⁴¹, οι οποίες εμφανίστηκαν στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα σχετιζόμενες με αντίστοιχες οικογένειες δυτικής καταγωγής (Καζανόβα, Μαλατέστα, Μπελώνια, Γεράρδη,)²⁴². Οι παραπάνω υπήρξαν αργότερα κάτοχοι μεγάλης ακίνητης περιουσίας και

τον λιμενοβραχίονα και το κυκλικό πύργο στο άκρο του (Vionis,2005,76). Περισσότερα βλ. Χριστοπούλου, 1984. Σχετικά με το κάστρο του Κεφάλου φαίνεται ότι η πρώτη φάση του ανάγεται στο τέλος του 13^{ου} αιώνα, ενώ επί Νικολάου Α΄ Σομμαρίπα, στο τέλος του 15^{ου} αιώνα, προστέθηκε ο εξωτερικός περίβολος και λειτούργησε ως διοικητική έδρα του νησιού (Vionis,2005,76). Περισσότερα βλ. Vionis, 2006, 459-492.

²³³ Vionis,2005,94-95.Την περίοδο αυτή στον νησιωτικό χώρο παρατηρούνται ευρύτερες προσπάθειες οργάνωσης της αγροτικής παραγωγής με ενδεικτικό παράδειγμα την κατασκευή του κάστρου της Αντιπάρου στα μέσα του 15^{ου} αιώνα από τον G Loredano, συγγενή των Σομμαρίπα, με στόχο την εγκατάσταση καλλιεργητών (Φίλιππα Αποστόλου, 1978,13).

²³⁴ Lock, 1998,252.

²³⁵ Lock, 1998,252.

²³⁶ Lock, 1998,252.

²³⁷ Saint –Guillain, 2009, 129-132.

²³⁸ Κωτσάκης,2013,31.

²³⁹ Κωτσάκης, 2013,21, Saint –Guillain, 2009,129- 132.

²⁴⁰ Είναι γνωστό ότι στην Εύβοια εφαρμόστηκε ένα υβριδικό σύστημα συνεργασίας Λατίνων και Ελλήνων γαιοκτημόνων συγκεντρωμένων στην πρωτεύουσα. Την διοίκηση ασκούσαν οι Λομβαρδοί με επικεφαλής τους Dallegarceri, σε συνεργασία με τους Έλληνες και την Βενετία, η οποία αντιμετωπιζόταν περισσότερο ως φίλος παρά ως κατακτητής (Lock, 1998,255-256).

²⁴¹ Κρητικές αρχοντικές οικογένειες θεωρείται ότι εγκαταστάθηκαν στις Κυκλάδες ήδη από την περίοδο του Μάρκου Α΄ Σανούδου (Κωτσάκης, 2013,31, σημ. 123), πιθανόν μετά την αποτυχημένη απόπειρά του να κυριεύσει την κατεχόμενη από τους Βενετούς Κρήτη, συνεργαζόμενος με Έλληνες αριστοκράτες (Lock, 1998,259, Κωτσάκης, 2013, 19-21). Οι σχέσεις της Παροναξίας με την Κρήτη φαίνεται ότι υπήρξαν ανέκαθεν στενές και καταγράφονται και μετά την διάλυση του Δουκάτου, ενώ συχνά η δουκική οικογένεια ή κάποιο μέλος της κατοικούσε μόνιμα στον Χάνδακα (Vionis,2005,36).

²⁴² Τα μέχρι σήμερα διατηρούμενα, δυτικής καταγωγής, επώνυμα πιθανόν προέρχονται και από μεταναστευτικά κύματα και μετακινήσεις δυτικών οικογενειών κατά την διάρκεια των επόμενων περιόδων, όπως έχει διαπιστωθεί για την αντίστοιχη περίπτωση της Νάξου (Βαβατσιούλας,2009,35)

μοναστηριών, ενώ στις τελευταίες δεκαετίες του 15^{ου} αιώνα εκτάσεις στο νησί κατείχαν και Λατίνοι ευγενείς, κάτοικοι της Νάξου²⁴³.

Παρά την έλλειψη δημογραφικών στοιχείων²⁴⁴, ορισμένοι μελετητές αναφέρουν ότι από τον 13^ο έως τον 16^ο αιώνα η Πάρος κατοικούνταν από αρκετούς πιστούς του δυτικού δόγματος, οι οποίοι σταδιακά ασπάζθηκαν την ορθοδοξία, πιθανόν λόγω έλλειψης ιερών.²⁴⁵ Σχετικά με τα εκκλησιαστικά ζητήματα η στάση των δυτικών υπήρξε διφορούμενη. Οι Βενετοί και ο Δούκας του Αρχιεπαγγέλου ακολούθησαν λόγω εμπορικών συμφερόντων ανεξίθρησκη πολιτική, με αρκετές ωστόσο αντιφάσεις. Σύμφωνα με οδηγίες της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας²⁴⁶ αντικατέστησαν τους ορθόδοξους επισκόπους με δυτικούς, διατηρώντας την διοικητική δομή της προηγούμενης μεσοβυζαντινής περιόδου²⁴⁷. Η έλλειψη επιχώριου επισκόπου προφανώς δυσχέρανε διαδικασίες όπως οι ιδρύσεις μοναστηριών και η χειροτονία των ιερών, οι οποίοι τέθηκαν υπό ορθόδοξο πρωτόπαπα²⁴⁸. Ορισμένοι ορθόδοξοι ναοί, κυρίως στα αστικά κέντρα όπως στην Χώρα της Νάξου, μετατράπηκαν σε ρωμαιοκαθολικούς. Σε μικρότερα νησιά, όπως στην Μήλο, οι ορθόδοξοι ιερείς τελούσαν στους ναούς τους μυστήρια και των δύο δογμάτων, ενώ σε αρκετά νησιά καταγράφονται περιπτώσεις ομόστεγης λατρείας²⁴⁹. Η ρωμαιοκαθολική εκκλησία απέκτησε σημαντικές αγροτικές εκτάσεις, ωστόσο οι πληροφορίες για κατασχέσεις περιουσιών της ελληνικής εκκλησίας είναι λίγες²⁵⁰. Φαίνεται ότι η τελευταία διατήρησε την οικονομική της ισχύ²⁵¹ και εξακολούθησε να επεκτείνεται, καθώς νέοι

²⁴³ Ενδεικτικό παράδειγμα, αποτελεί ο γιός του βαΐλου της Νάξου Σιμωνέλος Δελένδας, κάτοχος φέουδου στην ειδυλλιακή περιοχή των *Επισκοπιανών*, όπου διατηρούνται έως σήμερα τα κατάλοιπα πύργου, ενδεχομένως σχετιζόμενα με τους Δελένδα (Αλιπράντης, 2010β, 99).

²⁴⁴ Σχετικά με τον πληθυσμό του νησιού κατά την Λατινοκρατία υπάρχουν αποσπασματικές και αντικρουόμενες πληροφορίες. Ορισμένοι αναφέρουν ότι στο τελευταίο τέταρτο του 15^{ου} αιώνα (1470) οι κάτοικοι ήταν περίπου 3000 (Miller, 1908, 612 και Κραντονέλη, 2014, 438) ωστόσο ο αριθμός αυτός έχει θεωρηθεί χαμηλός (Vionis, 2005, 36-37). Αντιθέτως για την περίοδο λίγο πριν την οθωμανική κατάκτηση και το μέσον του 16^{ου} αιώνα ο Miller (1908, 625) υποστηρίζει ότι ο πληθυσμός ανέρχονταν σε 6000 κατοίκους, κάτι το οποίο αναφέρει και ο Slot (1982, 30).

²⁴⁵ Αλιπράντης, 2010β, 91. Σχετικά με το πλήθος των πιστών δυτικού δόγματος αναφέρεται ότι στις Κυκλάδες, των αρχών του 16ου αιώνα, αυτοί αποτελούσαν το 20% των κατοίκων (Lock, 1998, 252, Slot, 1982, 14). Λίγο αργότερα, ισχυρές παριανές, δυτικής καταγωγής οικογένειες, όπως οι Βιτζαρά και οι Καζανόβα περιλάμβαναν μέλη και των δύο δογμάτων.

²⁴⁶ Οι οδηγίες προέβλεπαν την τοποθέτηση φιλενωτικών Ελλήνων επισκόπων στις επισκοπικές έδρες περιοχών με αμιγώς ελληνικό πληθυσμό και Λατίνων όπου ο πληθυσμός ήταν μικτός. Οι τελευταίοι προέρχονταν από την Ευρώπη και συχνά δεν μετακινούνταν στις θέσεις τους, ωστόσο αυτό δεν συνέβαινε στις Κυκλάδες όπου, αντίθετα με άλλες περιοχές όπως την Κρήτη και την Κύπρο, ο λατινικός κλήρος προερχόταν από τους ντόπιους (Coureas, 2015, 158, 159).

²⁴⁷ Η νέα λατινική αρχιεπισκοπή Παροναξίας προΐστατο των υπόλοιπων Κυκλάδων με εξαίρεση την Άνδρο και την Κέα οι οποίες υπάγονταν στην αρχιεπισκοπή Αθηνών (Slot, 1982, 59).

²⁴⁸ Το αξίωμα των πρωτοπαπάδων (παρόμοιο του λατίνου βικαρίου) εμφανίστηκε αρχικά στις νότιες περιοχές της Ιταλίας και εφαρμόστηκε για τους αντίστοιχους ελληνικούς πληθυσμούς. Στις Κυκλάδες υπήρξαν πρωτοπαπάδες στην Τήνο, Μήλο και Κύθνο. Οι πρωτοπαπάδες λειτουργούσαν ως μεσάζοντες μεταξύ των ορθοδόξων και της λατινικής κοσμικής και εκκλησιαστικής εξουσίας, ενώ η διαδικασία χειροτονίας τους είναι άγνωστη. Φαίνεται ότι συχνά ταξίδευαν για τον σκοπό αυτό στις περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας, το οποίο ωστόσο απαγορευόταν ρητά από τον πάπα (Coureas, 2015, 151-152, 159).

²⁴⁹ Coureas, 2015, 159. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Νάξος με σημαντικό αριθμό ναών διπλής λατρείας (Κωτσάκης, 2013, 137-145, Coureas, 2015, 165).

²⁵⁰ Συχνά ο πάπας προστάτευε την περιουσία της ελληνικής εκκλησίας έναντι της λατινικής κοσμικής και εκκλησιαστικής εξουσίας με ενδεικτικό παράδειγμα την περιουσία της μονής Σινά στην Κρήτη (Coureas, 2015, 164-165).

²⁵¹ Βυζαντινές πηγές αναφέρουν ότι την πρώτη περίοδο του Δουκάτου του Αιγαίου η ορθόδοξη εκκλησία της Νάξου είχε σημαντικά έσοδα (Coureas, 2015, 159).

ορθόδοξοι ναοί ιδρύθηκαν²⁵². Στην Πάρο καταγράφεται σημαντικός αριθμός μικρών κυρίως ναών στην ύπαιθρο αλλά και στους οικισμούς, οι οποίοι δεν είναι σαφές σε ποιό δόγμα ανήκαν²⁵³. Ο πλέον σημαντικός ναός, η Παναγία Καταπολιανή, παρέμεινε ελληνικός²⁵⁴ ωστόσο σε ένα τμήμα του εσωτερικού χώρου ιδρύθηκε λατινικό παρεκκλήσιο²⁵⁵. Δεν είναι γνωστό εάν η περιουσία του καταπατήθηκε και ποιός καρπωνόταν τα έσοδά του. Η ασαφής εικόνα συμπληρώνεται με πληροφορίες για την λειτουργία του συγκροτήματος της Καταπολιανής ως μονής, πιθανόν με δυτικής καταγωγής μοναχούς τις πρώτες δεκαετίες του 16^{ου} αιώνα²⁵⁶. Η αντιμετώπιση του μοναχισμού και των ορθόδοξων μοναστηριών από τους δυτικούς και τον Δούκα του Αρχιελάγους υπήρξε επίσης αντιφατική, εντασσόμενη στο πλαίσιο της διφορούμενης στάσης τους για τα εκκλησιαστικά ζητήματα. Ο Λατίνος Δούκας προστάτευε και διατηρούσε σχέσεις με σημαντικά ορθόδοξα μοναστήρια του Αιγαίου όπως αυτά της Αμοργού²⁵⁷ και της Πάτμου²⁵⁸, ωστόσο με άλλα υπήρξε ανταγωνιστικός²⁵⁹, ενώ παραχώρησε τα έσοδα ορισμένων σε δυτικά τάγματα²⁶⁰ ή σε τοπικούς υποτελείς του²⁶¹. Στην Πάρο, η αφιέρωση του μονυδρίου της Παναγίας στα Κελλιά στην μονή Χοζοβιτίσσης της Αμοργού στην αρχή του 16^{ου} αιώνα²⁶², δημιουργεί υπόνοιες για την ύπαρξη και άλλων μικρών μοναστικών εγκαταστάσεων την τελευταία περίοδο της Λατινοκρατίας.

Ο 16^{ος} αιώνας υπήρξε για τις Κυκλάδες περίοδος μετάβασης από την Λατινική κυριαρχία στο Οθωμανικό πλαίσιο διοίκησης. Η δυναστεία των Σομμαρίπα έληξε την δεύτερη δεκαετία του 16^{ου} αιώνα χωρίς απογόνους²⁶³, και η εξουσία πέρασε στην οικογένεια των Βενιέρι²⁶⁴. Το 1537 το νησί δέχτηκε επίθεση του οθωμανικού στόλου υπό τον Χαϊρεντίν

²⁵² Coureas, 2015, 159. Ενδεικτικά αναφέρεται η ίδρυση είκοσι νέων ναών στην Κρήτη των αρχών του 14^{ου} αιώνα (Coureas, 2015, 165).

²⁵³ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των πολυάριθμων μικρών ναών στον κατεστραμμένο σήμερα οχυρωμένο οικισμό του λόφου του Κεφάλου, καθώς και της αγροτικής περιοχής γύρω από αυτόν (Vionis, 2005, 92-94). Στους παραπάνω περιλαμβάνονται ο χρονολογημένος με επιγραφή στα 1410 ναός του Ευαγγελισμού (Ορλάνδος, 1961α, 116, 219) και αρκετοί δίκλιτοι οι οποίοι δημιουργούν υπόνοιες για διπλή λατρεία, όπως άλλωστε και ο δίκωχος ναός της Παναγίας της Φλουριάς στους πρόποδες του λόφου (Δημητροκάλλης, 1976, 124-125).

²⁵⁴ Slot, 1982, 58, Coureas, 2015, 165.

²⁵⁵ Jewell & Hasluck, 1920, 4, Αλιπράντης, 2000, 103-105.

²⁵⁶ Στην προφορική παράδοση της Μυκόνου αναφέρεται ότι το μυκονιάτικο μοναστήρι της Παναγίας Τουρλιανής ιδρύθηκε από μοναχούς προσηλωμένους «...εις την εν παραλίαις της Πάρου Ιεράν Μονήν Εκατονταπυλιανή...» οι οποίοι «...εξ Ευρώπης το γένος ελκόντων, μητρός μεν Δουκίσσης, Αρχοντίσσης δε εν Πάρο μετονομασθείσης...» (Βερτόπουλος & Βελλής, 1877, 7,9).

²⁵⁷ Μαραγκού, 1999, 27, όπου εκτός των άλλων αναφέρονται και τα εξαφανισμένα σήμερα, οικόσημα του Γουλιέλμου Α΄ Σανούδου (1309), τα οποία κοσμούσαν την μονή της Παναγίας Χοζοβιτίσσης.

²⁵⁸ Slot, 1982, 58.

²⁵⁹ Κωτσάκης, 2013, 58, όπου αναφέρεται η πολιτική υπονόμησης των εναπομεινάντων ορθόδοξων μοναστηριών της επικράτειάς του, καθώς αποτελούσαν ισχυρά πνευματικά και οικονομικά κέντρα ως παραγωγοί σιτηρών και ασκούσαν ιδιαίτερη επιρροή στην τοπική κοινωνία.

²⁶⁰ Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η μονή Φωτοδότη στον Δανακό την οποία ο Μάρκος Α΄ Σανούδο αφιέρωσε το 1227, λίγο πριν τον θάνατό του, στο βενετικό μοναστήρι των Βενεδικτίνων Santa Trinità e San Michele Arcangelo di Brondolo (Slot, 2005, 5-8, Κουμανούδη, 2006, 82-84, 113-114)

²⁶¹ Κωτσάκης, 2013, 58.

²⁶² Πράσιнос, 1988, 197-203.

²⁶³ Τελευταίος μέλος της δυναστείας υπήρξε ο Κρουσίνο Β΄ Σομμαρίπα την περίοδο 1505-1518 (Αλιπράντης, 2010β, 95).

²⁶⁴ Οι Βενιέρι υπήρξαν συγγενείς των Σομμαρίπα και η εναλλαγή εξουσίας έγινε μετά την μεσολάβηση της Βενετίας (Miller, 1908, 622-623).

Μπαρμπαρόσα, στο πλαίσιο της Οθωμανοβενετικής σύγκρουσης των ετών 1534-1540²⁶⁵. Η τελική μάχη δόθηκε στο κάστρο του Κεφάλου και σύμφωνα με πληροφορίες η κατάληξή της υπήρξε τραγική για τους κατοίκους²⁶⁶. Δεν είναι σαφές εάν η ανάπτυξη της προηγούμενης περιόδου ανακόπηκε, ωστόσο η πλήρης ερήμωση έχει αμφισβητηθεί καθώς αξιόπιστες πηγές αναφέρουν ότι λίγο αργότερα (1562) το νησί κατοικείτο, ενώ μία μικρή κοινότητα 50 Λατίνων ήταν εγκατεστημένη στην Παροικιά²⁶⁷. Μετά την επίθεση ο Μπαρμπαρόσα στράφηκε στη Νάξο, όπου ο Λατίνος Δούκας, Ιωάννης Δ' Κρίσπο, συμφώνησε να υποταχθεί ως φόρου υποτελής ηγεμόνας. Στο πλαίσιο της συμφωνίας ανέκτησε τον έλεγχο της Πάρου και αρκετών ακόμα νησιών²⁶⁸, ενώ σε σχετικό έγγραφο-μπεράτι²⁶⁹ οριζόταν μία ιδιότυπη μορφή διοίκησης χωρίς την επέμβαση Οθωμανών αξιωματούχων²⁷⁰. Το μπεράτι επέτρεψε στον Δούκα να αποπέμψει τον πρώτο ορθόδοξο μητροπολίτη Παροναξίας Θεωνά²⁷¹, ο οποίος εστάλη στη Νάξο το 1559, στο πλαίσιο των προσπαθειών της ορθόδοξης ιεραρχίας της Κωνσταντινούπολης να ανακτήσει τον πρωταγωνιστικό της ρόλο ύστερα από τέσσερις αιώνες κυριαρχίας του καθολικού ανώτερου κλήρου. Αργότερα, ο Ιωάννης Δ' Κρίσπο, επικαλούμενος το ίδιο έγγραφο, πέτυχε το 1564 την κατάργηση του διορισμού ορθόδοξων μητροπολιτών στα νησιά τα οποία έλεγχε. Η έλλειψη επιχώριου επισκόπου προφανώς διατήρησε την προβληματική κατάσταση σχετικά με την χειροτονία των ιερέων και την ίδρυση των μοναστηριών. Τα παραπάνω ίσχυσαν μέχρι το 1566 οπότε με την απομάκρυνση του τελευταίου Δούκα η εξουσία δόθηκε στον εβραίο ευνοούμενο του σουλτάνου Ιωσήφ Νάζη²⁷², μετά τον θάνατο του οποίου, το 1579, η Οθωμανική κυριαρχία στο κεντρικό Αιγαίο εγκαθιδρύθηκε πλήρως. Τα νησιά του πρώην Δουκάτου, μεταξύ των οποίων και η Πάρος,

²⁶⁵ Η σύγκρουση ξεκίνησε από την Αδριατική και το Ιόνιο και εξελίχθηκε στο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου. Είχε ως αποτέλεσμα την κατάκτηση των Κυκλάδων, εκτός της Τήνου και ορισμένων ακόμα θέσεων. Στόχος των Οθωμανών υπήρξε η κυριαρχία στο Αιγαίο και η διεύρυνση της εμβέλειας των ναυτικών τους δυνάμεων, μετά την κατάκτηση της Αιγύπτου και την προσφορά του Αλγερίου στον Μπαρμπαρόσα. Ο έλεγχος της θαλάσσιας σύνδεσης της οθωμανικής πρωτεύουσας με την Αίγυπτο, όπου το στενό της Παροναξίας κατείχε διαχρονικά κομβική θέση, ήταν μείζονος σημασίας και οδήγησε στην ενίσχυση του ναυτικού επί Σουλεϊμάν Α' (Κολοβός, 2006,35).

²⁶⁶ Βενετικές και Οθωμανικές πηγές, αναφέρονται στον εκτοπισμό, εξανδραποδισμό ή στην εκτέλεση 6000 κατοίκων (Miller 1908, 625) και στην πλήρη ερήμωση του νησιού. Αποκαλυπτικό για την ένταση του γεγονότος είναι το δημοτικό τραγούδι για την άλωση της Πάρου το οποίο διασώθηκε στον Ιβηρικό κώδικα με αρ. 1203 (Ορλάνδος, 1961α, 116, σημ.4 και Bouvier, 1960). Η Α. Κραντονέλλη (2014, 405-406) αναφέρει την αιχμαλωσία 11.000 ανθρώπων μέσα σε 14 ημέρες σε 5 νησιά των Κυκλάδων και χαρακτηρίζει τα γεγονότα ως πειρατική επιδρομή η οποία υπήρξε «...καταλυτική για την ζωή και την κοινωνία των νησιωτών. Αποτελούν σταθμό στην ιστορία του Αρχιπελάγους...».

²⁶⁷ Slot, 1982,30. Ενδεχομένως οι πληροφορίες για ερήμωση αφορούν τον οχυρωμένο οικισμό του υψώματος του Κεφάλου ο οποίος πιθανόν εγκαταλείφθηκε οριστικά στην φάση αυτή.

²⁶⁸ Ο διορισμός κυβερνητών-τοποτηρητών από τις τάξεις των πρώην ηγεμόνων στις νεοκατακτημένες περιοχές υπήρξε συνήθης οθωμανική πολιτική και εφαρμόστηκε και σε άλλα νησιά όπως η Άνδρος και η Σίφνος (Κολοβός, 2006, 35 -36).

²⁶⁹ Τα έγγραφο πρέπει να παραχωρήθηκε μετά το 1537, ενώ μεταγενέστερη έκδοσή του έτος 1564 αναφέρει ότι υπό τον έλεγχο του δούκα της Νάξου βρίσκονταν τα νησιά Πάρος, Σύρος, Μήλος και Σαντορίνης (Κολοβός, 2006, 37).

²⁷⁰ Η διοίκηση περιλάμβανε κυρίως την εκμίσθωση των φόρων και θέματα όπως η απονομή δικαιοσύνης (Κολοβός, 2006, 38).

²⁷¹ Καμπανέλλης, 1991, 63,68.

²⁷² Ο Νάζη μάλλον δεν επισκέφθηκε τα νησιά και ανέθεσε την διοίκηση στον εβραϊκής καταγωγής καθολικό Φραντσέσκο Κορονέλο, ο οποίος εδραιώθηκε στις Κυκλάδες συνδεόμενος με δυτικούς αριστοκράτες, όπως τον Κρουσίνο Σομμαρίπα, της Άνδρου (Κολοβός, 2006,41). Το επώνυμο *Κολονέλο*, σχετιζόμενο με μοναστήρι της Πάρου του 17^{ου} αιώνα, ίσως ανήκει σε απόγονο του.

αποτέλεσαν το *σαντζάκι* της Νάξου²⁷³, το οποίο ανήκε στην επαρχία (*μπεϊλερμπεϊλίκι*) του αρχιναυάρχου του Οθωμανικού στόλου (*καπουντάν πασά*)²⁷⁴. Σταδιακά λειτούργησαν οι θεσμοί της Οθωμανικής επαρχιακής διοίκησης και το νέο πλαίσιο αποτυπώθηκε σε *μπεράτι* το οποίο εκδόθηκε το 1580 μετά από αίτημα νησιωτών προκρίτων²⁷⁵. Αυτό καθόριζε διάφορα ζητήματα, γαιοκτητικά, φορολογικά και δικαστικά²⁷⁶. Στα νησιά δεν εφαρμόστηκε το τιμαριωτικό σύστημα, το οποίο σταδιακά εγκαταλείπεται σε όλη την οθωμανική επικράτεια, και οι νησιώτες διατήρησαν την κυριότητα των περιουσιών τους, ενώ είχαν ως υποχρέωση να εκτελούν υπηρεσία στις βίγλες και να ειδοποιούν για την εμφάνιση πειρατών²⁷⁷. Το τελευταίο πιθανόν σχετίζεται με ορισμένες φοροαπαλλαγές²⁷⁸, ενώ η αναφερόμενη απαγόρευση βίαιων εξισλαμισμών και η δυνατότητα επισκευής εκκλησιών, μετά από ειδική άδεια, φαίνεται ότι ίσχυαν σε όλη την Οθωμανική επικράτεια²⁷⁹.

Η αποπομπή του τελευταίου Λατίνου Δούκα συνέβαλε στην σταδιακή ανάπτυξη της τοπικής ορθόδοξης εκκλησίας. Μία δεκαετία αργότερα, ο πατριαρχικός έξαρχος και πρωτονοτάριος του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως Θεοδόσιος Ζυγομαλάς πραγματοποίησε περιοδεία στο Αιγαίο και στην Δυτική Μικρά Ασία και κατέγραψε τον αυξημένο αριθμό μονών και μοναχών και την ανάπτυξη του μοναχισμού η οποία εμφανιζόταν σε όλες τις ελληνικές περιοχές, και ιδιαίτερα στα νησιά του Αιγαίου²⁸⁰. Στην Πάρο η εικόνα υπήρξε αντίστοιχη, καθώς από τις τελευταίες δεκαετίες του 16^{ου} έως το μέσον του 17^{ου} αιώνα παρατηρείται έκρηξη ναοδομικής δραστηριότητας και ανέγερσης ή ανακαίνισης μοναστηριών.

Η παραπάνω περίοδος από την πλήρη εγκαθίδρυση και σταθεροποίηση της Οθωμανικής κυριαρχίας στο νησιωτικό Αιγαίο τις τελευταίες δεκαετίες του 16^{ου} αιώνα, έως περίπου το μέσον του 17^{ου}, συμπίπτει με το διάστημα μεταξύ των δύο Οθωμανοβενετικών συγκρούσεων στην Κύπρο και στην Κρήτη και υπήρξε σχετικά ειρηνική. Ωστόσο η «Οθωμανική» αυτή ειρήνη δεν επιβλήθηκε ολοκληρωτικά καθώς ο 17^{ος} αιώνας υπήρξε περίοδος έξαρσης της πειρατείας στην οποία πρωταγωνιστούσαν χριστιανοί από την δυτική Μεσόγειο. Οι πειρατικές επιθέσεις, οι λεηλασίες και η συνεπακόλουθη ανασφάλεια είχαν

²⁷³ Αρχικά το *σαντζάκι* συμπεριέλαβε την Άνδρο καθώς και τα νησιά Νάξο, Πάρο, Σύρο, Μήλο και Σαντορίνη τα οποία έλεγχε ο τελευταίος Λατίνος Δούκας. Αργότερα κατατμήθηκε σε μικρότερα *σαντζάκια* ένα εκ των οποίων περιλάμβανε την Νάξο και την Πάρο.

²⁷⁴ Η επαρχία ήταν γνωστή και ως επαρχία «των νησιών της άσπρης θάλασσας» (Κολοβός, 2006, 43).

²⁷⁵ Για το *μπεράτι* του 1580, το οποίο ανανεώθηκε αρκετές φορές έως τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, την ειδική σημασία του και την πιθανή παρερμηνεία του από μέρος της ελληνικής ιστοριογραφίας, βλ Κολοβός, 2006, 56-63, όπου αναφέρεται ότι αν και έχει θεωρηθεί έγγραφο απονομής προνομίων, επρόκειτο κυρίως για περιγραφή του διοικητικού καθεστώτος της περιφέρειας των νησιών στο πλαίσιο της συντηρητικής Οθωμανικής πολιτικής.

²⁷⁶ Κολοβός, 2006, 56-58.

²⁷⁷ Κολοβός, 2006, 59.

²⁷⁸ Κολοβός, 2006, 61.

²⁷⁹ Κολοβός, 2006, 59. Γενικά για την αδειοδότηση επισκευαστικών εργασιών σε κτίρια λατρείας βλ. Gradeva, 1994, 14-36 και Gradeva, 2012, 135-163, όπου αναφέρεται ότι η ανέγερση νέων ναών θεωρητικά απαγορευόταν ρητά, ωστόσο με ποικίλους τρόπους η απαγόρευση συχνά παρακάμπτονταν. Σε κάθε περίπτωση η αδειοδότηση και ο έλεγχος έστω και μίας απλής επισκευής ήταν περίπλοκη και χρονοβόρα διαδικασία στην οποία εμπλέκονταν πολλά πρόσωπα της Οθωμανικής διοίκησης. Φαίνεται ότι η αυξημένη ναοδομική δραστηριότητα, σε διάφορες περιόδους και περιοχές, σχετιζόταν εκτός των άλλων και με ορισμένους από τους Οθωμανούς αξιωματούχους οι οποίοι επεδείκνυαν συστηματική ανοχή. Στις αρχές του 17^{ου} αιώνα παρατηρήθηκαν γενικά τάσεις ανοχής, οι οποίες σταδιακά προς το τέλος του αντικαταστάθηκαν από αυστηρότερη αντιμετώπιση.

²⁸⁰ Η περιοδεία σκόπευε στην συλλογή εκκλησιαστικών φόρων και συνδυάστηκε με την απογραφή των μοναστηριών στις ελληνικές περιοχές (Πατρινέλης, 1974, 133 και Κολοβός, 2006, 49-50). Κατά την διάρκειά της ο Ζυγομαλάς επισκέφθηκε τις Κυκλάδες και τον Μάιο του 1577 διέμεινε στην Μονή Αγίας στην Άνδρο (Κολοβός, 2006, 50)

σημαντικές επιπτώσεις στον βίο των νησιωτών²⁸¹. Ωστόσο στην Πάρο και σε ορισμένα ακόμα νησιά, η πειρατεία πέραν της ανασφάλειας δημιούργησε και ευκαιρίες πλουτισμού, καθώς τα λιμάνια της και ιδιαίτερα της Νάουσας, λειτουργούσαν ως καταφύγιο και σταθμός εμπορίου ή μεταφόρτωσης της πειρατικής λείας²⁸². Για τις ανάγκες των χριστιανών πειρατών εγκαταστάθηκαν στο νησί Καπουτσίνι μοναχοί, ιδρύοντας δύο μικρούς σταθμούς²⁸³. Η ανασφάλεια εντάθηκε στο μέσον του 17^{ου} αιώνα κατά την διάρκεια του Οθωμανοβενετικού πολέμου στην Κρήτη(1645-1669), ορισμένες μάχες του οποίου δόθηκαν στον θαλάσσιο χώρο της Παροναξίας²⁸⁴ και στις οποίες συμμετείχαν κουρσάροι και από τις δύο πλευρές²⁸⁵. Η Πάρος υπέστη βενετικές επιθέσεις, ενώ τμήματα των ελαιώνων της πυρπολήθηκαν, πιθανόν για την προμήθεια καύσιμης ύλης²⁸⁶. Οι κάτοικοί της, όπως και πολλών ακόμα νησιών, κατέβαλαν διπλούς φόρους, σε Οθωμανούς και Βενετούς ταυτόχρονα²⁸⁷, ενώ την δύσκολη αυτή περίοδο η εκκλησία και τα μοναστήρια ακολούθησαν μία ισορροπημένη πολιτική διασφάλισης των συμφερόντων τους²⁸⁸. Μετά την λήξη του Κρητικού πολέμου συρρικνώθηκε η μακράιωνη εγκατάσταση των Λατίνων στο Αιγαίο και η Οθωμανική διοίκηση επανήλθε. Το 1670 πραγματοποιήθηκε η πρώτη Οθωμανική απογραφή στις Κυκλάδες²⁸⁹ με σκοπό την οργάνωση της συλλογής των φόρων και ταυτόχρονα εκδόθηκε «κανουναμές» με σχετικές διατάξεις²⁹⁰. Μία από αυτές αφορούσε την φορολόγηση μοναχών και μοναστηριών και προέβλεπε χαμηλό κεφαλικό φόρο για τους πρώτους και κατ' αποκοπή φόρο (μακτού) για τις μονές²⁹¹. Το σχετικό με την Πάρο τμήμα της απογραφής δεν έχει διερευνηθεί και οι πληροφορίες για τον πληθυσμό της περιόδου είναι αντικρουόμενες²⁹². Οι δυτικές οικογένειες φαίνεται ότι εξελληνίσθηκαν γρήγορα²⁹³, σε αντίθεση με άλλες πρώην Λατινοκρατούμενες περιοχές²⁹⁴. Η εξέλιξη αυτή

²⁸¹ Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι σε πλούσια νησιά, όπως η Άνδρος, οι πειρατικές επιθέσεις είχαν ως αποτέλεσμα την ριζική μεταβολή της οργάνωσης της κατοίκησης και την μετακίνηση ισχυρών χριστιανικών οικογενειών από το Κάστρο στην ύπαιθρο, όπου οικοδόμησαν οχυρούς πύργους για την ασφάλειά τους (Κολοβός, 2006, 77 και Κραντονέλη, 2014, 432).

²⁸² Μπελαβίλας, 1997, 109, 150.

²⁸³ Το τάγμα των Καπουτσίνων εκπροσωπήθηκε από ελάχιστους μοναχούς, ενώ στο νησί δεν κατάφεραν, αν και επιχείρησαν, να εγκατασταθούν άλλοι μισσιονάριοι, όπως Ιησουίτες, σε αντίθεση με νησιά, όπως η Νάξος και η Σαντορίνη, όπου το δυτικό στοιχείο υπήρξε πιο ισχυρό.

²⁸⁴ Η πλέον σημαντική υπήρξε η ναυμαχία του Δρυού, στο στενό της Παροναξίας τον Ιούλιο του 1651 (Κακλαμάνης, 2010, 63-71)

²⁸⁵ Slot, 1982, 162-167.

²⁸⁶ Ρούσσο-Μηλιδωνης, 1988, 153.

²⁸⁷ Κολοβός, 2006, 65, 78.

²⁸⁸ Κολοβός, 2006, 65-68, όπου περιγράφονται περιπτώσεις συνεργασίας των μοναστηριών με την Οθωμανική διοίκηση. Για την Πάρο δεν αναφέρονται αντίστοιχα περιστατικά πιθανόν λόγω μη διερεύνησης των σχετικών με το νησί οθωμανικά αρχείων.

²⁸⁹ Ανήκει στις πρώτες ενέργειες ανασυγκρότησης της οθωμανικής διοίκησης, ένα έτος μετά την λήξη του Κρητικού πολέμου. Από αυτήν προέκυψε σειρά καταστάχων εκ των οποίων το ΤΤ 800 αφορά τα νησιά του σαντζακίου της Νάξου όπου περιλαμβάνονταν και η Πάρος. Είναι από τα πλέον αναλυτικά, ωστόσο έχει μεταφραστεί και μελετηθεί μόνο το τμήμα του σχετικά με την Άνδρο (Κολοβός, 2006).

²⁹⁰ Κολοβός, 2006, 70 -76.

²⁹¹ Κολοβός, 2006, 74.

²⁹² Ο πληθυσμός το τελευταίο τέταρτο του 17^{ου} αιώνα ανερχόταν σε 10000 (Ζερλέντης, 1918, 81), ή σε 15-16000, στους οποίους περιλαμβάνονταν 60 καθολικοί και 12 Τούρκοι (Βακαλόπουλος, 2005, 133), το 1687 σε 5000 (Αλιπράντης 2010β, 172), ενώ το 1696 σε 6500 από τους οποίους στην Παροικία κατοικούσαν 1500 και στη Νάουσα 660 (Αλιπράντης 2010β, 174).

²⁹³ Από το δεύτερο μισό του 16^{ου} και τις αρχές του 17^{ου} μέλη ισχυρών, δυτικής καταγωγής, οικογενειών, όπως των Καζανόβα, Μαλατέστα, Μοστράτων, Βιτζαρά, Ντελαγραμμάτικα κ.α., είχαν ασπασθεί την ορθοδοξία και αργότερα εμφανίζονταν ως αξιωματούχοι του τοπικού κλήρου και κάτοχοι νάων και μοναστηριών, ενώ

σε συνδυασμό με τα κύματα μετανάστευσης από άλλους τόπους, όχι μόνο από τις ελληνικές περιοχές²⁹⁵, την πειρατεία και τις εμπορικές της δραστηριότητες, καθώς και το εμπόριο αγροτικών προϊόντων, συνέβαλαν στην ανάδυση μίας νέας τάξης ισχυρών γαιοκτημόνων, ορισμένων σχετιζόμενων αρχικά με τον ιερατικό κλάδο, οι οποίοι ήλεγχαν μεγάλο τμήμα της αγροτικής υπαίθρου.

Η κυριαρχία της Οθωμανικής διοίκησης αμφισβητήθηκε στην επόμενη περίοδο σύγκρουσης με τους Βενετούς για τον έλεγχο της Πελοποννήσου (1684-1699) καθώς και αρκετές δεκαετίες αργότερα κατά τον δεύτερο Οθωμανορωσικό πόλεμο. Ο τελευταίος οδήγησε σε τετραετή ρωσική κυριαρχία στις Κυκλάδες (1770-1774), οπότε η Πάρος και το λιμάνι της Νάουσας, λειτούργησαν ως ναύσταθμος και κέντρο επιχειρήσεων των ρωσικών δυνάμεων. Η περίοδος υπήρξε κομβική για τα νησιά καθώς εν μέρει σταμάτησαν να λειτουργούν οι οθωμανικοί θεσμοί, παραχωρώντας τα επόμενα χρόνια έως την επανάσταση του 1821 την διοίκηση στην τοπική κοινοτική ιεραρχία²⁹⁶. Στην Πάρο γύρω από το κοινόν της Παροικιάς, η πολιτική ισχύς του οποίου αυξήθηκε σταδιακά κατά τον 18^ο αιώνα, οργανώθηκαν έξη κοινά, των κυριότερων οικισμών και των περιφερειών τους²⁹⁷. Επικεφαλές βρίσκονταν μέλη ισχυρών οικογενειών όπως των Βιτζαρά, Σκορδίλη, Κονδύλη, Ντελαγραμμάτικα, Χαμάρτου και κυρίως η οικογένεια Μαυρογένη²⁹⁸. Οι παραπάνω γαιοκτήμονες, μαζί με τον ναό της Καταπολιανής και ορισμένα μεγάλα μοναστήρια τα οποία οι ίδιοι διαχειρίζονταν, κατείχαν τα μεγαλύτερα κοπάδια και τις πλέον εύφορες εκτάσεις του νησιού. Υλοποίησαν έργα υποδομής, κυρίως αρδευτικά, και εγκατέστησαν ένα σύστημα παραγωγής στηριγμένο στην ακίνητη ιδιοκτησία και στην εκμετάλλευση των φυσικών πόρων. Με εμπορευματικές καλλιέργειες όπως το αμπέλι και με τα μερίδια πλοιοκτησίας τους άρχισαν να συμμετέχουν σε ευρύτερα δίκτυα του μεσογειακού εμπορίου²⁹⁹. Το ισχυρό αυτό λαϊκό στοιχείο, το οποίο διαμορφώθηκε σταδιακά και ενδυναμώθηκε ιδιαίτερα μετά το μέσον του 18^{ου} αιώνα, κατάφερε να υποκαταστήσει την εκκλησιαστική ηγετική ομάδα, να τεθεί επικεφαλής των

παράλληλα διατηρούσαν τους παλαιούς τίτλους και τα οικόσημά τους (Σαγκριώτης, 1935, 15-16, Ορλάνδος, 1961α, 121, σημ. 3)

²⁹⁴ Στην γειτονική Νάξο το δυτικό στοιχείο διατηρήθηκε ισχυρό και διαφοροποιημένο από την τοπική κοινωνία, με φεουδαλικού τύπου προνόμια έως και τις αρχές του 19ου αιώνα λόγω της σχέσης του με την γαλλική μοναρχία η οποία είχε συνάψει συμμαχία με την Υψηλή Πύλη ήδη από τον 16ο αιώνα. Στην Σύρο και Τήνο η διατήρηση του δυτικού στοιχείου οφείλεται κυρίως στην δράση των καθολικών μισσιονάριων οι οποίοι εμφανίστηκαν στον χώρο του Αιγαίου στο τέλος του 17^{ου} και κυρίως τον 18ο αιώνα στα πλαίσια του κινήματος της Αντιμεταρρύθμισης.

²⁹⁵ Η Πάρος υπήρξε διαχρονικά θαλάσσιο σταυροδρόμι. Από τα διατηρούμενα μέχρι σήμερα τοπωνυμικά επώνυμα καταδεικνύεται η μετανάστευση από τα γειτονικά νησιά, την Κρήτη, την Πελοπόννησο και την Μικρά Ασία, καθώς και από περιοχές της Νότιας Ευρώπης. Ενίοτε τα παραπάνω μεταναστευτικά κύματα συνέβαλαν στην διαμόρφωση οικιστικών πυρήνων, όπως στον οικισμό των Μαρμάρων στον Κέφαλο, τμήματα του οποίου κατοικήθηκαν από πρόσφυγες της ορεινής περιοχής των Σφακιών (Αλιπράντης, 1990, 139). Πέραν των επωνύμων η εγκατάσταση Κρητών είναι γνωστή και από έγγραφα, ενώ αναφέρεται η πιθανότητα η παραπάνω σχέση να ανάγεται και στην βυζαντινή εποχή (Δημητροκάλλης, 1970, 300, σημ 6-13)

²⁹⁶ Κολοβός, 2006, 85.

²⁹⁷ Πρόκειται για τα κοινά της Νάουσας, των Λευκών, του Κώστους και των χωριών του Κεφάλου, των Μαρμάρων, της Μάρπησας και του Προδρόμου.

²⁹⁸ Στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα επικεφαλής της οικογένειας υπήρξε ο περιβόητος Νικόλαος Μαυρογένης, δραγουμάνος του οθωμανικού στόλου και αργότερα οσποδάρος της Μολδοβλαχίας.

Πραγματοποίησε σημαντικά έργα υποδομής στο νησί όντας ο ισχυρότερος γαιοκτήμονας και κάτοχος τεράστιας ακίνητης περιουσίας. Για την παραπάνω περιουσία βλ. Laiou, 2015, 164.

²⁹⁹ Αλιπράντης, 2010β, 193, όπου αναφέρεται η περίπτωση του Πετράκη Μαυρογένη, πατέρα του Νικολάου. Για την παριανή οικονομία του 17^{ου} και κυρίως του 18^{ου} αιώνα βλ. Zei, 2001.

τοπικών κοινωνιών και να επιβληθεί εκτός από το οικονομικό και στο πολιτικό πεδίο³⁰⁰, ενώ συνέχισε να αποτελεί την άρχουσα τάξη μετά την επανάσταση και σε όλη την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.

³⁰⁰ Το φαινόμενο είναι χαρακτηριστικό για το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα στο σύνολο των ελληνικών περιοχών (Κοντζαγεώργης, 2011,169).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ- ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ

4.1 ΤΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ

Περισσότερα από τα μισά καταγεγραμμένα μοναστήρια (23/43) είναι δυνατόν να διερευνηθούν τυπολογικά, καθώς εκτός του καθολικού διατηρούν τμήματα των πτερύγων και του περιβόλου τους και παρουσιάζουν σχετική κτιριακή πληρότητα. Επίσης, αποσπασματικά στοιχεία διασώζονται και στα πλέον κατεστραμμένα από αυτά συμπληρώνοντας την εικόνα των επιμέρους ζητημάτων. Η ύπαρξη ή όχι ενός κυρίαρχου τύπου, ο οποίος παρά την ποικιλία των θέσεων χαρακτηρίζει το σύνολο, αποτέλεσε πρωταρχικό ερώτημα της έρευνας. Από την μελέτη των περιπτώσεων δεν προέκυψε ο εντοπισμός ενός αυστηρά καθορισμένου τύπου, αλλά ενός συνόλου βασικών χαρακτηριστικών.

ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΑΤΑΞΗ

«...Τετράγωνο, ένας όγκος, τοίχος το κλει κυκλώπειος, μεγάλ' η αυλή στη μέση, και τα κελιά ολοτρόγυρα ...»³⁰¹

Σύμφωνα με τον Κ. Παπαϊωάννου ο τύπος του συνόλου των ελληνικών μοναστηριών περιγράφεται ως ακολούθως: «Το γενικό περίγραμμα του συγκροτήματος απέκτησε ένα συγκεκριμένο κλειστό σχήμα με σαφή πεπερασμένα όρια. Στην περιφέρεια αυτού του σχήματος αναπτύσσονται τα επιμέρους κτίσματα, σε συνεχή παράθεση, ώστε να απομονώνουν την κοινότητα από τον έξω κόσμο. Αυτή η περιφερειακή γραμμική ανάπτυξή τους, επιτρέπει να αφήνεται στο εσωτερικό ένας μεγάλος ενιαίος ελεύθερος χώρος, η μοναστηριακή αυλή,...»³⁰². Αντιστοίχως τα μοναστήρια της Πάρου, ανεξαρτήτως θέσης και μεγέθους, διαθέτουν περίκλειστη μορφή με πτέρυγες διατεταγμένες γύρω από εσωτερική αυλή και ψηλό περίβολο με σαφώς οριοθετημένο περίγραμμα και οχυρωματικό χαρακτήρα. Ο τελευταίος, υπήρξε επιδιωκόμενο γνώρισμα ήδη από τις αρχές του ανατολικού μοναχισμού. Το πλέγμα των παραγόντων οι οποίοι τον επέβαλλαν έχει ήδη επισημανθεί, ενώ προς το τέλος της ύστερης βυζαντινής περιόδου και κατά τον 15^ο αιώνα η σημασία του στην διαμόρφωση των συγκροτημάτων φαίνεται ότι υπήρξε ουσιαστική και όχι μόνο συμβολική³⁰³.

Πέρα από την παραπάνω γενική περιγραφή οι μοναστηριακές διατάξεις χαρακτηρίζονται από συνθετική ελευθερία, στο πλαίσιο της οποίας διακρίνονται ορισμένοι βασικοί τύποι. Σχετικά με αυτούς, έχουν προταθεί από τον Κ. Παπαϊωάννου³⁰⁴ και τον C. Conenna³⁰⁵ ορισμένες κατηγοριοποιήσεις, με κριτήριο την διάταξη των επιμέρους τμημάτων, σε συνδυασμό με την χωροθέτηση και το μέγεθος των συγκροτημάτων.

Σύμφωνα με τον Κ. Παπαϊωάννου, η πλέον συνήθης κατηγορία θεωρείται αυτή των απλών ελεύθερων συγκροτημάτων³⁰⁶, τα οποία από τον C. Conenna ονομάζονται περίκλειστου

³⁰¹ Κ. Παλαμάς, Η φλογέρα του βασιλιά - Ηρωική τριλογία, λόγος όγδοος, στίχος 122-124.

³⁰² Παπαϊωάννου, 1977, 13.

³⁰³ Ρορονίς, 1997, 7-8, όπου αναφέρεται ότι οι απλές περιτειχίσεις των μέσων βυζαντινών χρόνων μετατράπηκαν σταδιακά σε ενισχυμένες οχυρές κατασκευές.

³⁰⁴ Παπαϊωάννου, 1977, 24-29.

³⁰⁵ Conenna, 1999, 171.

³⁰⁶ Παπαϊωάννου, 1977, 24.

τύπου³⁰⁷. Σε αυτά, στο κέντρο της πλαισιωμένης από πτέρυγες εσωτερικής αυλής, διατάσσεται πανταχόθεν ελεύθερο το καθολικό. Όπως αναφέρθηκε, στο σύνολο των παριανών συγκροτημάτων οι πτέρυγες διατάσσονταν επίσης γύρω από εσωτερική αυλή, ωστόσο η διάταξη του πανταχόθεν ελεύθερου καθολικού εντοπίζεται σε ελάχιστες περιπτώσεις και σχετίζεται κυρίως με όψιμα παραδείγματα, όπως της μονής του Αγίου Χαράλάμπους (ΤΥΠ.Σχ.1,5), ή με νεώτερες ανακατασκευές όπως της μονής Λογγοβάρδας (Μ.11Σχ.Α1).

Στον τύπο των σύνθετων ελεύθερων συγκροτημάτων ανήκουν περιορισμένες περιπτώσεις πολύ μεγάλων μοναστηριών. Στην προτεινόμενη από τον Κ. Παπαϊωάννου περιγραφή, αναφέρονται ως βασικά χαρακτηριστικά τους το πλήθος των αλλοιώσεων και των μεταγενέστερων μεταβολών της αρχικής φάσης, καθώς και η κατά συνέπεια μεγάλη, ενίοτε υπερβολική ανάπτυξή τους³⁰⁸. Τυπικές περιπτώσεις θεωρούνται αρκετές από τις μονές του Αγίου Όρους, καθώς και αυτή της Νέας Μονής Χίου. Αντίστοιχου τύπου παριανό παράδειγμα μπορεί να θεωρηθεί η μονή του Χριστού στο Δάσος (Μ.31Σχ.2Τ1,Τ2), στην οποία το πλήθος των μεταγενέστερων προσθηκών και επεκτάσεων καθιστούν πλέον μη αναγνωρίσιμη την αρχική μορφή.

Η τρίτη κατηγορία των τελείως ελεύθερων συγκροτημάτων σχετίζεται με υπερυψωμένες, δύσβατες ή περιορισμένης επιφάνειας θέσεις, με τραχύ φυσικό ανάγλυφο, η προσαρμογή στο οποίο αποτελεί τον βασικό παράγοντα διαμόρφωσής τους³⁰⁹. Ταυτίζεται αδρομερώς με τον αναφερόμενο από τον C. Conenna γραμμικό τύπο³¹⁰, με χαρακτηριστικές περιπτώσεις τα γνωστά ως *βραχομονάστια* της κοιλάδας του Λούσιου στην Γορτυνία³¹¹, καθώς και το συγκρότημα της Παναγίας Χοζοβιτίσσας στην Αμοργό³¹². Αντίστοιχο παράδειγμα αποτελεί εν μέρει η περίπτωση του μονυδρίου του Αγίου Ιωάννη του Δέτη στη Νάουσα (ΤΥΠ.Σχ.2,6).

Η τέταρτη κατηγορία των ανοικτών ελεύθερων συγκροτημάτων παραπέμπει σε ελεύθερα διατεταγμένα κτίσματα τα οποία δεν συνδέονταν με ενιαίο και κλειστό εξωτερικό περίβολο. Η κατηγορία ταυτίζεται με τον αναφερόμενο από τον C. Conenna ημιπερίκλειστο τύπο³¹³. Στην Πάρο αντίστοιχη διάταξη παρουσιάζει το μονύδριο του Αγίου Ιωάννη του Σπηλιώτη στα Γλυφά (Μ.30Σχ.Τ1) και το Φραγκομονάστιο των Καπουτσίνων στην Παροικιά (Μ.02Σχ.Τ1). Όπως επισημαίνει ο Κ. Παπαϊωάννου³¹⁴, η ελεύθερη διάταξη υπαγορεύεται συχνά από την περιορισμένη κλίμακα των κτιριολογικών απαιτήσεων. Συναντάται σε περιπτώσεις των οποίων οι κτιριολογικές ανάγκες ήταν περιορισμένες και για την κάλυψή τους δεν απαιτείτο να αναπτυχθούν τα κτίσματα τόσο ώστε να σχηματίσουν συνεχή και κλειστό περίβολο γύρω από τον ναό. Στην κατηγορία αυτή καταδεικνύεται η δυσκολία συνδυασμού του συχνά επιδιωκόμενου μικρού μεγέθους με την απαιτούμενη οχυρή μορφή και κατ' επέκταση με την πανταχόθεν ελεύθερη διάταξη του καθολικού. Στον παραπάνω τύπο ενδεχομένως ανήκουν ορισμένα μικρά παριανά συμπλέγματα, αποτελούμενα από τον ναό και ελάχιστα ακόμα κτίσματα, κατεστραμμένα ή διατηρούμενα ως ερείπια, όπως οι περιπτώσεις των ναών του Τιμίου Σταυρού στο Υστέρνι (Μ.18Σχ.Τ1) και των Ταξιαρχών στα

³⁰⁷ Conenna, 1999,173-205.

³⁰⁸ Παπαϊωάννου, 1977,24,28.

³⁰⁹ Παπαϊωάννου, 1977,28.

³¹⁰ Conenna, 1999,220-226.

³¹¹ Μουτσόπουλος, 1956,169-233.

³¹² Παπαϊωάννου, 1977, 29,32, εικ.46.

³¹³ Conenna, 1999,206-210.

³¹⁴ Παπαϊωάννου, 1977,28.

³¹⁴ Conenna, 1999,206-210.

Μάρμαρα (M.22Σχ.Α1). Παρόμοια διάταξη είχαν πιθανόν στην αρχική τους φάση συγκροτήματα όπως του Αγίου Ιωάννη στον λόφο του Κουνάδου, τα οποία ενδεχομένως τειχίστηκαν μεταγενέστερα. Τα επιμέρους τμήματα του καθολικού, του περιβόλου και των πτερύγων των παραπάνω περιπτώσεων δεν ακολουθούσαν απαραίτητα ένα κοινό σύστημα αξόνων.

Ο Κ. Παπαϊωάννου προτείνει την ένταξη στην ίδια κατηγορία, πιθανόν λόγω του περιορισμένου μεγέθους τους, τριών παριανών μοναστηριών³¹⁵, του Αγίου Παντελεήμονος στον Πρόδρομο (ΤΥΠ.Σχ.3,7), του Αγίου Ανδρέα στα Πρωτόρια (ΤΥΠ.Σχ.2,6) και του Αγίου Ιωάννη στα Κραύγα (ΤΥΠ.Σχ.4,8). Τα τελευταία ωστόσο, όπως και η πλειονότητα των περιπτώσεων της Πάρου, δεν αντιστοιχούν στην περιγραφή του τύπου, καθώς διαμορφώνονται με συνεχή κλειστό εξωτερικό περίβολο, ενταγμένο σε κοινό σύστημα αξόνων με το καθολικό και τις πτέρυγες.

Ο Κ. Παπαϊωάννου προτείνει ως ιδιαίτερη κατηγορία μία μικρή ομάδα μοναστηριών με κύριο γνώρισμα την εξασφάλιση εξωτερικής ανεξάρτητης πρόσβασης στο καθολικό και επίσκεψής του χωρίς προσπέλαση της εισόδου του συγκροτήματος και της εσωτερικής αυλής. Η παραπάνω δυνατότητα αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό των δυτικών μοναστηριών³¹⁶ και έχει θεωρηθεί ως ένα από τα γνωρίσματα των ορθόδοξων παραδειγμάτων με δυτικές επιδράσεις³¹⁷. Εντοπίζεται σε μοναστήρια του Λατινοκρατούμενου Αιγαίου³¹⁸, ιδιαίτερα της Κρήτης³¹⁹ και των Κυκλάδων³²⁰. Για την επίτευξη της εξωτερικής ανεξάρτητης πρόσβασης ο ναός συνήθως εντάσσεται σε μία από τις πτέρυγες, ενώ σε σχέση με την είσοδό του ενίοτε διαμορφώνεται ιδιαίτερη αυλή³²¹. Στα παριανά μοναστήρια, στην πλειονότητα των οποίων ο ναός εντάσσεται στις πτέρυγες, η παραπάνω δυνατότητα δεν παρατηρείται, με εξαίρεση ελάχιστες περιπτώσεις όπου διαπιστώνονται παράλληλα και άλλες ιδιαιτερότητες. Πρόκειται για το μεγάλο και σύνθετο συγκρότημα της Παναγίας Καταπολιανής (M.01Σχ.Α1), διαμορφωμένο μέσω αρκετών κατασκευαστικών φάσεων και εν μέρει διαφοροποιημένο από τα υπόλοιπα μοναστήρια του νησιού. Την παραπάνω δυνατότητα παρέχει η δευτερεύουσα βόρεια είσοδος του ναού και η αντίστοιχη είσοδος και αυλή στην βόρεια πλευρά του συγκροτήματος. Ανεξάρτητη

³¹⁵ Παπαϊωάννου, 1977,28, σημ 40.

³¹⁶ Παπαϊωάννου, 1977,19. Conenna, 1999,156, Michaelides,2001, 232-233 Είναι γνωστό ότι οι ναοί των δυτικών μοναστικών ταγμάτων, ιδιαίτερα των Δομηνικανών και Φραγκισκανών, ήταν προσβάσιμοι από το σύνολο των πιστών καθώς το δυτικό τμήμα τους λειτουργούσε ως εσωτερική προέκταση των υπαίθριων δημόσιων χώρων οι οποίοι γειτνίαζαν των προσόψεών τους. Συχνά τα τμήματα αυτά φιλοξενούσαν ταφικά μνημεία επισκέψιμα από πλήθος προσκυνητών (Cooper,2014, 54-55). Το στοιχείο αυτό καταδεικνύει την ιδιαίτερου τύπου εξωστρέφεια των δυτικών παραδειγμάτων, τα οποία ενίοτε λειτουργούσαν και ως νοταριακά γραφεία και επέτρεπαν σε λαϊκούς και των δύο φύλων την πρόσβαση στα ενδότερα του μοναστηριακού ναού, όπου κατά την διάρκεια των τελετουργιών παρέμεναν μόνο ορισμένοι εκ των μοναχών (Gustafson,2018,332).

³¹⁷ Παπαϊωάννου, 1977,29. Η δυνατότητα εξωτερικής πρόσβασης στο ναό παρατηρείται και σε ορισμένα παραδείγματα μοναστηριών της πρωτοβυζαντινής περιόδου στην Παλαιστίνη και θεωρείται ότι σχετίζεται είτε με την ένταξη των μοναστηριών σε προσκυνηματικά δίκτυα και την χρήση των ναών τους από επισκέπτες – προσκυνητές, είτε με την γειτνίαση με οικισμούς και την εξυπηρέτηση των λειτουργικών αναγκών των κατοίκων τους (Taxel,2009, 15,25,26,197,198,200, fig.2.1,2.12,2.13).

³¹⁸ Παπαϊωάννου, 1977,32, εικ.58-63

³¹⁹ Παπαϊωάννου, 1977,32,εικ.58 και Γκράτσιου, 2010, 165, 290-291.

³²⁰ Παπαϊωάννου, 1977,32,εικ.59,60,63, Μπιλής, 2013,122,124,εικ.2,3,6,7. Η δυνατότητα ανεξάρτητης πρόσβασης στο καθολικό, χωρίς προσπέλαση της αυλής και των πτερύγων, εξασφαλίζεται στην μονή Φωτοδότη στον Δανακό Νάξου μέσω της διάταξης του ναού στο ισόγειο και των υπόλοιπων λειτουργιών στους ορόφους του συγκροτήματος (Βαβατσιούλας,1993,186-188, εικ.21-25).

³²¹ Παπαϊωάννου,1977,32,εικ. 58,59,63.

πρόσβαση στο ναό παρατηρείται και στο συγκρότημα της μονής του Αγίου Αθανασίου (ΤΥΠ.Σχ.3,7) στη Νάουσα όπου στεγάστηκαν αρχικά οι Καπουτσίνοι μοναχοί, καθώς και στο μικρό και ακανόνιστο σε κάτοψη, συγκρότημα της μονής του Αγίου Ιωάννη του Δέτη (ΤΥΠ.Σχ.2,6). Το τελευταίο επίσης δεν παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά και διάταξη με τα υπόλοιπα, ενώ πιθανόν αποτελεί κατασκευή του 19ου αιώνα. Η επιδιωκόμενη ανεξάρτητη πρόσβαση στο καθολικό είναι προφανώς εύκολο να επιτευχθεί και σε συγκροτήματα ελεύθερης διάταξης με ενδεικτικό παράδειγμα το Φραγκομοναστήρι των Καπουτσίνων στην Παροικιά (Μ.02Σχ.Τ1), ο ναός του οποίου δεν αποτελεί σήμερα ενιαία ιδιοκτησία με το υπόλοιπο συγκρότημα. Σε αντίθεση με τα παραπάνω, στην πλειονότητα των παριανών παραδειγμάτων η αδυναμία ανεξάρτητης πρόσβασης στο ναό ενισχύεται από την χωροθέτησή του σε απόσταση και όχι απέναντι από την κύρια είσοδο του συγκροτήματος. Το σύνθημα αυτό χαρακτηριστικό έχει ως αποτέλεσμα την επαφή των λαϊκών επισκεπτών με το μεγαλύτερο τμήμα του εσωτερικού χώρου κατά την πορεία τους προς το καθολικό. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η μονή του Αγίου Ιωάννη στα Κραύγα (ΤΥΠ.Σχ.4,8), πιθανόν σχετιζόμενη με δυτικές οικογένειες, όπου η πρόσβαση σε ένα από τα δύο κλίτη του ναού γίνεται μέσα από το διαβατικό και σε άμεση σχέση με την είσοδο του μοναστηριού. Επίσης σπάνια και ελάχιστα παρατηρούμενη είναι η διάταξη της εισόδου του συγκροτήματος ακριβώς απέναντι από αυτήν του καθολικού με παραδείγματα, πιθανόν το μοναστήρι της Αγίας Μονής (ΤΥΠ.Σχ.3,7), καθώς και της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια (ΤΥΠ.Σχ.1,5) και του Αγίου Χαραλάμπους στην Ανερατζά (ΤΥΠ.Σχ.1,5). Στα δύο τελευταία η παραπάνω διάταξη σε συνδυασμό με την γεινίαση των δύο εισόδων παρέχει επίσης την δυνατότητα απομόνωσης των υπόλοιπων υπαίθριων και κλειστών τμημάτων του συγκροτήματος από τους λαϊκούς επισκέπτες.

Όπως αναφέρει ο Κ.Παπαϊωάννου, οι προτεινόμενοι τύποι δεν εμφανίζονται αμιγείς στις επιμέρους περιπτώσεις και συχνά στο ίδιο συγκρότημα συνδυάζονται ετερογενή γνωρίσματα κατατάσσοντάς το σε περισσότερες κατηγορίες ή σε κάποια ενδιάμεση θέση³²². Αυτό ισχύει και για την πλειονότητα των μοναστηριών της Πάρου τα οποία δεν εντάσσονται σε κάποια από τις παραπάνω ομάδες, ενώ δεν ανήκουν ούτε στην τελευταία κατηγορία των συγκροτημάτων με δυτικές επιδράσεις, καθώς η ενσωμάτωση του καθολικού στις πτέρυγες δεν συνδυάζεται με ανεξάρτητη πρόσβαση σε αυτό. Τα παριανά μοναστήρια συγκροτούν μία ομάδα η οποία συνδυάζει στοιχεία δύο τύπων. Σχετίζεται με την κατηγορία, των *απλών ελεύθερων συγκροτημάτων* ή του *περίκλειστου τύπου*, από την οποία διαφοροποιείται ως προς την θέση και την ένταξη του ναού, καθώς και με την ομάδα των επηρεαζόμενων από δυτικά πρότυπα μοναστηριών, από τα οποία διαφοροποιείται ως προς την απουσία ανεξάρτητης, εξωτερικής πρόσβασης στο καθολικό. Η διαμόρφωση του ενδιάμεσου αυτού τύπου καταδεικνύει την προσπάθεια επίτευξης οχυρής μορφής σε περιορισμένου μεγέθους συγκροτήματα, μέσω της αναπόφευκτης ένταξης του καθολικού στις πτέρυγες, καθώς και την επιλογή διατήρησης του χαρακτήρα των ανατολικών μοναστηριών και της πρόσβασης στον ναό αποκλειστικά διαμέσου της αυλής.

ΕΝΤΑΞΗ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Η διάταξη του καθολικού σε μία από τις πλευρές του συγκροτήματος παρατηρείται στην πλειονότητα των δυτικών μοναστηριών³²³ καθώς είναι απαραίτητη για την απαιτούμενη

³²² Παπαϊωάννου, 1977, 29.

³²³ Είναι γνωστό ότι τα δυτικά μοναστήρια αποτελούνταν από «...κλειστή τετράγωνη αυλή με περιμετρική εσωτερική στοά και χρηστικούς χώρους γύρω (cloitre, cloisters, chiostro)...αποτελούσε τον χώρο ζωής των μοναχών και ερχόταν να προστεθεί συνήθως στην μία από τις πλάγιες πλευρές της

ανεξάρτητη, εξωτερική πρόσβαση στο ναό. Η τελευταία όπως αναφέρθηκε αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό των δυτικών παραδειγμάτων, σχετιζόμενο με την ιδιαίτερου τύπου εξωστρέφειά τους. Σύμφωνα με τον Α. Ορλάνδο η μη πανταχόθεν ελεύθερη διάταξη πιθανόν εφαρμόστηκε ως επίδραση προερχόμενη από την Ν. Συρία ή την Β. Αφρική³²⁴, ενώ είναι γνωστό ότι σε μεγάλο βαθμό χαρακτήριζε και τις πρώτες φάσεις εξάπλωσης του ανατολικού μοναχισμού³²⁵. Η θεώρηση της αποκλειστικά ως δυτικού χαρακτηριστικού, οδήγησε στην ερμηνεία της ως δυτικής επίδρασης σε περιπτώσεις εμφάνισής της σε ορθόδοξα μοναστήρια³²⁶. Είναι γεγονός ότι παρατηρείται συχνά σε τόπους υπό Λατινική κυριαρχία όπως στην Αίγινα³²⁷, στα Ενετοκρατούμενα Επτάνησα³²⁸, στην Κρήτη³²⁹ και στην Κύπρο³³⁰. Ωστόσο στις διάφορες περιπτώσεις δεν εντοπίζονται άλλα κοινά χαρακτηριστικά με τα μεγάλα και τυποποιημένα μοναστήρια της Δύσης, ενώ η έλλειψη ομοιογένειας ως προς την θέση, το μέγεθος και την εξωτερική μορφή των παραδειγμάτων, δυσχεραίνει την αναγνώριση και τον εντοπισμό των παραγόντων στους οποίους οφείλεται η παραπάνω διάταξη. Ειδικά στα παριανά συγκροτήματα, όπως ήδη αναφέρθηκε, υπήρξε η προφανής επιλογή για την επίτευξη του επιδιωκόμενου συνδυασμού οχυρής μορφής και περιορισμένου μεγέθους, καθώς και της συνακόλουθης πυκνοδομημένης διάταξης του εσωτερικού.

Η ενσωμάτωση στις πτέρυγες είχε ως αποτέλεσμα την μη ανάδειξη του ναού ως δεσπίζοντος στοιχείου καθώς μεγάλο τμήμα των όψεών του παρέμενε αφανές. Το παραπάνω ενισχυόταν από την χωροθέτησή του σε απόσταση από την είσοδο του συγκροτήματος και την αδυναμία άμεσης θέασής του από αυτήν, σε αντίθεση με

εκκλησίας...»(Μπούρας,1994,302). Ιδιαίτερα στα συγκροτήματα του τάγματος των Βενεδικτίνων, τα οποία επικρατούσαν στη μεσαιωνική Ευρώπη, η αυλή διαμορφωνόταν συνήθως σε επαφή με τη νότια πλευρά του ναού (Conenna, 1999,157,Evans, 2011, 139).

³²⁴ Ορλάνδος, 1958,29.

³²⁵ Mango, 1978,110, όπου αναφέρει ότι αποτελεί συνήθη πρακτική της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Λίγα παραδείγματα έχουν διασωθεί από την περίοδο αυτή, όπως το μοναστήρι των Μαρτύρων στο Maale Adumim της ιουδαϊκής ερήμου, χρονολογημένο στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα (478-486) (Ousterhout, 2019, 57,59,fig.3.25) και οι μονές Mor Gabriel (Qartmin) και Dayr al-Za'faran στην Μεσοποταμία (Ousterhout, 2019, 277, 279, 283-284, fig 12.21, 12.22). Ο Α.Ορλάνδος (1958,27, σημ.6) αναφέρει αρκετές αντίστοιχες περιπτώσεις από την Μ.Ασία, Συρία και Β.Αφρική. Σε νεώτερες μελέτες και ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της Παλαιστίνης, έχουν εντοπιστεί ορισμένα ακόμα παραδείγματα, όπως η μικρής κλίμακας μοναστική εγκατάσταση του Θεοδοσίου στο Khirbet Te' ena, στους λόφους της Σαμάρειας (Shadman,2018,304,322, fig.2,18).

³²⁶ Ορλάνδος, 1958,29, όπου αναφέρει ως μοναδικό αντίστοιχο παράδειγμα την μονή του Αγίου Νικολάου Μεροβιγλίου Σαντορίνης, σημειώνοντας ότι κατασκευάστηκε «...προφανώς κατά Φραγκικήν επίδρασιν...». Αντιθέτως στο ίδιο συγκρότημα ο Ι.Κουμανούδης (1960,58-59, 88-90) δεν εντοπίζει δυτικές επιδράσεις αλλά δυσκολία προσαρμογής στο ανώμαλο έδαφος. Ο Α. Ορλάνδος στο μεταγενέστερο έργο του σχετικά με τα μεταβυζαντινά μνημεία της Πάρου, όπου παρουσιάζονται συνοπτικά τρεις περιπτώσεις μοναστηριών (μονή Αγίου Ανδρέα, Αγίου Παντελεήμονος και Αγίου Ιωάννη στα Κραύγα), των οποίων τα καθολικά επίσης διατάσσονται στις γωνίες των συγκροτημάτων δεν επαναλαμβάνει την παραπάνω ερμηνεία (Ορλάνδος, 1961α, 165-169).

³²⁷ Μουτσόπουλος, 1962,110-121.

³²⁸ Μονή Αγίων Θεοδώρων και μονή Αγίας Ευφημίας στην Κέρκυρα (Αγροπούλου-Μπιρμπίλη, 1994,38). Επίσης μονή Αγίας Αικατερίνης του Σαβόγια στην Ζάκυνθο, η οποία κατέρρευσε στον σεισμό του 1953 (Ζώης, 1955, 513, εικ1.)

³²⁹ Μονή του Αγίου Ιωάννη του Ελεήμονος (Παπαϊωάννου, 1977,32, εικ.58) και μονή Κυρίας της Ακρωτηριανής (Καζανάκη – Λάππα, 1993, 450).

³³⁰ Η Ν.Χρυσόχου (2003,139-140) αναφέρει 13 αντίστοιχα παραδείγματα από την Κύπρο τα οποία θεωρεί ότι πιθανόν σχετίζονται με δυτικές επιδράσεις

αντίστοιχα παραδείγματα άλλων μοναστικών δικτύων³³¹, όπως της Κύπρου³³² και του Ζαγορίου³³³. Συχνά κατελάμβανε μία από τις ανατολικές γωνίες (NA ή BA) του συγκροτήματος ή το μέσον της ανατολικής του πλευράς, ενώ η κόγχη του ιερού ενίοτε προεξείχε ελαφρά από την εξωτερική παρειά του περιβόλου. Επικρατούσε η ενσωμάτωσή του στην βορειοανατολική γωνία και η διαμόρφωση της αυλής στα νοτιοδυτικά του. Η παραπάνω σχέση καθολικού και πτερύγων, συμβαδίζει με την αντίστοιχη διάταξη των ναών στο συνεχές σύστημα δόμησης του πυκνού και με οχυρωματικό χαρακτήρα πολεοδομικού ιστού της πλειονότητας των αιγαιοπελαγίτικων οικισμών³³⁴. Η ένταξή του στις πτέρυγες διευκολυνόταν από την, οφειλόμενη στις κλιματολογικές συνθήκες, απουσία κεραμοπλαστικών ή άλλων κοσμημάτων των εξωτερικών όψεων, σε αντίθεση με τις ιδιαίτερα επιμελημένες όψεις της μεσοβυζαντινής περιόδου οι οποίες θεωρείται ότι σχετίζονταν με την καθιέρωση της πανταχόθεν ελεύθερης διάταξης³³⁵ και την τελική διαμόρφωση του περικλειστού τύπου των μοναστηριακών συγκροτημάτων.

ΣΧΗΜΑ - ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΣΤΟ ΕΔΑΦΟΣ

Στα περισσότερα παριανά μοναστήρια η κάτοψη διαμορφωνόταν ως ελεύθερο τετράπλευρο. Το σχήμα της, σχετιζόμενο με το ομαλό και σχετικά επίπεδο έδαφος θεμελίωσης³³⁶, ήταν σε αρκετές περιπτώσεις περίπου τετράγωνο, όπως συμβαίνει συχνά σε όλο το φάσμα κτηρίων ή συγκροτημάτων με εσωτερική αυλή και οχυρωματικό χαρακτήρα³³⁷. Η κανονικότητα των κατόψεων ενδεχομένως αποτελεί ένδειξη για την απουσία πολλών κατασκευαστικών φάσεων και προσθηκών³³⁸ για την πλειονότητα των περιπτώσεων.

³³¹ Παπαϊωάννου, 1977,72-109, όπου παρουσιάζονται οι ποικίλες παραλλαγές της ονομαζόμενης *ιδεατής πορείας* από την είσοδο του συγκροτήματος έως το καθολικό, θεωρούμενης ως καθοριστικό στοιχείο της μοναστηριακής σύνθεσης.

³³² Χρυσόχου, 2003, 262.

³³³ Τσέφος, 2001, 220.

³³⁴ Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ο οχυρωμένος οικισμός της Νάουσας και η διάταξη των παρεκκλησιών σε αυτόν (βλ. σχ. M16ΣΧ.Τ1).

³³⁵ Ο C.Mango (1978,110) όπου επισημαίνοντας την διαφοροποίηση της πρωτοβυζαντινής με την μέση βυζαντινή περίοδο, συσχετίζει την εμφάνιση της πανταχόθεν ελεύθερης διάταξης του καθολικού με την ταυτόχρονα παρατηρούμενη ενίσχυση του ενδιαφέροντος για την επεξεργασία και επιμέλεια των εξωτερικών όψεων των ναών («...*This isolation of the church contrasted with the practice of the Early Byzantine period and led to the elaboration of its exterior appearance...*»).

³³⁶ Σύμφωνα με τον Α.Ορλάνδο (1958, 13-14) το τετράπλευρο σχήμα είναι σύνηθες και παρατηρείται από τις αρχές του ανατολικού μοναχισμού σε όλους τους τόπους όπου αυτός εξαπλώθηκε, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις μοναστηριακών συγκροτημάτων διαμορφωμένων σε σχετικά ομαλό και επίπεδο έδαφος.

³³⁷ Στην ευρύτερη τοπική παράδοση υπάρχουν ποικίλα παραδείγματα κατασκευών με τετράγωνη κάτοψη, διαφόρων μεγεθών και κλίμακας, με εσωτερική αυλή ή αυστηρά οχυρωματικού χαρακτήρα. Ενδεικτικά αναφέρονται ο οχυρωμένος οικισμός του Κάστρου της Αντιπάρου (Αποστόλου, 1978) και το ναξιώτικο πυργομονάστηρο της Υψηλοτέρας στις Εγγαρές (Κουρουπάκη κ.α., 1982,108), αμφότερα με μικρό ή μεγαλύτερο εσωτερικό υπαίθριο χώρο. Επίσης τα πυργομονάστηρα του Τιμίου Σταυρού στο Σαγκρί (Μπιλής, 2013, 121-128) και της μονής Φωτοδότη στο Δανακό (Βαβατσιούλας, 1993, 173-194) με αυστηρά οχυρή μορφή, χωρίς εσωτερική αυλή στην στάθμη ισογείου. Χαρακτηριστική για το θέμα είναι η αναφορά στο τετράγωνο σχήμα στην περιγραφή της κατασκευής ενός μοναστηριού η οποία περιλαμβάνεται στον βίου του Αγίου Αθανασίου του Αθωνίτου (Ορλάνδος, 1958, 27, σημ.4.).

³³⁸ Σύμφωνα με τον Κ.Παπαϊωάννου (1977,24) το ελεύθερο τετράπλευρο αποτελεί το σύνηθες σχήμα της κατηγορίας την οποία ονομάζει *απλά ελεύθερα συγκροτήματα* και για την οποία αναφέρει «...είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου έργα μίας χρονικής περιόδου –της μεταβυζαντινής- και για τούτο παρουσιάζουν την μεγαλύτερη ομοιογένεια ύφους, Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τα περισσότερα μοναστήρια της Τουρκοκρατίας...».

Σε θέσεις με έντονα επικλινές έδαφος, όπως των μοναστηριών των Αγίων Αναργύρων στην Παροικιά (ΤΥΠ.Σχ.2,6), της Λογγοβάρδας, του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα (ΤΥΠ.Σχ.1,5), καθώς και των Ταξιαρχών στον Κουνάδο (ΤΥΠ.Σχ.2,6), η κάτοψη διαμορφωνόταν ορθογώνια. Στα δύο τελευταία εντοπίζονται ενδείξεις αρχικού τετράγωνου σχήματος και μεταγενέστερης κατά μήκος επέκτασης. Σε κάθε περίπτωση οι επιμήκεις πτέρυγες διατάσσονταν βαθμιδωτά και παράλληλα με τις υψομετρικές καμπύλες, ενώ η αυλή βρισκόταν συχνά σε ενδιάμεσο επίπεδο. Αντίστοιχη προσαρμογή στο επικλινές έδαφος παρατηρείται στα μοναστήρια της Αγίας Κυριακής (Μ.36Σχ.Α3) και του Παντοκράτορα (Μ.20Σχ.Α2), στο ακανόνιστου σχήματος συγκρότημα του Αγίου Ιωάννη στον λόφο του Κουνάδου (Μ.10Σχ.Α2) και πιθανόν στο τετράγωνης κάτοψης και κατεστραμμένο σήμερα μοναστήρι της Μεταμορφώσεως στις Κουκουμαυλιές (Μ.33Σχ.Α1). Σε αρκετές από τις παραπάνω περιπτώσεις το καθολικό διατάσσεται στην ψηλότερη στάθμη, όπως στις περιπτώσεις των μοναστηριών των Αγίων Αναργύρων, των Ταξιαρχών, του Παντοκράτορα και της Μεταμορφώσεως, ενώ σπάνια βρίσκεται στην χαμηλότερη, όπως στην μονή του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα και του Αγίου Ιωάννη του Καπαρού. Στα τελευταία μοναστήρια παρατηρείται και η επίσης ασυνήθιστη διάταξη της εισόδου και του διαβατικού σε χαμηλότερη στάθμη από αυτήν του εδάφους εξωτερικά.

Σύνθετα σχήματα καταγράφηκαν ελάχιστα σχετιζόμενα κυρίως με μεταγενέστερες προσθήκες και επεκτάσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το υπερβολικής ανάπτυξης συγκρότημα της μονής του Χριστού στο Δάσος (Μ.31Σχ.Τ2), διαμορφωμένο μέσω αλληπάληλων επεκτάσεων κατά την διάρκεια των 18^{ου}, 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Σε μεταγενέστερες προσθήκες μικρότερης κλίμακας οφείλεται επίσης το εν μέρει σύνθετο σχήμα των μοναστηριών του Αγίου Μηνά στο Μαράθι (ΤΥΠ.Σχ.2,6), και της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια Λευκών (ΤΥΠ.Σχ.1,5), ενώ τα συγκροτήματα των μονών του Αγίου Παντελεήμονα (ΤΥΠ.Σχ.3,7), και του Αγίου Ανδρέα (ΤΥΠ.Σχ.2,6), ελάχιστα αποκλίνουν από το κανονικό ορθογώνιο.

Τα λιγοστά ακανόνιστου σχήματος συγκροτήματα διαμορφώθηκαν και αυτά σε επιμέρους κατασκευαστικές φάσεις και σχετίζονται με την κατηγορία των *τελείως ελεύθερων συγκροτημάτων* ή *του γραμμικού τύπου*. Ο τελευταίος εντοπίζεται συνήθως σε θέσεις με τραχύ φυσικό ανάγλυφο, οι οποίες στην Πάρο γενικά σπανίζουν. Ήδη αναφέρθηκαν οι γνωστές περιπτώσεις της Πελοποννήσου και του Αιγαίου όπου χαρακτηριστικά όπως η περιορισμένη κατάληψη φυσικού χώρου και η επαφή με τον βράχο, καθώς και η απόλυτη αξιοποίηση του φυσικού ανάγλυφου, οδήγησαν σε γραμμική και ακανόνιστη διάταξη. Στην Πάρο μοναδική αντίστοιχη περίπτωση αποτελεί το συγκρότημα της μονής του Αγίου Ιωάννη του Δέτη (ΤΥΠ.Σχ.2,6), ενός από τα πλέον γοητευτικά ως προς την ογκοπλαστική διαμόρφωση παραδείγματα. Ωστόσο στην πλειονότητα των παριανών περιπτώσεων, η ανασφάλεια λόγω πειρατείας, ο απαιτούμενος οχυρός χαρακτήρας και η ανάγκη χωροθέτησης και θεμελίωσης σε εύφορες και παράκτιες θέσεις με οριζόντιο και πεδινό έδαφος, αντιμετωπίστηκαν με την υιοθέτηση απλών και κανονικών διατάξεων και ενίοτε άχαρων μορφών. Επικρατούν οι βαρείς και αδιάρθρωτοι πρισματικοί όγκοι, οι οριζόντιες απολήξεις, καθώς και η απουσία υψομετρικών διαφορών στα δώματα. Παρά τα παραπάνω, το περιορισμένο μέγεθος των περισσότερων συγκροτημάτων συνέβαλε ώστε να επιτευχθεί τελικά η ομαλή και ήπια προσαρμογή τους στο γαλήνιο αγροτικό τοπίο του νησιού, με εξαίρεση μόνο ορισμένα από τα μεγαλύτερα παραδείγματα.

ΜΕΓΕΘΟΣ

Με βάση το μέγεθος ο C. Conenna χωρίζει τον πλέον συνήθη *περίκλειστο τύπο* σε τρεις υποκατηγορίες³³⁹. Τα μεγαλύτερα παριανά μοναστήρια, ανήκουν στα μικρότερα της παραπάνω κατάταξης, καταδεικνύοντας το περιορισμένο μέγεθος ως μία από τις ιδιαιτερότητες του μοναστικού δικτύου του νησιού.

Σε αρκετά από τα συγκροτήματα το μήκος των πλευρών κυμαινόταν από τα 16-18 μέτρα, ενώ σπανίως ξεπερνούσε τα 20 μέτρα. Πρέπει να σημειωθεί ότι το μέσο μέγεθος πλευράς 17 μέτρων, το οποίο παρατηρείται και στα αντίστοιχα οχυρωμένα μοναστήρια της Νάξου³⁴⁰, αποτελεί το ελάχιστο απαιτούμενο για την διαμόρφωση πτερύγων και ενδιάμεσης ζώνης κίνησης γύρω από εσωτερική αυλή. Εμφανίζεται συχνά σε διατάξεις αντίστοιχων κτηρίων και μπορεί να θεωρηθεί ένα διαχρονικά τυπικό μέγεθος κατοικίας με εσωτερική αυλή³⁴¹.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η επιφάνειά ανά στάθμη ήταν περιορισμένη και κυμαινόταν από 200 έως 400 μ² (ΠΙΝ 2), ενώ η μέση τιμή ήταν τα 300μ². Τα μικρότερα παριανά μοναστήρια, όπως του Αγίου Ιωάννη στο Δάσος με μέσο εξωτερικό μέγεθος πλευράς 12(Α,Δ)Χ19(Β,Ν), δεν ξεπερνούν κατά πολύ ορισμένες μεγάλες κατοικίες των οικισμών της Παροικιάς και του Κεφάλου³⁴².

Η σημασία του μεγέθους για την εσωτερική διάρθρωση του συγκροτήματος και την θέση του καθολικού, καθώς και ο συσχετισμός του με τους επιμέρους τύπους, έχει ήδη αναφερθεί. Το μέγεθος αποτελεί κριτήριο διάκρισης και κατηγοριοποίησης όχι μόνο των υποομάδων του *περίκλειστου τύπου*, αλλά και των υπόλοιπων μορφών διάταξης. Στα μεγαλύτερα ελληνικά παραδείγματα ανήκουν διάφορα αγιορείτικα συγκροτήματα, με πλέον εντυπωσιακό αυτό της μονής Βατοπεδίου, συνολικής επιφάνειας περίπου 17.000μ²³⁴³, ενώ στα μικρότερα περιλαμβάνονται όσα έχουν επιφάνεια από 600 έως 2500μ². Στην Πάρο, πέντε μόνο μοναστήρια ξεπερνούν σε επιφάνεια τα 600μ². Πρόκειται για το σχετικά όψιμο παράδειγμα της μονής του Αγίου Χαραλάμπους στην Ανερατζά, του μοναστηριού της Λογγοβάρδας, άγνωστης αρχικής μορφής και διαμορφωμένου μέσω αλληπάλληλων ανακατασκευών, καθώς και του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα για το οποίο επίσης υπάρχουν υπόνοιες μεταγενέστερης επέκτασης. Επίσης τα συγκροτήματα της Παναγίας Καταπολιανής, το μέγεθος του οποίου σχετίζεται με το αντίστοιχο του

³³⁹ Conenna, 1999,175.

³⁴⁰ Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το συγκρότημα της μονής Υψηλοτέρας στις Εγγαρές (Κουρουπάκη κ.α., 1982,108, εικ.66), με μέση εξωτερική διάσταση πλευρών περίπου 20Χ17 μέτρα. Το παραπάνω αποτελεί μία από τις περιπτώσεις των *πυργομοναστηρίων* της Νάξου με εσωτερική αυλή, ενώ στο παράδειγμα των μοναστηριών του Φωτοδότη στον Δανακό και του Τιμίου Σταυρού στο Σαγκρί, όπου η αυλή διαμορφώνεται στον όροφο, οι αντίστοιχες διαστάσεις δεν ξεπερνούν τα 13μ. (Μπιλής,2013,123, Βαβατσιούλας, 1993,186, εικ.21)

³⁴¹ Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η τυπική και επαναλαμβανόμενη, τετράγωνης κάτοψης, μονάδα κατοικίας του πολεοδομικού ιστού της κλασσικής πόλης της Ολύνθου με διαστάσεις περίπου 17Χ17μέτρα (ή 58Χ57,5 ολυνθιακούς πόδες). Το τυπικό εμβαδόν των ολυνθιακών κλήρων (294μ²) ήταν ελαφρά μεγαλύτερο των αντίστοιχων ιπποδάμειων της Μιλήτου (260μ²), οι οποίοι αποτέλεσαν γνώμονα για την ίδρυση πολλών άλλων πόλεων της ελληνιστικής περιόδου (Hoerfner, 2005,218,219,223,280).

³⁴² Καραθανάσης, 1981, 101-102, εικ 21,22,23, όπου παρουσιάζεται το χαρακτηριστικό παράδειγμα της κατοικίας του Νικολάκη Μαυρογένη στην Παροικιά με μέση εξωτερική διάσταση πλευρών περίπου 15Χ17 μέτρα συμπεριλαμβανομένων των ημιυπαίθριων χώρων και των κλιμακοστασιών στη νοτιοδυτική και νοτιοανατολική πλευρά.

³⁴³ Conenna, 1999,193. Το μέγεθος του είναι εντυπωσιακό για την κλίμακα των μεταβυζαντινών μοναστηριών ενώ δεν υστερεί ιδιαίτερα σε σχέση με τα ευρωπαϊκά μοναστήρια, ακόμα και τα κιστερκιανά, τα οποία αποτελούν τα μεγαλύτερα παραδείγματα και των οποίων το μέγεθος ενίοτε πλησιάζει τα 50000μ². (Conenna, 1999, 159-163).

προϋφιστάμενου ιουστινιάνειου συμπλέγματος των ναών του, καθώς και αυτό του Χριστού στο Δάσος το οποίο διαμορφώθηκε μετά από πλήθος ανακατασκευών και επεκτάσεων έως και τον 20^ο αιώνα. Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο τα δύο τελευταία ξεπερνούν σε επιφάνεια το παραπάνω όριο των 2500μ2.

Το περιορισμένο μέγεθος των συγκροτημάτων επέβαλε σε κάποιες περιπτώσεις την εξωτερική επέκταση, κυρίως με βοηθητικούς χώρους αγροτικών και κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων και ενίοτε την διαμόρφωση εξωτερικής αυλής. Η τάση περιορισμού της εντός του περιβόλου επιφάνειας, πέραν της σχέσης της με τις μειωμένες λειτουργικές ανάγκες και τον ιδιωτικό χαρακτήρα της πλειονότητας των παραδειγμάτων, συνδέεται επίσης με το περιορισμένο μέγεθος των υπαίθριων χώρων και της εσωτερικής αυλής. Σχετικά με τα παραπάνω ο C. Conenna διακρίνει μία ακόμα κατηγορία συγκροτημάτων, την οποία χαρακτηρίζει ως *συμπαγή τύπο* και σημειώνει σχετικά ότι «...ο υπαίθριος χώρος ως αρχιτεκτονικό στοιχείο τείνει να εξαφανιστεί. Συνεπώς παρατηρούμε μία τάση όπου το πλήρες επιβάλλεται στο κενό»³⁴⁴. Η περιορισμένη αναλογία υπαίθριου προς κλειστό χώρο και η συμπαγής διάταξη στο εσωτερικό του συγκροτήματος, σχετίζεται και με την επιδίωξη οχυρής μορφής. Παρά το ότι αποτελεί τυπικό χαρακτηριστικό της πλειονότητας των παριανών περιπτώσεων, στις τελευταίες δεν εντοπίστηκαν ακραίες μορφές πλήρους απουσίας εσωτερικού υπαίθριου χώρου και αυλής, όπως σε άλλα κυκλαδίτικα παραδείγματα³⁴⁵.

ΣΤΑΘΜΕΣ - ΚΙΝΗΣΗ - ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ

Οι πτέρυγες διατάσσονταν γύρω από την μικρών διαστάσεων εσωτερική αυλή, η οποία λειτουργούσε κυρίως ως χώρος διανομής της κίνησης. Ενδιάμεσα παρεμβαλλόταν, σπανιότερα σε όλο το μήκος και συνήθως σε περιορισμένα τμήματά τους, ζώνη ημιυπαίθριων χώρων³⁴⁶. Εξυπηρετούσε και αυτή την κίνηση και την επικοινωνία μεταξύ των επιμέρους τμημάτων, ωστόσο ενίοτε φιλοξενούσε και βοηθητικές ή κύριες λειτουργίες, καθώς και το διαβατικό της εισόδου. Η είσοδος σπανίως βρισκόταν στην βόρεια πλευρά του συγκροτήματος, ενώ δεν παρατηρείται ιδιαίτερη προτίμηση σχετικά με την διαμόρφωσή της σε μία από τις υπόλοιπες (νότια, ανατολική ή δυτική). Σε λίγες περιπτώσεις υπήρχε και δεύτερη είσοδος, συχνά ως αποτέλεσμα μεταγενέστερης επέμβασης.

Η πλειονότητα των συγκροτημάτων αναπτυσσόταν σε δύο στάθμες (ΠΙΝ 2), ενώ παρόμοια φαίνεται ότι διαμορφώνονταν και όσα έχουν εν μέρει καταστραφεί και διασώζονται πλέον μόνο σε ύψος ισογείου. Στην κάτω στάθμη στεγάζονταν κυρίως αγροτικές δραστηριότητες και αποθηκευτικές ή βοηθητικές χρήσεις, ενώ στον όροφο βρίσκονταν οι κύριοι χώροι ενδιαίτησης. Παρόμοια κατανομή λειτουργιών εμφανίζεται σπάνια στην απλή και λιτή

³⁴⁴ Conenna, 1999,210. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συμπαγούς τύπου αποτελεί η μονή της Πάτμου(Παπαϊωάννου, 1977, 30, εικ.44).

³⁴⁵ Ακραία παραδείγματα πυκνής και συμπαγούς δόμησης, καθώς και ελάχιστης οριζόντιας ανάπτυξης, αποτελούν τα μοναστήρια του Φωτοδότη στον Δανακό (Βαβατσιούλας, 1993,173-194) και η αρχική φάση του Τιμίου Σταυρού στο Σαγκρί (Μπιλής,2013,121-128), καθώς και η μονή της Παναγίας Χοζοβιώτισσας στην Αμοργό (Παπαϊωάννου, 1977, 29,32, εικ.46). Στα παραπάνω το στοιχείο της εσωτερικής αυλής απουσιάζει πλήρως στην στάθμη ισογείου και οι υπαίθριοι χώροι αναπτύσσονται στους ορόφους αξιοποιώντας τα αντίστοιχα δώματα.

³⁴⁶ Η τυπική αυτή διάταξη παραπέμπει στον συνήθη κτιριακό τύπο του ρωμαϊκού και βυζαντινού αγροτικού υποστατικού με περιστύλιο. Τα παραπάνω υποστατικά ενδεχομένως αποτέλεσαν πρότυπο για την διαμόρφωση των κοινοβιακού τύπου μοναστικών εγκαταστάσεων στις πρώτες φάσεις εξάπλωσης του μοναχισμού, με ενδεικτικό παράδειγμα τα μοναστήρια της Παλαιστίνης. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα τελευταία διακρίνονται από τα υποστατικά μόνο λόγω της ένταξης παρεκκλησίου σε τμήμα των πτερύγων τους.(Ονη, κ.α., 2016,132).

οικοδομική παράδοση του νησιού. Στα πρώιμα παραδείγματα των πυκνοδομημένων και οχυρωμένων πυρήνων των οικισμών, το ισόγειο και ο όροφος καταλαμβάνονταν από ανεξάρτητες μονόχωρες κατοικίες μεγέθους έως 30μ², ενώ στην ύπαιθρο οι ποικίλες λειτουργίες της αγροτικής κατοικίας διατάσσονταν όλες στην στάθμη του ισογείου³⁴⁷. Η παραπάνω διάταξη λειτουργιών, η οποία παρατηρείται και στα αντίστοιχα *πυργομονάστια* της Νάξου³⁴⁸, σχετίζεται κυρίως με την εξελιγμένη μορφή των αστικών κατοικιών των οικισμών της Παροικιάς³⁴⁹ και του Κεφάλου³⁵⁰. Στα παραδείγματα αυτά διατηρούνταν και λεπτομέρειες αγροτικού χαρακτήρα, όπως κτιστά εξωτερικά κλιμακοστάσια για την επικοινωνία μεταξύ των ορόφων. Η εφαρμογή παρόμοιων κλιμακοστασίων σε διάφορες θέσεις της αυλής, αποτελούσε τυπικό χαρακτηριστικό των παριανών συγκροτημάτων, ενώ εσωτερική κατακόρυφη επικοινωνία εντοπίστηκε μόνο στο Φραγκομονάστιο των Καπουτσίνων στην Παροικιά. Η παραπάνω εσωτερική κατακόρυφη επικοινωνία και το αντίστοιχο εσωτερικό κλιμακοστάσιο, την απουσία του οποίου από την οικοδομική των Κυκλάδων σχολιάζει ο περιηγητής Tournefort³⁵¹, δεν ήταν απαραίτητη καθώς όροφος και ισόγειο αποτελούσαν συνήθως απολύτως διακριτά ως προς τις λειτουργίες και τον χαρακτήρα τους τμήματα.

ΣΥΝΟΨΗ

Τα μοναστήρια της Πάρου ανήκουν στην πλειονότητά τους σε παραλλαγή του επικρατέστερου, στον ανατολικό μοναχισμό, *περίκλειστου τύπου* συγκροτήματος και διαμορφώθηκαν ως εκδοχές μικρής κλίμακας, απλού τετράπλευρου σχήματος και αυστηρά οχυρού χαρακτήρα. Τα επιβαλλόμενα από τις συνθήκες χαρακτηριστικά και κυρίως το περιορισμένο μέγεθος, είχαν ως συνακόλουθο αποτέλεσμα την ένταξη του συνήθως προϋπάρχοντος καθολικού στις πτέρυγες και την μη πανταχόθεν ελεύθερη διάταξή του στην περιορισμένων διαστάσεων εσωτερική αυλή. Το στοιχείο αυτό αποτελεί την μόνη διαφοροποίηση από τον προαναφερθέντα παραδοσιακό τύπο. Επίσης στα παριανά παραδείγματα δεν παρατηρείται η δυτικής επίδρασης δυνατότητα εξωτερικής και ανεξάρτητης πρόσβασης στον ναό. Τα συγκροτήματα αναπτύσσονταν σε δύο στάθμες με παραγωγικές και βοηθητικές λειτουργίες στο ισόγειο και κύριες χρήσεις διαμονής και εστίασης στον όροφο. Το σύνολο των παραπάνω χαρακτηριστικών παραπέμπει σε πρώιμες μορφές συγκροτημάτων τα οποία στέγαζαν κοινοβιακού τύπου μοναστικές εγκαταστάσεις και πιθανόν είχαν ως πρότυπο αγροτικά υποστατικά της υπαίθρου των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων.

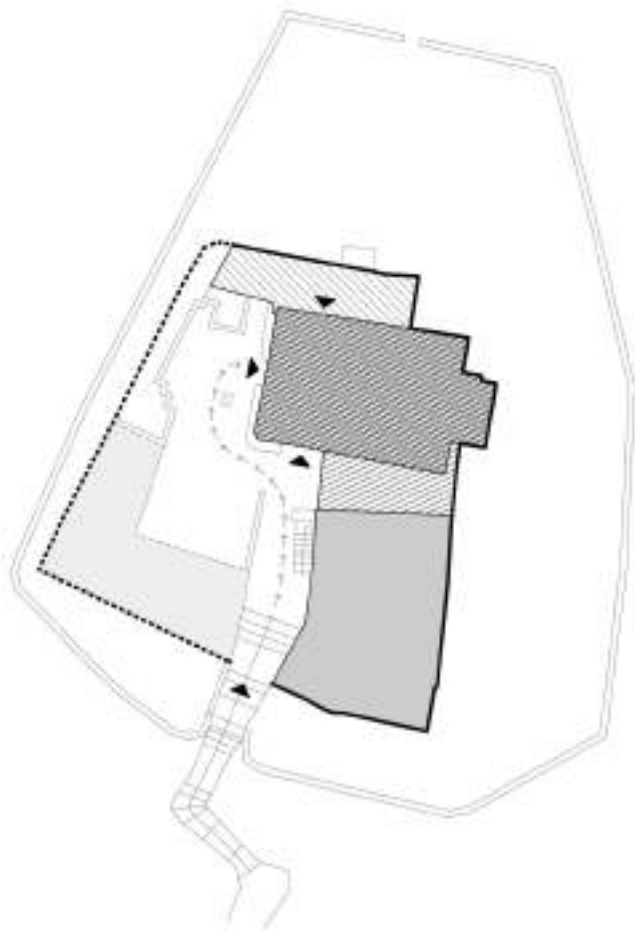
³⁴⁷ Φίλιππα-Αποστόλου, 1982,127.

³⁴⁸ Κουρουπάκη κ.α., 1982,108.

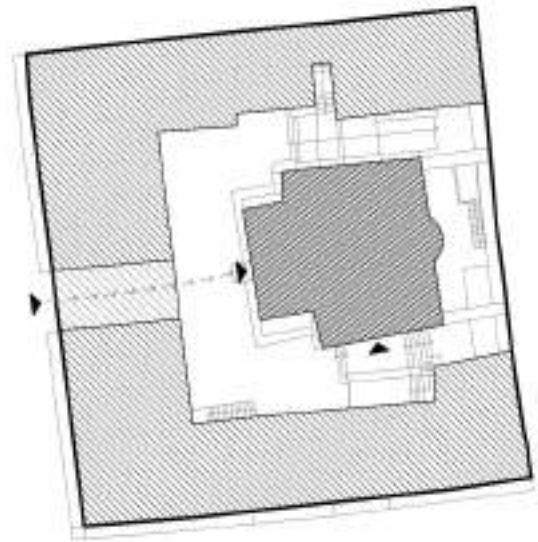
³⁴⁹ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η οικία Μουλά (Φίλιππα-Αποστόλου, 1982,126, εικ.23,24,30) και το σπίτι του Νικολάκη Μαυρογένη (Καραθανάσης, 1981, 101-102, εικ.21,22,23).

³⁵⁰ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι οικίες του Λυκούργου Σάμιου στα Μάρμαρα και του Αντώνη Παπάζογλου στην Μάρπησσα (Τσιπίδο) (Καραθανάσης, 1981, 96-99, εικ.3,6-9,12,13)

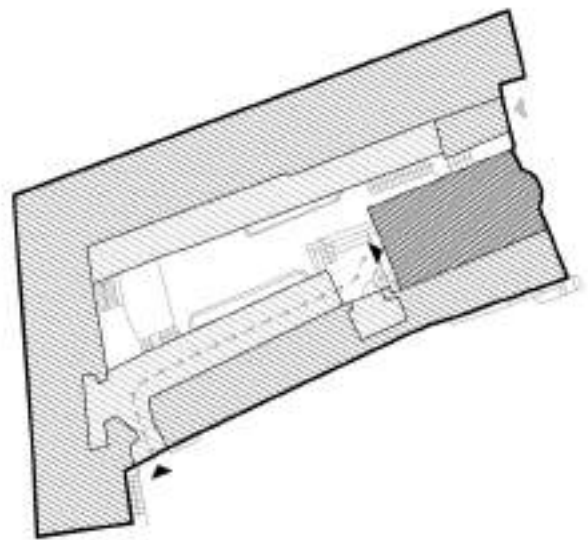
³⁵¹ Είναι χαρακτηριστικό το ειρωνικό σχόλιο του περιηγητή Tournefort (2003,236) στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, σχετικά με την απουσία εσωτερικών κλιμακοστασίων τα οποία περιγράφει ως «...*επίτευγμα που ξεπερνά την ικανότητα των αρχιτεκτόνων τους...*» καταδεικνύοντας την καθυστερημένη κατά την γνώμη του εφαρμογή των παραπάνω εξελίξεων σε σχέση με τον ευρωπαϊκό χώρο.

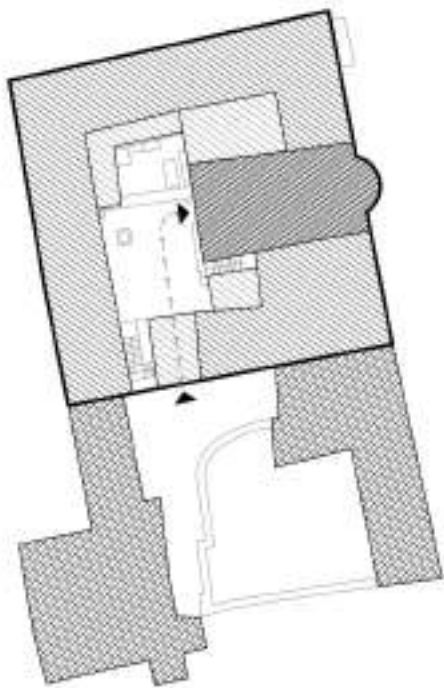
19. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ
στον ΚΕΦΑΛΟ

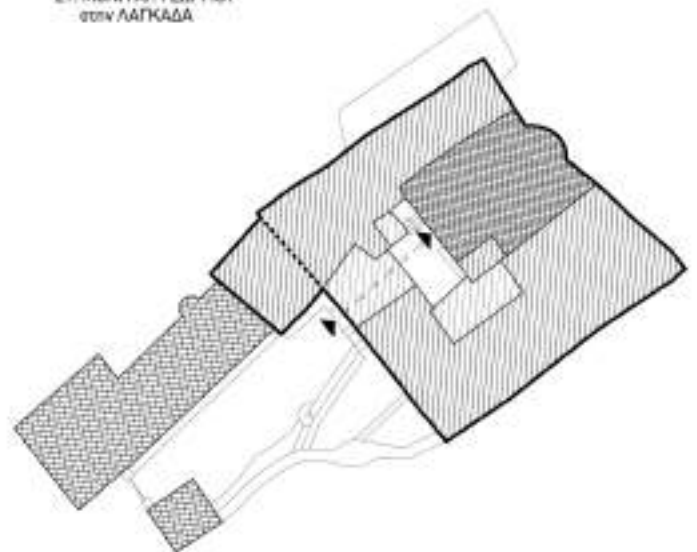
35. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ
στον ΑΝΕΠΙΤΖΑ

29. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ
στον ΛΑΓΚΑΔΑ

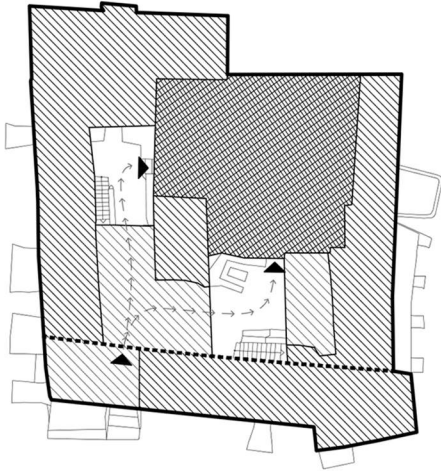
39. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ του ΓΥΑΛΙΣΤΗ
στο ΑΓΙΑ

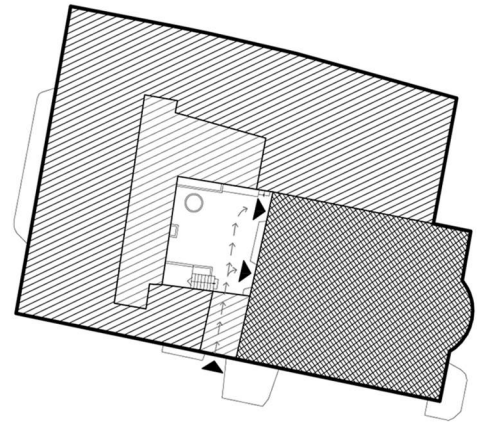
36. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΚΥΡΙΑΚΗΣ
στο ΛΗΝΟΥΔΙΑ

20M |-----|-----|-----|-----|

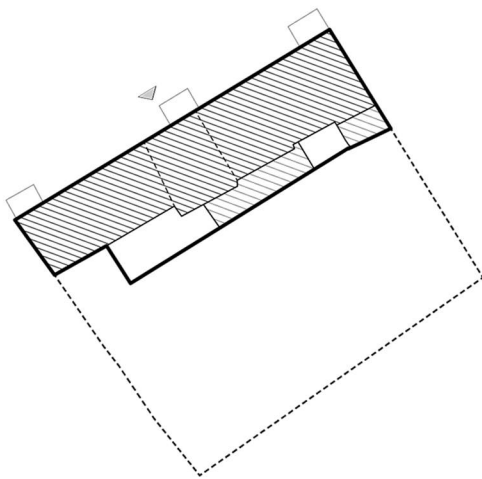
Καθολικό	Πτέρυγες	Ημιπαίθριοι	Προσκτίσματα	Κατεστραμμένα τμήματα	Μη προσβάσιμοι χώροι
----------	----------	-------------	--------------	-----------------------	----------------------

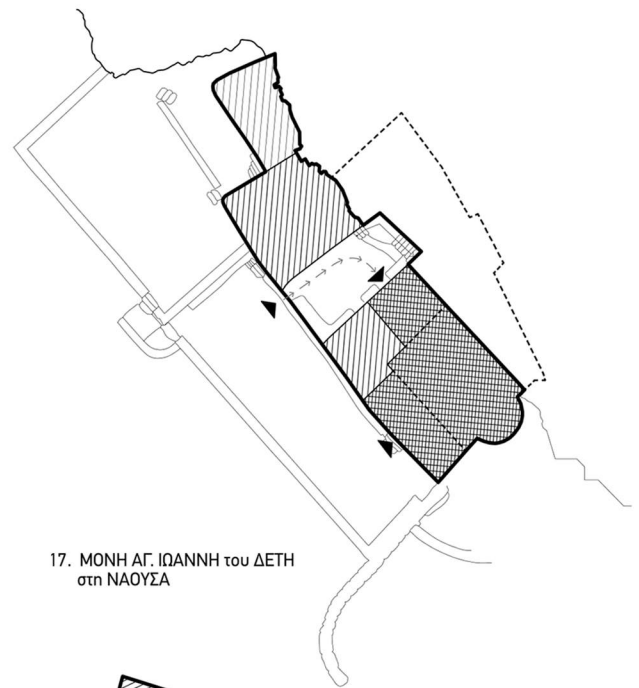
40. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΜΗΝΑ ΒΙΚΤΩΡΟΣ & ΒΙΚΤΕΝΤΙΟΥ στο ΜΑΡΑΘΙ

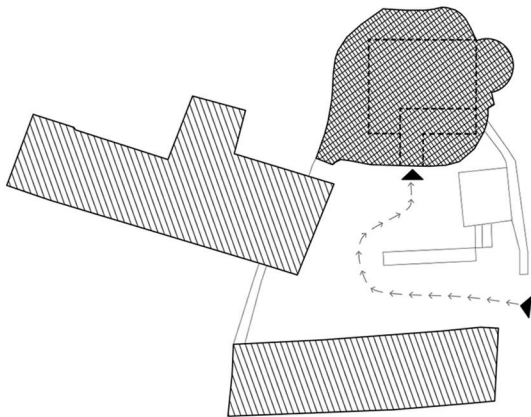
13. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΑΝΔΡΕΑ στα ΠΙΡΩΤΟΡΙΑ

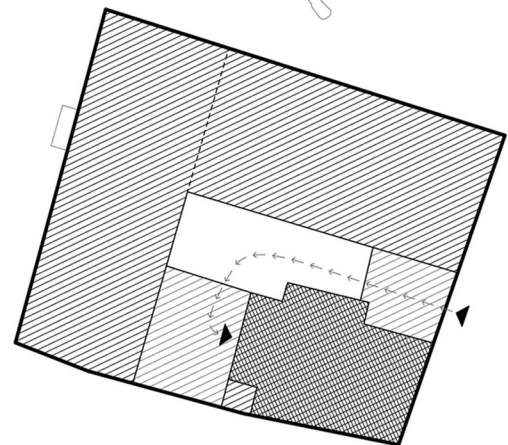
05. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΑΝΑΡΓΥΡΩΝ στην ΠΑΡΟΙΚΙΑ

17. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ του ΔΕΤΗ στη ΝΑΟΥΣΑ

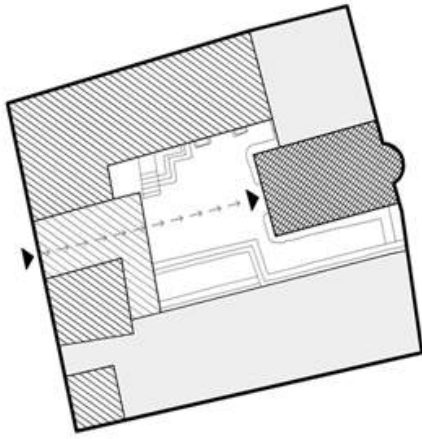
30. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ του ΣΠΗΛΙΩΤΗ στα ΓΛΥΦΑ

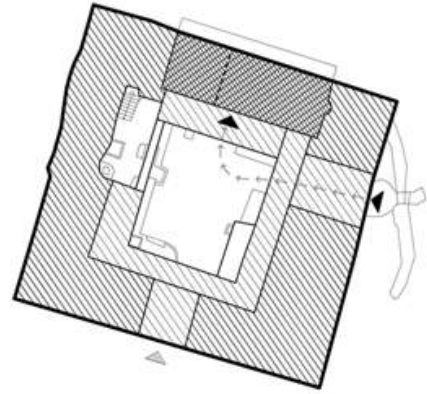
09. ΜΟΝΗ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ στον ΚΟΥΝΑΔΟ

20M

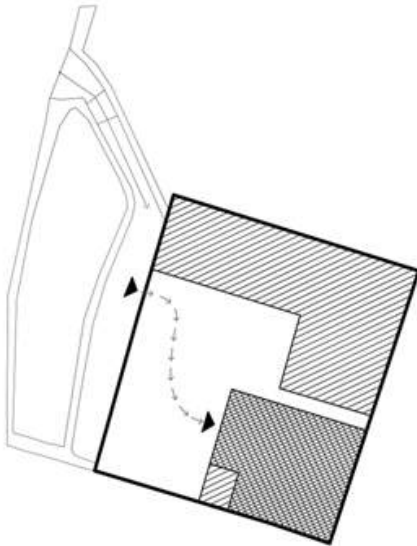
Καθολικό	Πτέρυγες	Ημιπαίθριοι	Προσκίσματα	Κατεστραμμένα τμήματα	Μη προσβάσιμοι χώροι
----------	----------	-------------	-------------	-----------------------	----------------------

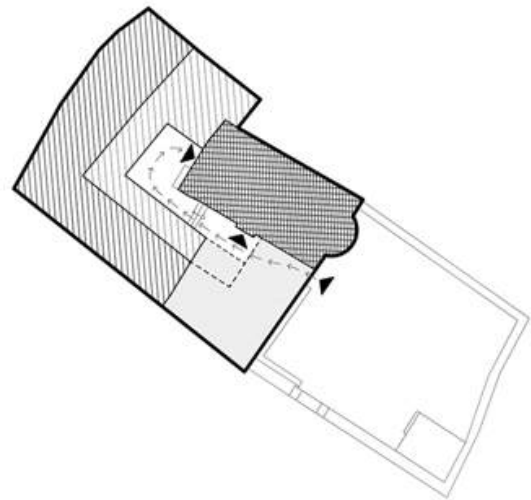
26. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ του ΓΙΑΤΡΟΥ
στον ΤΟΥΡΛΟ

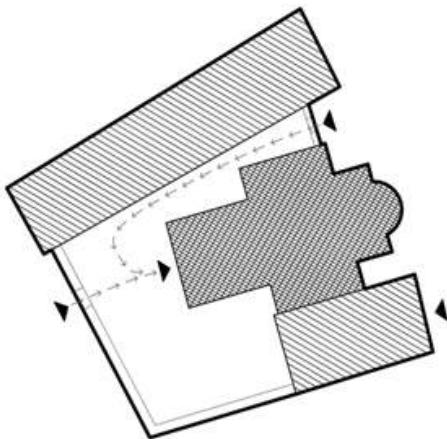
27. ΑΓ. ΜΟΝΗ
στον ΤΟΥΡΛΟ

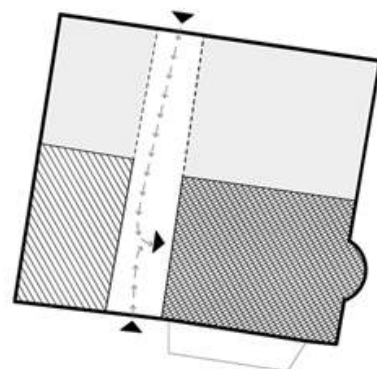
06. ΤΑΞΙΑΡΧΑΚΙ
στην ΠΑΡΟΙΚΙΑ

23. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΠΑΝΤΕΛΗΜΟΝΟΣ
στον ΠΡΟΔΡΟΜΟ

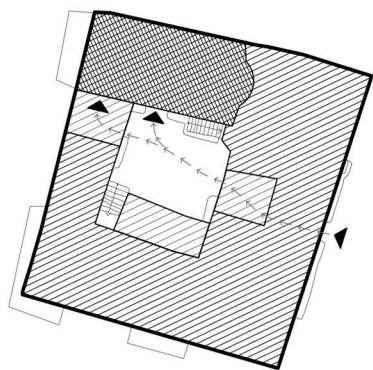
16. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ
στη ΝΑΟΥΣΑ

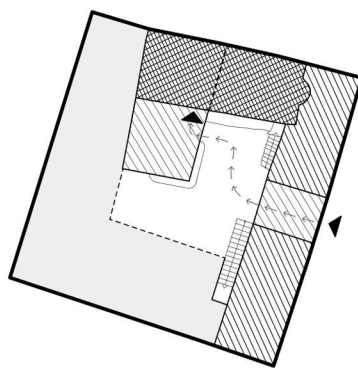
15. ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
στο ΜΕΡΟΒΙΓΛΙ

20M

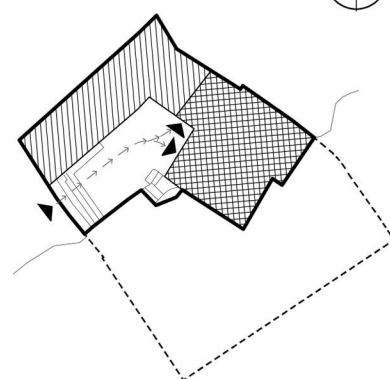
Καθολικό	Πτέρυγες	Ημιπαίθριοι	Προσκίσματα	Κατεστραμμένα τμήματα	Μη προσβάσιμοι χώροι
----------	----------	-------------	-------------	-----------------------	----------------------

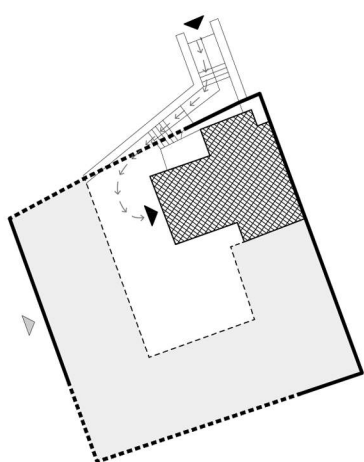
37. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ του ΚΑΠΑΡΟΥ
στις ΕΠΤΑ ΒΡΥΣΕΣ

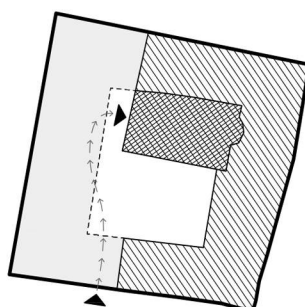
24. ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΚΟΝΤΙΑΝΗΣ
στον ΠΡΟΔΡΟΜΟ

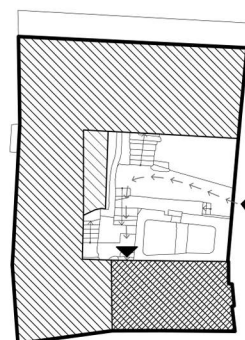
10. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ
στον ΚΟΥΝΑΔΟ

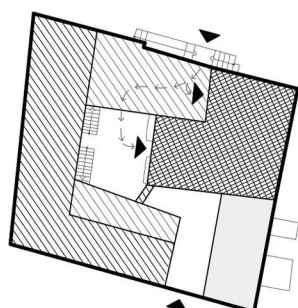
33. ΜΟΝΗ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ
στις ΚΟΥΚΟΥΜΑΛΙΕΣ

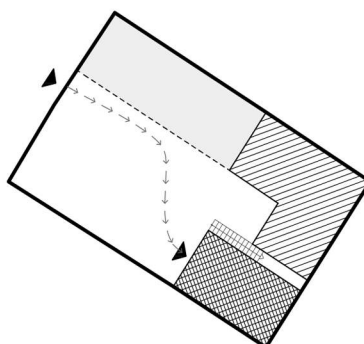
34. ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ
στην ΑΝΕΡΑΤΖΑ

20. ΜΟΝΗ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ
στα ΜΑΡΜΑΡΑ

14. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ
στα ΚΡΑΥΓΑ

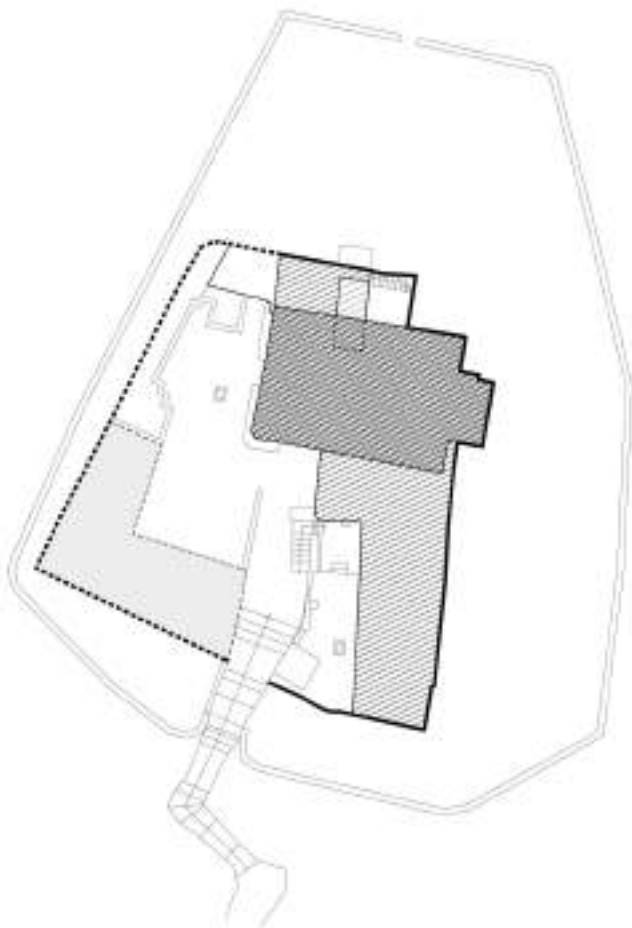

32. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ
στο ΔΑΣΟΣ

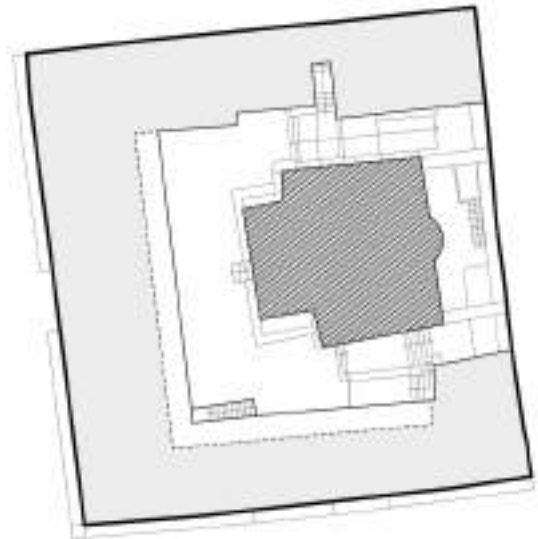
20M

Καθολικό Πτέρυγες Ημιυπαίθριοι Προσκίσματα Κατεστραμμένα Μη προσβάσιμοι χώροι

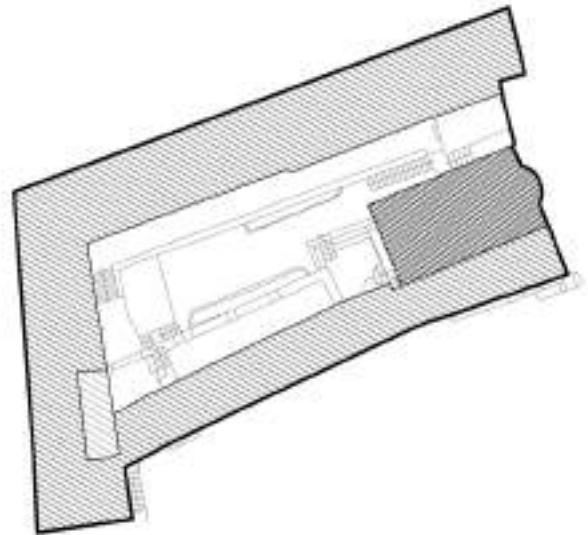

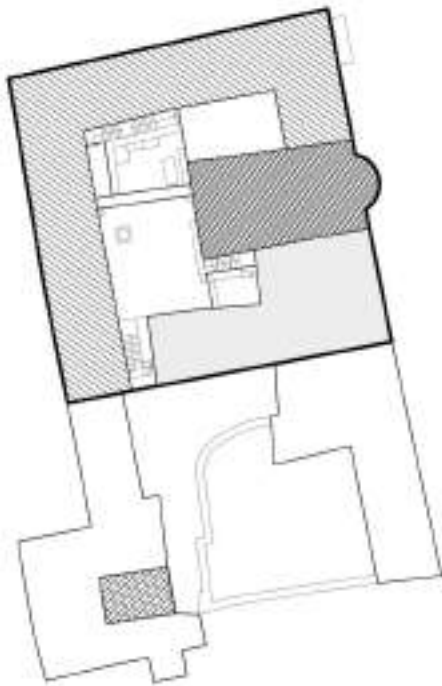
19. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ
στην ΚΕΦΑΛΩ

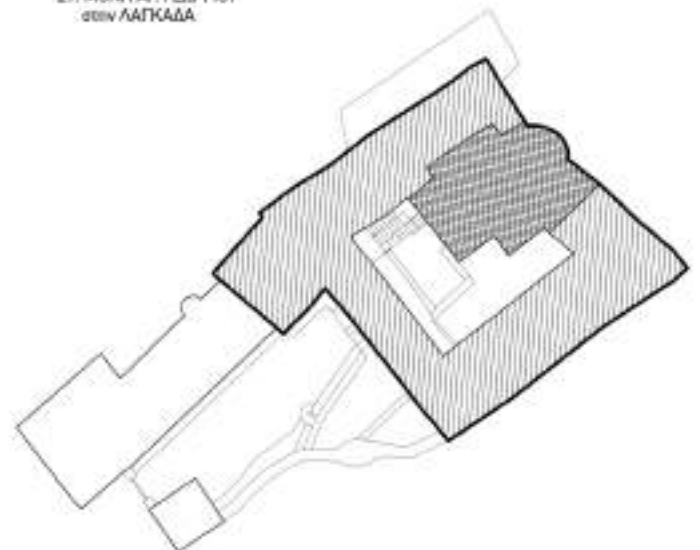
35. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΚΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ
στην ΑΝΕΠΙΤΖΑ

29. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ
στην ΛΑΓΚΑΔΑ

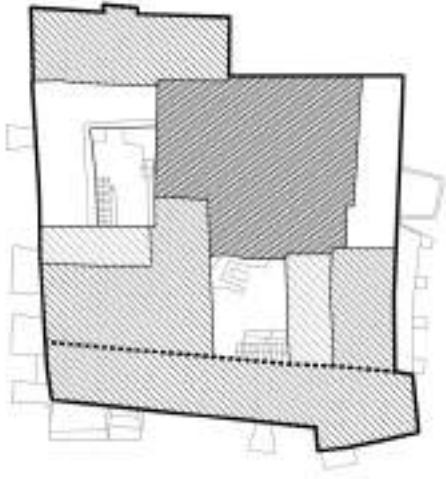
39. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ του ΓΥΑΝΕΣΤΗ
στο ΑΛΙΑΤΙ

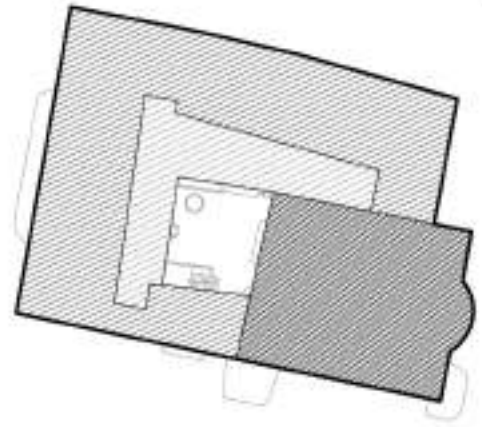
36. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΚΥΡΙΑΚΗΣ
στο ΛΗΝΟΥΔΑ

20M |-----|-----|-----|-----|

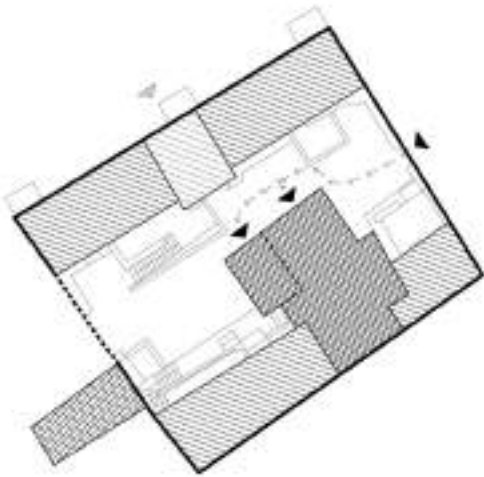
Καθολικό	Πτέρυγες	Ημιυπαίθριοι	Προσκτίσματα	Κατεστραμμένα τμήματα	Μη προσβάσιμοι χώροι
----------	----------	--------------	--------------	-----------------------	----------------------

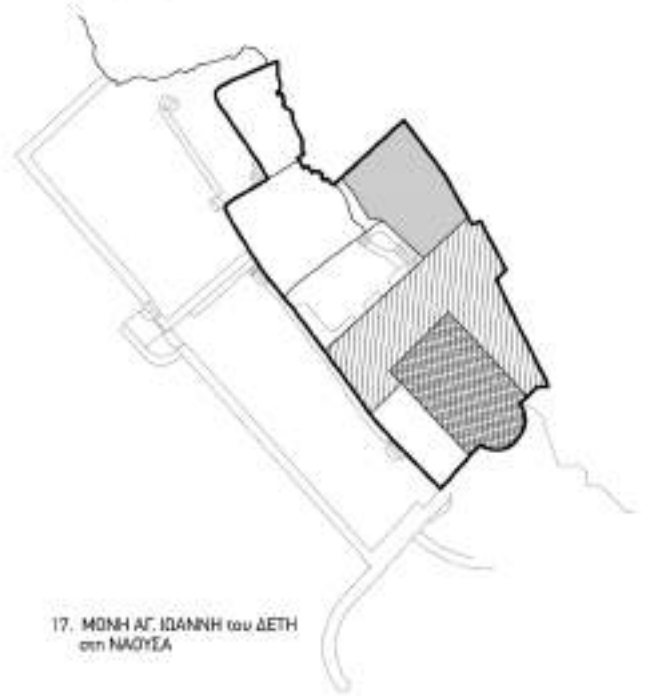
40. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΜΗΝΑ ΒΙΚΤΩΡΕ & ΒΙΚΤΕΝΤΙΟΥ στο ΜΑΡΑΒΙ

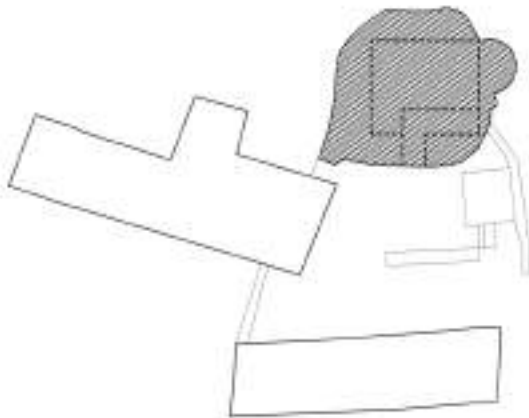
13. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΑΝΔΡΕΑ στο ΠΡΩΤΟΡΙΑ

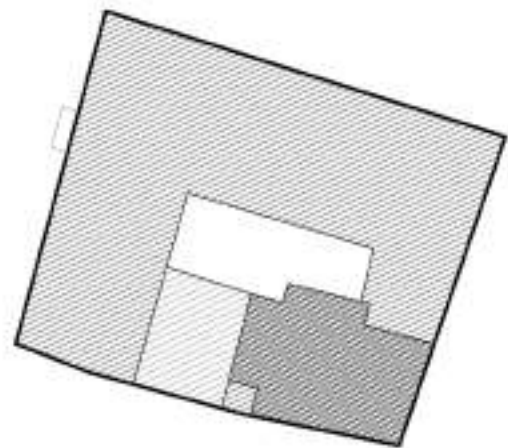
05. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΑΝΑΓΥΡΩΝ στην ΠΑΡΟΙΚΙΑ

17. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ του ΔΕΤΗ στη ΝΑΟΥΣΑ

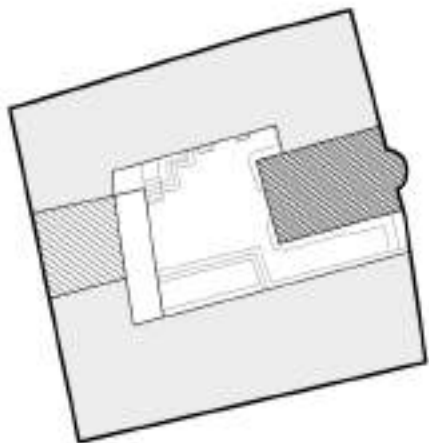
30. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ του ΣΠΗΛΙΩΤΗ στο ΓΛΥΦΑ

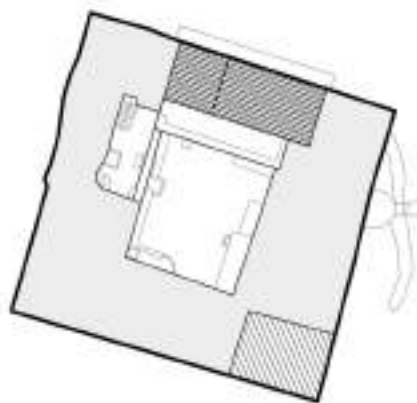
09. ΜΟΝΗ ΤΑΣΙΑΡΧΩΝ στον ΚΟΥΦΑΔΟ

20M

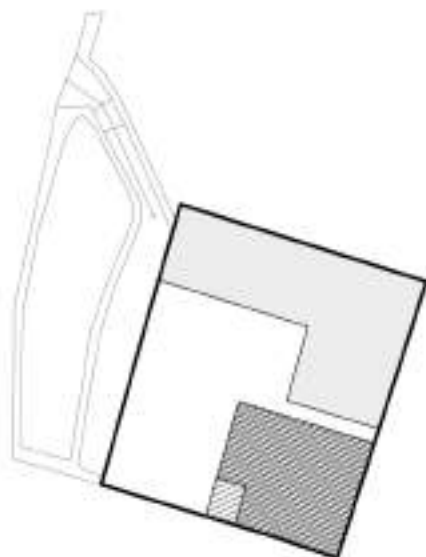
Καθολικό	Πτέρυγες	Ημιυπαίθριοι	Προσκτίσματα	Κατεστραμμένα τμήματα	Μη προσβάσιμοι χώροι
----------	----------	--------------	--------------	-----------------------	----------------------

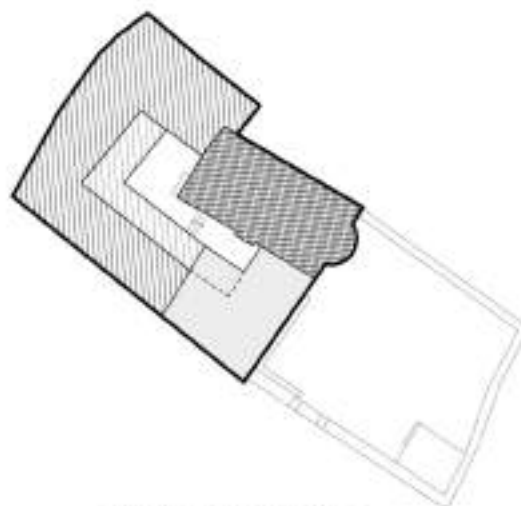
26. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΚΙΡΙΑΚΗ του ΓΙΑΤΡΟΥ
στον ΤΟΥΡΛΟ

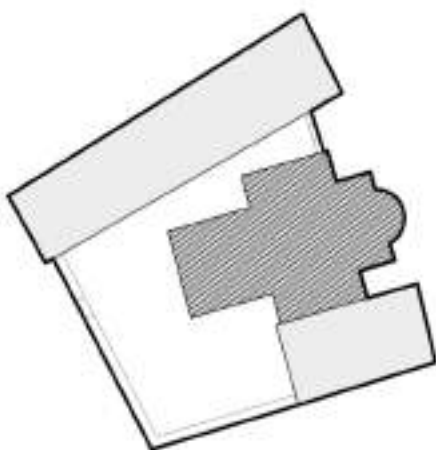
27. ΑΓ. ΜΟΝΗ
στον ΤΟΥΡΛΟ

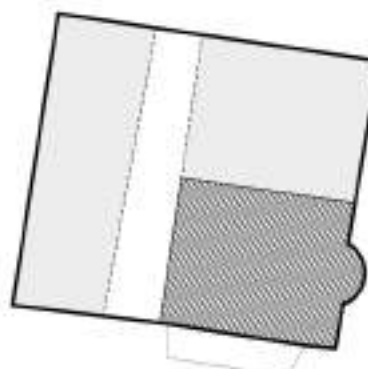
05. ΤΣΕΡΚΑΚΙ
στην ΠΑΡΟΙΚΙΑ

23. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΠΑΝΤΕΛΗΜΟΝΟΣ
στον ΠΡΩΔΕΡΜΟ

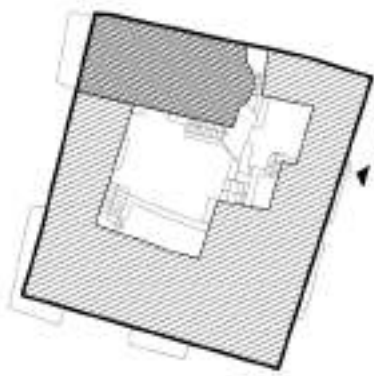
16. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ
στη ΝΑΟΥΣΑ

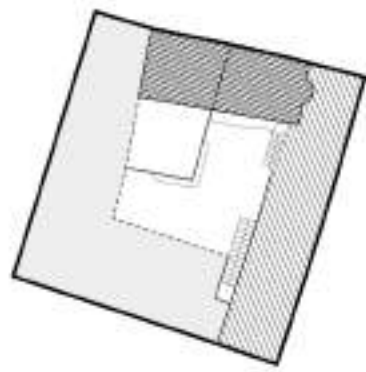
15. ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
στο ΜΕΡΟΒΙΓΛΙ

20M

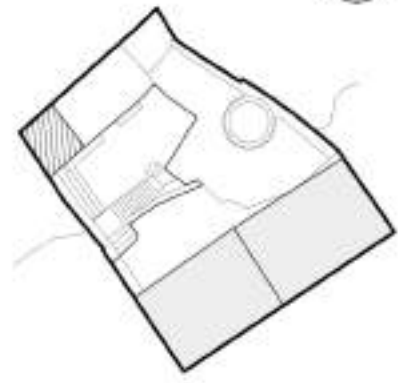
Καθολικό	Πτέρυγες	Ημιυπαίθριοι	Προσκτίσματα	Κατεστραμμένα τμήματα	Μη προσβάσιμοι χώροι
----------	----------	--------------	--------------	-----------------------	----------------------

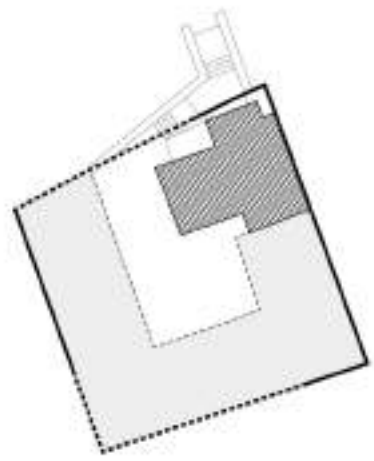
37. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ του ΚΑΠΑΡΟΥ
στις ΕΠΙΤΑ ΒΡΥΣΣΕΣ

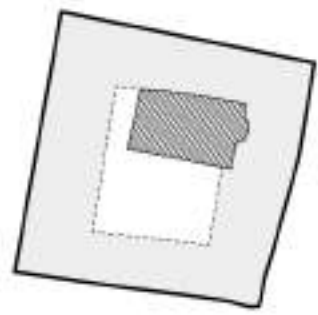
24. ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΚΟΥΤΙΑΝΗΣ
στον ΠΡΟΔΡΟΜΟ

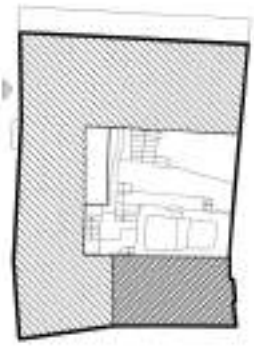
19. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ
στον ΚΟΥΜΑΣΟ

33. ΜΟΝΗ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ
στις ΚΟΥΚΟΥΜΑΛΙΕΣ

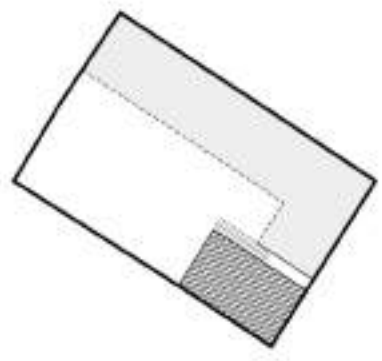
34. ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ
στον ΑΝΕΡΑΤΖΑ

20. ΜΟΝΗ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ
στο ΜΑΡΜΑΡΑ

14. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ
στο ΚΡΑΥΤΑ

32. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ
στο ΔΑΣΣΕ

- Καθολικό
- Πτέρυγες
- Ημιπαίθριοι
- Προσκίσματα
- Κατεστραμμένα τμήματα
- Μη προσβάσιμοι χώροι

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 - Χαρακτηριστικά συγκροτημάτων μοναστηριών Πάρου

ΑΑ	Μονή	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ (Μ)	ΕΠΙΦΑΝΕΙΑ (Μ2)		ΠΕ	ΣΧ	ΕΙΣΟΔΟΣ		ΟΡ	ΑΥΛΗ ΘΕΣΗ	ΑΥΛΗ Μ2	ΑΥΛΗ %	ΝΑΟΣ ΘΕΣΗ	ΝΑΟΣ Μ2	ΝΑΟΣ %
							ΣΥΓΚΡ	ΝΑΟΣ							
ΠΑΡΟΙΚΙΑ (8)															
1	Μ. Παναγίας Καταπολιανής	45x75	3.375	Γ	•	A	Δ/Β	Δ/Β	2	K	568.3	16.8%	A	1178.3	36.20%
2	Φραγκομονάστηρο	35.5x43	1526.5	Γ;	;	A;	A/;	Δ	2	ΝΔ;	;	;	ΒΑ	128.9	8.4%
3	Μ. Ευαγγελίστριας	;	;	;	;	;	N;	Δ/Δ	2	Δ;	;	;	A	58.5	;
4	Μ. Αγ. Ευσταθίου	22.0x33	726	Γ;	;	O;	Δ;/;	Δ	1;	ΒΔ,N;	;	;	ΒΑ	49.9	6.9;
5	Μ. Αγ. Αναργύρων	23.0x19	437	B	•	O	B/ Δ;	Δ/Δ	2	K	171.76	39.3%	A	93.5	21.4%
6	Ταξιαρχάκι	17.8x15.8	281.2	A	•	T	Δ	Δ	1;	Δ;	109;	38.8%;	ΝΑ	63.5	22.6%
7	Μ. Αγ. Ιωάννη	;	;	;	;	;	;	;	;	;	;	;	;	;	;
8	Μ. Αγ. Πέτρου	;	;	;	;	;	;	;	;	;	;	;	;	;	;
ΝΑΟΥΣΑ (10)															
9	Μ. Ταξιαρχών στον Κουνάδο	21.0x25.5	535,5	B	•	O	A/Δ	Δ	2	K	49.2	9.2%	ΝΑ	74.5	13.9%
10	Μ. Αγ. Ιωάννη στον Κουνάδο	14.2x19.2	272.6	A	•	A	N	Δ/N	1;	N	32.1	11.8%	B	62.3	22.9%
11	Μ. Λογγοβάρδας	33.2x55	1826	Γ	•	O	Δ/A	Δ	3;	K	590	32.3%	K	122.2	6.7
12	Μ. Αγ. Αποστόλων	;	;	;	;	;	Δ;	Δ	;	Δ,N;	;	;	ΒΑ;	135	;
13	Μ. Αγ. Ανδρέα	18.8x27	507.6	B	•	O	N	Δ/Δ	2	K	39.5	7.7%	ΝΑ	136.7	26.9%
14	Μ. Αγ. Ιωάννη στα Κραύγα	14.2x16.5	234.3	A	•	T	B/N;	B/Δ	2	K	36	15.4%	ΒΑ	61.5	26.2%
15	Μ. Αγ. Γεωργίου στο Μεροβίγλι	18x20.3	365.4	A	•	T	B;/N	Δ	2;	K	57.7	15.8%	ΝΑ	92.8	25.4%
16	Μ. Αγ. Αθανασίου	20.2x20.6	416.1	B	•	A	Δ/A	Δ	1;	ΝΔ	143.9	34.5%	ΝΑ	123.7	29.7%
17	Μ. Αγ. Ιωάννη Δέτη	12.0x21.5	258	A	•	A	N/N	Δ/N	2	N,K;	27.5	10.6%	A	58.3	22.6%
18	Μ. Τιμίου Σταυρού	;	;	;	;	;	;	Δ,Δ	;	Δ;	;	;	A;	49.1	;
ΚΕΦΑΛΟΣ (12)															
19	Μ. Αγ. Αντωνίου	;	;	;	;	;	N/;	Δ/N/B	2	ΝΔ;	;	;	ΒΑ	120.1	;
20	Μ. Παντοκράτορος	18.0x14.0	252	A	•	O	A	B	2	A;	59.6	23.7%	ΝΑ	37.8	15%
21	Μ. Αγ. Σάββα	;	;	;	;	;	;	N,N	;	;	;	;	;	76.7	;
22	Μ. Ταξιαρχών στα Μάρμαρα	;	;	;	;	;	Δ;	B	;	B;	;	;	ΝΑ;	44.6	;
23	Μ. Αγ. Παντελεήμονος	14.0x18.6	257.6	A	•	O	A/A;	Δ/N	2	K;	24.3;	9.4%;	ΒΑ	51.5	20%
24	Μ. Παναγίας Κοντιανής	17.9x17.5	313.2	A	•	T	A	N	2	ΝΔ;	55.2;	17.6%;	B	41.4	13%
25	Μ. Παναγίας Ξεχωριανής	;	;	;	;	;	;	Δ	2;	;	;	;	;	36.5	;
26	Μ. Αγ. Ιωάννη του Γιατρού	21x22.2	466.2	B	•	T	Δ	Δ	2	K	60;	12.8%	A	42.7	9.1%
27	Αγ. Μονή	19.8x18.7	370.2	A	•	T	A;/N;	N	2	K	74.5	20.1%	B	39.9	10.8%
28	Μ. Αγ. Αικατερίνας	;	;	;	;	;	;	N	;	;	;	;	;	34	;
29	Μ. Αγ. Γεωργίου στη Λαγκάδα	17.5x34.5	603.7	Γ	•	O	N/A	Δ	2	K	91.5	15.2%	A	54.4	9%
30	Μ. Αγ. Ιωάννη Σπηλιώτη	22.3x18.0	401.4	B	;	A	A;	N	2;	K;	;	;	ΒΑ	49	12.2%

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 - Χαρακτηριστικά συγκροτημάτων μοναστηριών Πάρου

ΑΑ	Μονή	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ (Μ)	ΕΠΙΦΑΝΕΙΑ (Μ2)		ΠΕ	ΣΧ	ΕΙΣΟΔΟΣ		ΟΡ	ΑΥΛΗ ΘΕΣΗ	ΑΥΛΗ Μ2	ΑΥΛΗ %	ΝΑΟΣ ΘΕΣΗ	ΝΑΟΣ Μ2	ΝΑΟΣ %
							ΣΥΓΚΡ	ΝΑΟΣ							
ΔΑΣΟΣ - ΑΝΕΡΑΤΖΑ (5)															
31	Μ. Χριστού στο Δάσος		4000	Γ	•	Σ	N/Δ;	Δ	2	Β,Δ,Ν			A	140	3%
32	Μ. Αγ. Ιωάννη στο Δάσος	12.2x19.2	234.2	A	•	Ο	Δ	Δ	1;	ΝΔ;	100.3;	42.8% ;	ΝΑ	28.3	12.1%
33	Μ. Μεταμορφώσεως	17.2x17.5;	301;	A	•	Τ	Δ;	Δ	;	Κ;	;	;	ΒΑ;	49.9	16.6%
34	Μ. Παναγίας	16x16	256	A	•	Τ	N;	Δ	1;	Κ,Δ;	46;	18%	A	26.5	10.4%
35	Μ. Αγ. Χαραλάμπος	29.2x28.5	832.2	Γ	•	Τ	Δ	Δ/Ν	2	Β,Δ,Ν	225.7	27.1%	A	123	14.8%
ΛΕΥΚΕΣ (4)															
36	Μ. Αγ. Κυριακής	18.6x17.7	329.2	A	•	Τ	Δ	Δ	2	Κ	15.2	4,6%	A	64.1	19.5%
37	Μ. Αγ. Ιωάννη του Καπαρού	18.5x17	314.5	A	•	Τ	A/A	N/N	2	Κ	38.6	12.3%	ΒΔ	51.4	16.3%
38	Μ. Παναγίας στα Κελλιά	;	;	;	;	;	;	N	;	N;	;	;	ΒΑ	74,2	;
39	Μ. Αγ. Ιωάννη του Γυαλιστή	20.7x20.7	428.5	B	•	Τ	N	Δ	2	Κ	57.9	13.5%	A	64.7	15.1%
ΟΡΕΙΝΕΣ ΘΕΣΕΙΣ (4)															
40	Μ. Αγ. Μηνά	24x23	552	B	•	Σ	N	N/Δ	2	Κ	55	10%	ΒΑ	148.4	26.9%
41	Μ. Παναγίας Μυρτιδιώτισσας	;	;	;	;	;	;	;	;	;	;	;	;	;	;
42	Μ. Αγ. Πακού	;	;	;	;	;	Δ;	Δ	;	Δ;	;	;	;	62.5	;
43	Μ. Αγ. Θεοδώρων	;	;	;	;	;	;	;	;	;	;	;	;	;	;
Σύνολο				A=15 B=8 Γ=7		ΠΕ=20 Ο=10 Τ=12 Σ=2 Α=6									

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ Εξωτερική διάσταση πλευρών περικλειστού τμήματος (σε Μέτρα, Ανατολική/Δυτική X Βόρεια/Νότια πλευρά)
ΕΠΙΦΑΝΕΙΑ Συνολική επιφάνεια περικλειστού τμήματος (σε Τετραγωνικά Μέτρα, **A** από 200 έως 400 Μ2, **B** από 401 έως 600 Μ2, **Γ** μεγαλύτερη από 601 Μ2)
ΠΕ Περίκλειστη μορφή (στην αρχική φάση)
ΣΧ Γενικό σχήμα περικλειστού τμήματος (Τετράγωνο, Ορθογώνιο, Σύνθετο, Ακανόνιστο)
ΕΙΣΟΔΟΣ ΣΥΓΚΡ Θέση εισόδου περικλειστού τμήματος (**A**νατολική, **B**όρεια, **Δ**υτική, **N**ότια πλευρά)
ΕΙΣΟΔΟΣ ΝΑΟΣ Θέση εισόδου καθολικού (**A**νατολική, **B**όρεια, **Δ**υτική, **N**ότια πλευρά)
ΟΡ Αριθμός ορόφων
ΑΥΛΗ ΘΕΣΗ Θέση εσωτερικής αυλής στο περικλειστο τμήμα (**A**νατολικά, **B**όρεια, **Δ**υτικά, **N**ότια, **Κ**εντρικά)
ΑΥΛΗ Μ2 Επιφάνεια εσωτερικής αυλής στην στάθμη ισογείου (σε Τετραγωνικά Μέτρα)
ΑΥΛΗ % Επιφάνεια αυλής / σύνολο της επιφάνειας της στάθμης ισογείου του περικλειστού τμήματος
ΝΑΟΣ ΘΕΣΗ Θέση καθολικού στο περικλειστο τμήμα (**A**νατολικά, **B**όρεια, **Δ**υτικά, **N**ότια)
ΝΑΟΣ Μ2 Επιφάνεια καθολικού (σε Τετραγωνικά Μέτρα)
ΝΑΟΣ % Επιφάνεια καθολικού / σύνολο της επιφάνειας της στάθμης ισογείου του περικλειστού τμήματος

4.2 ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ

ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

Το φαινόμενο της πειρατείας και η απαίτηση οχυρού χαρακτήρα, είχαν ως αποτέλεσμα την διαμόρφωση των παριανών συγκροτημάτων με ψηλό περίβολο, ελάχιστα έως καθόλου ανοίγματα και βαρείς πρισματικούς όγκους. Εξάιρεση αποτελούν το σύμπλεγμα του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου του Σπηλιώτη στα Γλυφά (M.30Σχ.Τ1), καθώς και το Φραγκομοναστήρι στην Παροικιά (M.02Σχ.Τ1), τα κτίσματα των οποίων διατάσσονται ελεύθερα, χωρίς περίβολο, παρά το ότι στο τελευταίο αυτός επιβαλλόταν από τις αρχές του μοναχικού τάγματος³⁵². Το ύψος των περιβόλων συχνά ξεπερνούσε τους δύο ορόφους, ιδιαίτερα σε θέσεις με επικλινές έδαφος ή όπου οι ισχυροί άνεμοι επέβαλαν ψηλότερα στηθαία. Οι εσωτερικές κατασκευές δεν διακρίνονταν από έξω, με ελάχιστες εξαιρέσεις όπως η κορυφή του τρούλου ή τα κωδωνοστάσια. Εξωτερικά ανοίγματα υπήρχαν αποκλειστικά στην στάθμη του ορόφου και κυρίως στην όψη της εισόδου ή των όψεων προς την θέα. Στους βοηθητικούς χώρους του ισογείου ανοίγονταν μόνο φωτιστικές θυρίδες³⁵³. Εξάιρεση αποτελούν τα ανοίγματα στο ισόγειο της νότιας πτέρυγας της μονής του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα (M.29ΠΙΝ.1^B), όπου ωστόσο υπάρχουν υπόνοιες μεταγενέστερης κατασκευής.

Για την επίτευξη οχυρωματικής μορφής ο περίβολος ενίοτε περιλάμβανε λεπτομέρειες απομίμησης μεσαιωνικών οχυρών κατασκευών, όπως ψευδοεπάλξεις και ζεματίστρες. Οι τελευταίες διαμορφώνονταν πάνω από την κύρια είσοδο, ωστόσο δεν είναι σαφές εάν είχαν αμυντική ή απλώς συμβολική λειτουργία³⁵⁴. Πέραν των παραπάνω οι εξωτερικές επιφάνειες των όγκων παρέμεναν αδιάθροωτες, χωρίς εσοχές ή προεξοχές. Δεν εντοπίστηκαν προεξέχουσες οχυρωματικές διατάξεις, εκτός της διαμόρφωσης μικρού πύργου στην βορειοανατολική γωνία του συγκροτήματος της Παναγίας Καταπολιανής (M.01Σχ.Α1)³⁵⁵. Την επίπεδη επιφάνεια των περιβόλων διασπούσαν σε ορισμένα συγκροτήματα οι προεξέχουσες αψίδες των καθολικών, καθώς και οι ποικίλες μορφές αντηρίδων, κατασκευασμένες συνήθως σε μεταγενέστερες φάσεις. Στις εισόδους δεν εμφανίζονταν οι πυργοειδείς πυλώνες ή τα κομψά πρόπυλα των μεγάλων βυζαντινών ή

³⁵² Ενδεχομένως ο ευρύς υπαίθριος χώρος στον οποίον διατάσσονταν ο ναός και το κτίριο των κελιών του Φραγκομοναστηρίου, υπήρξε αρχικά τειχισμένος, ενώ τμήμα του αρχικού περιβόλου πιθανόν αποτελεί ο διατηρούμενος σήμερα χαμηλός μανδρότοιχος. Η μονή του Αγίου Αθανασίου, το αντίστοιχο μοναστήρι των Καπουτσίνων στη Νάουσα, περικλείεται από περίβολο, ο οποίος ωστόσο δεν φαίνεται να ανήκει στην αρχική φάση του συγκροτήματος καθώς όταν αυτό λεηλατήθηκε, στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, οι επιδρομείς αναφέρεται ότι «...σκαρφάλωσαν πάνω από τους τοίχους οι οποίοι ήταν σχετικά χαμηλοί σε ορισμένα μέρη...» (Φόνσος, 2007, 447). Με περίβολο περικλειόταν επίσης το μοναστήρι των Καπουτσίνων στην Αθήνα, (Παγώνης, 1993,σχ 5.2.3.7,5.2.3.8, 5.2.3.10).

³⁵³ Ο περιορισμός της μη διάνοιξης ανοιγμάτων στην στάθμη ισογείου διώροφων ή τριώροφων κτηρίων θεωρείται ότι σχετίζεται εκτός των άλλων και με την αντοχή της κατασκευής. Παρατηρείται ακόμα και σε περιπτώσεις κατοικιών με καθεστώς οριζόντιας ιδιοκτησίας και αποτελούσε κανόνα του εθιμικού δικαίου που ίσχυσε κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας σε όλες τις Κυκλάδες (Φίλιππα-Αποστόλου,1978,16)

³⁵⁴ Αντίστοιχες λεπτομέρειες εντοπίζονται την ίδια περίοδο στα οχυρωμένα υποστατικά και στις πυργοειδείς αγροτικές επαύλεις της Νάξου και έχουν ερμηνευτεί ως προσπάθειες ανάδειξης της κοινωνικής ισχύος και της οικονομικής ευρωστίας των ιδιοκτητών τους (Κωτσάκης, 2013,278)

³⁵⁵ Αντίστοιχες διατάξεις παρατηρήθηκαν στην νοτιοδυτική γωνία του συγκροτήματος της μονής Υψηλοτέρας στις Εγγαρές (Κουρουπάκη κ.α.,1982,108,εικ.66,67) και στην αρχοντική κατοικία, γνωστή ως Πύργος του Γλέζου, παραπλεύρως της βορεινής πύλης του κάστρου της Χώρας Νάξου (Βαβατσιούλας,2009,99-110, εικ.01-01,01-14,01-26^a,01-27,01-29) .

μεταβυζαντινών μονών³⁵⁶. Η διαμόρφωση της εισόδου περιοριζόταν αποκλειστικά στο αντίστοιχο άνοιγμα, με εξαίρεση μεμονωμένα παραδείγματα όπου σχηματιζόταν υποτυπώδης πυλώνας. Πρόκειται για τα μοναστήρια του Αγίου Μηνά στο Μαράθι όπου η είσοδος διαμορφωνόταν με την προσθήκη θολωτού ημιπαιθριου χώρου εξωτερικά (M.40ΠΙΝ.3^Α), καθώς και του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα όπου ο θυραίος τοίχος της εισόδου βρισκόταν σε υποχώρηση και η εσοχή καλυπτόταν με θολωτή κατασκευή (M.29ΠΙΝ.1^Γ). Ο πυλώνας στην μονή του Αγίου Μηνά αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη, ενώ στην μονή του Αγίου Γεωργίου η διαμόρφωση της εισόδου βρίσκεται στο τμήμα του συγκροτήματος για το οποίο επίσης υπάρχουν υπόνοιες μεταγενέστερης κατασκευής.

Ο περίβολος συνήθως διαμορφωνόταν από τις εξωτερικές πλευρές των πτερύγων. Ωστόσο σε αρκετές περιπτώσεις, όπως στα μοναστήρια των Ταξιαρχών και του Αγίου Ιωάννη στον Κουνάδο, στο Ταξιαρχάκι της Παροικιάς και πιθανόν της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια Λευκών, αποτελούσε ανεξάρτητη κατασκευή η οποία περιέβαλε τμήματα των πτερύγων ή του ναού. Ενίοτε στην συναρμογή του με τους κάθετους τοίχους δεν υφίστατο διαπλοκή των λίθων, όπως στην περίπτωση του συγκροτήματος του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου του Γυαλιστή, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στο συγκρότημα της μονής του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα, η λεπτομέρεια αυτή ενδεχομένως σχετιζόταν με την λειτουργία του περιβόλου και ως αναλληματικού τοίχου κατά την διάρκεια της οικοδόμησης και των εκτελούμενων εκσκαφών. Οι παραπάνω λεπτομέρειες των διαφορετικών φάσεων κατασκευής του καθολικού, των πτερύγων και των επιμέρους τμημάτων του περιβόλου, είναι δύσκολο πλέον να αναγνωριστούν και να ερμηνευθούν λόγω των μεταγενέστερων επεμβάσεων και των νεότερων στρώσεων ασβεστωμάτων και επιχρισμάτων.

ΑΥΛΗ

Στην πλειονότητα των παριανών συγκροτημάτων η εσωτερική αυλή ορίζεται και περιβάλλεται από πτέρυγες. Ενίοτε ορισμένα τμήματά της, όπως στα μοναστήρια της Παναγίας Κοντιανής (M.24ΠΙΝ.1^Ε) και του Αγίου Παντελεήμονος στον Πρόδρομο (M.22ΠΙΝ.2^Α), του Αγίου Αθανασίου στη Νάουσα, στο Ταξιαρχάκι στην Παροικιά (M.06ΠΙΝ.1^Δ), και στην μονή Παναγίας στην Ανερατζά (M.34Σχ.Α1), προεκτείνονται έως τον περίβολο, ωστόσο στις θέσεις αυτές πιθανόν αρχικά βρισκόνταν κατεστραμμένα πλέον κτίσματα.

Το σχήμα της αυλής ήταν συνήθως απλό. Η ενσωμάτωση του καθολικού σε μία από τις πτέρυγες και η μη πανταχόθεν ελεύθερη διάταξή του είχε ως αποτέλεσμα την μη διάσπασή της σε επιμέρους τμήματα και την ενιαία, σαφώς ορισμένη μορφή της. Καθώς συνδεόταν με τις εισόδους του καθολικού καταλάμβανε συνήθως την περιοχή δυτικά και νότια από αυτό. Σε μία περίπτωση, στο συγκρότημα της μονής του Αγίου Μηνά στο Μαράθι (ΤΥΠ.Σχ.2,6), διαμορφώνονταν δύο διακριτές αυλές σχετιζόμενες με τις αντίστοιχες, δύο εισόδους του ναού.

Το μέγεθος της ήταν συνήθως μικρό σε σχέση με το σύνολο των κλειστών και ημιπαιθριων χώρων και η μεταξύ τους αναλογία κυμαινόταν από 1/4 έως και 1/6 (ΠΙΝ 2). Ενίοτε η επιφάνειά της δεν ξεπερνούσε τα 30μ² επιτυγχάνοντας την ελάχιστη δυνατή διαφοροποίηση του συνόλου από την συμπαγή μορφή. Κύρια χρήση της ήταν η διανομή των κινήσεων, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις λειτουργούσε και ως νάρθηκας του καθολικού. Επίσης εξυπηρετούσε χρήσεις συνδεδεμένες με την ύδρευση του συγκροτήματος και τις κατασκευές δεξαμενών, πηγαδιών, κρηνών, κτιστών σκαφών και πλυσταριών τις

³⁵⁶ Ορλάνδος,1958,17-26, Popovic,1997,9-11.

οποίες περιλάμβανε³⁵⁷. Σε μία μόνο περίπτωση, στην αυλή της μονής Παντοκράτορος στα Μάρμαρα, εντοπίστηκε υπαίθριο πατητήρι (ληνός), πιθανόν διαμορφωμένο σε μεταγενέστερη φάση(M.20ΠΙΝ.2^{B,Γ}),. Είχε την μορφή μεσαίου ύψους δεξαμενής με στόμιο στο μέσον της μεγάλης πλευράς από όπου ο μούστος έρεε σε ορθογωνικό υπολήνιο και το σύνολο συμπληρωνόταν με κτιστό πεζούλι.

Το μικρό μέγεθος συνέβαλε στην ενιαία ανάπτυξη της σε μία στάθμη, χωρίς μεγάλες υψομετρικές διαφορές και αντίστοιχες διαμορφώσεις, με εξαίρεση περιπτώσεις μεγάλων συγκροτημάτων σε ιδιαίτερα επικλινή εδάφη. Οι περιβάλλουσες πτέρυγες εμπόδιζαν την οπτική επικοινωνία της με τον εξωτερικό χώρο και την θέα προς τις ακτές.

Σε αρκετές περιπτώσεις σε επιμέρους τμήματα ή σε όλη την περίμετρο, παρεμβαλλόταν ισόγεια ημιυπαίθρια ζώνη των περυγών, στηριζόμενη είτε σε μεμονωμένα μεγάλα τόξα, όπως στα μοναστήρια της Αγίας Κυριακής (M.36ΠΙΝ.3^{A,Γ,Ε}), του Αγίου Μηνά(M.40ΠΙΝ.3^{B,Γ,ΣΤ}) και του Παντοκράτορα (M.20ΠΙΝ.2^{ΣΤ}), είτε σε τοξοστοιχίες, όπως στα μοναστήρια της Λογγοβάρδας, του Αγίου Ιωάννη του Καπαρού (M.37ΠΙΝ.2^Δ), του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα (M.29ΠΙΝ.3^{B,Γ}), και της Αγίας Μονής(M.27ΠΙΝ.3^Α). Πάνω από αυτήν διαμορφώνονταν στον όροφο ανοικτοί διάδρομοι ή βεράντες για την επικοινωνία των αντίστοιχων χώρων, οι οποίες παρείχαν συχνά την δυνατότητα οπτικής επαφής με τον περίγυρο και την ακτή. Οι παραπάνω βεράντες άλλοτε ήταν ασκεπείς, διευρύνοντας τον εσωτερικό υπαίθριο χώρο και άλλοτε στεγάζονταν, εντείνοντας την αίσθηση στενότητας της αυλής. Οι στεγασμένες βεράντες ήταν γενικά σπάνιο στοιχείο στην απλή και λιτή οικοδομική παράδοση του νησιού³⁵⁸ και σχετίζονταν με την εξελιγμένη μορφή της «αστικού τύπου» κατοικίας κυρίως στην Παροικία³⁵⁹ και λιγότερο στους οικισμούς της Μάρπησας³⁶⁰, των Μαρμάρων³⁶¹ και των Λευκών³⁶². Στα παριανά μοναστήρια, ήταν είτε μικρού πλάτους, όπως στην μονή του Αγίου Παντελεήμονα (M.23ΠΙΝ.3^Α), όπου εξυπηρετούσαν αποκλειστικά την κίνηση και την επικοινωνία μεταξύ των χώρων, είτε ευρύχωρες, όπως στις μονές του Αγίου Ανδρέα (M.13ΠΙΝ.6^{B,Γ,Δ}) και του Αγίου Μηνά (M.40ΠΙΝ.3^Δ). Το εύρος των τελευταίων συνέβαλε στην δυνατότητα φιλοξενίας πλήθους λειτουργιών, ενώ στο μοναστήρι του Αγίου Μηνά οι όψεις τους ήταν επιμελημένες και διαρθρωμένες με κιονοστήρικτες τοξοστοιχίες. Για ορισμένες δημιουργούνται υπόνοιες μεταγενέστερης διαμόρφωσης και πιθανόν διεύρυνσής τους, σε συνδυασμό με την μετατροπή του συγκροτήματος σε οικογενειακή κατοικία. Πέραν των παραπάνω, τα συνήθως μικρά μεγέθη των εσωτερικών αυλών δεν επέτρεπαν την ύπαρξη των γνωστών, από τις δυτικές κυρίως μονές, διατάξεων περιστυλίου με μεγάλου μήκους τοξοστοιχίες και διαμόρφώσεις εσωτερικού κήπου. Εξαίρεση αποτελεί το συγκρότημα της Καταπολιανής (M.01ΠΙΝ.4) για το οποίο ωστόσο υπάρχουν ενδείξεις κατασκευής στην περίοδο της Λατινοκρατίας.

³⁵⁷ Ενδεικτικά αναφέρονται τα εντειχισμένα κεραμικά αγγεία-κρήνες στην μονή Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα, συνδυαζόμενα με μικρές ή μεγαλύτερες λαξευμένες ή κτιστές γούρνες και πλυσταριά, η χαμηλή κτιστή σκάφη - πλυσταριό στον κήπο του Φραγκομονάστηρου, οι κρήνες και οι αντίστοιχες γούρνες στα μοναστήρια της Αγίας Κυριακής και του Αγίου Μηνά, οι λαξευμένες γούρνες και η υποτυπώδης κρήνη στο διαβατικό της εισόδου της μονής του Αγίου Ανδρέα και η εντοιχισμένη κρήνη με την μπαρόκ πρόσοψη στο μοναστήρι των Αγίων Αναργύρων.

³⁵⁸ Φίλιππα-Αποστόλου,1982,132.

³⁵⁹ Φίλιππα-Αποστόλου,1982,135,εικ.35.

³⁶⁰ Φίλιππα-Αποστόλου,134,εικ.32.

³⁶¹ Ενδεικτικό παράδειγμα το αναφερόμενο ως το σπίτι του Λυκούργου Σάμιου, Καραθανάσης,1981,97,εικ.8

³⁶² Ενδεικτικό παράδειγμα το αναφερόμενο ως το σπίτι του Δημήτρη Αιγινίτη, Καραθανάσης,1981,99,εικ.14).

Σε επαφή με τις όψεις προς την αυλή διατάσσονταν εξωτερικά κτιστά κλιμακοστάσια για την άνοδο στον όροφο. Στα μεγάλα συγκροτήματα, όπως της μονής του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα (M.29Σχ.Α1), υπήρχαν περισσότερα του ενός, διαμορφωμένα σε κομβικές θέσεις σχηματίζοντας επιμέρους ενότητες χώρων. Όπου το μέγεθος αυλής ήταν περιορισμένο, όπως στην μονή της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια Λευκών (M.236ΠΙΝ.3^{2Τ}), το μοναδικό κλιμακοστάσιο, σε συνδυασμό με τις κατά διαστήματα μικρές αλλαγές επιπέδων, οδηγούσε μέσω μίας συνεχούς πορείας ανόδου στο σύνολο των χώρων του ορόφου. Ορισμένα κλιμακοστάσια εντάσσονταν στην ενδιάμεση ημιυπαίθρια ζώνη μεταξύ της αυλής και των κλειστών χώρων των πτερυγών και περιβάλλονταν από ψηλό τοίχο με διαμόρφωση ανοίγματος πρόσβασης. Ανάλογες διατάξεις συναντώνται και στις εξελιγμένες κατοικίες των κεντρικών εμπορικών δρόμων των οικισμών της Παροικιάς³⁶³ και του Κεφάλου³⁶⁴. Στις κατοικίες αυτές της μεσαίας τάξης, καθώς και στα αρχοντικά, η παραπάνω επιμελημένη διαμόρφωση κλιμακοστασίου σε συνδυασμό με τον στεγασμένο εξώστη του ορόφου θεωρείται ότι λειτουργούσε ως σύμβολο ανώτερης κοινωνικής υπόστασης³⁶⁵. Η συγκεκριμένη σύνθεση στα μοναστήρια ενίσχυε τον διαχωρισμό των, ούτως ή άλλως, λειτουργικά και μορφολογικά διαφοροποιημένων περιοχών του ισογείου και του ορόφου σε δύο διακριτές ζώνες, αγροτικού και αστικού χαρακτήρα αντίστοιχα. Επίσης εξασφάλιζε απομόνωση και ιδιωτικότητα στους χώρους του ορόφου, ενώ διαφύλαττε την, χωρίς όχληση των ενοίκων, δυνατότητα επίσκεψης του καθολικού από περαστικούς προσκυνητές. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι διαμορφώσεις κλιμακοστασίων στο συγκρότημα της Αγίας Μονής, καθώς και των μονών της Αγίας Κυριακής και του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στις Λεύκες (M.39ΠΙΝ.3^Ε), για τα οποία υπάρχουν ενδείξεις μεταγενέστερης διαμόρφωσης, ενώ μέσω ανοίγματος πρόσβασης διαχωρίζεται από την αυλή και το ιδιαίτερης κατασκευής κλιμακοστάσιο προς την βόρεια πτέρυγα της μονής του Αγίου Αντρέα στα Πρωτόρια (M.13ΠΙΝ.6^Α). Παρεμφερής είναι επίσης η διάταξη του, μεταγενέστερα διαμορφωμένου, κλιμακοστασίου προς τον όροφο του συγκροτήματος της Παναγίας Καταπολιανής.

Παρά τα περιορισμένα μεγέθη, την λιτή επεξεργασία και τις ελάχιστες φυτεύσεις, τα διάφορα χαρακτηριστικά και στοιχεία των αυλών, όπως οι ημιυπαίθριοι χώροι, οι τοξωτές διαμορφώσεις, οι λεπτομέρειες αγροτικής ή αστικής νησιωτικής αρχιτεκτονικής και η ποικιλία στην διάπλαση των όγκων, εμπλουτίζουν το εσωτερικό των συγκροτημάτων αντισταθμίζοντας και εξισορροπώντας την βαριά και αδιάθρονη μορφή των εξωτερικών όψεων.

ΠΤΕΡΥΓΕΣ

Οι πτέρυγες, ισογείου και ορόφου, παρουσιάζουν περιφερειακή γραμμική ανάπτυξη γύρω από την αυλή. Οι επιμέρους χώροι διατάσσονταν σε συνεχή παράθεση και στην πλειονότητά τους είχαν ανεξάρτητη εξωτερική πρόσβαση από την αυλή, την ενδιάμεση ημιυπαίθρια ζώνη ή τον ανοικτό διάδρομο του ορόφου. Τα χαρακτηριστικά τους υποδεικνύουν την στέγαση αγροτικών και αποθηκευτικών χρήσεων στο ισόγειο και ενδιαίτησης στον όροφο. Ο ιδιωτικός χαρακτήρας και το μικρό μέγεθος των συγκροτημάτων είχε ως αποτέλεσμα την έλλειψη χώρων ειδικών χρήσεων με αντίστοιχο εξοπλισμό, σε αντίθεση με μεγαλύτερα παραδείγματα, όπως αυτά του Αγίου Όρους. Σε κάθε περίπτωση η παρατηρούμενη απουσία εξειδικευμένων στοιχείων και διαμορφώσεων, καθώς και η

³⁶³ Φίλιππα-Αποστόλου, 1982, 131, εικ. 30.

³⁶⁴ Φίλιππα-Αποστόλου, 1982, 134, εικ. 32.

³⁶⁵ Φίλιππα-Αποστόλου, 1982, 132.

μεταγενέστερη αλλοίωση ορισμένων από αυτά, δυσχεραίνουν την αναγνώριση αρκετών από τις επιμέρους λειτουργίες.

Πτέρυγες ισογείου

Οι ισόγειοι χώροι των συγκροτημάτων είχαν στοιχειώδη επεξεργασία και συχνά ήταν περίπου ομοιότυποι με αυτούς του ορόφου. Ο σχεδιασμός τους ενίοτε επιβλήθηκε από τους τελευταίους και δεν συνδεόταν με τυχόν ειδικές λειτουργικές απαιτήσεις. Σε αρκετές περιπτώσεις είχαν μεγάλο μέγεθος και αποτελούνταν από επιμέρους μικρότερους χώρους, ενοποιημένους μέσω παράλληλων ή διασταυρούμενων τόξων (βόλτων). Χαρακτηριστικές περιπτώσεις εντοπίζονται στα ισόγεια των μοναστηριών του Αγίου Μηνά (M.40ΠΙΝ.7^A), του Αγίου Ιωάννη του Γυαλιστή (M.39ΠΙΝ.6^Γ), της Αγίας Κυριακής (M.36ΠΙΝ.6^B), του Αγίου Χαράλαμπος (M.35ΠΙΝ.5), του Αγίου Ιωάννη του Καπαρού (M.37ΠΙΝ.5^B), του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα και των Ταξιαρχών στον λόφο του Κουνάδου (M.09ΠΙΝ.6^E). Η παραπάνω εφαρμογή ενδιαμέσου μεγάλου τόξου ως φέροντος στοιχείου για την διεύρυνση και ενοποίηση εσωτερικών χώρων, αποτελεί τυπικό και σύνηθες στοιχείο της τοπικής³⁶⁶ και της ευρύτερης αιγαιοπελαγίτικης οικοδομικής παράδοσης³⁶⁷. Ενίοτε ο τοίχος προς την αυλή περιλάμβανε μεγάλα τοξωτά ανοίγματα τα οποία είτε παρέμεναν ανοικτά, είτε σφραγίζονταν με τοίχο πλήρωσης και διαμόρφωση μικρότερου ανοίγματος, όπως στο συγκρότημα του Αγίου Ιωάννη του Γυαλιστή. Εκτός του παραπάνω ανοίγματος της εισόδου, το οποίο συχνά δεν διέθετε κούφωμα, δεν υπήρχαν άλλα με εξαίρεση μικρές φωτιστικές θυρίδες σε περιορισμένες θέσεις των εξωτερικών πλευρών. Εσωτερικά οι τοίχοι ήταν συνήθως ανεπίχριστοι, ενώ το δάπεδο παρέμενε αδιαμόρφωτο με φυσικό χώμα και βραχώδη εξάρματα. Το μεσοπάτωμα αποτελείτο από ξύλινες δοκούς, ενώ σε ελάχιστα συγκροτήματα, όπως της μονής της Αγίας Κυριακής (M.36ΠΙΝ.6^Γ), του Αγίου Ιωάννη του Γυαλιστή (M.39ΠΙΝ.7^{E,ΣΤ}), του Αγίου Μηνά (M.40ΠΙΝ.7^{E,ΣΤ}) και του Αγίου Ιωάννη στον λόφο του Κουνάδου (M.10ΠΙΝ.3^Θ), μεμονωμένοι χώροι του ισογείου, καλύπτονταν με κυλινδρικό θόλο πάνω από τον οποίο διαμορφωνόταν το δάπεδο του ορόφου. Δεν παρατηρήθηκε συσχετισμός της παραπάνω μορφής με τις ποικίλες χρήσεις των αντίστοιχων χώρων.

Το διαβατικό αποτελεί ημιυπαίθριο τμήμα των πτερύγων του ισογείου το οποίο διαμόρφωνε την περιοχή της εισόδου του συγκροτήματος και οδηγούσε στην αυλή μέσω μεγάλου τόξου. Σε αρκετές περιπτώσεις συνδεόταν με τους χώρους εκατέρωθεν των πλάγιων πλευρών, οι οποίοι δεν είναι γνωστό εάν σχετίζονταν με την υποδοχή των προσκυνητών³⁶⁸ ενώ σήμερα έχουν στην πλειονότητά τους αποθηκευτική χρήση. Το διαβατικό καλυπτόταν από το αντίστοιχο μεσοπάτωμα και σε λίγες περιπτώσεις, όπως του συγκροτήματος της μονής του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα και της μονής του Αγίου Ιωάννη του Γυαλιστή στο Απάτι (M.39ΠΙΝ.3^B), στεγαζόταν με ημικυλινδική καμάρα.

Αποθήκες και βοηθητικές λειτουργίες σχετιζόμενες με αγροτικές δραστηριότητες καταλάμβαναν την πλειονότητα των χώρων του ισογείου, όπως καταδεικνύουν τα ελάχιστα

³⁶⁶ Καραθανάσης, 1981, 99, εικ.11,18,19.

³⁶⁷ Βασιλειάδης, 1955, 60-64, Ραπας,1957,75,fig.38-43, Φίλιππα-Αποστόλου, 1982,129, Παπαϊωάννου, 2008,12.

³⁶⁸ Σε αρκετά συγκροτήματα του ανατολικού μοναχισμού δίπλα ή πάνω από το διαβατικό βρισκόταν το *πορταρίκι*, το οποίο στέγαζε τον επιφορτισμένο με τον έλεγχο της εισόδου μοναχό, γνωστό ως *πορτάρη*. Ενδεικτικά παραδείγματα εντοπίζονται στα μοναστήρια του Ζαγορίου (Τσέφος,2001,221). Η παραπάνω εξειδικευμένη λειτουργία πιθανόν υπήρξε υπερβολική για την περιορισμένη κλίμακα της πλειονότητας των παριανών παραδειγμάτων. Οι χώροι της εισόδου των μοναστηριών της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου ενίοτε ήταν αγιογραφημένοι και συνδυάζονταν με αντίστοιχο παρεκκλήσιο (Ρορονίς,1997,8). Τα στοιχεία αυτά, εντοπισμένα στα μεγάλα και πλούσια παραδείγματα της πρωτεύουσας και της ευρύτερης περιοχής, προφανώς απουσιάζουν από τα αγροτικού χαρακτήρα συγκροτήματα του νησιού.

ή ανύπαρκτα ανοίγματα, η απουσία διαμόρφωσης και κάλυψης των εσωτερικών επιφανειών και το χαμηλό ύψος τους. Οι παραπάνω χώροι χρησιμοποιούνταν κυρίως ως *σοδιαστικά* για την αποθήκευση των ποικίλων αγροτικών προϊόντων και καρπών, συνήθως των δημητριακών. Εσωτερικά δεν διαπιστώθηκαν ειδικές λειτουργικές διαμορφώσεις και εξοπλισμός, πέραν ελάχιστων περιπτώσεων κατασκευής *ρογών*³⁶⁹. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σειρά θολωτών αποθηκευτικών χώρων με διαμόρφωση *ρογού*, η οποία εφάπτεται στην ανατολική πλευρά του καθολικού της μονής του Αγίου Μηνά (M.40ΠΙΝ.7^F). Αποτελεί, ως προς την μορφή και την θέση, μοναδικό παράδειγμα αντίστοιχο της ζώνης αποθηκευτικών χώρων η οποία παρατηρείται σε ορισμένα μεγάλα μοναστήρια της μεσοβυζαντινής περιόδου³⁷⁰ και πιθανόν ανήκει στις αρχικές φάσεις του συγκροτήματος. Στο συγκεκριμένο συγκρότημα εντοπίστηκαν επίσης ρογοί στην νοτιοανατολική και στην ανατολική πτέρυγα. Μοναδική περίπτωση αποτελεί το στεγασμένο πατητήρι (ληνός) στο ισόγειο της βόρειας πτέρυγας της μονής του Αγίου Γεωργίου της Λαγκάδας (M.29ΠΙΝ.6^A), όπου μέχρι πρόσφατα διατηρούνταν ξύλινα βαρέλια κρασιού. Δεν παρατηρήθηκε αντίστοιχη σε εσωτερικό χώρο άλλου συγκροτήματος³⁷¹ και πιθανόν αποτελεί τμήμα μεταγενέστερων επεμβάσεων κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Βρίσκεται στο βάθος ορθογώνιου χώρου από τον οποίο διαχωρίζεται με τοίχο διαμορφωμένο με ευρύ τοξωτό άνοιγμα. Η δεξαμενή διέθετε επικλινές δάπεδο, επιχρισμένο με πατητό στεγανό κονίαμα, ώστε ο μούστος να απορρέει από ειδικά διαμορφωμένο στόμιο σε κτιστό ορθογωνικό υπολήνιο στο βόρειο άκρο της όψης.

Οι φούρνοι αποτελούσαν σημαντικό στοιχείο του λειτουργικού εξοπλισμού των μεγάλων συγκροτημάτων αλλά και των μικρών μονυδρίων. Δεν υπήρξαν συνήθεις κατασκευές των αγροτικών κατοικιών της υπαίθρου καθώς φαίνεται ότι αντιστοιχούσαν σε έναν πιο εξελιγμένο τρόπο ζωής³⁷². Βρίσκονταν πάντα στην κάτω στάθμη, άλλοτε εντός και άλλοτε εκτός του περιβόλου, ενώ παρουσίαζαν ποικιλία μεγεθών. Οι μεγαλύτεροι από όσους βρίσκονταν στο εσωτερικό του συγκροτήματος, όπως των μοναστηριών του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα (M.29ΠΙΝ.6^B), του Αγίου Χαραλάμπους (M.35ΠΙΝ.5^A), του Χριστού στο Δάσος και πιθανόν του Αγίου Ιωάννη στα Κραύγα (M.14ΠΙΝ.2^Γ), εντάσσονταν σε χώρο του ισογείου των πτερυγών, σε μικρή απόσταση από την είσοδο και το διαβατικό και συνδέονταν με

³⁶⁹ Πρόκειται για κτιστές ή ξύλινες κατασκευές αποθήκευσης καρπών, κυρίως δημητριακών (Μαραγκού, 1999,42). Σύμφωνα με τα τυπικά μοναστηριών των βυζαντινών χρόνων τα δοχεία ή οι διαμορφώσεις αποθήκευσης καρπών και γεννημάτων ονομάζονταν *ωρεία* και ο υπεύθυνος για αυτά μοναχός *ωρειάριος* (Ορλάνδος,1958,75). Σε παραφθορά του όρου οφείλεται και ο παραδοσιακός όρος *ρείο* ο οποίος χρησιμοποιείται για την παραπάνω κατασκευή στην Αμοργό (Georgalli, 1996,173).

³⁷⁰ Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν οι αποθηκευτικοί χώροι στην ανατολική και βόρεια πλευρά του περιβόλου της μονής του Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα (Μπούρας,1994,200) και στην βόρεια πλευρά της μονής του Οσίου Λουκά του Στειριώτου, στην Βοιωτία (Μπούρας, 2015,17, εικ. 2).

³⁷¹ Στεγασμένα πατητήρια στο εσωτερικό της κατοικίας ή ενός βοηθητικού προσκτίσματος εντοπίζονται συχνά στην παραδοσιακή κατοικία της Πελοποννήσου(Μαμαλούκος, 2005,259-261), της Αττικής (Κρεμέζη, 1986,49) και της Κρήτης (Βασιλειάδης,1983,σχ.165,170,213,225,232247). Στην Τήνο τα πατητήρια βρίσκονταν κοντά στις αγροτικές κατοικίες αλλά όχι σε άμεση σχέση με την αυλή τους, ενώ στεγάζονται και στην στάθμη του ισογείου των αγροτικών ή και των αστικών κατοικιών σε συνδυασμό με άλλους βοηθητικούς χώρους (Καραλή,2002,283-285, σημ.17,18). Σε βοηθητικά κτίσματα των αγροτικών κατοικιών στεγάζονταν συχνά και τα πατητήρια στην Τζιά (Κλουτσινιώτη κ.α., 1982, 267).

³⁷² Καραλή,2002,287, όπου αναφέρεται ότι σε ορισμένα νησιά, όπως η Τήνος, αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες. Αντιθέτως στην Αμοργό των μέσων του 17^{ου} αιώνα ανήκαν στον απαραίτητο εξοπλισμό της κατοικίας, ιδιαίτερα του οικισμού της Χώρας (Georgalli, 1996,185)

συναφείς δραστηριότητες και λειτουργικές διαμορφώσεις³⁷³. Εντυπωσιακό παράδειγμα αποτελεί ο φούρνος της μονής του Αγίου Ιωάννη του Καπαρού (M.37ΠΙΝ.5^Α), ο οποίος συνδυαζόταν με διαμόρφωση παροστιάς, και συνδεόταν μέσω τόξου με το συνεχόμενο ευρύχωρο διαβατικό της εισόδου³⁷⁴, ενώ τον χώρο κάλυπτε θολωτή κατασκευή. Οι μικρότεροι φούρνοι στα μοναστήρια των Αγίων Αναργύρων (M.05ΠΙΝ.2^Η), της Μεταμορφώσεως στις Κουκουμαυλιές (M.33ΠΙΝ.2^Ζ) και της Αγίας Κυριακής (M.36ΠΙΝ.6^Δ), σχετιζόνταν κυρίως με την αυλή ή την ημιυπαίθρια ενδιάμεση ζώνη, ενώ ιδιαίτερη κατασκευή παρουσίαζε ο μικρός φούρνος του Φραγκομονάστηρου (M.02ΠΙΝ.5^Γ), στον ισόγειο χώρο του μαγειρείου.

Κατασκευές εστιών καταλάμβαναν τις γωνίες ορισμένων ισόγειων κλειστών χώρων, όπως στα μοναστήρια του Αγίου Ιωάννη του Γυαλιστή (M.39ΠΙΝ.7^Δ) και του Αγίου Μηνά (M.40ΠΙΝ.7^Δ), ή ημιυπαίθριων όπως στην μονή του Αγίου Ανδρέα (M.13ΠΙΝ.6^{Δ,Ε}). Εξασφάλιζαν την θέρμανση του χώρου και ταυτόχρονα λειτουργούσαν ως βοηθητικά ή δευτερεύοντα μαγειρεία, ενδεχομένως στο πλαίσιο του ιδιόρρυθμου καθεστώ του μοναστηριού. Το μέγεθος της μεγάλης εστίας στο ισόγειο του συγκροτήματος του Αγίου Χαραλάμπους καταδεικνύει ότι σχετίζεται με την εστίαση μεγάλης αδελφότητας ή ομάδας εργαζομένων και πιθανόν αποτελεί τμήμα μεταγενέστερων μετατροπών, ενώ προσθήκη φαίνεται ότι αποτελεί η μικρών διαστάσεων διαμόρφωση εστίας στην στάθμη ισόγειου του συγκροτήματος της μονής Παντοκράτορος στα Μάρμαρα.

Οστεοφυλάκιο στο εσωτερικό του συγκροτήματος εντοπίστηκε μόνο στην περίπτωση της μονής του Αγίου Μηνά (M.40ΠΙΝ.7^{ΣΤ}). Διέθετε πλευρικές κόγχες και καταλάμβανε ισόγειο θολωτό χώρο της ανατολικής πτέρυγας.

Αποχωρητήρια εμφανίζονται σε ελάχιστες περιπτώσεις συγκροτημάτων, όπως στο ισόγειο της μονής του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα³⁷⁵. Είχε υποτυπώδη κτιστή διαμόρφωση και καταλάμβανε την χαμηλότερη υψομετρικά θέση στην νοτιοανατολική γωνία. Την οριζόντια επιφάνεια κάλυπταν σχιστόπλακες τοποθετημένες έτσι ώστε να σχηματίζεται σχισμή στο μέσον, ενώ τα λύματα συγκεντρώνονταν σε μικρό βόθρο χαμηλότερα³⁷⁶.

Στην στάθμη ισόγειου δεν εντοπίστηκαν κελιά, κοιτώνες ή άλλοι χώροι διαμονής. Εξαιρέση αποτελούν η νότια πτέρυγα του συγκροτήματος του Αγίου Γεωργίου (M.29Σχ.Α1) και η δυτική της μονής των Αγίων Αναργύρων (M.05Σχ.Α1), οι οποίες ενδεχομένως αποτελούν μεταγενέστερη κατασκευή, καθώς και το κτίριο του Φραγκομονάστηρου των Καπουτσίνων μοναχών, σε σχέση με το οποίο παρατηρούνται συνολικά σημαντικές διαφορές ως προς την αντίληψη του εσωτερικού χώρου.

Πτέρυγες ορόφου

Οι χώροι του ορόφου φιλοξενούσαν κυρίως χρήσεις διαμονής, εστίασης και υποδοχής. Στο εσωτερικό τους παρατηρείται έλλειψη ιδιαίτερης επεξεργασίας και απουσία

³⁷³ Παρόμοια δωμάτια φούρνου καταγράφονται σε αγροτικές κατοικίες της Τζιάς και αναφέρεται ότι λειτουργούσαν και ως τυροκομεία, καπνιστήρια και πλυσταριά (Κλουτσινιώτη κ.α., 266-267, εικ.35)

³⁷⁴ Παραδείγματα γειννιάσης του φούρνου με τον χώρο της εισόδου εντοπίζονται και στα μοναστήρια της Κύπρου. Στην Κύπρο η παραπάνω σχέση αποτελεί χαρακτηριστικό της τοπικής αρχιτεκτονικής παράδοσης και παρατηρείται και στην διαμόρφωση των εισόδων των λαϊκών κατοικιών (Χρυσόχοι, 2003, 261). Η χωροθέτηση των φούρνων παράπλευρα της εισόδου υπήρξε συνήθης και στις Κυκλάδες (Paras, 129, fig.96). Σε κάθε περίπτωση η επιλογή της θέσης φαίνεται ότι σχετίζεται με την μεταφορά και την αποθήκευση των καύσιμων ξύλων.

³⁷⁵ Στο ίδιο συγκρότημα βρίσκεται αντίστοιχος χώρος στο ανατολικό άκρο του ορόφου της βόρειας πτέρυγας ο οποίος ωστόσο αποτελεί μεταγενέστερη επέμβαση.

³⁷⁶ Παρόμοιες διαμορφώσεις έχουν εντοπιστεί σε λιγοστά παραδείγματα αγροτικών κατοικιών της Τήνου, καθώς και της Σαντορίνης και της Αττικής (Καραλή, 295, σημ.66,67).

αρχιτεκτονικών στοιχείων ή εξοπλισμού σχετιζόμενων με ειδικές απαιτήσεις. Τα παραπάνω καταδεικνύουν την στοιχειώδη λειτουργία τους και την εξυπηρέτηση των ποικίλων δραστηριοτήτων και εργασιών του μοναστηριού κυρίως σε υπαίθριες ή ημιυπαίθριες διαμορφώσεις και κατασκευές. Οι εσωτερικοί χώροι είχαν στην πλειονότητά τους απλό ορθογώνιο σχήμα ενώ ορισμένοι διευρύνονταν με μεγάλο εσωτερικό τόξο. Σπάνια επικοινωνούσαν εσωτερικά και η πρόσβαση σε αυτούς γινόταν από τα εξωτερικά κτιστά κλιμακοστάσια και τις ασκεπείς ή στεγασμένες βεράντες του ορόφου. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί το κτίριο του Φραγκομονάστηρου όπου η κατακόρυφη επικοινωνία ισογείου και ορόφου γινόταν μέσω εσωτερικού κλιμακοστασίου και η πρόσβαση στους επιμέρους χώρους μέσω κεντρικού εσωτερικού διαδρόμου σε κάθε στάθμη (M.02ΠΙΝ.4^Α). Ο τελευταίος αποτελούσε το κέντρο διανομής της κίνησης λειτουργώντας όπως η εσωτερική αυλή στα υπόλοιπα συγκροτήματα. Η παραπάνω διαφοροποίηση ως προς την διάταξη των εσωτερικών χώρων δεν είναι σαφές εάν σχετίζεται αποκλειστικά με τους κανόνες του τάγματος και την βορειοευρωπαϊκή καταγωγή των μοναχών, ή αντανακλά τις νέες αντιλήψεις οι οποίες σταδιακά επικρατούν από το τέλος του 17^{ου} αιώνα³⁷⁷ και επηρεάζουν την εξέλιξη των αστικών κατοικιών των μεγάλων οικισμών, κυρίως της Παροικιάς.

Οι χώροι του ορόφου ήταν εσωτερικά επιχρισμένοι. Δεν εντοπίστηκαν ίχνη χρωματισμού με εξαίρεση αυτούς στον όροφο του Φραγκομονάστηρου. Διέθεταν μικρά ανοίγματα στις εξωτερικές όψεις και προς το εσωτερικό του συγκροτήματος. Ο περιορισμός του μεγέθους, πέρα από την προστασία έναντι των καιρικών συνθηκών, σχετιζόταν και με την έλλειψη υαλοπινάκων, ενώ τα μεγαλύτερα ανοίγματα, όπως στο κτήριο του Φραγκομονάστηρου, δημιουργούν υπόνοιες μεταγενέστερης αναδιαμόρφωσης. Η έλλειψη φυσικού φωτισμού ενίοτε αναπληρωνόταν από τεχνητό, όπως καταδεικνύει η ύπαρξη, σε εσωτερικούς αλλά και εξωτερικούς χώρους, ημικυκλικών κογχών οι οποίες χρησίμευαν ως λυχνοστάτες.

Τα κελιά καταλάμβαναν περιορισμένο τμήμα της συνολικής επιφάνειας καθώς στα μοναστήρια εγκαταβιούσαν κυρίως μικρές αδελφότητες. Συνήθως ήταν ευρύχωρα και πιθανόν ορισμένα λειτουργούσαν ως ανεξάρτητες κατοικίες στο πλαίσιο του ιδιόρρυθμου καθεστώτος της μονής. Διέθεταν τουλάχιστον ένα παράθυρο στην εξωτερική πλευρά και σε ελάχιστες επιμελημένες περιπτώσεις διαμορφωνόταν σε μία από τις γωνίες τους μικρή εστία. Πέραν των παραπάνω δεν παρουσίαζαν μεταξύ τους ομοιότητες ως προς τον τύπο, το μέγεθος, το σχήμα και την εσωτερική διαμόρφωση, ενώ η συνήθης σε μεγαλύτερα μοναστήρια παράθεση ομοιότυπων κελιών σε σειρά γενικά απουσιάζει. Εξαίρεση αποτελούν ορισμένα συγκροτήματα, όπως των μοναστηριών του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα (M.29Σχ.Α2), και εν μέρει του Αγίου Αντωνίου (M.19Σχ.Α2), του Αγίου Ανδρέα (M.13Σχ.Α1) και των Αγίων Αναργύρων (M.05Σχ.Α1), στα οποία ωστόσο η εμφανιζόμενη συστοιχία κελιών αποτελεί πιθανόν μεταγενέστερη επέμβαση. Σε λίγες περιπτώσεις, κοντά στο καθολικό, ή πάνω από το διαβατικό και την είσοδο του συγκροτήματος, διατασσόταν μεγάλος χώρος, με ανεξάρτητη είσοδο, ή σύμπλεγμα μικρότερων χώρων με εσωτερική επικοινωνία. Οι χώροι αυτοί συχνά διέθεταν μικρή εστία και ανοίγματα σε επιλεγμένες θέσεις για την επόπτευση της ευρύτερης περιοχής εκτός του περιβάλλοντος, της κύριας εισόδου, καθώς και της εσωτερικής αυλής του συγκροτήματος. Η επίκαιρη θέση και η παρατηρούμενη πρόθεση επιμέλειας και επεξεργασίας αποτελεί ένδειξη για την χρήση των

³⁷⁷ Είναι χαρακτηριστικό το ειρωνικό σχόλιο του περιηγητή Tournefort (2003,236) στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, σχετικά με την απουσία εσωτερικών κλιμακοστασίων τα οποία περιγράφει ως «...επίτευγμα που ξεπερνά την ικανότητα των αρχιτεκτόνων τους...» καταδεικνύοντας την καθυστέρηση των παραπάνω εξελίξεων σε σχέση με τον ευρωπαϊκό χώρο.

παραπάνω ως χώρων διαμονής του ηγουμένου ή του κτήτορα³⁷⁸. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν το σύμπλεγμα κελιών δίπλα στο καθολικό της μονής του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα και τα κελιά πάνω από το διαβατικό και την είσοδο των μοναστηριών της Αγίας Κυριακής (M.36ΠΙΝ.6^K), του Αγίου Ανδρέα (M.13ΠΙΝ.7^J) και του Αγίου Ιωάννη του Καπαρού (M.37ΠΙΝ.5ST). Ορισμένα από τα τελευταία ενδεχομένως λειτουργούσαν ενίοτε και ως το *πορταρίκι* του συγκροτήματος. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί το σύμπλεγμα κελιών στη νοτιοανατολική γωνία του συγκροτήματος της μονής του Αγίου Μηνά (M.40ΠΙΝ.8^E) το οποίο, εκτός της επόπτευσης της εισόδου και της γειτνίασης με το καθολικό, είχε και την δυνατότητα εσωτερικής επικοινωνίας μέσω μικρού κλιμακοστασίου με τους υποκείμενους αποθηκευτικούς χώρους. Οι παραπάνω χώροι συνδέονταν με το νότιο τμήμα της αυλής και την αντίστοιχη είσοδο του καθολικού και πιθανόν στέγαζαν μόνιμα ή περιστασιακά την οικογένεια του κτήτορα.

Παρεκκλήσια πιθανόν βρίσκονταν στον όροφο ορισμένων συγκροτημάτων, όπως του Αγίου Παντελεήμονος στον Πρόδρομο (M.33ΠΙΝ.3^J), του Αγίου Ιωάννη Καπαρού (M.37ΠΙΝ.5^Z) και του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα (M.29ΠΙΝ.5^E), όπου εντοπίζονται περιορισμένων διαστάσεων χώροι με διαμόρφωση κόγχης προς την πλευρά του περιβόλου. Η κόγχη άλλοτε είναι εγγεγραμμένη στο πάχος του τοίχου και άλλοτε προεξέχει ελαφρά. Η λειτουργία του παρεκκλησίου στην θέση αυτή δεν πρέπει να αποκλειστεί. Είναι γνωστό ότι μικρά παρεκκλήσια διαμορφώνονταν ενίοτε στους χώρους ενδιαίτησης των συγκροτημάτων της βυζαντινής και υστεροβυζαντινής περιόδου, σχετιζόμενα με τον κτήτορα, τον ηγούμενο ή κάποιον από τους εξέχοντες μοναχούς³⁷⁹.

Η τράπεζα θεωρείται ο πλέον σημαντικός χώρος μετά το καθολικό³⁸⁰ και αποτελεί το κατεξοχήν σύμβολο του κοινοβίου. Στα παριανά μοναστήρια δεν είχε την ιδιαίτερη τυπολογία, τον διάκοσμο και τον εξοπλισμό των μονών του Αγίου Όρους ή άλλων μεγάλων μοναστικών κέντρων³⁸¹ της Ανατολής. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, όπως στα μοναστήρια του Αγίου Ανδρέα (M.13ΠΙΝ.7^A), των Αγίων Αναργύρων, του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα (M.29ΠΙΝ.5ST), της Αγίας Κυριακής (M.36ΠΙΝ.6^E), του Αγίου Αντωνίου (M.19ΠΙΝ.10^B) και του Αγίου Ιωάννη του Καπαρού (M.37ΠΙΝ.5^J), επρόκειτο για απλή ορθογώνια και επιμήκη αίθουσα. Συχνά ακολουθούσε τον άξονα ανατολής – δύσης και εφαπτόταν ή βρισκόταν απέναντι και σε κοντινή απόσταση από το καθολικό, εφαρμόζοντας την θεωρούμενη τυπική και συνήθη, για την μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, διάταξη³⁸². Παρά την θέση της στον όροφο και όχι στην ίδια στάθμη με τον ναό όπως σε άλλα μοναστικά δίκτυα³⁸³, διαπιστώνεται μέριμα για την δυνατότητα γρήγορης πρόσβασης σε αυτόν και εν μέρει επιβίωση της παράδοσης σύμφωνα με την οποία το κοινό γεύμα αποτελεί συμβολική προέκταση της τελετουργίας³⁸⁴ και συνδέεται με το λειτουργικό

³⁷⁸ Ο συνδυασμός των λειτουργιών επόπτευσης της ευρύτερης περιοχής και στέγασης των σημαντικών για την μονή προσώπων, παρουσιάζει αντιστοιχίσεις με τις λειτουργίες των γνωστών πύργων των βυζαντινών μοναστηριών (Ρορονίς, 1997, 10-11), παρά τις διαφοροποιήσεις ως προς τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά.

³⁷⁹ Ρορονίς, 1997, 17.

³⁸⁰ Ρορονίς, 1997, 16.

³⁸¹ Ορλάνδος, 1958, 43-60.

³⁸² Ρορονίς, 1997, 14.

³⁸³ Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελούν οι τράπεζες των μοναστηριών του Ζαγορίου οι οποίες βρίσκονταν στο ισόγειο των πτερύγων και απέναντι από την είσοδο του καθολικού (Τσέφος, 2001, 222).

³⁸⁴ Χρυσόχου, 2003, 262-264, όπου αναφέρεται ότι οι τράπεζες γειτνίαζαν με τα καθολικά πολλών γνωστών παραδειγμάτων στα μεγάλα κέντρα του ανατολικού μοναχισμού, καθώς και στην πλειονότητα των

τυπικό. Η τράπεζα καταλάμβανε προνομιά ως θέση ως προς τον προσανατολισμό και την θέα, προς την οποία διέθετε αρκετά ανοίγματα. Οι χώροι αυτοί, καθώς δεν παρουσίαζαν κατασκευαστικές ή μορφολογικές ιδιαιτερότητες πέραν της διαμόρφωσης κλειστών ερμαρίων σε εσοχές των πλευρών τους, διακρίνονταν κυρίως λόγω της γειτνίασής και της εσωτερικής επικοινωνίας τους με το μαγειρείο. Η παραπάνω έλλειψη ιδιαίτερης επεξεργασίας δυσχεραίνει την ανίχνευση και τον εντοπισμό αντίστοιχων λειτουργιών σε ορισμένα συγκροτήματα, όπως των μοναστηριών του Αγίου Ιωάννη του Γυαλιστή, της Αγίας Μονής, του Αγίου Παντελεήμονος, του Παντοκράτορος (M.20ΠΙΝ.3^Z) και του Αγίου Μηνά (M.40ΠΙΝ.8^B). Σε κεντρικό χώρο του τελευταίου εντοπίστηκε περιορισμένης έκτασης τοιχογραφικός διάκοσμος ο οποίος αποτελεί ένδειξη για την λειτουργία του ως τράπεζα, ενώ τοιχογραφημένη υπήρξε και η ανατολική πλευρά της τράπεζας της μονής του Αγίου Ανδρέα (M.13ΠΙΝ.7^A).

Το μαγειρείο ήταν στην πλειονότητα των περιπτώσεων ένα ορθογώνιο δωμάτιο μεγάλων διαστάσεων. Διακρίνεται κυρίως από την διαμόρφωση εστίας, ή *παροστιάς*, σε μία από τις πλευρές του ή σπανιότερα σε μία από τις γωνίες του. Επικοινωνούσε εσωτερικά με την τράπεζα και ενίοτε με άλλους κύριους ή βοηθητικούς χώρους. Διαμορφώσεις εστιών και μαγειρείου εντοπίστηκαν στον όροφο των μοναστηριών των Ταξιαρχών στον Κουνάδο (M.09ΠΙΝ.8^{A,B}), του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα, της Αγίας Μονής (M.27ΠΙΝ.2^T), του Αγίου Ιωάννη του Καπαρού (M.37ΠΙΝ.5^A) και του Αγίου Μηνά (M.40ΠΙΝ.8^A). Στο μαγειρείο των μοναστηριών της Αγίας Κυριακής (M.36ΠΙΝ.6°) και του Αγίου Ανδρέα στα Πρωτόρια (M.13ΠΙΝ.7^B) βρίσκονται σήμερα διπλές *παροστιές*, ενώ στο μονύδριο του Αγίου Ιωάννη Δέτη (M.17ΠΙΝ.4^Z) η *παροστιά* έχει διαμορφωθεί σε επαφή με τον βράχο. Η εστία του μαγειρείου της μονής του Αγίου Αντωνίου (M.19ΠΙΝ.10^A) καταλαμβάνει την νοτιοανατολική γωνία του χώρου, ενώ σε χώρο του ορόφου της μονής του Αγίου Μηνά διατηρείται μία ακόμα οριζόντια επιφάνεια πιθανόν για την στήριξη διαμόρφωσης δεύτερου μαγειρείου.

Αποχωρητήρια πιθανόν αποτελούν διάφοροι από τους προαναφερθέντες, περιορισμένου μεγέθους, χώρους με διαμόρφωση κόγχης προς την πλευρά του περιβόλου, ιδιαίτερα εάν η παραπάνω διαμόρφωση προεκτείνεται και στην στάθμη του ισογείου, όπως στο συγκρότημα του Αγίου Μηνά και του Αγίου Ιωάννη του Γυαλιστή (M.39ΠΙΝ.2^A)³⁸⁵.

Στον όροφο αρκετών συγκροτημάτων περιλαμβάνονταν επίσης ορισμένες ακόμα αίθουσες μεγάλων διαστάσεων και άγνωστης λειτουργίας. Η απλή και χωρίς ειδικές διαμορφώσεις μορφή τους, ενδεχομένως επέτρεπε την εξυπηρέτηση ποικίλων χρήσεων κατά την διάρκεια των συχνών λειτουργικών μετατροπών των συγκροτημάτων³⁸⁶.

ΥΔΡΕΥΣΗ

Η ύδρευση των μοναστηριών εξασφαλιζόταν μέσω φυσικών πηγών, υδρομάστευσης, πηγαδιών και δεξαμενών συλλογής όμβριων, ή μέσω συνδυασμού των παραπάνω.

Φυσικές πηγές παρατηρούνται κυρίως στον περίγυρο των μοναστηριών και σπανιότερα ενσωματωμένες στο εσωτερικό των συγκροτημάτων. Οι τελευταίες βρίσκονταν είτε κοντά στο καθολικό, όπως στις περιπτώσεις των μοναστηριών του Αγίου Ιωάννη στο Δάσος

αντίστοιχων συγκροτημάτων της Κύπρου. Επίσης σημειώνεται η προτίμηση στο επίμηκες σχήμα και στην διάταξη κατά τον άξονα ανατολής-δύσης, τα οποία χαρακτηρίζουν και τα παριανά παραδείγματα.

³⁸⁵ Αντίστοιχης μορφής και χρήσης διαμορφώσεις καταγράφονται και σε συγκροτήματα της υστεροβυζαντινής περιόδου (Ρορονίς, 1997, 18).

³⁸⁶ Αντίστοιχη ευελιξία και προσαρμοστικότητα έχει παρατηρηθεί σε αρκετά από τα συγκροτήματα της υστεροβυζαντινής περιόδου οπότε σε αυτά καταγράφεται μεγάλος αριθμός επεμβάσεων και ανακατασκευών (Ρορονίς, 1997, 18).

(M.32ΠΙΝ.1^Δ) και του Αγίου Ιωάννη στον Κουνάδο, είτε στο εσωτερικό του ναού, όπως στην περίπτωση της μονής των Αγίων Αναργύρων (M.05ΠΙΝ.4^{ΣΤ}). Φυσικές πηγές εντός και εκτός του συγκροτήματος εντοπίζονται και στην υψηλής υδροφορίας θέση της μονής Λογγοβάρδας, το καθολικό της οποίας είναι χαρακτηριστικά αφιερωμένο στην Ζωοδόχο Πηγή.

Στην πλειονότητα των περιπτώσεων υπήρχαν πηγάδια εκτός του περιβόλου τους, ωστόσο φρεατοστόμια εντοπίστηκαν και στο εσωτερικό των πτερύγων όπως στο μαγειρείο του Φραγκομοναστηρίου (M.02ΠΙΝ.5^Β) και στα συγκροτήματα των μοναστηριών των Ταξιαρχών στον Κουνάδο (M.09ΠΙΝ.7^Β) και του Αγίου Μηνά στο Μαράθι, καθώς και στις εσωτερικές αυλές, όπως του συγκροτήματος της Αγίας Μονής (M.27ΠΙΝ.2^Γ) και του Χριστού στο Δάσος. Πλησιόχωρο του καθολικού φαίνεται ότι υπήρξε και το πηγάδι του συγκροτήματος της Παναγίας Ξεχωριανής, το οποίο ωστόσο αναφέρεται ότι σφραγίστηκε σε πρώιμη φάση.

Υπόγειες δεξαμενές καταγράφηκαν στις αυλές των συγκροτημάτων της Παναγίας Κοντιανής στον Πρόδρομο (M.24ΠΙΝ.2^Ζ), του Αγίου Ιωάννη του Γυαλιστή στο Απάτι Λευκών (M.39ΠΙΝ.3^{ΣΤ}) και του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο. Στο τελευταίο βρίσκεται και ογκώδης, πιθανόν μεσαιωνικής φάσης, υπέργεια δεξαμενή η οποία αποτελεί την βάση τμήματος των πτερύγων. Τα στόμιά της βρίσκονται στον εσωτερικό χώρο του μαγειρείου (M.19ΠΙΝ.10^Α) και στην βεράντα των κελιών της νότιας πτέρυγας (M.19ΠΙΝ.5^Α). Αντίστοιχες υπέργειες διαμορφώσεις συναντώνται στα μονύδρια του Αγίου Ιωάννη Δέτη στη Νάουσα (M.17Σχ.Α1,Α2) και πιθανόν της Παναγίας στην Ανερατζά (M.34ΠΙΝ.1^Ζ), ενώ μικρή δεξαμενή καταλαμβάνει ισόγειο χώρο της νότιας πτέρυγας της μονής του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα (M.29ΠΙΝ.4^{ΣΤ}).

4.3 ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΚΑΙ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΑ – ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Στην πλειονότητα των συγκροτημάτων προέκυψαν ενδείξεις για την κατασκευή των πτερυγών γύρω από προϋφιστάμενο ναό, πιθανόν σε συνδυασμό με την ανακαίνιση ή την επέκτασή του. Τα παραπάνω ενδεχομένως ερμηνεύουν την μη ύπαρξη ενός κυρίαρχου ναοδομικού τύπου και την παρατηρούμενη ποικιλία σε σχέση με τα καθολικά³⁸⁷ (ΠΙΝ3). Στο σύνολο των περιπτώσεων επικρατεί ο μονόχωρος δρομικός καμαροσκέπαστος τύπος και ακολουθούν οι μονόχωροι δρομικοί τρουλαίοι ναοί. Καταγράφηκαν επίσης δίκλιτοι καμαροσκέπαστοι ή επιπεδόστεγοι, αρκετοί σταυροειδείς τετράστυλοι εγγεγραμμένοι, ορισμένοι ναοί με κάτοψη ελεύθερου σταυρού και ο γνωστός στην τοπική ναοδομία υβριδικός τύπος μεταξύ του ελεύθερου σταυρού και του σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Τέλος, ένας τρίκογχος, ένας σπηλαιώδης και διάφοροι υβριδικοί τύποι διαμορφωμένοι μέσω προσθηκών και επεκτάσεων. Τα μεγέθη των καθολικών ήταν συνήθως μικρά και ελάχιστα ξεπερνούσαν σε επιφάνεια τα 100μ² (ΠΙΝ3). Τα τελευταία ανήκαν κυρίως στον τετράστυλο σταυροειδή εγγεγραμμένο.

Πιο αναλυτικά εντοπίστηκαν οι παρακάτω τύποι:

Μονόχωρος δρομικός (ΤΥΠ.Σχ.9)

Θεωρείται ο επικρατέστερος στις Κυκλάδες όπως άλλωστε και σε όλο τον χριστιανικό κόσμο³⁸⁸, όπου εμφανίζεται με αρκετές παραλλαγές σχετιζόμενες κυρίως με την κάλυψή του³⁸⁹. Στην Πάρο επίσης οι μονόχωροι δρομικοί ναοί αποτελούσαν τον επικρατέστερο τύπο³⁹⁰, ιδιαίτερα στην υπαίθρο³⁹¹. Ανάμεσα στα εξεταζόμενα καθολικά καταγράφηκαν ένδεκα, κυρίως καμαροσκέπαστα, παραδείγματα³⁹², τα περισσότερα εκ των οποίων βρίσκονταν στην αγροτική περιοχή του Κεφάλου. Έχουν στην πλειονότητά τους μικρές διαστάσεις, από 4.00-5.50μ (Α,Δ)Χ7.00-10.00μ (Β,Ν) και ελάχιστα ξεπερνούν σε επιφάνεια τα 50μ². Τα παραπάνω μεγέθη είναι συνήθη στο σύνολο των ομοιότυπων ναών του

³⁸⁷ Ποικιλία εμφανίζεται συνολικά στην μεταβυζαντινή ναοδομία των Κυκλάδων, η οποία θεωρείται τυπολογικά η πλουσιότερη σε σχέση με τις υπόλοιπες περιοχές της Ελλάδος, καθώς στο νησιωτικό σύμπλεγμα εφαρμόστηκαν σχεδόν όλοι οι ναοδομικοί τύποι (Δημητροκάλλης, 1993, 188)

³⁸⁸ Δημητροκάλλης, 1993, 189.

³⁸⁹ Δημητροκάλλης, 1993, 188

³⁹⁰ Ορλάνδος, 1961α,128.

³⁹¹ Οι μικροί μονόχωροι δρομικοί ναοί της υπαίθρου συχνά συνδυάζονταν με μία ή περισσότερες αγροτικές κατοικίες («κατοικίες») και κατασκευές συναφών δραστηριοτήτων. Παρόμοια σύνολα έχουν καταγραφεί σε διάφορες θέσεις, όπως νοτιοδυτικά της Νάουσας (Roussos,2017,104-106) και στην ευρύτερη περιοχή του Κεφάλου (Vionis, 2005, 91-97), ενώ ορισμένα ενδεχομένως αποτέλεσαν τους αρχικούς πυρήνες των μετέπειτα οικισμών.

³⁹² Πρόκειται για τα καθολικά των μονών του Αγίου Ευσταθίου στην Παροικιά, του Αγίου Ιωάννη στο Δάσος, της μονής Παναγίας στην Ανερατζά, του ναού της Παναγίας Υπακοής στο Κώστος, καθώς και επτά μοναστηριών της περιοχής του Κεφάλου, του Αγίου Παντελεήμονος, της Παναγίας Κοντιανής, της Παναγίας Ξεχωριανής, του Αγίου Ιωάννη του Γιατρού, της Αγίας Μονής, της Αγίας Αικατερίνας, και της μονής του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα. Επίσης μονόχωρος δρομικός, με άγνωστη μορφή στέγασης, υπήρξε στην αρχική του φάση ο ναός της μονής Χριστού, ο οποίος αποτελεί το επιπεδόστεγο σήμερα δυτικό τμήμα του μεταγενέστερου καθολικού.

νησιού³⁹³. Ορισμένα από τα καθολικά επεκτάθηκαν σε μεταγενέστερη φάση της αρχικής κατασκευής, ενδεχομένως σε συνδυασμό με την προσθήκη των πτερύγων. Η επέκταση γινόταν συχνά κατά μήκος, με συνέπεια έως και τον διπλασιασμό του ναού και μετατροπή της επικρατούσας αναλογίας πλάτους προς μήκος, όπως στο μοναστήρι της Παναγίας Κοντιανής στον Πρόδρομο και στην Αγία Μονή στον Τούρλο.

Η στέγαση γινόταν κυρίως με θλαστή καμάρα η οποία, σε συνδυασμό με την παραβολική, αποτελούσε την συνήθη μορφή κάλυψης στην Πάρο, ενώ η ημικυλινδρική ήταν σπάνια³⁹⁴. Στον ναό του μονυδρίου της Παναγίας στην Ανερατζά το άνω τμήμα της καμάρας έχει καταρρεύσει και σε αυτόν της μονής της Παναγίας Ξεχωριανής το αρχικό σχήμα έχει παραμορφωθεί. Στους παραπάνω ναούς δεν πρέπει να αποκλειστεί η πιθανότητα κάλυψης με ημικυλινδρικό θόλο, η οποία ενισχύεται από τις υφιστάμενες ενδείξεις για την παλαιότητά τους. Στα μονόχωρα καθολικά δεν εντοπίστηκε επιτεδότερη παραλλαγή, με εξαίρεση το δυτικό τμήμα του καθολικού της Αγίας Μονής στον Τούρλο (M.27ΠΙΝ.3^{Γ,Ζ}). Το τελευταίο αποτελεί μεταγενέστερη επέκταση, ενός αρχικά μικρότερου καμαροσκεπέαστου ναού, με εκφορικό ψευδοθόλο³⁹⁵ και τελική γεφύρωση του ανοίγματος με ξύλινες δοκούς από φίδα.

Εσωτερικά οι επιφάνειες των τοίχων και του εσωραχίου της καμάρας παρέμεναν αδιάθρηπτες χωρίς την διαμόρφωση τυφλών αψιδωμάτων³⁹⁶ ή σφενδονιών³⁹⁷. Εξαίρεση αποτελούν τα δύο παραπάνω ναΐδρια της μονής της Παναγίας στην Ανερατζά (M.34ΠΙΝ.1^Δ) και της Παναγίας Ξεχωριανής (M.25ΠΙΝ.2^{Δ,Ε}), όπου η καμάρα ενισχυόταν με εγκάρσιο τόξο, για τα οποία ωστόσο υπάρχουν υπόνοιες μεταγενέστερης κατασκευής

Το άνοιγμα της εισόδου βρισκόταν συνήθως στο μέσον της στενής δυτικής πλευράς. Ωστόσο υπήρχαν και περιπτώσεις νότιας εισόδου, ενδεχομένως οφειλόμενης στην γενική διάταξη των πτερύγων, καθώς και δύο εισόδων, δυτικά και νότια.

Δίκλιτος καμαροσκεπής ή επιτεδότεγος (ΤΥΠ.Σχ.9)

Οι δίκλιτοι ναοί³⁹⁸ σπανίζουν στην υπόλοιπη Ελλάδα, ωστόσο αποτελούσαν συνήθη τύπο στις Κυκλάδες και σε αρκετές από τις Λατινοκρατούμενες περιοχές του Αιγαίου, κυρίως μετά τον 13^ο αιώνα³⁹⁹. Θεωρείται ότι σχετίζονταν με το συχνό στις παραπάνω περιοχές

³⁹³ Ορλάνδος, 1961α,128.

³⁹⁴ Ορλάνδος, 1961α,133.

³⁹⁵ Ο όρος χρησιμοποιείται στη περίπτωση διαμόρφωσης έντονης επεξοχής κατά την διαδικασία της εκφορικής δόμησης, οπότε σχηματίζεται μία μορφή αποτετημένου θόλου (Δημητροκάλλης 1993,189).

³⁹⁶ Σύμφωνα με τον Α. Ορλάνδο (1961α,130) τυφλά αψιδώματα καταγράφονται σε ορισμένες περιπτώσεις μονόχωρων δρομικών ναών του νησιού.

³⁹⁷ Ο Α. Ορλάνδος δεν αναφέρεται καθόλου σε περιπτώσεις μονόκλιτων ναών με εγκάρσιο τόξο ως μία από τις παραλλαγές των μονόκλιτων μεταβυζαντινών ναών του νησιού. Αντιθέτως σημειώνει ότι η καμάρα των μονόχωρων δρομικών ναών «...ουδέποτε δ'εν Πάρω στηρίζεται επί σφενδονίων ήτοι ενισχυτικών ζωνών...» (Ορλάνδος, 1961α, 133). Επίσης ο Γ. Δημητροκάλλης ο οποίος κατέγραψε τον μονόχωρο δρομικό με εγκάρσιο τόξο ναΐσκο στα Πρωτόρια, χρονολογημένο με βάση της τοιχογραφίες του στον 11^ο ή 12^ο αιώνα (Δημητροκάλλης,1970, 302), σημειώνει ότι η παραλλαγή δεν συναντάται κατά την μεταβυζαντινή εποχή στην Πάρο (Δημητροκάλλης,1970, 297).

³⁹⁸ Ονομάζονται και δίκλιτες βασιλικές και ορισμένοι τους διακρίνουν από τους ονομαζόμενους διπλούς ναούς, οι οποίοι πρέπει ωστόσο να θεωρηθούν ως μία από τις κατηγορίες τους. Η Ο. Γκράτζιου στην εκτενή αναφορά της σχετικά με αντίστοιχους ναούς της Κρήτης (2010,127-183) ορίζει ως διπλούς όσους έχουν κλίτη ισοδύναμα και παρόμοια ως προς το μέγεθος και την κάλυψη, η οποία παραμένει διακριτή για κάθε κλίτος.

³⁹⁹ Σύμφωνα με τον Γ.Δημητροκάλλη (1993,190-191) ο δίκλιτος τύπος ναού, μετά τον μονόχωρο δρομικό, είναι ο συνηθέστερος στο σύνολο της μεταβυζαντινής ναοδομίας των Κυκλάδων. Σύμφωνα με τον Α.Ορλάνδο (1961α,138-147) ευδοκίμησε σε αρκετά νησιά του Αιγαίου, στην Χίο, στις Κυκλάδες, στα Δωδεκάνησα και στην Κρήτη ωστόσο σπάνια εφαρμόστηκε στην ηπειρωτική Ελλάδα και στην Πελοπόννησο. Σχετικά με την τελευταία, αναφέρει το παράδειγμα του ναού του Αγίου Γεωργίου και Δημητρίου στην Ηλεία, τον οποίο

φαινόμενο της κοινής λατρείας και χρήσης των ναών από πιστούς και των δυο δογμάτων⁴⁰⁰. Επίσης έχει διατυπωθεί η άποψη ότι αποτελούσαν δυτική επίδραση καθώς εμφανίζονταν στην δυτική ναοδομία χωρίς να συνδέονται απαραίτητα με στέγαση ετερόδοξων πιστών⁴⁰¹. Για την Πάρο αναφέρονται ορισμένα παραδείγματα⁴⁰², στην πλειονότητα των οποίων τα κλίτη ήταν ισομήκη, είχαν ελαφρά διαφορετικό πλάτος και επικοινωνούσαν εσωτερικά με τοξοστοιχία, ενώ δεν είναι σαφές εάν ανήκαν σε ενιαία κατασκευαστική φάση. Το τελευταίο φαίνεται ότι επαληθεύεται στις περιπτώσεις όπου τα εσωτερικά τόξα στηρίζονταν σε μαρμάρινους κίονες και όχι σε πεσσούς⁴⁰³. Οι δίκλιτοι ναοί, στεγάζονταν στην πλειονότητά τους με καμάρες και εντοπίζονταν κυρίως στην περιοχή του Κεφάλου και λιγότερο στις Λεύκες, ενώ ελάχιστα παραδείγματα φαίνεται ότι υπήρχαν σε άλλες θέσεις

χρονολογεί στο τέλος του 12^{ου} ή στον 13^ο αιώνα. Γνωστό παράδειγμα από την Πελοπόννησο αποτελεί επίσης ο Άγιος Γεώργιος στο Γεράκι Λακωνίας (Βοη, 1969, 593-95, Λούβη-Κίζη, 2004, 111, 124), ενώ δίκλιτοι ναοί έχουν καταγραφεί και στην Παληαχώρα της Αίγινας (Μουτσόπουλος, 1962, 103,216). Παραδείγματα από τις Κυκλάδες παρουσιάζει ο Ι.Κουμανούδης (1960 17-19), ωστόσο η πλέον αναλυτική παρουσίαση του τύπου, οφείλεται στον Δ.Βασιλειάδη (1962,460-535), ο οποίος κατέγραψε παραδείγματα ποικίλων παραλλαγών κυρίως από τα νησιά της Άνδρου, Τήνου, Σίφνου, Κύθου, Σερίφου και Κιμώλου, ενώ σημειώνει ότι η δίκλιτη μορφή ήταν γνωστή στην Μ.Ασία και την Β.Αφρική ήδη από τον 4^ο-5^ο αιώνα. Δίκλιτοι ναοί χρονολογημένοι το αργότερο στους χρόνους της Εικονομαχίας εντοπίζονται επίσης στην Αμοργό (Ασλανίδης,2014,270,σημ 211), ενώ αντίστοιχοι, πιθανόν του 7^{ου} και 8^{ου} αιώνα, καταγράφονται και στη Νάξο (Ασλανίδης,2014,52-57, 88-91).

⁴⁰⁰ Ορλάνδος,1961α,142-143, Βασιλειάδης,1962,511,521-529. Η συστέγαση ετερόδοξων πιστών είναι γνωστό και καταγεγραμμένο φαινόμενο σε πολλά από τα Λατινοκρατούμενα νησιά του Αιγαίου, στις Κυκλάδες, στην Χίο, στην Κρήτη και στην Κύπρο. Συχνά οι ναοί οι οποίοι απευθύνονταν σε πιστούς και των δύο δογμάτων ήταν δίκλιτοι, διαμορφωμένοι είτε από την αρχική φάση κατασκευής είτε μετά την προσθήκη παρεκκλησίου. Αρκετά παραδείγματα αναφέρονται στη Νάξο (Κωτσάκης,2013,137-145) και στην Κύπρο (Χρυσόχου, 2003,10-12,26,234-240), ενώ στην Κρήτη είναι γνωστό ότι στο τέλος του 16^{ου} αιώνα είχε πλέον καθιερωθεί η διπλή εκκλησία, με ισοδύναμο χώρο για τα δύο δόγματα, η οποία συναντάται εκτός των άλλων και σε αρκετά ορθόδοξα ή και δυτικά μοναστήρια (Γκράτζιου, 2010,127-183 και 2011,135-139). Πρέπει να σημειωθεί ότι σχετικά με την σύνδεση του δίκλιτου τύπου και της ομόστεγης λατρείας έχουν εκφραστεί και επιφυλάξεις (Δημητροκάλλης,1993,190-191) καθώς καταγράφονται δίκλιτοι ναοί σε τόπους όπου δεν συνυπήρξαν ετερόδοξοι πιστοί όπως στην Αρμενία, αλλά και στην Δύση (Βασιλειάδης,1962,524-526), ενώ είναι γνωστό το πλήθος των δίκλιτων ναών της Καππαδοκίας το ένα κλίτος των οποίων φαίνεται ότι λειτουργούσε ως ταφικό παρεκκλήσιο (Βασιλειάδης,1962,52, Restle, 1979, 153-1544). Για τις ποικίλες απόψεις και διαφωνίες οι οποίες διατυπώθηκαν σχετικά με το θέμα βλ. Γκράτζιου, 2010,174-177.

⁴⁰¹ Παράδειγμα εφαρμογής του τύπου στην δυτική ναοδομία αποτελεί ο ναός των Δομηνικανών στην Ανδραβίδα, ο οποίος αρχικά ήταν δίκλιτος και σχεδιάστηκε έχοντας ως πρότυπο τον ομοιότυπο κεντρικό ναό του τάγματος στην Τουλούζη. Σχετικά με τους παραπάνω έχει διατυπωθεί η άποψη ότι αποτέλεσαν πρότυπο για τους ναούς των Δομηνικανών στην Κρήτη, ενώ σε συνέχεια συνέβαλαν στην εμφάνιση των πρώτων δίκλιτων εκκλησιών της (Γκράτζιου, 2010,27,141-142). Γενικά οι κανόνες των επαιτικών ταγμάτων των Φραγκισκανών και ιδιαίτερα των Δομηνικανών επέβαλαν αυστηρό διαχωρισμό του χώρου των λαϊκών και αυτού των μοναχών στο εσωτερικό του ναού. Η απαίτηση αυτή εξυπηρετήθηκε είτε με την δίκλιτη διάταξη είτε με τον διαχωρισμό του κυρίως ναού σε δυτικό και ανατολικό τμήμα όπου το τελευταίο προοριζόταν σχεδόν αποκλειστικά για τους μοναχούς (Cooper,2014,46-61)

⁴⁰² Ορλάνδος, 1961α,138-143, όπου αναφέρεται ο εντοπισμός ένδεκα παραδειγμάτων, από τα οποία παρουσιάζονται τα δέκα. Στα παραπάνω δεν περιλαμβάνονται τρία από τα τέσσερα γνωστά δίκλιτα καθολικά, ενώ ενδεχομένως υπάρχουν αρκετές ακόμα μη καταγεγραμμένες περιπτώσεις. Συγγενής με τα παραπάνω πρέπει να θεωρηθεί και ο συνήθης, στην περιοχή του Κεφάλου, τύπος των δίδυμων ναών -εφαπτόμενων και ισοδύναμων αλλά χωρίς εσωτερική επικοινωνία των δύο τμημάτων- ο οποίος πιθανόν απευθύνεται και αυτός σε ετερόδοξους πιστούς. Με εξαίρεση την τελευταία κατηγορία, ο τύπος του δίκλιτου ναού δεν φαίνεται να παρουσιάζει ιδιαίτερη διάδοση στην παριανή ναοδομία σε αντίθεση με άλλα νησιά των Κυκλάδων.

⁴⁰³ Είναι γνωστά αρκετά αντίστοιχα παραδείγματα τοιχογραφημένων ναών στην Κρήτη τα οποία κατασκευάστηκαν σε δύο φάσεις (Γκράτζιου, 2010,131, 147-157). Σε αυτά η κατασκευαστικά περίπλοκη μεταγενέστερη διαμόρφωση εσωτερικής τοξοστοιχίας στον ενδιάμεσο τοίχο -πρώην εξωτερικό του αρχικού κλίτους- ήταν εφικτή καθώς τα τόξα στηρίζονταν σε πεσσούς οι οποίοι παρέμεναν ως κατάλοιπα του καθαιρεμένου τοίχου.

του νησιού. Παρουσίαζαν κοινά στοιχεία με τους ονομαζόμενους διπλούς ναούς της Κρήτης⁴⁰⁴ και ορισμένοι ενδεχομένως σχετίζονταν με την αναφερόμενη κατοίκηση τμήματος της περιοχής του Κεφάλου από Κρήτες πρόσφυγες⁴⁰⁵.

Ως προς τα καθολικά καταγράφηκαν τέσσερις περιπτώσεις δίκλιτων ναών: των μονυδρίων της Ευαγγελίστριας (M.03Σχ.Α1), του Αγίου Ιωάννη στα Κραύγα (M.14Σχ.Α1), του Τιμίου Σταυρού στο Υστέρνι, καθώς και της Παναγίας στα Κελλιά στις Λεύκες (M.38Σχ.Α1), του θεωρούμενου ως το παλαιότερο μοναστήρι στο νησί, ιδρυμένο την ύστερη περίοδο της Λατινοκρατίας. Με εξαίρεση το πρώτο, τα υπόλοιπα έχουν ενδεχομένως προκύψει μετά από προσθήκη παρεκκλησίου⁴⁰⁶ ή επεκτάσεις κατά μήκος, οι οποίες δυσχεραίνουν την αναγνώριση της αρχικής τους μορφής. Σε κάθε περίπτωση τα δίκλιτα καθολικά ως προς την τελική τους διάταξη διακρίνονται σε δύο ομάδες. Η πρώτη, στην οποία ανήκουν αυτά των μονών της Ευαγγελίστριας και της Παναγίας στα Κελλιά, παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με τους υπόλοιπους δίκλιτους του νησιού και τους διπλούς της Κρήτης. Τα δύο περίπου ισοδύναμα κλίτη επικοινωνούσαν με μεγάλα τοξωτά ανοίγματα στον ενδιάμεσο, μονού πάχους τοίχο και στο χώρο επικρατούσε σχετική αίσθηση ενότητας. Τα τόξα στηρίζονταν σε πεσσό ή σε μαρμάρινο κίονα, ενώ τα ιερά διαχωρίζονταν με συμπαγή τοίχο στον οποίο, στην περίπτωση του ναού της Ευαγγελίστριας, υπήρχε μικρό άνοιγμα. Αντιθέτως στην δεύτερη ομάδα, στην οποία ανήκουν τα καθολικά των μονών του Αγίου Ιωάννη στα Κραύγα και του ναού του Τιμίου Σταυρού στο Υστέρνι, τα δύο τμήματα δεν ήταν ισοδύναμα και επικοινωνούσαν εσωτερικά με μικρό ή μεγαλύτερο τοξωτό άνοιγμα. Εσωτερικά η σαφήνεια της δίκλιτης μορφής και η αίσθηση ενότητας ήταν περιορισμένη έως ανύπαρκτη. Τα ιερά είτε επικοινωνούσαν με τοξωτό άνοιγμα, όπως στον ναό του Αγίου Ιωάννη στα Κραύγα, είτε ήταν απολύτως διαχωρισμένα, όπως στον ναό του Τιμίου Σταυρού στο Υστέρνι. Γενικά στις περιπτώσεις των δίκλιτων καθολικών δεν παρατηρείται η αναφερόμενη, για τους υπόλοιπους ομοιότυπους ναούς του νησιού, τάση ενοποίησης των δύο ιερών⁴⁰⁷.

Στον ναό του Τιμίου Σταυρού, όπως και στα καθολικά της μονής της Ευαγγελίστριας και του Αγίου Ιωάννη στα Κραύγα, διαμορφώνονται δύο ανοίγματα εισόδου στην δυτική όψη, για ανεξάρτητη πρόσβαση σε κάθε ένα από τα κλίτη παρά την εσωτερική τους επικοινωνία, ενώ στο καθολικό της μονής της Παναγίας στα Κελλιά υπήρχε μόνο ένα άνοιγμα στη νότια πλευρά.

Οι παραπάνω ναοί στεγάζονταν είτε με θλαστή ή παραβολική καμάρα, είτε με επίπεδο δώμα. Η διαμόρφωση του δώματος γινόταν με εκφορική δόμηση των μακρικών πλευρών και τελική γεφύρωση με λίθινες πλάκες (στεγάδια), όπως το δυτικό, πιθανόν αρχικό τμήμα του νότιου κλίτους του ναού του Τιμίου Σταυρού⁴⁰⁸ (M.18ΠΙΝ1^Ε), ή με ξύλινες δοκούς, όπως το καθολικό της μονής της Ευαγγελίστριας στην Παροικιά (M.03ΠΙΝ3^Γ). Η τελευταία μορφή στέγασης αποτελεί κατασκευαστική ιδιαιτερότητα εντοπισμένη στην ναοδομία του

⁴⁰⁴ Γκράτζιου, 2010,147-167.

⁴⁰⁵ Ο Ν.Αλιπράντης (1990,139) αναφέρει ότι τα Μάρμαρα, ένα από τα χωριά του Κεφάλου όπου και ο εντυπωσιακός δίκλιτος ναός της Πέρα Παναγίας, κατοικήθηκαν από Κρήτες πρόσφυγες προερχόμενους από την περιοχή των Σφακιών. Στην παραπάνω περιοχή εντοπίζονται εκτός από μονόχωρους δρομικούς και αρκετοί δίκλιτοι ναοί (Κωτσάκης, 2013, 145-146). Για τους ναούς των Σφακιών βλ. Δαλιδάκης,2008.

⁴⁰⁶ Είναι δυνατόν να θεωρηθούν και ως περιπτώσεις μονόχωρων δρομικών με παρεκκλήσιο, ωστόσο συνήθως ονομάζονται δίκλιτοι ναοί. (Ορλάνδος, 1961α,141-142).

⁴⁰⁷ Ορλάνδος, 1961α, 140-141.

⁴⁰⁸ Τα στεγάδια δεν διακρίνονται πλέον λόγω των μεταγενέστερων επιχρισμάτων.

παραπάνω οικισμού⁴⁰⁹ και εμφανίζεται κυρίως σε μονόχωρους ναούς. Η εφαρμογή της στο καθολικό της Ευαγγελίστριας το διαφοροποιεί από το σύνολο των δίκλιτων ναών του νησιού και τους αντίστοιχους διπλούς ναούς της Κρήτης, όπου η κάλυψη γινόταν με καμάρες.

Στην πλειονότητα των δίκλιτων ναών του νησιού το βόρειο κλίτος ήταν πλατύτερο. Τα καθολικά της μονής της Ευαγγελίστριας και της Παναγίας των Κελλιών ακολουθούν τον παραπάνω κανόνα, ενώ στην μονή του Αγίου Ιωάννη στα Κραύγα και του Τιμίου Σταυρού στο Υστέρνι το βόρειο κλίτος είναι μικρότερο και ως προς τις δύο διαστάσεις. Σχετικά με την διαφορά μεγέθους έχει διατυπωθεί η άποψη ότι κατά την συστέγαση ετερόδοξων πιστών το μεγαλύτερο κλίτος εξυπηρετούσε την πολυπληθέστερη ομάδα⁴¹⁰. Το μικρό μέγεθος του καθολικού της μονής του Αγίου Ιωάννη στα Κραύγα, σε συνδυασμό με την γενική διάταξη του συγκροτήματος συνέβαλε στην δυνατότητα επίσκεψής του, χωρίς προσπέλαση της αυλής και πιθανή όχληση του εσωτερικού, ενώ η παραπάνω δυνατότητα, η οποία θεωρείται χαρακτηριστικό συγκροτημάτων με δυτικές επιδράσεις⁴¹¹, ενδεχομένως υπήρχε και στα μοναστήρια της Ευαγγελίστριας και της Παναγίας των Κελλιών⁴¹².

Οι ενδείξεις για την σχέση των κτητόρων των μοναστηριών της Ευαγγελίστριας και του Αγίου Ιωάννη στα Κραύγα με το δυτικό δόγμα⁴¹³, καθώς και η χρονολόγηση της μονής της Παναγίας στα Κελλιά στην ύστερη περίοδο της Λατινοκρατίας, δημιουργούν πρόσθετες υπόνοιες για την σύνδεση της μορφής των ναών τους με το φαινόμενο της κοινής λατρείας⁴¹⁴, ωστόσο δεν πρέπει να αποκλειστούν και άλλοι λειτουργικοί συσχετισμοί. Απόσπασμα κειμένου επιγραφής πιθανόν αρχικά εντοιχισμένης στο καθολικό της μονής του Αγίου Ιωάννη στα Κραύγα (M.14PIN1^A), δημιουργεί υπόνοιες για τον ενδεχόμενο κοιμητηριακό χαρακτήρα του. Εάν η επιγραφή σχετιζόταν με το μικρό βόρειο κλίτος, η διάταξη του παραπέμπει στους επίσης δίκλιτους ναούς της Καππαδοκίας τα βόρεια κλίτη των οποίων αναφέρεται ότι λειτουργούσαν ως ταφικά παρεκκλήσια⁴¹⁵.

⁴⁰⁹ Οι έξι περιπτώσεις μονόχωρων δρομικών επιπεδόστεγων ναών με ξύλινες δοκούς τις οποίες παρουσιάζει ο Α.Ορλάνδος (1961α,123,128,135, εικ.7,16,32,33,34,35) καθώς και ο ναός της Παναγίας Σεπτεμβριανής, βρίσκονται στον παραδοσιακό πυρήνα του οικισμού της Παροικιάς, ενώ φαίνεται ότι δεν υπήρξαν παρόμοιοι σε άλλες θέσεις του νησιού. Πρόκειται για κτίσματα του τέλους του 16^{ου} ή του 17^{ου} αιώνα και ορισμένοι έχουν ιδιαίτερα μεγάλες διαστάσεις.

⁴¹⁰ Ορλάνδος, 1961α, 143, σημ2, όπου παρατίθεται πίνακας με τα επιμέρους πλάτη των δίκλιτων ναών του νησιού και σημειώνεται ότι πιθανόν το βόρειο λειτουργούσε με το ανατολικό τυπικό καθώς οι ορθόδοξοι ήταν κατά πολύ περισσότεροι των δυτικών. Επίσης σημειώνεται ότι στην Χίο, όπου υπερτερούσαν επίσης οι ορθόδοξοι, το μεγαλύτερο κλίτος διαμορφωνόταν νότια. Στα παραδείγματα της Νάξου (Κωτσάκης,2013,137-141) δεν προκύπτει με σαφήνεια η σχέση του πλάτους των κλιτών με την θέση τους ή την σχέση τους με τα επιμέρους δόγματα, ενώ στην Κρήτη από τον 16^ο αιώνα καθιερώθηκε ο ναός με ισοδύναμα κλίτη παρά την πληθυσμιακή υπεροχή των ορθοδόξων έναντι των δυτικών. Σχετικά με το τελευταίο και την ερμηνεία του βλ. Γκράτσιου, 2010,164 και 2011,135-139.

⁴¹¹ Παπαιωάννου,1977,29.

⁴¹² Παρά την έλλειψη στοιχείων, φαίνεται ότι στα μοναστήρια της Ευαγγελίστριας και της Παναγίας των Κελλιών το μικρότερο, νότιο εν προκειμένω κλίτος τους, βρισκόταν προς την πλευρά της εισόδου.

⁴¹³ Μία από τις ενδείξεις αποτελούν τα δυτικά επώνυμα των αρχικών κτητόρων Μαλατέστα και Βατίμπελα της μονής του Αγίου Ιωάννη στα Κραύγα, και Καζανόβα της μονής της Ευαγγελίστριας στην Παροικιά.

⁴¹⁴ Η συστέγαση ετερόδοξων πιστών στο καθολικό ενός ορθόδοξου μοναστηριού δεν εκπλήσσει καθώς καταγράφεται και σε άλλες Λατινοκρατούμενες περιοχές του Αιγαίου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Κρήτη όπου τον 16^ο αιώνα καταγράφονται αρκετά μοναστήρια με δίκλιτους ή διπλούς ναούς στους οποίους τελούσαν ακολουθίες και των δύο δογμάτων, στο πλαίσιο της προγραμματικής ενίσχυσης της απήχησης των μοναστηριών σε όλους τους πιστούς ανεξαρτήτως δόγματος. Για το φαινόμενο και τις πιθανές ερμηνείες του βλ. Γκράτζιου, 2010,163, και 2011,117-139. Επίσης για πιθανό αντίστοιχο παράδειγμα στην Τήνο βλ. Κουτελάκης, 2011,46-47.

⁴¹⁵ Restle, 1979, 153-4.

Μονόχωρος δρομικός τρουλαίος (ΤΥΠ.Σχ.10)

Αποτελεί δημοφιλή τύπο, στο σύνολο των ναών του νησιού⁴¹⁶ και εμφανίζεται με αρκετές παραλλαγές οι οποίες αφορούν την στήριξη του τρούλου. Στην πλειονότητα των ναών της Πάρου ο τρούλος στηρίζονταν ανατολικά και δυτικά στην κατά μήκος καμάρα και βόρεια και νότια σε αβαθή αψιδώματα των πλάγιων τοίχων. Το ανατολικό και δυτικό τμήμα των τελευταίων συνήθως διαρθρωνόταν με μικρότερα τυφλά αψιδώματα. Με βάση τα παραπάνω οι μονόχωροι δρομικοί τρουλαίοι ναοί του νησιού, κατατάσσονται στην 3^η ή συνηθέστερα στην 4^η παραλλαγή σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση η οποία έχει προταθεί από τον Κ. Ασλανίδη στην μελέτη του σχετικά με τους βυζαντινούς ναούς της Νάξου⁴¹⁷.

Ανάμεσα στα παριανά καθολικά ο τύπος εμφανίζεται με τα περισσότερα παραδείγματα μετά τον μονόχωρο δρομικό καμαροσκέπαστο. Καταγράφηκαν οκτώ περιπτώσεις⁴¹⁸ με μεγάλη διακύμανση μεγεθών από 4έως7μ (Α,Δ) Χ 8έως18μ (Β,Ν), ή από 36μ2 έως 130μ2. Παρά την ποικιλία μεγεθών, ως προς την στήριξη του τρούλου επικρατεί και εδώ η 4^η παραλλαγή, με πέντε παραδείγματα, ακολουθώντας την συνολική εικόνα των ναών του νησιού. Οι ναοί της κατηγορίας αυτής συγγέονται με τον μονόκλιτο σταυροειδή εγγεγραμμένο τύπο⁴¹⁹ όταν το βάθος των αψιδωμάτων στήριξης του τρούλου αυξάνει σε σχέση με το συνολικό πλάτος του ναού. Από τον Χ. Μπούρα, έχει προταθεί η κατάταξη στο σταυρικό ή στο δρομικό τύπο με βάση το λόγο του πλάτους του τρούλου προς το συνολικό πλάτος του ναού⁴²⁰. Όσο ο λόγος πλησιάζει προς το 1:2, ο ναός είναι δυνατόν να διαμορφωθεί ως σταυρικός, ενώ αντίθετα όσο ο λόγος τείνει προς το 1:1, η δυνατότητα για διάπλαση των όψεων στο πρότυπο ενός σταυροειδούς ναού περιορίζεται. Στην πλειονότητα των μονόχωρων τρουλαίων καθολικών της Πάρου η παραπάνω αναλογία ήταν περίπου 1:1.2 και σε καμία περίπτωση δεν ξεπερνούσε το 1:1.3. Γενικά η ογκοπλαστική διαμόρφωση των μονόχωρων τρουλαίων ναών, η οποία είναι απλούστερη από αυτή των σταυροειδών εγγεγραμμένων, δεν αναδεικνύεται, καθώς στην πλειονότητά τους εντάσσονταν στις πτέρυγες και ελάχιστα τμήματα των όψεων τους ήταν εμφανή. Παρά τον δρομικό χαρακτήρα και τους παραπάνω περιορισμούς, σε ορισμένους ναούς παρατηρείται η εξωτερική των εσωτερικών αψιδωμάτων στήριξης του τρούλου, με την μορφή καμπύλων αετωμάτων στα τυχόν ελεύθερα τμήματα των πλάγιων όψεων, όπως στα καθολικά των μοναστηριών Ταξιαρχάκι στην Παροικιά (Μ.06ΠΙΝ1^Ε), Αγίου Ιωάννη Προδρόμου του Γυαλιστή στις Λεύκες (Μ.39ΠΙΝ4^Α), και Ταξίαρχη στα Μάρμαρα (Μ.22ΠΙΝ1^Γ), ενώ στο καθολικό της μονής Παντοκράτορος στα Μάρμαρα (Μ.20ΠΙΝ2^Γ),

⁴¹⁶ Ορλάνδος, 1961α, 131, 148-150, όπου αναφέρονται επιγραμματικά δεκατρείς περιπτώσεις και παρουσιάζονται επτά από αυτές.

⁴¹⁷ Ασλανίδης, 2014, 293-298, όπου αναφέρεται ότι ο τύπος εμφανίζεται στην Νάξο ήδη από τον 7^ο αιώνα, ενώ καταγράφεται επίσης στην Κρήτη και στην Κύπρο. Η διάδοσή του φαίνεται ότι υπήρξε περιορισμένη στην μέση βυζαντινή περίοδο ωστόσο στη Νάξο εξακολούθησε να εφαρμόζεται τον 11^ο και 12^ο αιώνα σε συνδυασμό με τον συγγενή μονόκλιτο σταυροειδή εγγεγραμμένο. Λόγω της απλότητας του, ποτέ δεν έπαψε να επανέρχεται, ιδίως στις Κυκλάδες, όπου διατηρούνται πολλά μεταβυζαντινά παραδείγματα, τις περισσότερες φορές της 3^{ης} ή 4^{ης} παραλλαγής.

⁴¹⁸ Πρόκειται για τους ναούς των μονών Φραγκομονάστηρο και Ταξιαρχάκι στην Παροικιά, Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στον λόφο του Κουνάδου, Αγίου Ιωάννη Θεολόγου(Γυαλιστή) και Αγίου Ιωάννη Προδρόμου(Καπαρού) στις Λεύκες, Παντοκράτορος και Ταξίαρχη στα Μάρμαρα και Αγίου Ιωάννη Προδρόμου (Δέτη) στη Νάουσα.

⁴¹⁹ Στην Πάρο έχει μέχρι σήμερα εντοπιστεί μόνο ένας μονόκλιτος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός, αυτός του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στο Κάτω Μαράθι, ο οποίος έχει χρονολογηθεί μεταξύ του 11^{ου} -13^{ου} αιώνα (Δημητροκάλλης, 1998, 202-203, εικ.5-7), ενώ από τον Α.Ορλάνδο δεν αναφέρεται αντίστοιχο μεταβυζαντινό παράδειγμα.

⁴²⁰ Μπούρας, Χ. (1967-8). Άγιος Στέφανος Ριβίου Ακαρνανίας, ΕΕΠΣΠΘ 3, 41-57.

ενσωματώνονταν στην κυβική βάση του τρούλου και στο καθολικό της μονής του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου του Καπαρού στις Λεύκες (M.37ΠΙΝ3²¹), διαμόρφωναν την βαθμιδωτή βάση του κωδωνοστασίου.

Πέραν των παραπάνω ναών της 4^{ης} παραλλαγής, εντοπίστηκαν τρεις ακόμα περιπτώσεις:

Το καθολικό της μονής του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (Δέτη) στη Νάουσα (M.17Σχ.Α1), ανήκει στην 1^η παραλλαγή της προαναφερθείσας κατάταξης⁴²¹, καθώς ο τρούλος στηρίζεται σε τέσσερα τόξα τα οποία φέρονται από δύο ζεύγη παραστάδων. Ωστόσο το ανατολικό και δυτικό σκέλος της καμάρας είναι εξαιρετικά βραχέα και για την απαιτούμενη διεύρυνσή του ο ναός συνδυάστηκε με, θολοσκέπαστο εσωτερικά και επιπεδόστεγο εξωτερικά, νάρθηκα στα δυτικά και επιπεδόστεγο χώρο εισόδου στα νότια.

Ο ναός του Φραγκομονάστηρου (M.02Σχ.Α1), αποτελεί το μεγαλύτερο παράδειγμα του τύπου με εξωτερικές διαστάσεις 7.20μ(Α,Δ) Χ 17.90μ(Β,Ν). Ο τρούλος έχει διάμετρο περίπου 5μ και αποτελεί έναν από τους μεγαλύτερους των μεταβυζαντινών ναών του νησιού, ενώ ο τύπος του ναού είναι δυνατόν να θεωρηθεί εκδοχή της 1^{ης} παραλλαγής. Σε αυτήν οι παραστάδες έχουν αντικατασταθεί από υφαψίδια τα οποία προβαλλόμενα από τους πλευρικούς τοίχους φέρουν τα τέσσερα τόξα στήριξης του τρούλου (M.02ΠΙΝ3²¹).

Τέλος ο ναός του μονυδρίου του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στον λόφο του Κουνάδου (M.10Σχ.Α1), αποτελεί σύμπλεγμα δύο μονόχρωων ναών, ενός δρομικού και ενός τρουλαίου. Ο τελευταίος, επεκτείνεται δυτικά με, θολοσκέπαστο εσωτερικά και επιπεδόστεγο εξωτερικά, νάρθηκα. Το κυρίως τμήμα του αποτελεί ενδιάμεσο της 5^{ης} παραλλαγής της προαναφερθείσας κατάταξης⁴²² και του ναού τύπου «μαυσωλείου»⁴²³, καθώς ο τρούλος στηρίζεται ανατολικά σε περιορισμένου μήκους καμάρα και βόρεια νότια και δυτικά στους αντίστοιχους τοίχους.

Ελεύθερος σταυρός (ΤΥΠ.Σχ.10)

Αποτελεί σχετικά δημοφιλή ναοδομικό τύπο, με αρκετά παραδείγματα στο νησί⁴²⁴, ανάμεσα στα οποία και πέντε καθολικά μοναστηριών⁴²⁵. Τα τελευταία παρουσιάζουν κοινά στοιχεία με τους υπόλοιπους ομοιότυπους ναούς της Πάρου, όπου το δυτικό σκέλος έχει το μεγαλύτερο μήκος, ενώ το βόρειο και νότιο είναι μικρότερα ή ίσα με το ανατολικό⁴²⁶.

⁴²¹ Ασλανίδης, 2014, 293.

⁴²² Ασλανίδης, 2014, 293.

⁴²³ Ασλανίδης, 2014, 298. Στον ναοδομικό τύπο «μαυσωλείου» ανήκει και ο μικροσκοπικός ναΐσκος της Αγίας Μαρίας στο σύμπλεγμα των Αγίων Αναργύρων στο Σαγκρί της Νάξου (Μαμαλούκος, 2006, 49-58)

⁴²⁴ Ορλάνδος, 1961α, 152, όπου αναφέρονται 14 μεταβυζαντινά παραδείγματα μεταξύ των οποίων και τρία από τα πέντε ομοιότυπα καθολικά. Σύμφωνα με τον Γ.Δημητροκάλλη (1993, 193) ο τύπος παρουσιάζει άνιση διάδοση στις Κυκλάδες με πολλές περιπτώσεις στην Πάρο και στη Νάξο και πλήρη απουσία ή μικρό αριθμό παραδειγμάτων σε άλλα νησιά. Την βυζαντινή περίοδο στις Κυκλάδες ο τύπος είναι σπάνιος (Ασλανίδης, 2014, 281, σημ. 749), ωστόσο στην Πάρο είναι γνωστό τουλάχιστον ένα παράδειγμα, ο ναός της Ευαγγελίστριας στα Επισκοπιανά, ο οποίος ανήκει στους ελάχιστους ναούς της περιόδου του 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα (Δημητροκάλλη, 1968, 642-671). Ο τύπος επιλέχθηκε, πιθανόν για το συμβολικό φορτίο του τρούλου και του σχήματός του, καθώς και την σχετική ευκολία της κατασκευής του, για σημαντικούς ναούς της Λατινοκρατούμενης Κρήτης του 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα (Γκράτζιου, 2010, 231-233).

⁴²⁵ Πρόκειται για τα καθολικά της μονής των Αγίων Αναργύρων στην Παροικιά, του Ταξιάρχη στον λόφο του Κουνάδου, της Λογγβάρδας, του Αγίου Αθανασίου στη Νάουσα και της Αγίας Κυριακής στις Λεύκες. Επίσης κάτοψη ελεύθερου σταυρού έχει και ο ναός της μονής του Χριστού στο Δάσος, ο οποίος ωστόσο διαμορφώθηκε μετά από επέκταση προς ανατολικά και προσθήκη σταυρικού τμήματος στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

⁴²⁶ Ορλάνδος, 1961α, 152.

Σύνηθες χαρακτηριστικό των ναών με κάτοψη ελεύθερου σταυρού υπήρξε η παρουσία κογχών στον ανατολικό τοίχο του εγκαρσίου σκέλους⁴²⁷. Έχει υποστηριχθεί ότι αυτές καταδεικνύουν την τέλεση χωριστής λειτουργίας⁴²⁸ και φαίνεται ότι σχετίζονται με την διαμόρφωση τελικά ενός υβριδικού τύπου ημιεγγεγραμμένου σταυροειδούς ναού με πλευρικά παρεκκλήσια βόρεια και νότια του ανατολικού σκέλους, τα οποία διαχωρίζονται με συμπαγή τοίχο από το ιερό και έχουν πρόσβαση αποκλειστικά από το εγκάρσιο σκέλος. Στον τύπο αυτό ανήκει, το καθολικό της μονής του Αγίου Χαραλάμπους⁴²⁹ (M.35Σχ.Α1). Παρεμφερές είναι και αυτό της μονής των Αγίων Αναργύρων⁴³⁰ (M.05Σχ.Α2), όπου στην θέση του νότιου παρεκκλησίου βρίσκεται χώρος ο οποίος επικοινωνεί με φυσική πηγή νερού στα ανατολικά του (M.0ΠΙΝ4^{ΣΤ}), ενώ αντίστοιχο παρεκκλήσιο διαθέτει και ο μονόχωρος τρουλαίος ναός στο Ταξιαρχάκι (M.06Σχ.Α1, M.06ΠΙΝ2^Δ). Στο τελευταίο δεν είναι σαφές εάν το παρεκκλήσιο ανήκε στην αρχική φάση και εάν εξυπηρετούσε την από κοινού χρήση του ναΐσκου από ετερόδοξους πιστούς.

Με κάτοψη ελεύθερου σταυρού διαμορφώνεται επίσης και ο πιθανόν κοιμητηριακός ναός⁴³¹ στον ευρύτερο περιβάλλοντα χώρο του μοναστηριού της Παναγίας Ξεχωριανής στην Μάρπησσα (M.25ΠΙΝ1^Γ). Σε αυτόν το νότιο σκέλος είναι αβαθές, ενώ το βόρειο προεξέχει αρκετά. Το παραπάνω ενδεχομένως οφείλεται στην ειδική του χρήση με την οποία πιθανόν σχετίζεται και η βαθιά ορθογωνική κόγχη στην δυτικό τοίχο. Το μεγάλο πάχος της τοιχοποιίας στην βόρεια, νότια και δυτική πλευρά συνέβαλαν ώστε ο ναός να χαρακτηριστεί ως μεταβατικός από τον ελεύθερο στον εγγεγραμμένο σταυρό⁴³², ενώ τα ίχνη ηχητικών αγγείων στη θέση των σφαιρικών τριγώνων, τα οποία παρουσιάζονταν στην παλαιότερη καταγραφή του⁴³³, συνηγορούν για την παλαιότητά του⁴³⁴. Η σύνθετη ογκοπλαστική διαμόρφωση αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό των ναών με κάτοψη ελεύθερου σταυρού, το οποίο δεν αναδεικνύεται κατά την ενσωμάτωσή τους στις πτέρυγες, ενώ λειτουργεί και ως εμπόδιο για αυτήν. Στα καθολικά του παραπάνω τύπου ανήκουν οι μοναδικές περιπτώσεις με πανταχόθεν ελεύθερη διάταξη, όπως στο μοναστήρι του Αγίου Χαραλάμπους, ή με ελάχιστη επαφή με το υπόλοιπο συγκρότημα, όπως στα μοναστήρια των Αγίων Αναργύρων (M.05Σχ.Α2), της Λογγοβάρδας (M.11Σχ.Α1), και του Αγίου Αθανασίου (M.16Σχ.Τ2).

Σταυροειδής εγγεγραμμένος, απλός τετράστυλος (ΤΥΠ.Σχ.10)

⁴²⁷ Το στοιχείο, εκτός των βυζαντινών παρατηρείται επίσης σε δυτικούς και σε αρμενικούς ναούς (Δημητροκάλλης, 1996,50-51, εικ.173,174). Για την διάδοση και τις πιθανές ερμηνείες της ύπαρξης κογχών στον ανατολικό τοίχο του εγκαρσίου σκέλους ναών με κάτοψη ελεύθερου σταυρού βλ. Δημητροκάλλης, 1993,193-194 και Ασλανίδης,2014, 282-283.

⁴²⁸ Ορλάνδος, 1961α, 153.

⁴²⁹ Ορλάνδος, 1961α, 153-154, όπου παρουσιάζεται και ο ομοιότυπος ναός του Αγίου Λουκά (πρώην Αγίου Γεωργίου) στην Παροικιά. Ο τύπος εμφανίζεται ήδη από τον 7^ο αιώνα σε ναούς της Αρμενίας (Δημητροκάλλης, 1996,50-51, εικ.175).

⁴³⁰ Ομοιότυπη κάτοψη έχει και ο ναός της Αγίας Ελένης ανατολικά της Παροικιάς (Ορλάνδος,1961α, 153, εικ.66)

⁴³¹ Ως κοιμητηριακός λειτουργεί και ο προαναφερθείς ναός της Ευαγγελίστριας στα Επισκοπιανά, καταδεικνύοντας την προτίμηση του ελεύθερου σταυρού για την ειδική αυτή χρήση.

⁴³² Ορλάνδος, 1961α, 154.

⁴³³ Ορλάνδος, 1961α, 154-155,εικ.71,72 και Δημητροκάλλης 1968, 655, σημ3, Τα στόμιά τους έχουν πλέον εξαφανιστεί μετά από άστοχες επεμβάσεις στο εσωτερικό του ναού.

⁴³⁴ Δημητροκάλλης 1968, 655, όπου αναφέρεται ότι η ύπαρξη ηχητικών αγγείων αποτελεί ένδειξη παλαιότητας.

Κατά την μέση βυζαντινή περίοδο ο τύπος ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στα νησιά του Αιγαίου, την Κρήτη και την Κύπρο⁴³⁵, ενώ στην γειτονική Νάξο από το μέσον του 11^{ου} έως τα τέλη του 12^{ου} αιώνα υπήρξε ο επικρατέστερος⁴³⁶. Ωστόσο, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, τους επόμενους δύο αιώνες εκλείπει από τον νησιωτικό χώρο, ιδιαίτερα δε στη Νάξο φαίνεται ότι δεν κτίστηκε κανένας ναός του παραπάνω τύπου με μεγάλες διαστάσεις, με εξαίρεση την Λατινική Μητρόπολη στην Χώρα η οποία ανήκε σε οκτάστυλη παραλλαγή του⁴³⁷.

Την μεταβυζαντινή περίοδο ο τετράστυλος τύπος διαδίδεται στις Κυκλάδες αλλά με άνιση κατανομή, καθώς σε κάποια νησιά, όπως στην Κέα, παραμένει άγνωστος, ενώ σε άλλα, όπως στην Πάρο και στην Σαντορίνη, καταγράφεται με αρκετά παραδείγματα⁴³⁸. Πέντε από τα δέκα παραδείγματα της Πάρου υπήρξαν καθολικά μοναστηριών, ενώ τα υπόλοιπα αποτελούν στην πλειονότητά τους μεγάλους ενοριακούς ναούς στα κέντρα των κύριων οικισμών. Ορισμένα από τα καθολικά βρίσκονται σε σημαντικές θέσεις του νησιού, όπως αυτά της μονής του Αγίου Αντωνίου στην κορυφή του λόφου του Κεφάλου και της μονής του Αγίου Μηνά στην περιοχή των αρχαίων λατομείων μαρμάρου. Τα υπόλοιπα εντοπίζονται στις παρυφές του οικισμού της Νάουσας, και του οδικού άξονα σύνδεσής της με την Παροικιά. Πρόκειται για τους ναούς των μοναστηριών του Αγίου Γεωργίου στο Μεροβίγλι και του Αγίου Ανδρέα στα Πρωτόρια, καθώς και των Αγίων Αποστόλων στο μέσον περίπου του παραπάνω άξονα. Από την μέχρι σήμερα έρευνα φαίνεται ότι όλοι οι τετράστυλοι ναοί της υπαίθρου του νησιού αποτελούσαν καθολικά μοναστηριών⁴³⁹.

Πρόκειται για τα μεγαλύτερα σε μέγεθος στο σύνολο των καθολικών⁴⁴⁰, με γενικές διαστάσεις από 8.40μ έως 11.50μ (Α,Δ) X 12.90μ έως 14.30μ (Β,Ν) και επιφάνεια από 120 έως 150μ². Οι αναλογίες των κατόψεων τους, όπως και αυτές των ομοιότυπων ναών του νησιού, δεν είναι σταθερές, καθώς οι ναοί άλλοτε είναι τετράγωνοι και άλλοτε επιμήκεις, συνήθως λόγω επιμήκυνσης του δυτικού τμήματος. Σε μία περίπτωση, στο καθολικό της μονής του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο (M.19σχ.Α1), προστίθεται δυτικά νάρθηκας και ο άξονας του μήκους τονίζεται περισσότερο.

Τα γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονταν με καμάρες ή σταυροθόλια ή συνδυασμό και των δύο. Τα σταυροθόλια γενικά συνέχονταν με τα μικρά τόξα τα οποία διασταυρώνονταν στους πεσσούς στήριξης του τρούλου. Εντύπωση προκαλεί η ιδιότυπα οξυκόρυφη διαμόρφωση των σταυροθολίων του καθολικού της μονής του Αγίου Ανδρέα (M.13ΠΙΝ4²) και ιδιαίτερα αυτών στα επιμήκη διαμερίσματα του δυτικού τμήματος. Με σταυροθόλια καλύπτονται επίσης τα αντίστοιχα διαμερίσματα του καθολικού της μονής του Αγίου Αντωνίου καθώς και τα ανατολικά του ναού των Αγίων Αποστόλων (M.12ΠΙΝ2^ο).

⁴³⁵ Ασλανίδης, 2014, 306. Για τη διάδοση του απλού τετραστύλου στο Αιγαίο, την Κρήτη και την Κύπρο βλ. Κάππας, 2009, Α', 86-133, όπου αναφέρονται εικοσιοκτώ παραδείγματα του νησιωτικού χώρου της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου, έντεκα από τα οποία βρίσκονται στις Κυκλάδες.

⁴³⁶ Ασλανίδης, 2014, 301. Στη Νάξο της μέσης βυζαντινής περιόδου παρατηρείται η μεγαλύτερη συγκέντρωση τετράστυλων ναών στο σύνολο του νησιωτικού χώρου, καθώς και μία από τις μεγαλύτερες σε σχέση με αντίστοιχες περιπτώσεις άλλων γεωγραφικών διαμερισμάτων (Κάππας, 2009, Α', 118-119).

⁴³⁷ Μαστορόπουλος, 2006, 88, εικ.50, Κάππας, 2009, Α', 119, Ασλανίδης, 2014, 307.

⁴³⁸ Δημητροκάλλης, 1993, 195 και Ορλάνδος, 1961α, 154-159, όπου αναφέρονται δέκα παριανά παραδείγματα.

⁴³⁹ Ο C.Mango (1978, 97) συσχετίζει τον σταυροειδή εγγεγραμμένο τύπο με το φαινόμενο του μοναχισμού αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι σε αυτό οφείλει την ανάπτυξή του (...the cross-in-square church arose in a monastic milieu...)

⁴⁴⁰ Σύμφωνα με τον C.Mango (1978, 97) ο σταυροειδής εγγεγραμμένος τύπος είναι χαρακτηριστικός για τον μικρό μέγεθός του, το οποίο υπήρξε ανάλογο των σχετικά μικρών αδελφοτήτων του ανατολικού μοναχισμού.

Τα κατακόρυφα στηρίγματα σε όλα τα σταυροειδή εγγεγραμμένα καθολικά ήταν τετράγωνοι ή περίπου τετράγωνοι κτιστοί πεσσοί, σε αντίθεση με αυτά των ομοιότυπων ναών των οικισμών όπου ο τρούλος συχνά στηριζόταν σε κίονες. Κτιστά επίσης στηρίγματα, διαφορετικών ωστόσο μεγεθών και σχημάτων, φέρουν τα τόξα και τον τρούλο του καθολικό της μονής του Αγίου Μηνά στο Μαράθι (M.40Σχ.Α1). Στο τελευταίο εντοπίστηκαν ενδείξεις αρκετών κατασκευαστικών φάσεων με τις οποίες σχετίζονται οι ποικίλες ακανονιστίες και η ανομοιομορφία των παραπάνω στηριγμάτων καθώς και της κάλυψης των γωνιακών διαμερισμάτων του ναού.

Τρίκογχος τρουλαίος (ΤΥΠ.Σχ.10)

Ο τύπος συνδέεται με τα παλαιοχριστιανικά τρίκογχα, ενώ αργότερα εμφανίστηκε με την μορφή των διαδεδομένων τύπων του μονόχωρου δρομικού τρουλαίου και του εγγεγραμμένου τετράστυλου σταυροειδούς, στους οποίους προστέθηκαν πλευρικές κόγχες⁴⁴¹. Θεωρείται σπάνιος και σχετίζεται κυρίως με μικρών διαστάσεων ναούς⁴⁴², καθώς και με μεταβυζαντινά καθολικά μοναστηριών⁴⁴³. Παρουσιάζει σχετική συγκέντρωση στην Κρήτη όπου από τον 12^ο αιώνα καταγράφονται τουλάχιστον δεκαπέντε τρίκογχοι ναοί, διάφορων παραλλαγών και μεγεθών, μεταξύ των οποίων και πέντε καθολικά⁴⁴⁴. Στις Κυκλάδες, παρά το ότι θεωρείται επίσης σπάνιος⁴⁴⁵, αναφέρονται τουλάχιστον πέντε αντίστοιχα καθολικά, μεταξύ των οποίων και ένα παριανό παράδειγμα, ενώ δεν αποκλείεται να λανθάνουν και άλλα. Τα παραπάνω ανήκουν σε δύο διακριτούς τύπους. Το καθολικό της μονής του Αγίου Σάββα στα Μάρμαρα της Πάρου (M.21Σχ.Α1), καθώς και αυτά των μοναστηριών του Ταξιάρχη στην Σέριφο⁴⁴⁶, του Χριστού στην Ζεφυρία Μήλου⁴⁴⁷ και της Ζωοδόχου Πηγής στην Σίκινο⁴⁴⁸, ανήκουν στον τύπο του μονόχωρου τρίκογχου ναού, αποτελούν δηλαδή παραλλαγή του διαδεδομένου μονόχωρου δρομικού τρουλαίου ναού, στον οποίο προσαρθήθηκαν πλευρικές κόγχες. Αντιθέτως το καθολικό της μονής του Προφήτη Ηλία, στην ομώνυμη κορυφή της Σίφνου, εντυπωσιάζει καθώς αποτελεί το μοναδικό ίσως παράδειγμα στις Κυκλάδες και ένα από τα ελάχιστα στο σύνολο του νησιωτικού χώρου του Αιγαίου, όπου εφαρμόστηκε ο εγγεγραμμένος τετράστυλος σταυροειδής, με πλευρικές κόγχες ναός⁴⁴⁹.

Το παριανό παράδειγμα παρουσιάζει κοινά τυπολογικά χαρακτηριστικά με αυτό της μονής του Χριστού στην Μήλο⁴⁵⁰. Κατατάσσεται στην πρώτη κατηγορία σύμφωνα με την διάκριση

⁴⁴¹ Ο σταυροειδής εγγεγραμμένος με πλευρικές κόγχες είναι γνωστός και ως Αγιορείτικος ή αθωνικός τύπος (Μπούρας,1994,211-212)

⁴⁴² Βοκοτόπουλος, 1990, 389.

⁴⁴³ Δημητροκάλλης, 1993,196. Έχει υποστηριχθεί ότι ο τύπος εφαρμόστηκε κυρίως στους μεταβυζαντινούς χρόνους υπό την επήρεια των μεγάλων προτύπων των καθολικών του Αγίου Όρους και των Μετεώρων (Μπούρας, 1969, 165).

⁴⁴⁴ Gerolla, 1908, 216,217,245-250, fig.198,201,295-308 και Λασιθιωτάκης,1961-1962,191-193.

⁴⁴⁵ Δημητροκάλλης, 1993,196.

⁴⁴⁶ Δημητροκάλλης, 1993,196. Σύμφωνα με την τοπική παράδοση την μονή ίδρυσαν μοναχοί – φυγάδες από την Κύπρο μετά την κατάληψή της από τους Οθωμανούς. Δεν είναι γνωστό εάν η επιλογή του τρίκογχου τύπου για το καθολικό είναι δυνατόν να συσχετιστεί με την καταγωγή των μοναχών.

⁴⁴⁷ Ποζιόπουλος, 1989,229-242.

⁴⁴⁸ Παπαϊωάννου, 1977, 29,32, εικ.63

⁴⁴⁹ Δημητροκάλλης, 1993, 197 και Michaelides, 2001,237-238. Στον τετράστυλο τύπο ανήκει και το καθολικό της μονής Αγίας Τριάδας των Τζαγκαρόλων στην Κρήτη, το οποίο επίσης φαίνεται ότι σχετίζεται με τον αγιορείτικο τύπο καθολικών (Λασιθιωτάκης,1961-1962,195).

⁴⁵⁰ Πρόκειται για το καθολικό ενός από τα δύο μετόχια της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάμμου και αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα τρίκογχου ναού ανάμεσα στα δεκατρία καθολικά (ή15;) των μοναστηριών αλλά και στο σύνολο των ναών της Μήλου (Ποζιόπουλος, 1989, 238,241,σημ.50). Πέραν της τυπολογικής ομοιότητας τα δύο παραδείγματα παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις καθώς το

του Π. Βοκοτόπουλου⁴⁵¹, ή στην κατηγορία II (παραλλαγή II.β) σύμφωνα με την διάκριση του Σ. Μαμαλούκου⁴⁵². Σε αυτήν ο τρούλος φέρεται από την δυτική και ανατολική καμάρα και από τα μέτωπα της βόρειας και της νότιας κόγχης. Στο καθολικό της Πάρου μεταξύ του τρούλου και των καμαρών παρεμβάλλονται αβαθή τόξα, ενώ στην δυτική πλευρά προσαρτάται επιπεδόστεγος νάρθηκας, όπως άλλωστε και στο καθολικό της μονής του Χριστού στην Μήλο.

Πέραν του κοινού στοιχείου των κογχών-χοροστασίων και της λειτουργίας την οποία αυτές εξυπηρετούν, η ομάδα των μονόχωρων τρίκογχων καθολικών των Κυκλάδων διαφοροποιείται από τους κατά κανόνα μεγαλύτερους εγγεγραμμένους σταυροειδείς ναούς, οι οποίοι συνήθως αποτελούν δημοφιλείς τύπους καθολικών. Επίσης διαφοροποιείται από τους ποικίλους, ως προς τον τύπο και το μέγεθος, αντίστοιχους ναούς της Κρήτης, με εξαίρεση τον σχεδόν ομοιότυπο ναό των Αγίων Αποστόλων στην Χώρα Σφακιών⁴⁵³. Η αναφερόμενη κατοίκηση και πιθανόν ίδρυση του οικισμού των Μαρμάρων από Κρήτες πρόσφυγες καταγόμενους από τα Σφακιά⁴⁵⁴, ενδεχομένως ερμηνεύει την εμφάνιση του συγκεκριμένου τύπου στην ευρύτερη περιοχή, με τρία παραδείγματα, από τα τέσσερα του συνόλου του νησιού⁴⁵⁵.

Ο τρίκογχος τύπος καθολικού εμφανίζει αντίστοιχα προβλήματα ένταξης και ενσωμάτωσης στις πτέρυγες με αυτόν του ελεύθερου σταυρού. Η διάταξη του παριανού παραδείγματος και η σχέση του με τις εξαφανισμένες πλέον πτέρυγες δεν είναι γνωστή. Ωστόσο είναι χαρακτηριστικό ότι τα υπόλοιπα γνωστά ομοιότυπα καθολικά των Κυκλάδων διατάσσονταν όλα πανταχόθεν ελεύθερα στην εσωτερική αυλή των συγκροτημάτων τους.

Σηλαιώδης

Έχει ήδη αναφερθεί ότι το σύνολο σχεδόν των μοναστηριών του νησιού αναπτύχθηκαν σε αγροτικές θέσεις με ήπιο και ομαλό τοπίο. Η προσαρμογή και αξιοποίηση στοιχείων του φυσικού βραχώδους ανάγλυφου, η οποία είναι συνήθης στα νησιά του Αιγαίου⁴⁵⁶ και στην Πελοπόννησο⁴⁵⁷, στην Πάρο σπανίζει. Μία μόνο αντίστοιχη περίπτωση καθολικού, αυτό της μονής του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου του Σηλαιώτη (M.30ΠΙΝ2), εντοπίστηκε σε σχετικά απομακρυσμένη θέση από τους διάφορους οικισμούς. Ο ναός έχει διαμορφωθεί σε φυσική κοιλότητα του βράχου, ενώ ο τρούλος του, ο οποίος στεγάζει τον χώρο του ιερού, αποτελεί το μοναδικό στοιχείο το οποίο εξέχει του εδάφους. Γειτνίαση με τον βράχο, χωρίς ωστόσο επίδραση στον εσωτερικό χώρο, παρατηρείται επίσης στους ναούς των μονυδρίων του Αγίου Ιωάννη στον Κουνάδο, των Αγίων Αναργύρων στην Παροικιά και του Αγίου Ιωάννη του Δέτη στη Νάουσα.

Προσθήκες, μετατροπές, επεκτάσεις

παράδειγμα της Μήλου είναι μεγαλύτερο και υπήρξε σαφώς πολυτελέστερο από το ταπεινό ναΐδριο του Αγίου Σάββα.

⁴⁵¹ Βοκοτόπουλος, 1990,389-91.

⁴⁵² Μαμαλούκος, 2001, 163-165.

⁴⁵³ Gerolla,1908,245-246, fig.297,298, Δαλιδάκης, 2008,37-40.

⁴⁵⁴ Αλιπράντης,1990,139.

⁴⁵⁵ Πρόκειται για το καθολικό της μονής του Αγίου Σάββα και τον ναός της Μεταμόρφωση στα Μάρμαρα (Αλιπράντης, 1975, 97 και Δημητροκάλης, 1993,196). Επίσης τον ναΐσκο της Αγίας Μαρίας, στο Τζάνε της περιοχής Κεφάλου (Αλιπράντης,2020,130-131, εικ.3) και το εξωκκλήσι του Αγίου Νικολάου στις Λεύκες (Πατέλης, 2004,340-342).

⁴⁵⁶ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι μονές Παναγίας Χοζοβιώτισσας στην Αμοργό Μαραγκού,1999) και Παναγίας Καλορρύτισσας στο Σαγκρί Νάξου (Δημητροκάλης, 2000, 24,26).

⁴⁵⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το σύνολο των μοναστηριών της κοιλάδας του ποταμού Λούσιου στην Γορτυνία (Μουτσόπουλος,1956,169-233).

Αρκετά από τα καθολικά διαμορφώθηκαν σε δύο ή περισσότερες κατασκευαστικές φάσεις, οι οποίες ενδεχομένως συνδυάστηκαν με την κατασκευή τμήματος των πτερύγων γύρω από αυτά. Στα καθολικά αυτά παρατηρήθηκε ποικιλία, αφενός ως προς την μορφή του αρχικού τμήματος και αφετέρου ως προς την μορφή και την θέση της προσθήκης. Συχνά η διάκριση μεταξύ των δύο τμημάτων δεν είναι σαφής και η τυπολογική κατάταξη ορισμένων από τους ναούς καθίσταται δύσκολη.

Συνήθη μορφή μεταγενέστερης επέμβασης αποτελεί η επέκταση κατά μήκος, ενός μονόχωρου καμαροσκέπαστου ναού, μέσω της προσθήκης ομοιότυπου τμήματος προς τα δυτικά. Παρατηρήθηκε στο καθολικό της Αγίας Μονής (M.27ΠΙΝ3^F) και της Παναγίας Κοντιανής (M.24ΠΙΝ2^A), στο βόρειο ναό του συμπλέγματος της Παναγίας στα Κελλιά (M.38ΠΙΝ3^A), πιθανόν στο ναό της Παναγίας Ξεχωριανής, όπου η επέκταση συνδυάστηκε με την παρεμβολή τόξου, και πιθανόν στο νότιο ναό του συμπλέγματος του Σταυρού στο Υστέρνι (M.18ΠΙΝ1^{E,ΣΤ}). Στο δυτικό άκρο του τελευταίου εντοπίστηκαν ίχνη ηχητικών αγγείων τα οποία, όπως αναφέρθηκε, αποτελούν ενδείξεις παλαιότητας, δημιουργώντας υπόνοιες για το ότι το δυτικό υπήρξε το αρχικό μονόχωρο τμήμα, το οποίο επεκτάθηκε σε επόμενη φάση προς ανατολικά. Η επέκταση ενός ναού προς ανατολικά δεν πρέπει να ξενίζει καθώς παρατηρήθηκε και στο καθολικό της μονής Χριστού στο Δάσος (M.31ΠΙΝ5^J) όπου ένα σταυρικό τρουλαίο τμήμα προστέθηκε στην ανατολική πλευρά του αρχικού δρομικού ναού. Παρεμφερή επέκταση προς ανατολικά πιθανόν αποτελεί και η υβριδική περίπτωση του καθολικού της μονής Μεταμορφώσεως στις Κουκουμαυλιές (M.33Σχ.Α1). Απαρτίζεται από επιπεδόστεγο χώρο στα δυτικά, δομημένο με εκφορικό σύστημα και κάλυψη με λίθινες πλάκες (M.33ΠΙΝ2^{A,B}), ο οποίος ανατολικά συμπληρώνεται με τριμερές ιερό. Το τελευταίο καλύπτεται κεντρικά με μεγάλη καμάρα (M.33ΠΙΝ2^F) και στα άκρα με μικρότερες, κάθετου άξονα, καμάρες (M.33ΠΙΝ2^A), το εξωράχιο των οποίων καλύπτεται με στρώση οριζώντιου δώματος. Τα επιπεδόστεγα άκρα προεξέχουν του κυρίως ναού και το σύνολο του ανατολικού τμήματος διαμορφώνεται πλατύτερο (M.33ΠΙΝ1^{B,J}), δημιουργώντας κάτοψη σχήματος ταυ και μορφή τυπολογικά ασαφή⁴⁵⁸. Παρόμοια διάταξη επιπεδόστεγου, εκφορικά δομημένου χώρου συνδυαζόμενου με τρουλαίο τμήμα στα ανατολικά του εντοπίστηκε και στην περίπτωση του καθολικού του Αγίου Ιωάννη του Δέτη (M.17ΠΙΝ3^A) στον κόλπο της Νάουσας, όπου επίσης δεν είναι σαφές ποιο τμήμα είναι το αρχικό. Η ασυνήθιστη μορφή επέκτασης των παραπάνω καθολικών, ενδεχομένως σχετίζεται με την ανάγκη είτε διεύρυνσης του ιερού, είτε διαμόρφωσης τρουλαίας ή σταυρικής μορφής με παράλληλη διατήρηση του δρομικού χαρακτήρα του συνόλου.

Σε συνδυασμό με την μεταγενέστερη κατασκευή των όμορων πτερύγων και της ενσωμάτωσης του καθολικού σε αυτές, διαμορφώθηκαν επίσης διάφοροι, βοηθητικοί συνήθως χώροι, καταλαμβάνοντας τα γωνιακά διαμερίσματα σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών ή τις εξωτερικές ελεύθερες γωνίες σταυρικών ναών. Χαρακτηριστική είναι η διαμόρφωση μαγειρείου στο νοτιοδυτικό γωνιακό διαμέρισμα του καθολικού της μονής του Αγίου Μηνά στο Μαράθι (M.40Σχ.Α1), και η κατάληψη από βοηθητικούς χώρους της νοτιοδυτικής, βορειοδυτικής και βορειοανατολικής εξωτερικής γωνίας του καθολικού της μονής της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια Λευκών (M.36Σχ.Α1), καθώς της νοτιοδυτικής του καθολικού του μονυδρίου Ταξιαρχάκι στην Παροικιά (M.06Σχ.Α1).

⁴⁵⁸ Παρεμφερής κάλυψη του ανατολικού τμήματος με εμφανή εξωτερικά καμάρα και του δυτικού με επίπεδο δώμα, παρατηρείται και στο ναΐδριο της Θεοσκέπαστης στα Πρωτόρια, όπου ωστόσο δεν υφίστανται τα προεξέχοντα βόρεια και νότια τμήματα του ιερού και η κάτοψη διατηρεί τον δρομικό χαρακτήρα της (Roussos, 2017, 104, fig.4.64 και Αλιπράντης, 2020, 227,εικ.3)

Μεταγενέστερες επεμβάσεις αποτελούν επίσης οι διαμορφώσεις παρεκκλησίου, κελιού, καθώς και χώρου κίνησης στην στάθμη του ορόφου, πάνω από τα δώματα ναών διάφορων τύπων. Η ανάπτυξη τμήματος των πτερύγων πάνω από τα καθολικά, ως προσπάθεια μείωσης του καλυπτόμενου χώρου και επίτευξης οχυρωματικής διάταξης, είναι χαρακτηριστική σε δύο από τα πλέον γνωστά πυργομονάστια της Νάξου, στην μονή Φωτοδότη στον Δανακό⁴⁵⁹ και στην μονή του Τιμίου Σταυρού στο Σαγκρί⁴⁶⁰, ωστόσο στα παριανά παραδείγματα είναι περιορισμένη. Πάνω από το βορειοδυτικό διαμέρισμα του σταυροειδούς καθολικού της μονής του Αγίου Αντωνίου (M.19ΠΙΝ5^{ΣΤ}) διαμορφώθηκε παρεκκλήσιο, ενώ ο ασκεπής σήμερα χώρος, πάνω από το ανατολικό τμήμα του μονόχωρου καμαροσκέπαστου καθολικού της Αγίας Μονής, πιθανόν είχε χρήση κελιού. Αντιστοίχως κατά την διαδικασία της τελικής διαμόρφωσης του συγκροτήματος της μονής του Αγίου Ιωάννη Δέτη στον κόλπο της Νάουσας (M.17ΠΙΝ4^Δ), το δώμα του δυτικού επιπεδόστεγου νάρθηκα του προϋφιστάμενου ναού μετατράπηκε σε χώρο για την διανομή της κίνησης στον όροφο.

Συνήθη μορφή μεταγενέστερης επέκτασης αποτελεί και η προσθήκη εφαπτόμενου παρεκκλησίου σε υφιστάμενο ναό, όπως στα καθολικά του Αγίου Ιωάννη στον λόφο Κουνάδο (M.10Σχ.Α1), του Σταυρού στο Υστέρι και πιθανόν της Παναγίας στα Κελιά στις Λεύκες (M.38Σχ.Α1). Το τελευταίο ενδεχομένως δεν προέκυψε ως προσθήκη μονόχωρου δρομικού παρεκκλησίου σε ομοιότυπο υφιστάμενο ναό, αλλά πρόκειται για αρχική διαμόρφωση ενός δίκλιτου ναού.

Σε κάθε περίπτωση οι αλληπάλληλες κατασκευαστικές φάσεις αρκετών από τα παραπάνω καθολικά, στις οποίες περιλαμβάνονταν προσθήκες παρεκκλησίων και σταδιακές επεκτάσεις κατά μήκος και ύψος, αποτελεί συνήθη διαδικασία στην αιγαιοπελαγίτικη ναοδομία⁴⁶¹, η οποία, σε συνδυασμό με οικοδομικές πρακτικές όπως την κάλυψη του συνόλου με πολλαπλές στρώσεις επιχρισμάτων και ασβεστωμάτων, καθιστά συχνά την προσπάθεια χρονολόγησης αλλά και τυπολογικής κατάταξης των ναών σχεδόν αδύνατη.

Νάρθηκας και προστώα

Η πλειονότητα των καθολικών στα μοναστήρια του νησιού δεν διέθετε νάρθηκα (ΠΙΝ3), ο οποίος αποτελεί απαραίτητο στοιχείο για την τέλεση ορισμένων τελετουργιών όπως περιγράφονται στα τυπικά τους (ακολουθία λιτής, αρτοκλασία). Την έλλειψη αυτή ενδεχομένως αναπλήρωνε ο υπαίθριος χώρος εξωτερικά της εισόδου στα δυτικά ή νότια του ναού. Όσοι νάρθηκες υπήρχαν ανήκαν συνήθως σε μεταγενέστερες επεμβάσεις. Σχετικές ενδείξεις προέκυψαν για τον νάρθηκα στα νότια του ναού του Αγίου Ιωάννη Δέτη (M.17Σχ.Α1), αυτόν στη νοτιοδυτική γωνία του σταυρικού ναού των Αγίων Αναργύρων (M.05Σχ.Α1), καθώς και τους νάρθηκες στο δυτικό άκρο των ναών του Αγίου Σάββα και της Αγίας Πακού (M.42Σχ.Τ1). Οι παραπάνω αποτελούσαν απλούς ορθογώνιους επιπεδόστεγους χώρους σε αντίθεση με τον νάρθηκα του καθολικού της μονής του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο (M.19Σχ.Α1), ο οποίος στεγάζεται με καμάρες στο βόρειο και νότιο άκρο και τρούλο στο κέντρο, αποτελώντας το μοναδικό παράδειγμα αυτού του τύπου στο νησί⁴⁶². Μικρές διαφοροποιήσεις στον

⁴⁵⁹ Βαβατσιούλας, 1993,173-194 και Ασλανίδης,2014,60-87.

⁴⁶⁰ Μπιλής,2013,121-128.

⁴⁶¹ Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ο γνωστός ναός της Παναγίας Παραπορτιανής στην Χώρα Μυκόνου ο οποίος προέκυψε ως σύνθεση πέντε παρεκκλησίων μετά από διάφορες κατασκευαστικές φάσεις και κατά μήκος και ύψος προσθήκες (Michaelides, 2001,209-213).

⁴⁶² Παρεμφερής κάλυψη παρατηρείται στον ναό του Αγίου Μύρωνος στην Κρήτη (Gerolla, 1908,83-86 fig. 45-46) και στο καθολικό της μονής Σαγματά (Βογιατζής, 1995,50,εικ.2). Τρουλαία κάλυψη του νάρθηκα παρατηρείται επίσης σε βυζαντινούς και υστεροβυζαντινούς ναούς της Χίου. Πέραν του γνωστού καθολικού της Νέας Μονής και του παρεμφερούς ναΐσκου των Αγίων Αποστόλων στο Πυργί (Μισαηλίδου,2012)

παραπάνω τρούλο από αυτόν του κυρίως ναού δημιουργούν υπόνοιες για την μεταγενέστερη κατασκευή του, ενδεχομένως σε συνδυασμό με την διαμόρφωση πτερύγων. Σε τρεις ακόμα περιπτώσεις μονόκωρων ναών, του Αγίου Ιωάννη στον λόφο του Κουνάδου (M.10Σχ.Α1), της Αγίας Αικατερίνας (M.18Σχ.Α1) και της Παναγίας Ξεχωριανής (M.25Σχ.Α1) στην ευρύτερη περιοχή του Κεφάλου, το δυτικό άκρο διαχωρίζεται από το υπόλοιπο τμήμα μέσω εγκάρσιου τόξου, δημιουργώντας υπόνοιες μεταγενέστερης διαμόρφωσής του. Η παραπάνω επέμβαση ενδεχομένως αποσκοπούσε στην δημιουργία νάρθηκα, ωστόσο στην περίπτωση της μονής της Παναγίας Ξεχωριανής δεν αποκλείεται να πρόκειται απλώς για επέκταση του ναού προς τα δυτικά.

Στην πλειονότητα των συγκροτημάτων η πρόσβαση στο εσωτερικό του καθολικού γινόταν απευθείας από τον υπαίθριο χώρο της αυλής, ενώ η διαμόρφωση προστώου ή κιονοστήρικτου εξωνάρθηκα σπανίζει γενικά στη ναοδομία του νησιού⁴⁶³. Μοναδική περίπτωση στο σύνολο των μοναστηριών αποτελεί το προστώο του καθολικού στην Αγία Μονή (M.27ΠΙΝ3^{A,B}). Βρίσκεται στη νότια πλευρά, όπου και η είσοδός του, και είναι διαμορφωμένο με τοξοστοιχία στηριζόμενη σε κτιστούς πεσσούς. Το δυτικό τμήμα του πιθανόν αποτελεί επέκταση, η οποία συνδυάστηκε με την αντίστοιχη προσθήκη δυτικού τμήματος στο ναό.

Μέσα από στεγασμένο χώρο γινόταν η πρόσβαση σε ορισμένες ακόμα περιπτώσεις καθολικών. Η είσοδος στο βόρειο τμήμα του δίκλιτου καθολικού της μονής του Αγίου Ιωάννη στα Κραύγα (M.14Σχ.Α1) γίνεται μέσα από το στεγασμένο διαβατικό το οποίο βρίσκεται σε άμεση σχέση με την κύρια είσοδο του συγκροτήματος. Στην περίπτωση του καθολικού του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου του Καπαρού στις Λεύκες (M.37ΠΙΝ2^E), μικρός ημιαπαίθριος χώρος οδηγεί στο δευτερεύον άνοιγμα του δυτικού άκρου της νότιας όψης όπου και η κύρια είσοδός του. Ο στεγασμένος χώρος ο οποίος οδηγεί στο άνοιγμα της εισόδου του καθολικού της μονής της Παναγίας Κοντιανής στον Πρόδρομο αποτελεί πιθανόν μεταγενέστερη κατασκευή. Τέλος η πρόσβαση στο καθολικό της μονής Ταξιαρχών στον λόφο του Κουνάδου (M.09ΠΙΝ4^{A,B,Γ,Δ,Ζ}), μέσα από ευρύ κλειστό χώρο, θυμίζει διαμόρφωση λιτής, ωστόσο φαίνεται ότι οφείλεται στην μεταγενέστερη κατασκευή των πτερύγων γύρω από τον προϋφιστάμενο ναό και πιθανόν στην επέκταση του συγκροτήματος σε επόμενη φάση.

Διαμόρφωση ιερού

Το ιερό ήταν συνήθως ελαφρά υπερυψωμένο σε σχέση με τον κυρίως ναό και ως προς την διαμόρφωσή του παρατηρείται επιμέλεια, ανεξάρτητα από το μέγεθος και τον ναοδομικό τύπο.

Η κεντρική αψίδα στην πλειονότητα των περιπτώσεων προεξείχε της ανατολικής πλευράς του ναού (ΠΙΝ3). Η παραπάνω προεξοχή συχνά ήταν εμφανής και διακρινόταν στην εξωτερική πλευρά του περιβόλου (μονή Αγίας Κυριακής, Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στο Απάτι, Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα, Αγίου Γεωργίου στο Μεροβίγλι Αγίου Ανδρέα, Αγίου Ιωάννη Δέτη, Αγίου Αθανασίου, Αγίου Παντελεήμονος Παντοκράτορα, Αγίου Ιωάννη Προδρόμου του Γιατρού). Σπανιότερα καλυπτόταν από τον περίβολο (μονή Αγίων Αναργύρων, Μεταμορφώσεως στις Κοκουμαυλιές Ταξιαρχών στα Μάρμαρα, Ταξιαρχάκι) ή προεξείχε

εφαρμόστηκε και σε ορισμένους αγροτικούς ναούς του 14^{ου}, στην περιοχή των Μαστιχοχωρίων στο νότιο τμήμα του νησιού (Βάσση, 2012). Ως προς τα τελευταία θεωρείται επινόηση ντόπιων συνεργείων τα οποία έως το τέλος του 15^{ου} αιώνα συνδύαζαν τρόπους Κωνσταντινουπολίτικης αρχιτεκτονικής και μικρασιατικής οικοδομικής, καθώς και στοιχεία τοπικής χιακής και αιγαιοπελαγίτικης παράδοσης. Η κάλυψη του τετράγωνου νάρθηκα γινόταν με τυφλό ημισφαιρικό θόλο, ωστόσο οι ναοί δεν φαίνεται να παρουσιάζουν άλλα κοινά στοιχεία με το παριανό παράδειγμα.

⁴⁶³ Ορλάνδος, 1961α, 129.

προς το εσωτερικό παρακείμενου χώρου (μονή Παναγίας Κοντιανής, Αγία Μονή, μονή Παναγίας στην Ανερατζά και Αγίου Ιωάννη του Καπαρού).

Το πλάτος της, καθώς και το μέγεθος και το σχήμα του προεξέχοντος τμήματος παρουσίαζαν ποικιλία. Η προεξοχή άλλοτε διαμορφωνόταν ως ευρεία αψίδα και καταλάμβανε σχεδόν όλο το πλάτος της ανατολικής πλευράς⁴⁶⁴, όπως στα μοναστήρια της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια Λευκών και του Αγίου Ευσταθίου στην Παροικιά (M.04ΠΙΝ1^{ΣΤ}), καθώς και στο βόρειο κλίτος του δίκλιτου ναού της πλησιόχωρης μονής της Ευαγγελίστριας (M.03ΠΙΝ2^Α). Μεγάλη αψίδα, σε σχέση με το πλάτος και το συνολικό μέγεθος του ναού, ήταν και αυτή της μονής Παναγίας στην Ανερατζά, ενός από τα μικρότερα καθολικά του συνόλου. Ενίοτε η προεξοχή ήταν ελάχιστη, όπως στην μονή Παντοκράτορος στα Μάρμαρα (M.20ΠΙΝ4^Ε), ή σχεδόν δεν διακρινόταν, όπως στον ναό της Αγίας Αικατερίνας στην περιοχή του Κεφάλου. Άλλοτε ήταν πλήρως εγγεγραμμένη στο πάχος του ανατολικού τοίχου, όπως στο καθολικό των μοναστηριών του Αγίου Ιωάννη στο Δάσος (M.32ΠΙΝ1^Α) ή του Αγίου Ιωάννη στα Κραύγα. Σε λίγες περιπτώσεις η προεξοχή διαμορφωνόταν εξωτερικά ορθογωνική. Το παραπάνω άλλοτε ήταν εμφανές, όπως στο καθολικό της μονής του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο (M.19Σχ.Α1) και άλλοτε διακρινόταν ελάχιστα όπως στο Ταξιαρχάκι (M.06Σχ.Α1, M.06ΠΙΝ2^Α), όπου η κόγχη εφαιπτόταν και καλυπτόταν από την ανατολική πλευρά του περιβόλου. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οι μικρές κόγχες καθώς και η ορθογωνική διαμόρφωσή τους, οφείλεται σε δυτικές επιδράσεις και αποτελεί ένδειξη της σύνδεσης του ναού με πιστούς του αντίστοιχου δόγματος⁴⁶⁵. Στην περίπτωση των μοναστηριακών καθολικών δεν πρέπει να αποκλειστεί η πιθανότητα μεταγενέστερης μετατροπής της αψίδας σε ορθογωνική για την καλύτερη εφαρμογή και επαφής της με τον εξωτερικό περίβολο.

Στα καθολικά με ευρεία αψίδα ή όπου η κλίμακα και η ευρύτητα του χώρου το επέτρεπε η Αγία Τράπεζα ήταν περίοπτη και πανταχόθεν ελεύθερη. Όταν η αψίδα ήταν μικρή και ιδιαίτερα όταν εγγραφόταν στο πάχος του τοίχου, το χαμηλό τμήμα της ήταν κτιστό και λειτουργούσε ως Αγία Τράπεζα.

Στην πλειονότητα των αψίδων, είτε των εγγεγραμμένων είτε αυτών σε προεξοχή, διαμορφώνεται στο μέσον μικρό φωτιστικό άνοιγμα, γνωστό ως *αγιοθύριδο*⁴⁶⁶.

Τυπικό χαρακτηριστικό της ναοδομίας του νησιού αποτελεί η απουσία πλήρως διαμορφωμένης κόγχης για την πρόθεση και το διακονικό⁴⁶⁷. Στα παριανά καθολικά οι παραπάνω κόγχες δεν διαμορφώνονταν σε προεξοχή, ενώ συχνά οι εσοχές οι οποίες τις αντικαθιστούσαν φαίνεται να έχουν διανοιχθεί άτεχνα σε μεταγενέστερη φάση από την αρχική. Συνήθως εγγράφονταν στο πάχος του ανατολικού τοίχου εκατέρωθεν της αψίδας του ιερού. Σε περιπτώσεις ναών περιορισμένου εύρους ή μεγάλης κεντρικής αψίδας, διαμορφώνονταν είτε στο βόρειο άκρο του καμπύλου ανατολικού τοίχου της τελευταίας, όπως στο βόρειο κλίτος του δίκλιτου ναού της μονής της Ευαγγελίστριας στην Παροικιά και στον ναό της μονής της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια (M.36 ΠΙΝ4^Γ), είτε στον κάθετο βόρειο και νότιο τοίχο, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το μικρό καθολικό της μονής του Αγίου Ιωάννη στον λόφο του Κουνάδου (M.10 ΠΙΝ3^Γ). Η κόγχη της προθέσεως ενίοτε αποτελούσε ημικυκλικής ή σύνθετης κάτοψης εσοχή, διαμορφωμένη στην

⁴⁶⁴ Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι από τον 13^ο αιώνα στις Κυκλάδες «...χαρακτηριστικές είναι πλέον οι ευρείες ημικυκλικές αψίδες...» (Μητσάνη,2000,95).

⁴⁶⁵ Ορλάνδος, 1961α, 148, 151 και Βασιλειάδης,1962,531.

⁴⁶⁶ Δαλιδάκης, 2008,10.

⁴⁶⁷ Σύμφωνα με τον Γ.Δημητροκάλλη (1993,202) στις Κυκλάδες «...κόγχες προθέσεως και διακονικού δεν υπάρχουν πάντοτε· συνήθως υπάρχει μόνο η κόγχη της προθέσεως στον ανατολικό ή στον βόρειο τοίχο...»

βορειοανατολική γωνία του ιερού, ενώ αυτή του διακονικού, εάν δεν απουσίαζε, είχε την μορφή απλής ορθογωνικής εσοχής. Σε ορισμένες περιπτώσεις η πρόθεση σχηματιζόταν ως απλή κτιστή τράπεζα, όπως στην περίπτωση του βόρειου κλίτους του δίκλιτου ναού της Παναγίας στα Κελλιά, όπου εκτός των άλλων εντοπίζεται και πρόχειρα διαμορφωμένο θαλασσίδιο. Θαλασσίδιο εντοπίστηκε επίσης στο ιερό της μονής των Αγίων Αναργύρων (M.05 ΠΙΝ4^Z), και στο βόρειο κλίτος του ναού του μοναδρίου της Ευαγγελίστριας. Στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς ο χώρος του ιερού ήταν πολύκογχος υποδηλώνοντας ότι αυτοί ίσως υπήρξαν τρισυπόστατοι⁴⁶⁸. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα καθολικά των μοναστηριών του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο (M.19 ΠΙΝ9^B), του Αγίου Ανδρέα στα Πρωτόρια (M.13 ΠΙΝ4^B), των Αγίων Αποστόλων στις Καμάρες (M.12 ΠΙΝ2^{H,Θ,Λ}) και του Αγίου Μηνά στο Μαράθι (M.40 ΠΙΝ5^B). Με εξαίρεση το τελευταίο, μεταξύ των ανατολικών γωνιακών διαμερισμάτων και του κυρίως ιερού δεν παρεμβάλλονταν διαχωριστικός τοίχος, όπως απαιτούσε η ορθόδοξη παράδοση⁴⁶⁹. Αυτό αποτελεί σύνηθες χαρακτηριστικό των τρισυπόστατων ναών της Τουρκοκρατίας και σε συνδυασμό με το μικρό μέγεθος των πρόσθετων κογχών συνέβαλε στο να περνά απαρατήρητη η ίδρυση νέων ιερών, συχνά αφιερωμένων σε νεομάρτυρες⁴⁷⁰. Στα παριανά παραδείγματα οι κόγχες των ακραίων ανατολικών διαμερισμάτων εγγράφονταν στον ανατολικό τοίχο χωρίς εξωτερική προεξοχή. Ενίοτε πλαισιώνονταν με πρόσθετα στοιχεία και συνδυάζονταν με μικρότερη κόγχη εν είδη προθέσεως, ενώ η κόγχη της προθέσεως του κυρίως ιερού βρισκόταν ενδιάμεσα. Στην περίπτωση των ναών του Αγίου Ανδρέα (M.13 ΠΙΝ4^B), και των Αγίων Αποστόλων (M.12 ΠΙΝ2^Λ), η τελευταία τονιζόταν με μαρμάρινη πλαισίωση. Στο σύνολο των παραπάνω ναών το τέμπλο δεν παρουσιάζονταν από μορφολογική άποψη τρισυπόστατο. Αποτελείτο από τρία διακριτά τμήματα τα οποία διαχωρίζαν οι κτιστοί ανατολικοί πεσσοί. Εκτός της κεντρικής θύρας υπήρχε ακόμα μία στο βόρειο και στο νότιο τμήμα⁴⁷¹. Στον ναό του Αγίου Ανδρέα δημιουργούνται υπόνοιες για χρήση του βορειοανατολικού διαμερίσματος ως παρεκκλησίου αφιερωμένου πιθανόν στο δυτικό δόγμα⁴⁷². Οι υπόνοιες ενισχύονται από την παρουσία δευτερεύουσας εισόδου στο βόρειο άκρο της δυτικής πρόσοψης του ναού η οποία αντιστοιχούσε στο βορειοδυτικό και στο απέναντι βορειοανατολικό διαμέρισμα.

⁴⁶⁸ Βελένης, 1982,13-20, όπου παρουσιάζονται τρισυπόστατοι, τρίκλιτοι κυρίως ναοί της Τουρκοκρατίας, από την Βόρεια Ελλάδα και αναφέρεται ότι η εμφάνισή τους στην παραπάνω περίοδο ενδεχομένως σχετίζεται με την απαγόρευση ανέγερσης νέων ναών, την μετατροπή ορισμένων παλαιότερων σε τζαμιά και την προσπάθεια τόνωσης του θρησκευτικού αλλά και του εθνικού αισθήματος με την αφιέρωση ενός τμήματος του ναού σε νεομάρτυρες Αγίους.

⁴⁶⁹ Όπως αναφέρει ο πρωτοπαπάς Κερκύρας Χριστόδουλος στα 1681 για την διαμόρφωση των τρισυπόστατων ναών «...τα παρεκκλήσια έπρεπε να χωρίζουν από του πρώτου Ναού με κάποιον μεσότοιχο...» (Βελένης, 1982,15).

⁴⁷⁰ Βελένης, 1982,17.

⁴⁷¹ Αντιθέτως σε ορισμένους τρισυπόστατους ναούς της Βόρειας Ελλάδας διαμορφώνονταν «...έξι συνολικά είσοδοι, ανά μία στον άξονα κάθε τράπεζας και ανά μία σε αντιστοιχία με κάθε πρόθεση...» (Βελένης,1982,14). Η παραπάνω διάταξη προφανώς ήταν αδύνατη στα περιορισμένου μεγέθους καθολικά του νησιού.

⁴⁷² Ο τρισυπόστατος ναός εξυπηρετεί λειτουργικές ανάγκες καθώς επιτρέπει την τέλεση δύο λειτουργιών μέσα στην ίδια μέρα. Η παραπάνω δυνατότητα στην περίπτωση των Κυκλάδων δημιουργεί υπόνοιες για συστέγαση ετερόδοξων πιστών και τέλεση διαφορετικών λειτουργιών. Είναι χαρακτηριστικό ότι για το παραπάνω κατηγορήθηκε και ο πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ μετά από αντίστοιχη επέμβασή του στο παρεκκλήσιο της Αγίας Ευφημίας ή της Παμμακαριστού στην Κωνσταντινούπολη (Βελένης, 1982,17). Σχετικά με τα πολύκογχα ιερά και τα πολλαπλά παρεκκλήσια πρέπει να σημειωθεί ότι αποτελούσαν σύνηθες φαινόμενο των δυτικών ναών, ιδιαίτερα των Δομηνικανών και Φραγκισκανών (Cooper,2014, 57-58). Για τα πολύκογχα, τριμερή ιερά στις περιπτώσεις τρίκλιτων βασιλικών της υστερομεσαιωνικής Κρήτης και την σχέση τους με την παράλληλη τέλεση λειτουργιών και από τα δύο δόγματα βλ .Γκράτσιου 2010,219.

Ταφικά παρεκκλήσια και διαμορφώσεις

Είναι γνωστό ότι το ταφικό παρεκκλήσιο «...ήταν, ήδη από την βυζαντινή περίοδο, το τρίτο σε σειρά σπουδαιότητας κτίσμα μετά το καθολικό και την τράπεζα. Οι αρχαιότεροι ναοί του είδους είναι διώροφοι, με κτιστές οστεοθήκες στο δάπεδο της κρύπτης τους...»⁴⁷³ Στα παριανά μοναστήρια εντοπίστηκαν ελάχιστες αντίστοιχες περιπτώσεις ναών, ενώ μόνο μία είχε την παραπάνω μορφή. Οι κοιμητηριακοί ναοί βρίσκονταν στον ευρύτερο χώρο, εκτός του μοναστηριακού περιβάλλου, και σε μικρή απόσταση από το συγκρότημα. Πολλά αντίστοιχα παραδείγματα στο Άγιο Όρος καταλάμβαναν, για συμβολικούς λόγους, επίκαιρες και περίοπτες θέσεις πάνω στα μονοπάτια τα οποία οδηγούσαν στα μοναστηριακά συγκροτήματα⁴⁷⁴. Τα ταφικά παρεκκλήσια των μοναστηριών της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια (M.36 ΠΙΝ7^Α), και του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου του Γυαλιστή (M.39ΠΙΝ8^Β) στο Απάτι Λευκών, καθώς και το πιθανό κοιμητηριακό παρεκκλήσιο της μονής του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο (M.19 ΠΙΝ11^Α), βρίσκονταν σχετικά κοντά στην είσοδο του συγκροτήματος και ήταν απλοί μονόχωροι καμαροσκέπαστοι και μικρών διαστάσεων ναοί. Ο κοιμητηριακός ναός της μονής Λογγοβάρδας βρισκόταν επίσης σε επίκαιρη θέση, στον δρόμο προς το μοναστήρι, σε μεγαλύτερη απόσταση ωστόσο από το συγκρότημα. Αντιθέτως τα ταφικά παρεκκλήσια των μοναστηριών των Αγίων Αναργύρων και του Χριστού στο Δάσος βρίσκονται σε απομακρυσμένη και όχι ιδιαίτερα ορατή από τους επισκέπτες θέση. Στο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα (M.29 ΠΙΝ7^Γ), εντοπίζεται το μοναδικό γνωστό παράδειγμα διώροφου ταφικού ναού στο νησί⁴⁷⁵. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναΐδριο, θεμελιωμένο στο έντονα επικλινές έδαφος, διαμορφωμένο σε δύο στάθμες, η χαμηλότερη από τις οποίες έχει διαμορφωθεί ως οστεοφυλάκιο⁴⁷⁶.

Κοιμητηριακό χαρακτήρα ενδεχομένως είχε ο ναός του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου (M.25ΠΙΝ1^Γ), ο οποίος επίσης βρίσκεται σε επίκαιρη θέση, στον περιβάλλοντα χώρο της μονής της Παναγίας Ξεχωριανής στην Μάρπησσα. Ένδειξη για αυτό αποτελεί εντοιχισμένη επιγραφή στην βορειοδυτική γωνία του, ενώ παρεμφερής επιγραφή στην αυλή του μοναστηριού του Αγίου Ιωάννη στα Κραύγα (M.14 ΠΙΝ1^Α), δημιουργεί αντίστοιχες υποψίες, για το βόρειο και μικρότερο κλίτος του δίκλιτου καθολικού.

Ταφικές διαμορφώσεις και αρκοσόλια έχουν εντοπιστεί επίσης στις αυλές των μικρών μοναστηριών του Αγίου Ιωάννη στο Δάσος (M.32 ΠΙΝ1^Ε), και του Αγίου Ιωάννη στον λόφο του Κουνάδου (M.10 ΠΙΝ2^Α), αμφότερα σχετιζόμενα με φυσική πηγή νερού. Στην ανατολική πτέρυγα της μονής του Αγίου Μηνά στο Μαράθι (M.40 ΠΙΝ7^{ΣΤ}), ισόγειος θολωτός χώρος με πλευρικές εσοχές, λειτουργεί ως οστεοφυλάκιο, ενώ η διαμόρφωση αρκοσολίου στον δίδυμο ναό του Ευαγγελισμού στον λόφο του Κεφάλου, αποτελεί ένδειξη για την λειτουργία του ως κοιμητηρίου, ενδεχομένως για τις ανάγκες του πλησιόχωρου μοναστηριού του Αγίου Αντωνίου (M.19 ΠΙΝ11^Α).

⁴⁷³ Ανδρούδης, 2010, 166.

⁴⁷⁴ Stankovic, 2006, 13, όπου εκτός των άλλων αναφέρεται ότι η επίκαιρη θέση συμβάλει στην συνεχή υπόμνηση του θανάτου, η οποία αποτελεί βασικό στοιχείο άσκησης του μοναχού. Είναι χαρακτηριστικό ότι και στα πλήρως ανακατασκευασμένα πλέον συγκροτήματα των μοναστηριών της Ζωοδόχου Πηγής στην Λογγοβάρδα, της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας στα Θαψανά και των Αγίων Θεοδώρων, οι νεώτεροι ή νεωτερικοί κοιμητηριακοί ναοί έχουν χωροθετηθεί σε αντίστοιχες επίκαιρες θέσεις.

⁴⁷⁵ Διώροφοι ναοί υπάρχουν γενικά στις Κυκλάδες για τους οποίους ωστόσο «... δεν έχει διαπιστωθεί κάποιος νεκρικός χαρακτήρας...» (Δημητροκάλλης, 1993, 199)

⁴⁷⁶ Η διάταξη σε επικλινή εδάφη και η εκσκαφή ενός μόνο τμήματος της κάτω στάθμης, όπου διαμορφώνεται το οστεοφυλάκιο, είναι συνήθης και τυπική στους κοιμητηριακούς ναούς (Stankovic, 2006, 12).

Πέρα από τα παραπάνω, σε πολλά από τα καθολικά εντοπίστηκαν στο κέντρο του εσωτερικού χώρου μαρμάρινες επιτάφιας πλάκες συνδυασμένες με την υπόλοιπη δαπεδόστρωση. Είναι γνωστό ότι σε πολλούς ναούς στην Πάρο αλλά και στο σύνολο των Κυκλάδων υπήρχαν ταφές κάτω από τα δάπεδα⁴⁷⁷, ενώ η συνήθης αυτή πρακτική ακολουθείτο μέχρι πρόσφατα.

⁴⁷⁷ Σύμφωνα με τον Γ.Δημητροκάλλη «...κάτω από πολλούς κυκλαδικούς ναούς υπάρχει ένα μικρό οστεοφυλάκιο...» (1993, 199).

ΜΟΝΟΧΩΡΟΣ ΔΡΟΜΙΚΟΣ ΚΑΜΑΡΟΣΚΕΠΑΣΤΟΣ

36. ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ
στην ΑΝΕΡΑΤΖΑ

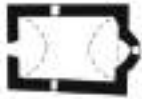
32. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ
στα ΔΑΣΟΣ

25. ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΞΕΧΟΡΙΑΝΗΣ
στην ΜΑΡΤΗΣΙΑ

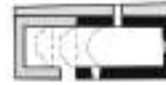
28. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΑΣ
στην ΤΟΥΡΛΑ

26. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ του ΠΑΤΡΟΥ
στην ΤΟΥΡΛΑ

24. ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΚΟΝΤΙΑΝΗΣ
στην ΓΡΟΔΡΟΜΟ

27. ΑΓ. ΜΟΝΗ
στην ΤΟΥΡΛΑ

04. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ
στην ΠΑΡΩΝΙΑ

23. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝΟΣ
στην ΓΡΟΔΡΟΜΟ

29. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ
στην ΛΑΓΚΑΔΑ

02. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΠΑΚΟΥ
στα ΚΩΣΤΟΣ

ΔΙΚΛΙΤΟΣ, ΚΑΜΑΡΟΣΚΕΠΑΣΤΟΣ Ή ΕΠΙΠΕΔΟΣΤΕΓΟΣ

14. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ
στα ΚΡΑΥΓΑ

18. ΜΟΝΗ ΤΙΜΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ
στα ΔΤΕΡΝΙ

03. ΜΟΝΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΡΙΑΣ
στην ΠΑΡΩΝΙΑ

38. ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ στα ΚΕΛΛΙΑ
στις ΛΕΥΚΕΣ

ΥΒΡΙΔΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

33. ΜΟΝΗ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ
στις ΚΟΥΚΟΥΜΑΛΙΕΣ

■ Μεταγενέστερη προσθήκη

20M

ΜΟΝΟΧΩΡΟΣ ΔΡΟΜΙΚΟΣ ΤΡΟΥΛΑΙΟΣ

20. ΜΟΝΗ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ
στο ΜΑΡΜΑΡΑ

22. ΜΟΝΗ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ
στο ΜΑΡΜΑΡΑ

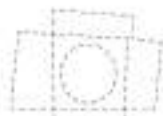
27. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ του ΚΑΛΓΑΡΟΥ
στις ΕΙΤΤΑ ΒΡΥΞΕΣ

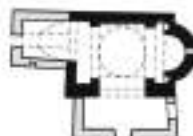
10. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ
στον ΚΟΥΝΑΔΟ

06. ΤΑΞΙΑΡΧΙΚΗ
στην ΠΑΡΟΣΚΙΑ

09. ΜΟΝΗ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ
στον ΚΟΥΝΑΔΟ

17. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ του ΔΕΤΗ
στη Νάουσα

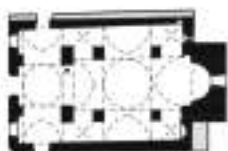

39. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗ του ΓΥΑΛΙΣΤΗ
στο ΑΓΙΑΤΙ

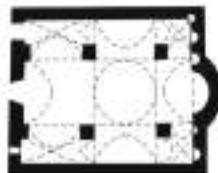

02. ΦΡΑΓΚΟΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟ
στην ΠΑΡΟΣΚΙΑ

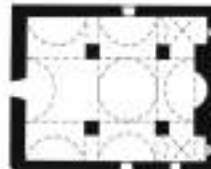
ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΗΣ ΤΕΤΡΑΣΤΥΛΟΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

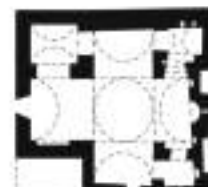
19. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ
στον ΚΕΦΑΛΟ

13. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΑΝΔΡΕΑ
στο ΠΡΟΤΟΡΙΑ

12. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΑΓΙΟΣΤΩΝ

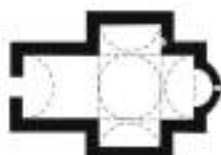

40. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΜΗΝΑ ΒΙΚΤΟΡΟΣ
& ΒΙΚΤΕΝΤΙΟΥ στο ΜΑΡΑΒΙ

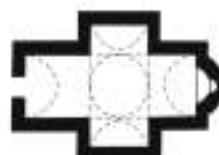
ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΣΤΑΥΡΟΣ

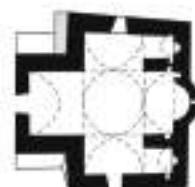
36. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΚΥΡΙΑΚΗΣ
στο ΑΗΝΟΥΣΙΑ

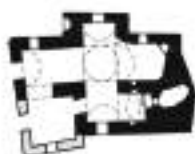
14. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ
στη ΝΑΟΥΣΑ

11. ΜΟΝΗ ΛΟΓΓΟΒΑΡΔΑΣ

35. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ
στην ΑΝΕΡΠΑΤΖΑ

05. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΑΝΑΓΥΡΩΝ
στην ΠΑΡΟΣΚΙΑ

ΤΡΙΚΟΓΧΟΣ

21. ΜΟΝΗ ΑΓ. ΣΑΒΒΑΣ
στο ΜΑΡΜΑΡΑ

■ Μεταγενέστερη προσθήκη

20M

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 - Χαρακτηριστικά καθολικών μοναστηριών Πάρου

ΑΑ	Μονή	ΤΥΠ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ (Μ)	ΕΠΙΦΑΝΕΙΑ (Μ2)			ΥΨΟΣ	ΕΙΣ		ΤΡΟΥΛΟΣ			ΚΟΓΧ		ΝΑ
				A	B	Γ		1	2	Φ	ΑΝ	Τ	1	2	
ΠΑΡΟΙΚΙΑ (8)															
1	Μ. Παναγίας Καταπολιανής														
2	Φραγκομονάστηρο	ΜΤ	7.2x17.9	128.9			Γ	10.20	Δ	-	5.00	1/1.25	Ο	-	-
3	Μ. Ευαγγελίστριας	ΔΙ	7.8x7.5	58.5		B		4.70 5.20	Δ	Δ	-	-	-	Π	Π
4	Μ. Αγ. Ευσταθίου	ΜΔ	5.2x9.6	49.9	A			4.30	Δ	-	-	-	-	Π	-
5	Μ. Αγ. Αναργύρων	ΕΣ-Υ2	11.0x 8.5	93.5		B		6.00	Δ	Δ	2.20	-	Κ	Ε	●
6	Ταξιαρχάκι	ΜΤ-Υ2	7.3x8.7	63.5		B		7.10	Δ	-	2.85 (3.40)	1/1.2	Ο	Ε	Ε
7	Μ. Αγ. Ιωάννη	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8	Μ. Αγ. Πέτρου	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ΝΑΟΥΣΑ (10)															
9	Μ. Ταξιαρχών στον Κουνάδο	ΕΣ	7.6 x 9.8	74.5		B		;	Δ		4.00	-	A	Ε	-
10	Μ. Αγ. Ιωάννη στον Κουνάδο	ΜΤ/ΜΔ	7.5x8.3	62.3		B		5.40	Δ	N	2.50 (2.60)	1/1	Κ	Ε	Ε
11	Μ. Λογγοβάρδας	ΕΣ	9.4x13.0	122.2			Γ	;	Δ	-	4.00	-	Ο	Π	-
12	Μ. Αγ. Αποστόλων	ΣΤ	10.0x13.5	135			Γ	9.00	Δ	-	3.85	-	Ο	Ε	-
13	Μ. Αγ. Ανδρέα	ΣΤ	10.6x12.9	136.7			Γ	9.60	Δ	Δ	4.10	-	Ο	Π	E/E
14	Μ. Αγ. Ιωάννη στα Κραύγα	ΔΙ	7.5x8.2	61.5		B		4.80	Δ	Δ	-	-	-	Ε	Ε
15	Μ. Αγ. Γεωργίου στο Μεροβίγλι	ΣΤ	9.1x10.2	92.8		B		;	Δ	-	;	-	Ο	Π	-
16	Μ. Αγ. Αθανασίου	ΕΣ	8.9x13.9	123.7			Γ	;	Δ	-	4.10	-	Ο	Π	-
17	Μ. Αγ. Ιωάννη Δέτη	ΜΤ	5.4 x 10.8	58.3		B		7.50	Δ	N	3.20 (3.90)	1/1.2	A	Π	-
18	Μ. Τιμίου Σταυρού	ΔΙ	3.9 x 8.1 3.3 x 5.3	49.1	A				Δ	Δ	-	-	-	Ε	Π
ΚΕΦΑΛΟΣ (12)															
19	Μ. Αγ. Αντωνίου	ΣΤ	8.4x14.3	120.1			Γ	7.70	N/Δ	B	3.20	-	K/O	Π	Ε
20	Μ. Παντοκράτορος	ΜΤ	4.5x8.4	37.8	A			5.85	B	-	2.20 (2.90)	1/1.3	K	Π	-
21	Μ. Αγ. Σάββα	ΤΡ	4.8x10.5 5.6 x 4.7	76.7		B		6.80	N	N	3.05	-	Ο	Π	-
22	Μ. Ταξιαρχών στα Μάρμαρα	ΜΤ	4.9x9.1	44.6	A			6.7 5	B	-	3.20 (3.90)	1/1.2	Ο	Π	-
23	Μ. Αγ. Παντελεήμονος	ΜΔ	5.2x9.9	51.5		B		4.10	Δ	N	-	-	-	Π	-
24	Μ. Παναγίας Κοντιανής	ΜΔ	4.1x10.1	41.4	A			3.90	N	-	-	-	-	Π	-
25	Μ. Παναγίας Ξεχωριανής	ΜΔ	4.4x8.3	36.5	A			4.40	Δ	-	-	-	-	Π	-
26	Μ. Αγ. Ιωάννη του Γιατρού	ΜΔ	5.4x7.9	42.7	A			5.25	Δ	-	-	-	-	Π	-
27	Αγ. Μονή	ΜΔ	3.8x10.5	39.9	A			3.50	N	-	-	-	-	;	-
28	Μ. Αγ. Αικατερίνας	ΜΔ	4.0x8.5	34	A			4.00	N	-	-	-	-	Ε	-
29	Μ. Αγ. Γεωργίου στη Λαγκάδα	ΜΔ	5.5x9.9	54.4		B		5.40	Δ	-	-	-	-	Π	-
30	Μ. Αγ. Ιωάννη Σπηλιώτη	ΣΠ	7x7	49	A			2.80	N	-	2	-	K	Ε	-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 - Χαρακτηριστικά καθολικών μοναστηριών Πάρου

ΑΑ	Μονή	ΤΥΠ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ (Μ)	ΕΠΙΦΑΝΕΙΑ (Μ2)			ΥΨΟΣ	ΕΙΣ		ΤΡΟΥΛΟΣ			ΚΟΓΧ		ΝΑ	
				A	B	Γ		1	2	Θ	ΑΝ	Τ	1	2		
ΔΑΣΟΣ - ΑΝΕΡΑΤΖΑ (5)																
31	Μ. Χριστού στο Δάσος	ΕΣ-Υ2	8.9 x 22	140			Γ		Δ	-	4.8	-	Ο	Π	-	●
32	Μ. Αγ. Ιωάννη στο Δάσος	ΜΔ	4.1x6.9	28.3	A			3.75	Δ	-	-	-	-	Ε	-	-
33	Μ. Μεταμορφώσεως	Υ2	4.5x4.1 7.5x4.2	49.9	A			4.00 5.10	Δ	-	-	-	-	Ε	-	-
34	Μ. Παναγίας	ΜΔ	3.9x6.8	26.5	A			4.00;	Δ	-	-	-	-	Π;	-	-
35	Μ. Αγ. Χαραλάμπους	Υ1	10.8x11.4	123			Γ	8.90	Δ	N	4.00	-	Ο	Π	Ε	-
ΛΕΥΚΕΣ (4)																
36	Μ. Αγ. Κυριακής	ΕΣ	7.2x8.9	64.1		B		7.60	Δ	-	3.35	-	K	Π	-	-
37	Μ. Αγ. Ιωάννη του Καπαρού	ΜΤ	5.3x9.7	51.4		B		7.80	N	N	3.35 (3.95)	1 /1.2	K	Π	-	-
38	Μ. Παναγίας στα Κελλιά	ΔΙ	7.2x10.3	74.2		B		4.20 4.50	N	-	-	-	-	Π	Ε	●
39	Μ. Αγ. Ιωάννη του Γυαλιστή	ΜΤ	6.1x10.6	64.7		B		8.65	Δ	-	3.75 (4.50)	1 /1.2	Ο	Π	-	-
ΟΡΕΙΝΕΣ ΘΕΣΕΙΣ (4)																
40	Μ. Αγ. Μηνά	ΣΤ	11.5x12.9	148.4			Γ	9.00	Δ	N	4.00	-	Ο	Ε	Ε	-
41	Μ. Παναγίας Μυρτιδιώτισσας	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
42	Μ. Αγ. Πακού	ΜΔ	5x12.5	62.5		B			Δ	-	-	-	-	Π	-	●
43	Μ. Αγ. Θεοδώρων	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Σύνολο		ΜΔ=11 ΔΙ=4 ΜΤ=8 ΤΡ=1 ΣΤ=5 ΕΣ=6 Υ1=1 ΣΠ=1 Υ2=1			13	16	9									12

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

ΤΥΠ Τύπος καθολικού: **ΜΔ** Μονόχωρος Δρομικός (καμαροσκέπαστος ή επιπεδόστεγος), **ΔΙ** Δίκλιτος (καμαροσκέπαστος ή επιπεδόστεγος), **ΜΤ** Μονόχωρος Τρούλιος (διάφορες παραλλαγές), **ΤΡ** Τρίκογχος, **ΕΣ** Ελεύθερος Σταυρός, **ΣΤ** Σταυροειδής τετράστυλος εγγεγραμμένος, **Υ1** Υβριδικός (μεταξύ ελεύθερουσταυρού και σταυροειδούς εγγεγραμμένου), **ΣΠ** Σπηλαιώδης, **Υ2** Υβριδικός (μέσω προσθηκών και επεκτάσεων).
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ Εξωτερική διάσταση πλευρών(σε Μέτρα). Ανατολική/Δυτική Χ Βόρεια/Νότια πλευρά (χωρίς την προεξοχή της κόγχης).
ΕΠΙΦΑΝΕΙΑ Συνολική επιφάνεια (σε Τετραγωνικά Μέτρα) **A** μικρότερη από 50Μ2, **B** από 51 έως 100Μ2, **Γ** μεγαλύτερη από 101Μ2.
ΥΨΟΣ Συνολικό εξωτερικό ύψος στη κορυφή της καμάρας ή του τρούλου (σε Μέτρα).
ΕΙΣ Θέση εισόδων (**Α**νατολική, **Β**όρεια, **Δ**υτική, **Ν**ότια πλευρά).
ΤΡΟΥΛΟΣ **Θ** Διάμετρος τρούλου (πλάτος ναού) (σε Μέτρα). **ΑΝ** αναλογία διαμέτρου/πλάτος ναού. **Τα** Τύμπανο τρούλου (**Κ**υλινδρικό, **Ο**κταγωνικό, **Α**σπίς).
ΚΟΓΧΕΣ (**Π**ροεξέχουσα, **Ε**γγεγραμμένη).
ΝΑ Νάρθηκας.

4.4 ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΕΚΤΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ

Το περιορισμένο μέγεθος των συγκροτημάτων επέβαλε την επέκτασή τους με κτίσματα και διαμορφώσεις εκτός του περιβόλου⁴⁷⁸(ΠΙΝ4).Καθώς η οικονομία τους συγκροτούνταν κυρίως γύρω από την εκμετάλλευση του τρίπτυχου των δημητριακών, της ελιάς και του αμπελιού, η πλειονότητα των παραπάνω κατασκευών σχετιζόταν με αυτά. Αρκετές από τις εξωτερικές κατασκευές πραγματοποιήθηκαν κατά τον 19^ο αιώνα, οπότε το φαινόμενο της πειρατείας έφθινε⁴⁷⁹, ενώ οι επεμβάσεις συνδυάστηκαν με τις προσπάθειες αναβίωσης ορισμένων μοναστηριών κατά την περίοδο αυτή.

Συχνά σε επαφή με την πρόσοψη διαμορφωνόταν **εξωτερική αυλή**, όπως στα μοναστήρια της Αγίας Κυριακής (M.36 ΠΙΝ2^A), του Ταξιάρχη στον λόφο του Κουνάδου, του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου του Γυαλιστή (M.39 ΠΙΝ2^{A,B}), του Αγίου Ιωάννη Δέτη (M.17 ΠΙΝ2^A), και του Αγίου Παντελεήμονος (M.23 ΠΙΝ1^A). Η αυλή οριζόταν από χαμηλό ή ψηλότερο μανδρότοιχο και περιλάμβανε κτιστά πεζούλια, φυτεύσεις για σκίαση και καλλωπισμό, καθώς και βοηθητικά κτίσματα και εγκαταστάσεις. Ήταν πλακοστρωμένη και σε αυτήν συγκεντρώνονταν οι σοδειές και τα *γεννήματα* για να υποστούν την κατά περίπτωση επεξεργασία και σε συνέχεια να αποθηκευτούν σε κατάλληλους χώρους.

Στην ευρύτερη περιοχή των περισσότερων συγκροτημάτων, σε θέσεις με δυνατό άνεμο, διατηρούνται μέχρι σήμερα πολυάριθμα **αλώνια**, καταδεικνύοντας την έκταση και τον πρωτεύοντα ρόλο της καλλιέργειας των δημητριακών. Παρουσίαζαν ποικιλία μεγεθών και ορίζονταν από κατακόρυφους πλακοειδείς λίθους⁴⁸⁰. Συνήθως ήταν στρωμένα με *ψαρόπλακες* (πετράλωνα) και σπανιότερα με πατημένο χώμα⁴⁸¹.

⁴⁷⁸ Ο ζωτικός χώρος των μοναστηριών, όπως φαίνεται από τις καταγραφές των περιουσιών τους, εκτεινόταν συχνά σε περιοχές απομακρυσμένες από τα συγκροτήματα. Στις παραπάνω θέσεις μεγάλα τμήματα των σχετιζόμενων με αγροτικές εκμεταλλεύσεις εγκαταστάσεων και διαμορφώσεων έχουν πλέον εγκαταλειφθεί ή καταπατηθεί και ο εντοπισμός τους είναι αδύνατος.

⁴⁷⁹ Αύξηση των βοηθητικών κτισμάτων εκτός του περιβόλου των μοναστηριακών συγκροτημάτων, η οποία επίσης σχετίζεται με την μείωση των πειρατικών επιδρομών, παρατηρείται κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και στις αγιορείτικες μονές (Μαμαλούκος,1993,257).

⁴⁸⁰ Οι περιμετρικοί πλακοειδείς λίθοι του αλωνιού ονομάζονταν *άζουρες* στην Τήνο και στην Μύκονο (Καραλή, 2002,280), *ανδράλικας* στη Νάξο και σε αρκετά ακόμα κυκλαδονήσια (Ζερλέντης, 1923,5) και *άντζερας* στην Τζιά (Κλουτσινιώτη κ.α., 1982,272).

⁴⁸¹ Στις Κυκλάδες επικρατούσαν τα πλακοστρωμένα αλώνια, ενώ αντίστοιχα παρατηρούνται και σε περιοχές της Στερεάς. Η οριζόντια επιφάνειά τους άλλοτε ήταν συνεπίπεδη του εδάφους και άλλοτε ελαφρά υποβαθμισμένη. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στην Τήνο, εντοπίστηκαν αλώνια διαμορφωμένα στα δώματα των κατοικιών. Για την κατασκευή και την χωροθέτηση των αλωνιών στην Τήνο βλ Καραλή,2002,280-283 και πληροφορίες για όλη την Ελλάδα στο Γερούλανου και Γεωργιάδου,1978,23-25.

Την εντατική εκμετάλλευση των δημητριακών καταδεικνύει το πλήθος των **ανεμόμυλων**⁴⁸² σε επιλεγμένες θέσεις του νησιού, όχι απαραίτητα σε γεινίαση με τις αρόσιμες εκτάσεις του⁴⁸³. Είχαν σχεδόν στο σύνολό τους τον συνήθη, για όλες τις Κυκλάδες, τύπο του *κυλινδρικού πυργόμυλου* με κωνική στέγη, καλυμμένη με χόρτο⁴⁸⁴. Παρόμοια μορφή είχε και ο ανεμόμυλος της μονής Λογγοβάρδας, κτισμένος τον 19^ο αιώνα, σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά του συγκροτήματος. Λειτουργούσε έως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα⁴⁸⁵ και διατηρείται σε καλή κατάσταση. Αντιθέτως ο ανεμόμυλος του μοναστηριού του Αγίου Μηνά (**M.40 ΠΙΝΟΥΣ^{2Τ}**), βόρεια του συγκροτήματος, όπου και το αλώνι της μονής, είναι κατεστραμμένος και τα κατάλοιπά του δεν επιτρέπουν την αναγνώριση της μορφής του. Δεν πρέπει να αποκλειστεί η πιθανότητα να ανήκε στον πεταλόσχημο τύπο, δεδομένης της κρητικής καταγωγής των κτητόρων του⁴⁸⁶.

Ορισμένα μοναστήρια διέθεταν ανεμόμυλο άγνωστης σήμερα θέσης, όπως η μονή της Παναγίας στα Κελιά⁴⁸⁷ η οποία γεινιάζει σήμερα με αντίστοιχα κτίσματα στην ευρύτερη περιοχή των Λευκών. Αρκετά ακόμα συγκροτήματα όπως της μονής της Παναγίας Καταπολιανής και της Αγία Κυριακής γεινιάζαν με ανεμόμυλους και μυλοτόπια, ωστόσο δεν είναι γνωστό εάν κάποια από τα παραπάνω αποτελούσαν τμήματα των περιουσιών τους. Αντιστοίχως δεν είναι γνωστό εάν ο αναφερόμενος ανεμόμυλος της μονής του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο⁴⁸⁸, υπήρξε κάποιος από τους τρεις οι οποίοι στέκονται στην έξοδο του χωριού προς την κορυφή του λόφου και το μοναστήρι⁴⁸⁹.

Στο νησί λειτουργούσαν αρκετά μικρά **ελαιοτριβεία**⁴⁹⁰, τα οποία είναι πλέον κατεστραμμένα ή αλλοιωμένα. Ορισμένα ενδεχομένως αποτελούσαν ιδιοκτησίες

⁴⁸² Μέχρι σήμερα έχουν καταγραφεί 55 ανεμόμυλοι στην Πάρο. Ως προς το πλήθος τους, το νησί καταλαμβάνει, μετά την Τήνο και την Σαντορίνη, την τρίτη θέση στις Κυκλάδες μαζί με την Άνδρο (Σπέης,2020,18,19).

⁴⁸³ Η θέση προφανώς είχε σχέση με την ταχύτητα του ανέμου, η οποία συνήθως ήταν μεγαλύτερη στα υψώματα, ωστόσο σημαντικό στοιχείο για την επιλογή της ήταν και η μικρή απόσταση από τους πλησιόχωρους οικισμούς. Σημαντικά μυλοτόπια του νησιού υπήρξαν οι Λεύκες, καθώς και η περιοχή του Κεφάλου.

⁴⁸⁴ Ο τύπος ονομάζεται *κυκλαδίτικος* και εκτός από τις Κυκλάδες εντοπίζεται και στην ανατολική και νότιο Πελοπόννησο, καθώς και στην Αττική (Σπέης,2020,20).

⁴⁸⁵ Η πρόσφατη λειτουργία του οφείλεται στον τελευταίο μυλωνά και μυλομαραγκό του νησιού Αρτέμη Δεσύλλα (Αλιπράντης, 1984, 15)

⁴⁸⁶ Ο πεταλόσχημος τύπος εντοπίζεται κυρίως στην ανατολική Κρήτη και στην Κάρπαθο, ενώ έχουν καταγραφεί και ορισμένοι στις Κυκλάδες. Ανάμεσα στους τελευταίους αναφέρεται και ένας στη Πάρο σε ερειπιώδη κατάσταση, χωρίς να διευκρινίζεται η θέση του. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η εμφάνισή τους στις Κυκλάδες πιθανόν σχετίζεται με μετακινήσεις κατοίκων από την ανατολική πλευρά της Κρήτης. Ο παραπάνω τύπος είναι μια απλουστευμένη και χαμηλότερου κόστους κατασκευή, σε σχέση με τον *κυκλαδίτικο πυργόμυλο*, καθώς η στέγη του δεν περιστρέφεται μαζί με την φτερωτή. Θεωρείται κατάλληλος για περιοχές όπου η κατεύθυνση του ανέμου είναι συνήθως σταθερή(Σπέης,2020,15). Για τους τύπους των ανεμόμυλων στις Κυκλάδες βλ . Βάος και Νομικός, 1993.

⁴⁸⁷ Αλιπράντης, 1998, 280.

⁴⁸⁸ Σε βρέβιον (κατάλογο της περιουσίας) του μοναστηριού το οποίο συντάχθηκε μετά τον θάνατο του ηγουμένου Χρυσάνθου, στο τέλος του 17^{ου} ή στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, αναφέρεται ότι η μονή Αγίου Αντωνίου κατείχε εκτός των άλλων και έναν ανεμόμυλο, (Αλιπράντης, 2017,52, 220-222).

⁴⁸⁹ Οι παραπάνω ανεμόμυλοι ανήκουν σήμερα σε ιδιώτες, κατοίκους των πλησιόχωρων οικισμών Αλιπράντης,1990,152.

⁴⁹⁰ Η Ραγκούση-Κοντογιώργου (2004,356) αναφέρει ότι: «...Σε κάθε χωριό της Πάρου υπήρχαν από δύο – τρία λιοτριβία που έλιωναν τις ελιές ανάμεσα σε δύο στρογγυλές βαριές μαρμαρόπετρες που γύριζαν με κόπο εργάτες ή ζώα. Αφού γινόταν πολτός οι ελιές τις έβαζαν σε ειδικά τρίχινα πανιά που τα έλεγαν σφυρίδες και ύστερα σε ειδικό μηχάνημα που το έλεγαν εργάτη και τις έσφιγγαν για να τρέχει το λάδι σε μεγάλες γούρνες.

μοναστηριών, ωστόσο οι γνωστές σήμερα μοναστηριακές εγκαταστάσεις παραγωγής λαδιού είναι λιγοστές. Ανήκουν σε μεγάλα συγκροτήματα, όπως της Λογγοβάρδας⁴⁹¹ και του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα, τα οποία αναπτύχθηκαν κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, ακολουθώντας εν μέρει αγιορείτικα πρότυπα. Σχετικά με το ελαιοτριβείο του τελευταίου (M.29 ΠΙΝ8^B), δεν είναι γνωστός ο χρόνος κατασκευής, ωστόσο το μέγεθος και τα οικοδομικά χαρακτηριστικά του, όπως οι διαστάσεις και η διαμόρφωση των ανοιγμάτων του, συνηγορούν στο ότι ανήκει στις φάσεις επέκτασης της μονής στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Παρουσιάζει κοινά στοιχεία με εγκαταστάσεις της ίδιας περιόδου σε άλλα μοναστικά δίκτυα⁴⁹². Πρόκειται για μεγάλο ισόγειο⁴⁹³ χώρο διαστάσεων περίπου 7X14μ. Η ανατολική πρόσοψή του παρουσιάζει κανονική διάταξη και σχετική συμμετρία. Το άνοιγμα της εισόδου το οποίο βρίσκεται περίπου στο μέσον και τα δύο μεγάλα παράθυρα εκατέρωθεν αποτελούν τα μόνα ανοίγματα για τον φωτισμό και τον αερισμό. Εσωτερικά επιμερίζεται σε μικρότερους χώρους, ενοποιημένους μέσω εγκάρσιων τόξων ενισχυμένων με ξύλινους ελκυστήρες. Από τον εξοπλισμό και τις ειδικές διαμορφώσεις του διατηρούνταν μέχρι πρόσφατα η λιθόκτιστη κυλινδρική βάση συμπίεσης, μία από τις μυλόπετρες, καθώς και ο ξύλινος, πιθανόν ζωκίνητος, μηχανισμός περιστροφής, αναρτημένος σε έναν από τους ελκυστήρες των τόξων. Σε επαφή με την νότια πλευρά του ελαιοτριβείου διατηρείται διώροφο κτήριο με εσωτερικό κλιμακοστάσιο το οποίο φαίνεται ότι λειτουργούσε ως ξενώνας⁴⁹⁴ για τους επισκέπτες του. Στο ισόγειο σταυλιζόνταν τα ζώα τα οποία μετέφεραν τον ελαιόκαρπο και στον όροφο διανυκτέρευαν οι ελαιοπαραγωγοί⁴⁹⁵. Εξωτερικά των παραπάνω χώρων και απέναντι της εισόδου του ελαιοτριβείου βρίσκονταν ανοικτές λιθόκτιστες δεξαμενές (ρωγοί) προσωρινής αποθήκευσης του καρπού έως ότου αυτός μεταφερθεί για επεξεργασία στο εσωτερικό, καθώς και των υπολειμμάτων και των πυρήνων μετά την σύνθλιψη⁴⁹⁶.

Στις γεωργικές δραστηριότητες των μοναστηριών ανήκε και η αμπελοκαλλιέργεια. Στην Πάρο γενικά τα **πατητήρια** (ληνοί)⁴⁹⁷ αποτελούσαν υπαίθριες διαμορφώσεις και βρίσκονταν κυρίως στους αμπελότοπους⁴⁹⁸. Παρόμοια διαμόρφωση φαίνεται ότι βρισκόταν σε ένα από τα χωράφια της μονής της Αγίας Αικατερίνας στο Τούρλο⁴⁹⁹. Η θέση του είναι

Από κει με τον κόχυλα γέμιζαν τους γκαζοντενεκέδες και μ' αυτούς τα ασκιά (τουλούμια) για να τα μεταφέρουν στο μαγατζέ (αποθήκη) και να αδειάσουν στις τζάρες (κιούπια)...»

⁴⁹¹ Το ελαιοτριβείο κατασκευάστηκε στο μέσον του 19ου αι σύμφωνα με έγγραφο με ημερομηνία 8 Οκτωβρίου 1852, με το οποίο η μονή αιτείται άδεια ανέγερσης και άλλων βοηθητικών εγκαταστάσεων (Αλιπράντης, 1984, 123-124).

⁴⁹² Μαμαλούκος, 1993,261-264, όπου περιγράφεται το κτίσμα του ελαιοτριβείου της αγιορείτικης μονής Μεγίστης Λαύρας όπως ανακατασκευάστηκε στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα.

⁴⁹³ Ο υφιστάμενος σήμερα όροφος αποτελεί αυθαίρετη και ακαλαίσθητη επέμβαση των τελευταίων χρόνων.

⁴⁹⁴ Αλιπράντης,2002β,96.

⁴⁹⁵ Αλιπράντης, 2002β, 96.

⁴⁹⁶ Αλιπράντης, 2002β, 96.

⁴⁹⁷ Τα πατητήρια ονομάζονταν *ληνοί* και σε άλλα νησιά του Αιγαίου, όπως στη Νάξο (Κουρουπάκη κ.α.,1982,110), στην Σίφνο (Τζάκου, 1982,212), στην Άνδρο και στην Νίσυρο (Καραλή, 2002, 283, σημ13.), ενώ στον κατάσπαρτο με πατητήρια ορεινό αμπελότοπο των Λευκών συναντάται το τοπωνύμιο *Ληνούδια*.

⁴⁹⁸ Σύμφωνα με την Ε.Ζέη το υπαίθριο πατητήρι στο αμπελώνα αντανακλά το φεουδαλικό παρελθόν ενός τόπου καθώς «...είναι ο ομφαλός του φεουδαλικού αμπελώνα εφόσον ο άρχοντας επιβάλλει την αποκλειστική χρήση των δικών του ληνών στους καλλιεργητές του...», ενώ αργότερα αντικαθίσταται από την στεγασμένη εκδοχή του στο εσωτερικό ή στην αυλή της οικογενειακής κατοικίας. Αντιπαραβάλλεται με το αλώνι το οποίο κατέχει αντίστοιχα εμβληματική θέση στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας. Για τις παραπάνω σχέσεις βλ Ζέη,2005,199-213 και για πατητήρια στον ελλαδικό χώρο στα νεώτερα χρόνια βλ. Μαμαλούκος,2005,257-271.

⁴⁹⁹ Πράσιнос, 1988,199-200, όπου παρουσιάζεται έγγραφο αφιερώσεως του μονυδρίου με περιγραφή της περιουσία του και μεταξύ άλλων σημειώνεται: «...θ' χωράφια και έχει το ένα μέσα πατιτήρι...»

άγνωστη, όπως άλλωστε και του συνόλου των μοναστηριακών ληνών οι οποίοι σπάνια διατάσσονταν στον περίγυρο ή στον εσωτερικό χώρο των συγκροτημάτων. Στις λιγοστές εξαιρέσεις ανήκουν το πατητήρι της μονής Λογγοβάρδας⁵⁰⁰ και ο μικρός υπαίθριος ληνός, εξωτερικά της εισόδου του συγκροτήματος, του μονυδρίου του Αγίου Ιωάννη στο Δάσος (M.32 ΠΙΝ2^B). Ο τελευταίος αποτελεί μικρή και χαμηλή κτιστή δεξαμενή με στόμιο στην βάση, από όπου ο μούστος κατέληγε σε κτιστή ημικυκλική γούρνα - υπολήνιο.

Σε ορισμένα από τα μεγάλα μοναστήρια λειτουργούσαν αποστακτήρια, γνωστά ως **ρακιδιά**⁵⁰¹, όπως αυτά στις μονές της Λογγοβάρδας⁵⁰² (M.11 ΠΙΝ6^{ΣΤ}) και της Αγίας Κυριακής⁵⁰³ (M.36 ΠΙΝ7^A). Το τελευταίο διατασσόταν στην δυτική πλευρά της εξωτερικής αυλής και αποτελεί το μοναδικό σωζόμενο από τις αρχικές φάσεις του συγκροτήματος, με αρκετές ωστόσο αλλοιώσεις. Πρόκειται για μικρό επιτεδόστεγο χώρο, στεγαζόμενο με εκφορικής κατασκευής ψευδοθόλο. Στην βορειοδυτική γωνία του βρισκόταν διαμόρφωση εστίας η οποία επέτρεψε την μεταγενέστερη μετατροπή του σε τυροκομείο⁵⁰⁴.

Οι κτηνοτροφικές δραστηριότητες των μοναστηριών ήταν περιορισμένες και αναπτύσσονταν εκτός των συγκροτημάτων. Οι αντίστοιχες κατασκευές και διαμορφώσεις περιλάμβαναν κυρίως στάβλους, τυροκομεία, περισσότερες και μελισσοκομικές εγκαταστάσεις.

Οι **στάβλοι** βρισκόνταν άλλοτε παραπλεύρως της εξωτερικής αυλής και της πρόσοψης, όπως στα μοναστήρια του Αγίου Ιωάννη του Γυαλιστή (M.39 ΠΙΝ1^{Γ,Δ}, ΠΙΝ8^B) και της Αγίας Κυριακής (M.36 ΠΙΝ1^Δ, ΠΙΝ7^Ε), και άλλοτε σε λιγότερο εμφανείς θέσεις, όπως στις μονές των Ταξιαρχών στον λόφο του Κουνάδου και του Αγίου Μηνά στο Μαράθι (M.40 ΠΙΝ9^Ε). Στην πλειονότητά τους ήταν πρόχειρες λιθόκτιστες κατασκευές, ενίοτε μεγάλων διαστάσεων, επιμεριζόμενες μέσω τόξων σε μικρότερους χώρους. Ένα από τα ποιμνιοστάσια της μονής του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα (M.29 ΠΙΝ8^A) αποτελείτο από δύο εφαπτόμενους επιμήκεις και χαμηλού ύψους χώρους, στεγασμένους με εκφορικό ψευδοθόλο⁵⁰⁵, οι οποίοι συνδέονταν με μικρό άνοιγμα στον ενδιάμεσο κοινό τοίχο.

Τα **τυροκομεία** στεγάζονταν σε μικρά, λιθόκτιστα και αμελούς κατασκευής, κτίσματα, σε μικρή απόσταση από τα ποιμνιοστάσια και τις υπόλοιπες κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις. Αναγνωρίζονται από την διαμόρφωση εστίας στο εσωτερικό, καθώς και από τον σχετικό εξοπλισμό ο οποίος περιλάμβανε και τον *τυρόσκαμνο*. Επρόκειτο για απιόσχημο λίθινο ή μαρμάρινο τεμάχιο με λαξευμένη αύλακα περιμετρικά για την αποστράγγιση των υγρών κατά την τυροκόμηση. Παρόμοια τεμάχια εντοπίστηκαν στο τυροκομείο της μονής του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα, καθώς και στο νεώτερο της μονής της Αγίας Κυριακής (M.36 ΠΙΝ7^A), το οποίο λειτουργεί έως σήμερα στον χώρο του προγενέστερου ρακιδιού.

⁵⁰⁰ Κατασκευάστηκε στο μέσον του 19ου αι σύμφωνα με έγγραφο με ημερομηνία 8 Οκτωβρίου 1852, με το οποίο η μονή αιτείται άδεια ανέγερσης και άλλων βοηθητικών εγκαταστάσεων (Αλιπράντης, 1984, 123-124).

⁵⁰¹ Στην Τήνο ονομάζονταν *ρακιζιά* και στη Νίσυρο *καζαναριά* και δεν αποτελούσαν συνήθη κατασκευή (Καραλή, 2002, 286). Στην Πάρο εντοπίζονται κυρίως στα αμπελοτόπια, της ορεινής περιοχής των Λευκών, ενώ η λειτουργία τους υπόκειται μέχρι σήμερα σε περιορισμούς. .

⁵⁰² Κατασκευάστηκε επίσης στο μέσον του 19ου αι σύμφωνα με έγγραφο με ημερομηνία 8 Οκτωβρίου 1852, με το οποίο η μονή αιτείται άδεια ανέγερσης και άλλων βοηθητικών εγκαταστάσεων (Αλιπράντης, 1984, 123-124).

⁵⁰³ Αλιπράντης, 1996, 47.

⁵⁰⁴ Στην αρχική του φάση πιθανόν ήταν διαμορφωμένο εσωτερικά όπως οι αντίστοιχες κατασκευές της Τήνου (Καραλή, 2002, 285-286)

⁵⁰⁵ Με εκφορικό σύστημα και επιμήκη κάτοψη ήταν διαμορφωμένοι και οι κτηνοτροφικοί χώροι της Τήνου. Διέθεταν ανοίγματα στις μικρές πλευρές, ώστε εισερχόμενος ο χωρικός από την μία να ωθεί τα ζώα να εξέλθουν από την άλλη (Καραλή, 2002, 288-289). Πιθανόν παρόμοια λειτουργούσαν και οι χώροι σταβλισμού της μονής του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα, όπου ωστόσο έχουν σφραγιστεί ορισμένα από τα ανοίγματα.

Η εκτροφή περιστεριών στις Κυκλάδες αποτελεί ενδεχομένως κατάλοιπο της περιόδου της Λατινοκρατίας⁵⁰⁶, το οποίο ωστόσο αναπτύχθηκε ιδιαίτερα την επόμενη περίοδο⁵⁰⁷. Οι **περιστερώνες** αποτελούσαν πυργοειδείς λιθόκτιστες κατασκευές μικρής επιφάνειας και σχετικά μεγάλου ύψους. Αναπτύσσονταν σε δύο στάθμες⁵⁰⁸, όπως αυτοί στα συγκροτήματα των μοναστηριών του Αγίου Ιωάννη στο Δάσος (M.32ΠΙΝ2^Α), του Αγίου Ιωάννη του Γυαλιστή (M.39ΠΙΝ8^Α) και του Αγίου Μηνά (M.40ΠΙΝ9^Γ). Στον περιστερώννα του τελευταίου το μεσοπάτωμα διαμορφωνόταν ως συνδυασμός εκφορικού συστήματος και ξύλινων δοκών. Στην ευρύτερη περιοχή του μοναστηριού διατηρούνται τα κατάλοιπα ερειπωμένου κτίσματος το οποίο πιθανόν είχε αντίστοιχη χρήση. Στην εσωτερική παρειά της άνω στάθμης των τοίχων σχηματιζόταν πλήθος μικρών θυρίδων για τα περιστέρια, ενώ, σε αντίθεση με τις αντίστοιχες κατασκευές της Τήνου και της Άνδρου⁵⁰⁹, τα παραπάνω κτίσματα είχαν εξωτερικά απλή μορφή.

Η **μελισσοκομία** αποτελεί έως σήμερα σημαντική δραστηριότητα της παριανής αγροτικής οικονομίας, όπως καταδεικνύει η ύπαρξη σχετικών τοπωνυμίων⁵¹⁰. Αποτελούσε επίσης τμήμα της οικονομίας των κυκλαδίτικων μοναστηριών, όπως φαίνεται από το πλήθος των εισφορών σε κερί της πλειονότητας των σταυροπηγιακών μονών⁵¹¹. Στην Πάρο δεν έχουν εντοπιστεί κτιστές μελισσοκομικές εγκαταστάσεις, αντίστοιχες άλλων νησιών όπως της Άνδρου⁵¹² και της Τήνου⁵¹³. Οι κυψέλες είχαν πιθανόν την μορφή πήλινων αντεστραμμένων αγγείων, ευρύτατα διαδεδομένων σε όλο το νησιωτικό Αιγαίο⁵¹⁴ τα οποία τοποθετούνταν σε εσοχές τοίχων ή δένδρων, σε επιλεγμένες θέσεις με κατάλληλη χλωρίδα και προφύλαξη από τους δυνατούς ανέμους. Παρόμοιες κυψέλες εντοπίστηκαν στην μονή του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα, η οποία αναφέρεται ως ένας από τους ποιοτικούς μελισσότοπους του νησιού⁵¹⁵, καθώς και στην μονή Λογγοβάρδας, ο μελισσότοπος της οποίας βρισκόταν στο βορινή πλευρά του συγκροτήματος (Στέλλας,2000,108)

⁵⁰⁶ Στην μεσαιωνική Ευρώπη αποτελούσε προνόμιο των φεουδαρχών (droit du colombier), ωστόσο δεν διασώζονται πληροφορίες για μεταφορά του στα νησιά των Κυκλάδων, παρά μόνο περιγραφές περιηγητών του 19^{ου} αιώνα (Χαριτωνίδου, 1982α,32, σημ.20 και 1982β,300,σημ21).

⁵⁰⁷ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Τήνου όπου οι πολυάριθμοι περιστερώνες της φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν μετά την κατάλυση της Λατινικής κυριαρχίας στις αρχές του 18^{ου}, ενώ οι περισσότεροι χρονολογούνται στον 19^ο αιώνα. Τα παραπάνω ενδεχομένως επιβεβαιώνουν ότι η ιδιοκτησία τους αρχικά αποτελούσε προνόμιο λίγων και ισχυρών προσώπων και καταδεικνύουν ότι η μεταγενέστερη εξάπλωσή τους σχετίζεται με την λειτουργία τους και ως στοιχείο κοινωνικής προβολής. Η εκτροφή περιστεριών φαίνεται ότι αποτελούσε κερδοφόρα απασχόληση καθώς εκτός των άλλων έδιναν και ένα από τα πλέον κατάλληλα λιπάσματα το οποίο υπήρξε εξαγωγίμο είδος (Καραλή, 2002,292-293, σημ.43) και το οποίο χρησιμοποιείτο για την παραγωγή νίτρου και την κατασκευή μπαρουτιού (Ζέη, 2004,177).

⁵⁰⁸ Αντιστοιχώς διαμορφώνονταν και οι περιστερώνες στην Άνδρο και Τήνο, όπου το ισόγειο χρησιμοποιούσε ο αγρότης και στο όροφο βρίσκονταν οι φωλιές των περιστεριών (Χαριτωνίδου, 1982α,32).

⁵⁰⁹ Οι περιστερώνες στην Τήνο (Χαριτωνίδου,1982β,300-305 και Καραλή,200, 292-294) και στην Άνδρο (Χαριτωνίδου,1982α,32-34)κοσμούσαν με περίτεχνες διατάξεις εσοχών αξιοποιώντας πλήρως τα χαρακτηριστικά και τις δυνατότητες των τοπικών, μικρού πάχους, πλακοειδών σχιστόλιθων. Η απουσία παρόμοιων διακοσμητικών εφαρμογών στις κατασκευές της Πάρου, ενδεχομένως σχετίζεται με την διαφορετική ποιότητα του τοπικού σχιστόλιθου (*ψαρόπλακα*).

⁵¹⁰ Αλιπράντης,1990,143. Η Πάρος παράγει έως σήμερα ετησίως 20.000 κιλά μέλι υψηλής ποιότητας (Πίτας,2008,28)

⁵¹¹ Ζερλέντης, 1913, 114-117,119,120,122,123, 153, όπου αναφέρονται οι εισφορές μοναστηριών της Νάξου, της Σίφνου, της Μυκόνου, της Σαντορίνης και της Άνδρου.

⁵¹² Μαυροφρύδης,2020,67.

⁵¹³ Φλωράκης,1971,129.

⁵¹⁴ Μαυροφρύδης,2018,73-74,εικ.16 και Οικονομίδης, 1965-66,621-623 όπου αναφέρονται παρόμοιες κυψέλες στην ναξιώτικη μελισσοκομία.

⁵¹⁵ Αλιπράντης,1990,143.

Σε περιορισμένες περιπτώσεις εκτός του περιβάλλοντος βρισκόταν **φούρνος** με την μορφή ανεξάρτητου κτίσματος, το οποίο εξυπηρετούσε ποικίλες λειτουργίες⁵¹⁶, όπως στην μονή του Αγίου Ανδρέα (M.13ΠΙΝ1^Θ) και του Αγίου Μηνά (M.40ΠΙΝ9^Δ), όπου συνδυαζόταν με κατασκευή *παροσιτιάς*⁵¹⁷. Μοναδική περίπτωση αποτελεί ο φούρνος του μονυδρίου του Αγίου Ιωάννη στον λόφο του Κουνάδου (M.10ΠΙΝ4^{Η,Θ}), διαμορφωμένος υπαίθρια, ανάμεσα σε βραχώδεις σχηματισμούς της πλαγιάς νότια του συγκροτήματος, ενώ άγνωστης μορφής και θέσης ήταν και αυτοί της μονής της Παναγίας Ξεχωριανής στην Μάρπησσα και την Αγίας Αικατερίνας στον Τούρλο, την ύπαρξη των οποίων πληροφορούμαστε μόνο από γραπτές πηγές.

Στην ευρύτερη περιοχή αρκετών συγκροτημάτων, εντοπίζονται μικρότερα ή μεγαλύτερα παρεκκλήσια, ορισμένα από τα οποία υπήρξαν οι **κοιμητηριακοί ναοί** των μοναστηριών⁵¹⁸.

Εξωτερικά των συγκροτημάτων διατηρούνται μέχρι σήμερα ποικίλες εγκαταστάσεις και διαμορφώσεις σχετιζόμενες με την **ύδρευση** των μοναστηριών. Στον περίγυρο αρκετών από αυτά, όπως του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα (M.29ΠΙΝ8^{ΣΤ}), της Αγίας Κυριακής (M.36ΠΙΝ7^Γ), του Αγίου Ιωάννη του Καπαρού και του Αγίου Ιωάννη στον λόφο του Κουνάδου (M.10ΠΙΝ4^Ζ), εντοπίζονται φυσικές πηγές, ομβροδέκτες, γνωστοί και ως *μπουρδέκτες* και διαμορφώσεις υδρομάστευσης. Ορισμένα από τα ενταγμένα στις παρυφές των οικισμών συγκροτήματα γειτνιάζαν με κοινόχρηστες εγκαταστάσεις, όπως τα μονυδρία του Αγίου Σάββα και του Παντοκράτορος με την μεγάλη κρήνη του οικισμού των Μαρμάρων (M.21ΠΙΝ2^Γ), καθώς και το Φραγκομνάστηρο με την κρήνη του Μαυρογένη στην Παροικιά. Το τελευταίο ωστόσο διέθετε πηγάδι και στο εσωτερικό του, ενώ οι αναφορές των Καπουτσίνων μοναχών της Νάουσας για προμήθεια νερού από κρήνη, φαίνεται ότι σχετίζονταν με κοινόχρηστη εγκατάσταση του οικισμού και όχι με διαμόρφωση εντός του μοναστηριού⁵¹⁹. Σε κάθε περίπτωση, η πλειονότητα των συγκροτημάτων διέθετε πηγάδια σε κοντινές θέσεις εκτός του περιβάλλοντος τους, ορισμένα από τα οποία είναι ενεργά έως σήμερα, όπως αυτό της μονής Ευαγγελίστριας στην Παροικιά (M.03ΠΙΝ3^{ΣΤ}). Τα περισσότερα ωστόσο είναι εγκαταλελειμμένα, όπως αυτό στο Ταξιαρχάκι, του οποίου το μαρμάρινο φρεατοστόμιο καλύπτεται πλέον από άγρια βλάστηση και διακρίνεται ελάχιστα (M.06ΠΙΝ2^{ΣΤ}). Οι διαμορφώσεις παροχής νερού, συνδυάζονταν με συναφείς εγκαταστάσεις, όπως οι ανοικτές δεξαμενές για το πότισμα των ζώων και των περιβολιών της μονής του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα (M.29ΠΙΝ8^Ε), οι κρήνες στα μοναστήρια της Αγίας Κυριακής (M.36ΠΙΝ7^Β) και του Αγίου Ιωάννη του Καπαρού, καθώς και τα υπαίθρια πλυσταριά στην μονή της Αγίας Κυριακής, του Αγίου Ιωάννη στο Δάσος (M.32ΠΙΝ2^Γ), και του Φραγκομνάστηρου στην Παροικιά (M.02ΠΙΝ6^Α).

⁵¹⁶ Ήδη αναφέρθηκε η ποικιλία των λειτουργιών οι οποίες συνδυάζονταν με τους φούρνους και τις εστίες, όπως ζύμωμα, ψήσιμο, μαγείρεμα, τυροκόμηση, απόσταξη, κάπνισμα, καθώς και ζεστό νερό για τα παραπάνω αλλά και για την καθαριότητα. Ορισμένες λειτουργίες απαιτούνταν πρόσθετα εργαλεία και θέσεις αποθήκευσης και κατά συνέπεια μεγαλύτερους χώρους.

⁵¹⁷ Ανεξάρτητα κτίσματα φούρνων συνδυαζόμενα με χαμηλές διατάξεις εστιών είναι συνήθη και στην Αμοργό, όπου ονομάζονται *φουρνόσπιτα*. Ανήκαν σε κατοίκους των οικισμών ωστόσο το μέγεθός τους δεν επέτρεπε την ένταξη τους στις πυκνοδομημένες συνοικίες αλλά επέβαλε την συγκέντρωσή τους σε επιλεγμένες θέσεις στις παρυφές τους όπως άλλωστε ίσχυε και για τους ανεμόμυλους και τα ελαιοτριβεία (Georgalli, 1996, 186).

⁵¹⁸ Οι ποικίλες μορφές ταφικών παρεκκλησίων περιγράφονται στο σχετικό με τα καθολικά κεφάλαιο.

⁵¹⁹ Φόνσος, 2007, 449.

Οι παραπάνω εγκαταστάσεις και κατασκευές στον περίγυρο των συγκροτημάτων συμπληρώνουν το ιδιαίτερης ποιότητας αγροτικό περιβάλλον του νησιού, παρά τις αλλοιώσεις και την έλλειψη συντήρησης. Οι λατρευτικές, γεωργοκτηνοτροφικές, υδρευτικές-αρδευτικές και αρκετές ακόμα ποικίλων χρήσεων δομές, συνδυάζονται με τις διαμορφώσεις του εδάφους, τις αναβαθμίδες, τους αναλημματικούς τοίχους, τα λιθόστρωτα μονοπάτια, καθώς και τις καλλιέργειες, τα περιβόλια, τις δενδροκαλλιέργειες, τις φυτεύσεις καλλωπιστικού ή συμβολικού χαρακτήρα και την άγρια χλωρίδα και συνέθεταν γοητευτικά σύνολα. Τα τελευταία αποτελούσαν άλλοτε μικρής κλίμακας τοπία, όπως αυτό στο μονύδριο του Αγίου Ιωάννη στο Δάσος (M.32Σχ.Τ1) και άλλοτε μεγαλύτερης, όπως αυτό στην περιοχή του μοναστηριού του Αγίου Ιωάννη του Καπαρού, ενώ το πλέον χαρακτηριστικό και πολυσύνθετο σύνολο σχηματίζουν οι ποικίλες διαμορφώσεις και κατασκευές στο περίγυρο του συγκροτήματος του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα (M.29Σχ.Τ1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 - Εγκαταστάσεις, διαμορφώσεις, λειτουργικός εξοπλισμός μοναστηριών Πάρου

ΑΑ	Μονή	Α	Β	Γ	Δ	Ν	Φ/Μ
ΠΑΡΟΙΚΙΑ (8)							
1	Μ. Παναγίας Καταπολιανής	A6; A1			Δ2	N2, N3	
2	Φραγκομονάστηρο	A1			Δ2,Δ6		Φ,Μ
3	Μ. Ευαγγελίστριας				Δ2		
4	Μ. Αγ. Ευσταθίου				Δ2		
5	Μ. Αγ. Αναργύρων	A1			Δ3,Δ4	N2	Φ,Μ
6	Ταξιαρχάκι				Δ2		
7	Μ. Αγ. Ιωάννη						
8	Μ. Αγ. Πέτρου						
ΝΑΟΥΣΑ (10)							
9	Μ. Ταξιάρχη Κουνάδου	A4 A1, A2	B		Δ2		Φ,Μ
10	Μ. Αγ. Ιωάννη Κουνάδου				Δ3 Δ5		Φ Μ
11	Μ. Λογγοβάρδας	A, A6, A7 A1, A2, A5	B		Δ3	N3	Φ,Μ
12	Μ. Αγ. Αποστόλων						
13	Μ. Αγ. Ανδρέα	A1, A4 A1	B3		Δ2; Δ4		Φ Φ, Μ
14	Μ. Αγ. Ιωάννη στα Κραύγα	A, A4 A1					Φ;
15	Μ. Αγ. Γεωργίου Μεροβίγλι	A, A4			Δ2		
16	Μ. Αγ. Αθανασίου						
17	Μ. Αγ. Ιωάννη του Δέτη	A1			Δ1		Μ
18	Μ. Τιμίου Σταυρού						Μ;
ΚΕΦΑΛΟΣ (12)							
19	Μ. Αγ. Αντωνίου	A6; A1			Δ1	N2	Μ
20	Μ. Παντοκράτορος	A4 A1, A3					Μ/Φ;
21	Μ. Αγ. Σάββα	A4			Δ4, Δ6		
22	Μ. Ταξιάρχη Μαρμάρων	A4,A6;					
23	Μ. Αγ. Παντελεήμονος	A4 A1			Δ2		
24	Μ. Παναγίας Κοντιανής	A1			Δ1		
25	Μ. Παναγίας Ξεχωριανής				Δ2;	N3;	Φ;
26	Μ. Αγ. Ιωάννη του Γιατρού	A A1					
27	Αγ. Μονή	A4 A1		Γ1	Δ2		Μ
28	Μ. Αγ. Αικατερίνας	A3; A4;	B1; B4				Φ;
29	Μ. Αγ. Γεωργίου της Λαγκάδας	A2, A7 A1, A3	B1, B2	Γ2	Δ1, Δ3 Δ1, Δ6	N3 N2;	Φ, Μ
30	Μ. Αγ. Ιωάννη του Σπηλιώτη	A4	B3				

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 - Εγκαταστάσεις, διαμορφώσεις, λειτουργικός εξοπλισμός μοναστηριών Πάρου

ΑΑ	Μονή	A	B	Γ	Δ	N	Φ/Μ
ΔΑΣΟΣ - ΑΝΕΡΑΤΖΑ (5)							
31	Μ. Χριστού στο Δάσος	A	B	Γ1,Γ2		N2, N3	
		A			Δ2	N2	Φ, Μ
32	Μ. Αγ. Ιωάννη στο Δάσος	A, A3	B3		Δ6		
					Δ3	N3	
33	Μ. Μεταμορφώσεως				Δ2;		Φ
34	Μ. Παναγίας				Δ1		
35	Μ. Αγ. Χαραλάμπους	A	B				
		A1					Φ, Μ
ΛΕΥΚΕΣ (4)							
36	Μ. Αγ. Κυριακής	A5	B1, B2		Δ4, Δ5	N3;	
		A1			Δ4		Φ, Μ
37	Μ. Αγ. Ιωάννη του Καπαρού	A, A4			Δ3, Δ4		
		A1					Φ, Μ
38	Μ. Παναγίας στα Κελλιά						
39	Μ. Αγ. Ιωάννη του Γυαλιστή	A	B, B3	Γ1		N3	
		A1			Δ1		Μ
ΟΡΕΙΝΕΣ ΘΕΣΕΙΣ (4)							
40	Μ. Αγ. Μηνά	A, A4, A6	B, B3, B4		Δ4		Φ
		A1, A2			Δ1, Δ4	N3	Μ
41	Μ. Παναγίας Μυρτιδιώτισσας	A, A4	B4			N3	
42	Μ. Αγ. Πακού						
43	Μ. Αγ. Θεοδώρων	A, A4	B			N3	

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

A. Αγροτικές εγκαταστάσεις (**A1** Αποθήκη, **A2** Ρογός, **A3** Ληνός, **A4** Αλώνι, **A5** Ρακιδιό, **A6** Ανεμόμυλος, **A7** Λιοτρίβι)
B. Κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις (**B1** Στάβλος, **B2** Τυροκομίο, **B3** Περιστερώνας, **B4** Μελισσοκομική εγκατάσταση)
Γ. Προσκτίσματα (**Γ1** Οικίσκος, **Γ2** Ξενώνας)
Δ. Ύδρευση (**Δ1** Δεξαμενή, **Δ2** Πηγάδι, **Δ3** Πηγή, **Δ4** Κρήνη, **Δ5** Ομβρουδέκτης, **Δ6** Πλυσταριό)
N. Παρεκκλήσια (**N2** Παρεκκλήσιο, **N3** Κοιμητηριακός ναός-Οστεοφυλάκιο)
Φ. Φούρνος **Μ.** Μαγειρείο

4.5 ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

ΘΕΜΕΛΙΑ

Γενικά αποφεύγονταν οι εκτεταμένες εκσκαφές και οι εκβραχισμοί. Οι θεμελιώσεις των παριανών συγκροτημάτων ήταν συχνά επιφανειακές, εδραζόμενες άλλοτε σε προγενέστερες κατασκευές, όπως οι μεσαιωνικές δεξαμενές στην μονή του Αγίου Αντωνίου στον Κεφάλο (M.19 ΠΙΝ3^{A,B}), ή τα κατάλοιπα του αρχαίου τείχους της Παροικιάς στο μοναστήρι του Αγίου Ευσταθίου (M.04 ΠΙΝ2^H), και άλλοτε σε βραχώδη εξάρματα⁵²⁰ (M.16 ΠΙΝ2^{ΣΤ,Ζ}). Τα παραπάνω δημιουργούν υπόνοιες για αβαθείς θεμελιώσεις⁵²¹ στην πλειονότητα και των υπόλοιπων συγκροτημάτων, οφειλόμενες κυρίως στην ένδεια τεχνικών μέσων. Σε κάθε περίπτωση διαπιστώνεται μέριμνα για ενισχυμένη στήριξη σε βραχώδη εξάρματα των κρίσιμων σημείων της κατασκευής, όπως των γωνιών του περιβόλου ή του καθολικού. Στο πλαίσιο αυτό οι προσφερόμενες δυνατότητες για την διαμόρφωση της θεμελίωσης ενδεχομένως συνέβαλαν στον καθορισμό των τελικών διαστάσεων, του σχήματος και της ακριβούς θέσης ορισμένων από τα συγκροτήματα. Τα τμήματα των βράχων άλλοτε παρέμεναν εμφανή και άλλοτε καλύπτονταν με κτιστές κατασκευές, πεζούλες ή θρανία, ιδιαίτερα στο εσωτερικό των καθολικών, όπως στην δυτική πλευρά των ναών της Παναγίας Κοντιανής και της Αγίας Μονής (M.27 ΠΙΝ3^{Γ,Ζ}), στην περιοχή του Κεφάλου.

Σε περιπτώσεις επικλινούς εδάφους, είτε διαμορφωνόταν ένα σχεδόν ενιαίο οριζόντιο επίπεδο θεμελίωσης, όπως στην μονή της Παναγίας Κοντιανής, είτε δύο ή τρία βαθμιδωτά επίπεδα για τις πτέρυγες και την αυλή, όπως στα συγκροτήματα των μοναστηριών των Αγίων Αναργύρων (M.05 Σχ.Α4,5), της Λογγοβάρδας (M.11 ΠΙΝ3^Γ), του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα (M.05 Σχ.Α4,5), της Αγίας Κυριακής και του Αγίου Ιωάννη στον λόφο του Κουνάδου. Για την δημιουργία οριζοντίου επιφάνειας έδρασης συνδυάζονταν εκσκαφές και επιχώσεις, με αποτέλεσμα την συχνή αστοχία των κατασκευών προς την κατωφέρεια. Αυτό πιθανόν συνέβη στην δυτική πλευρά της μονής Μεταμορφώσεως στις Κουκουμαυλιές (M.33 Σχ.Α1, M.33 ΠΙΝ2^H), των Αγίων Αναργύρων και των Ταξιαρχών (Ταξιαρχάκι) στην Παροικιά, του Αγίου Μηνά στο Μαράθι και του Αγίου Ιωάννη στον Κουνάδο, καθώς και στην βόρεια πλευρά της μονής Ταξιαρχών στον Κουνάδο και της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια. Τα παραπάνω τμήματα είτε ενισχύθηκαν με την κατασκευή ή την μεταγενέστερη προσθήκη αντηρίδων, όπως στα μοναστήρια του Αγίου Μηνά (M.40 Σχ.Α3,4, M.40 ΠΙΝ2^{A,B,Γ}) της Λογγοβάρδας (M.11 ΠΙΝ3^B), των Αγίων Αναργύρων (M.05 ΠΙΝ1^{A,H,Θ}), της Αγίας Κυριακής

⁵²⁰ Χαρακτηριστικά παραδείγματα επιφανειακής θεμελίωσης σε βραχώδη τμήματα εντοπίζονται στην βορειοανατολική γωνία των συγκροτημάτων της Αγίας Μονής και της Παναγίας Κοντιανής, στην νοτιοανατολική του συγκροτήματος της Αγίας Κυριακής, στο ανατολικό τμήμα του μοναστηριού του Αγίου Μηνά, στο βόρειο της μονής Αγίου Αθανασίου, καθώς και στο ανατολικό τμήμα των καθολικών του Αγίου Ανδρέα στα Πρωτόρια και της Αγίας Αικατερίνας στην περιοχή του Κεφάλου.

⁵²¹ Ο Δ. Βασιλειάδης (1979,157) αναφέρει ότι: «...Τα χτίσματα στο Αιγαίο δεν είχαν θεμέλια...Και βέβαια γίνεται άμα τα χτίση απάνω στο βράχο. Κινηγούσανε λοιπόν τα βράχια. Έ, δε σου λέω, άμα στενευόντουσαν πολύ στους κάμπους βάζανε και κανένα ψευδοθέμλιο σε μικρό βάθος...»

(M.36 ΠΙΝ1^{Γ,Ε}), και του Παντοκράτορα (M.20 ΠΙΝ1^{Β,Γ,ΣΤ,Ζ}), είτε έχουν πλέον καταρρεύσει, όπως στο Ταξιαρχάκι (M.06Σχ.Α2, M.06 ΠΙΝ1^{Β,Γ}), και στην μονή Μεταμορφώσεως στις Κουκουμαυλιές (M.33Σχ.Α1, M.33 ΠΙΝ2^Η). Σε ορισμένες περιπτώσεις η πλευρά των κατασκευών προς το μεγαλύτερο υψόμετρο πιθανόν λειτουργούσε ως αντιστήριξη του εδάφους και ενδεχομένως κατασκευαζόταν ταυτόχρονα με τις αποχωματώσεις. Η υπόθεση ερμηνεύει την απουσία διαπλοκής ορισμένων εξωτερικών τοίχων του περιβόλου με τους εγκάρσιους εσωτερικούς, όπως στον νότιο εξωτερικό τοίχο της μονής του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα.

Στις παραπάνω θεμελιώσεις σε επικλινή εδάφη δεν παρατηρούνται διαμορφώσεις αποστραγγιστικής τάφρου, αντίστοιχες όσων έχουν καταγραφεί στην παραδοσιακή οικοδομική άλλων νησιών⁵²², με εξαίρεση αυτές στην βόρεια πλευρά του καθολικού της Παναγίας στα Κελλιά στις Λεύκες (M.38 ΠΙΝ2^{Δ,ΣΤ}), και στην δυτική πλευρά της μονής του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα. Κενό υπήρχε επίσης υπήρχε μεταξύ του βράχου και του βόρειου τοίχου του ναού του Αγίου Ιωάννη Δέτη στον κόλπο της Νάουσας (M.17Σχ.Α3, M.17 ΠΙΝ1^Ε), το οποίο κατέλαβε η μεταγενέστερα κατασκευασμένη, υποτυπώδης βόρεια πτέρυγα του ορόφου. Αντιθέτως σε επαφή με το βραχώδες έδαφος κατασκευάστηκαν από την αρχική φάση τα ανατολικά τμήματα των καθολικών των μοναστηριών του Αγίου Ιωάννη στον λόφο του Κουνάδου (M.10Σχ.Α2, M.10 ΠΙΝ1^Η), και των Αγίων Αναργύρων στην Παροικιά (M.05Σχ.Α14,5, M.05 ΠΙΝ4^{ΣΤ,Ζ}), το τελευταίο ενσωματώνοντας την φυσική πηγή η οποία βρισκόταν στην θέση αυτή. Σε απόλυτη γειτνίαση με τον βράχο βρίσκεται και ο σπηλαιώδης ναός του Αγίου Ιωάννη Σπηλιώτη στα Γλυφά (M.30 ΠΙΝ1^{Β,Γ}, ΠΙΝ2), ο οποίος έχει διαμορφωθεί σε φυσική κοιλότητα χωρίς εκτεταμένη αφαίρεση υλικού.

ΤΟΙΧΟΙ - ΑΝΟΙΓΜΑΤΑ

Οι τοίχοι των συγκροτημάτων ήταν κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή, συνήθως πρόχειρη και σπανιότερα επιμελημένη. Επιμέλεια παρατηρείται κυρίως σε παλαιότερα συγκροτήματα, όπως αυτό της Αγίας Μονής (M.27 ΠΙΝ1^Β), καθώς και στις λιθοδομές του όψιμου παραδείγματος του κτηρίου του Φραγκομονάστηρου (M.02 ΠΙΝ2^Α), για το οποίο υπάρχουν ενδείξεις κατασκευής από τεχνίτες με καταγωγή εκτός του νησιού.

Για την δόμηση των τοιχοποιιών χρησιμοποιήθηκαν κυρίως τοπικοί, υψηλής αντοχής ασβεστόλιθοι και πλακοειδείς σχιστόλιθοι. Πρόκειται για τις επικρατέστερες και πλέον χρησιμοποιούμενες κατηγορίες λίθων, στην Πάρο και στην πλειονότητα των νησιών του συμπλέγματος των Κυκλάδων. Τα ορθογώνια σχήματα των ασβεστόλιθων και ορισμένων εκ των σχιστόλιθων, σε συνδυασμό με την επίπεδη επιφάνεια των πλακοειδών λίθων, συνέβαλαν στην διαμόρφωση οριζόντιων στρώσεων, ενώ μικρότεροι λίθοι συμπλήρωναν τα κενά. Στην επιμελημένη εκδοχή τους τα παραπάνω συνθέτουν μία από τις συνήθειες και διαχρονικά πλέον εμφανιζόμενες μορφές τοίχων στο Αιγαίο⁵²³. Παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά με τοιχοποιίες της αρχαιότητας⁵²⁴ καθώς και με κατασκευές

⁵²² Η κατασκευή αποστραγγιστικής τάφρου για αντιμετώπιση της υγρασίας του εδάφους είναι γνωστή στην παραδοσιακή οικοδομική της Τήνου ως *γκντούντος* (Καραλή, 2002, 296) και της Τζιάς ως *κουτούντος* (Κλουτσινώτη κ.α. 1982, 267, 272). Στα παραπάνω νησιά λειτουργούσε και ως ζώνη σταβλισμού οικόσιτων ζώων και κατ' επέκταση ως θερμαντική ζώνη.

⁵²³ Ενδεικτικά παραδείγματα στο Paras, 1957, 139 και Βασιλειάδης, 1979, 161, 163, σχ. 133 και 135.

⁵²⁴ Ως προς την διαμόρφωση της εξωτερικής παρειάς παραπέμπουν στις τοιχοποιίες με μορφή σκάλας (*Leitermauerwerk*) η οποία «...χρησιμοποιήθηκε σε απλά οικοδομικά έργα ορισμένων περιοχών του Αιγαίου και μπορεί να θεωρηθεί από δομική άποψη ως καταβολάδα των πολυγωνικών μορφών ...» (Muller-Wiener, 1995, 76-69, εικ. 31.7)

χρονολογημένες στην περίοδο της Λατινοκρατίας όπως οι λιθοδομές του κάστρου της Αντιπάρου⁵²⁵.

Η παραπάνω κατασκευή διαμόρφωνε τις εξωτερικές παρειές, στις οποίες ενίοτε ενσωματώνονταν και θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών αρχαιότερων κτισμάτων (*spolia*). Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελούν οι εξωτερικοί τοίχοι του Φραγκομονάστηρου, όπου εκτός των άλλων παρατηρήθηκε και περιορισμένη χρήση οπτόπλινθων από παλαιότερα κτήρια. Το κενό ανάμεσα στις παρειές πληρωνόταν με χωματόλασπη και θραύσματα λίθων (λιθοριπή), ενώ διάτονοι λίθοι εφαρμόζονταν ελάχιστα⁵²⁶. Η διαμόρφωση των εξωτερικών γωνιών γινόταν με διαπλεκόμενα ογκώδη και κανονικού σχήματος αγκωνάρια, ενίοτε λαξευμένα με λοξή απότμηση στην θέση της γωνίας, όπως στην περίπτωση του συγκροτήματος της Αγίας Μονής. Αντιθέτως στις διασταυρώσεις εσωτερικών και εξωτερικών τοίχων, παρατηρείται συχνά απουσία διαπλοκής η οποία ενδεχομένως οφείλεται σε διαφορετικές φάσεις κατασκευής του έργου, όπως ήδη αναφέρθηκε για το συγκρότημα του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα, ενώ αντίστοιχη απουσία παρατηρήθηκε και μεταξύ των εξωτερικών και εσωτερικών τοίχων στην μονή του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στο Απάτι Λευκών.

Τα κονιάματα δομής αποτελούνταν κυρίως από απλή χωματόλασπη⁵²⁷ και η αντοχή του τοίχου οφειλόταν κυρίως στην ποιότητα των λιθοσωμάτων. Το τελικό πάχος κυμαίνονταν από 60 έως 90 εκατοστά. Τα μεγαλύτερα πάχη παρατηρούνται στους εξωτερικούς τοίχους των περιβόλων, σε ορισμένους από τους οποίους εμφανίζεται μείωση στα ψηλότερα τμήματα. Αυτή είχε την μορφή είτε οδόντωσης στην εσωτερική παρειά και στην στάθμη του μεσοπατώματος, όπως στο συγκρότημα της μονής του Αγίου Παντελεήμονος (M.23ΠΙΝ3^{A,B,Γ}), είτε απόκλισης από την κατακόρυφο και σταδιακής μείωσης στην εξωτερική παρειά (*scarpa*)⁵²⁸, όπως στην δυτική και βόρεια όψη της μονής της Αγίας Κυριακής. Στις παραπάνω περιπτώσεις η μείωση του πάχους πλησίαζε ενίοτε τα 15 εκατοστά.

Όπου εφάπτονταν τμήματα δύο φάσεων ο προϋφιστάμενος τοίχος αξιοποιείτο ως ενδιάμεσος⁵²⁹. Σπανιότερα κατασκευαζόταν και δεύτερος σε επαφή με τον αρχικό⁵³⁰ ενώ σε κάποιες περιπτώσεις ο δεύτερος αυτός τοίχος αποτελείτο από μία μόνο στρώση μικρότερου πάχους από το σύνθετος⁵³¹.

Με εξαίρεση το συγκρότημα της μονής του Αγίου Παντελεήμονα, όπου εντοπίστηκαν ίχνη ξύλινων στρωτήρων στην στάθμη του μεσοπατώματος, στην πλειονότητα των τοίχων των

⁵²⁵ Φίλιππα - Αποστόλου, 1978, 28, 29, εικ. 57-58. .

⁵²⁶ Αντίστοιχη κατασκευή εντοπίστηκε στο εξωτερικό τείχος του Κάστρου της Αντιπάρου για το οποίο η Φίλιππα – Αποστόλου (1978, 34-36) αναφέρει ότι χαμηλής ποιότητας κονιάματα γέμιζαν τον εσωτερικό πυρήνα του και ότι οι δύο παρειές του δεν ήταν συνδεδεμένες, ενώ επιχειρεί ερμηνεία και διερεύνηση της καταγωγής του παραπάνω συστήματος δόμησης.

⁵²⁷ Ο Δ. Βασιλειάδης (1979, 159) αναφέρει για τις αιγαιοπελαγίτικες τοιχοποιίες με κονίαμα ότι: «...Η μεταβυζαντινή οικοδομική χτίζει με λάσπη χωρίς ασβέστη...»

⁵²⁸ Ο Δ. Βασιλειάδης (1979, 159) αναφέρει για την αιγαιοπελαγίτικη τοιχοποιία ότι: «...Η εξωτερική επιφάνεια του τοίχου στα σπίτια, στις εκκλησίες, στα μοναστήρια, δεν είναι κατακόρυφη, φτιάνεται με ελαφριά κλίση (2-10% ανά μέτρο...) Αποκτά δηλαδή το κτίσμα ένα είδος συνεχούς και αφανούς λεπτής τριγωνικής αντηρίδας...».

⁵²⁹ Ενδεικτικό παράδειγμα μεταξύ της τράπεζας και του βόρειου σκέλους του ναού της μονής της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια Λευκών.

⁵³⁰ Ενδεικτικό παράδειγμα στην επαφή του περιβόλου με τον θολωτό χώρο στην βορειοδυτική γωνία της μονής της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια Λευκών.

⁵³¹ Ενδεικτικό παράδειγμα μεταξύ της νοτιοανατολικής γωνίας του καθολικού και του εφαπτόμενου σε αυτήν κελιού στην μονή της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια Λευκών.

παριανών συγκροτημάτων παρατηρείται έλλειψη οριζόντιων διαζωμάτων ή άλλων ενισχυτικών διατάξεων⁵³².

Σε ελάχιστες περιπτώσεις, όπως στο μοναστήρι του Αγίου Ανδρέα, καθώς και στο Φραγκομοναστήρι, μία από τις εξωτερικές γωνίες παρουσίαζε απότμηση. Στο τελευταίο η θέση της σε σχέση με την είσοδο του συγκροτήματος ενισχύει την υπόθεση ότι οφείλεται στους γνωστούς πρακτικούς λόγους διευκόλυνσης της κίνησης και δεν αποτελεί διακοσμητικό στοιχείο. Η απουσία διακοσμητικού χαρακτήρα ενισχύεται από την έλλειψη ιδιαίτερης επεξεργασίας στο άνω τμήμα της απότμησης η οποία παρατηρείται στην οικοδομική άλλων νησιών στις Κυκλάδες⁵³³.

Οι απολήξεις των τοίχων ήταν συχνά διαμορφωμένες με καμπύλη απότμηση (σαμάρι⁵³⁴) για την εξασφάλιση της ομαλής απομάκρυνσης των όμβριων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως του μοναστηριού του Παντοκράτορα (M.20 ΠΙΝ1^Δ), και του Αγίου Ανδρέα (M.13 ΠΙΝ1^Ζ), στις γωνίες ή σε επιλεγμένες θέσεις, οι απολήξεις κοσμούνταν με ψευδοεπάλξεις.

Η διαμόρφωση των ανοιγμάτων, θυρών και παραθύρων, παρουσίαζε ποικιλία ως προς το μέγεθος, την πλαισίωση και τον τύπο του ανωφλίου, ενδεχομένως σχετιζόμενη με την παλαιότητά τους. Τα λιγοστά παλαιότερα ανοίγματα θυρών διακρίνονται από τις περιορισμένες διαστάσεις, την αμελή κατασκευή, την απουσία κατακόρυφης πλαισίωσης και την διαμόρφωση του συνήθως οριζόντιου ανωφλίου τους από ογκώδη σχιστολιθική πλάκα, όπως στα μοναστήρια της Αγίας Μονής (M.27 ΠΙΝ2^Δ) και της Παναγίας στην Ανερατζά (M.34 ΠΙΝ1^{Ε,ΣΤ}). Τα παλαιότερα ανοίγματα παραθύρων είχαν μικρό μέγεθος και ορισμένα αποτελούσαν σχισμές της εξωτερικής παρειάς του τοίχου με εσωτερική διεύρυνση. Αντιθέτως η πλειονότητα των νεώτερων ανοιγμάτων, θυρών ή παραθύρων, είχε μεγαλύτερο μέγεθος και διαμορφωνόταν εξωτερικά με οριζόντιο ανώφλι και λίθινη ή μαρμάρινη πλαισίωση. Σε περιορισμένες περιπτώσεις θυρών δεν υπήρχε πλαίσιο και το ανώφλι διαμορφώνονταν εξωτερικά από ξύλινους κορμούς οριζόντιους, ή ελαφρά καμπυλωμένους, όπως στο άνοιγμα της εισόδου του συγκροτήματος της Παναγίας Κοντιανής (M.24 ΠΙΝ1^Ζ). Σε ελάχιστες περιπτώσεις, όπως σε μικρό παράθυρο στο συγκρότημα της Αγίας Μονής (M.27 ΠΙΝ1^Ζ), εντοπίστηκε πλαισίωση από πωρόλιθο. Τα πλαίσια συνήθως έφεραν οδόντωση στην εσωτερική πλευρά για την εφαρμογή του κουφώματος. Σε ιδιαίτερα επιμελημένα παραδείγματα, όπως του μοναστηριού του Αγίου Ανδρέα (M.13 ΠΙΝ7^Η) και του Αγίου Ιωάννη του Καπαρού (M.37 ΠΙΝ2^Β), τα μαρμάρινα πλαίσια ορισμένων ανοιγμάτων στις πτέρυγες και στους περιβόλους έφεραν ανάγλυφο διάκοσμο, αντίστοιχο των ανοιγμάτων στα καθολικά. Τα ανοίγματα, μικρότερα ή μεγαλύτερα, παρουσίαζαν εσωτερικά διεύρυνση και τοξωτή διαμόρφωση ανωφλίου. Η παραπάνω διαμόρφωση εκτεινόταν έως την εξωτερική παρειά και το τύμπανο πάνω από το οριζόντιο ανώφλι σφραγιζόταν με τμήμα τοίχου μικρού πάχους. Εσωτερικά στην στάθμη του ανωφλίου σχηματιζόταν ερμάριο με οριζόντια ξύλινη επιφάνεια⁵³⁵. Στην περίπτωση των μοναστηριών του Αγίου Παντελεήμονα (M.23 ΠΙΝ3^{Δ,Ε}), των Αγίων Αναργύρων (M.05 ΠΙΝ1^Κ) και πιθανόν του Παντοκράτορα, τα ανακουφιστικά τόξα διακρίνονταν και στην εξωτερική παρειά μέσω μικρής υποχώρησης του τυμπάνου⁵³⁶. Τα τοξωτά ανώφλια ήταν

⁵³² Αντιθέτως ίχνη ξυλοδεσιών φαίνεται ότι εντοπίστηκαν στο εσωτερικό των τοίχων του κάστρου της Αντιπάρου (Φίλιππα- Αποστόλου, 1978,28).

⁵³³ Ενδεικτικό παράδειγμα τα κτίσματα των οικισμών της Νάξου(Κουρουπάκη κ.α., 1982,100,εικ.41-43).

⁵³⁴ Ο παραδοσιακός όρος χρησιμοποιείται και στην Σύρο (Κάρτας,1982,246).

⁵³⁵ Η κατασκευή είναι τυπική και συναντάται σε όλες τις Κυκλάδες (Paras, 1957,121-125,fig.89-93, Φίλιππα – Αποστόλου, 1978,69-72), ενώ η διαμόρφωση ερμαρίου αναφέρεται ως λεπτομέρεια των υστεροβυζαντινών κατοικιών του Μυστρά (Ορλάνδος, 2000, 94)

⁵³⁶ Η παραπάνω λεπτομέρεια δεν διακρίνεται πλέον λόγω των νεώτερων στρώσεων επιχρίσματος.

κατασκευασμένα από πλακοειδείς σχιστόλιθους, τοποθετημένους ακτινωτά, με εξαίρεση την περίπτωση ορισμένων ανοιγμάτων στο κτίριο του Φραγκομονάστηρου (M.02 ΠΙΝ4^Γ), όπου οι σχιστόλιθοι εναλλάσσονταν με λαξευτούς πώρινους θολίτες. Παλαιότερα ανοίγματα παραθύρων, όπως στα μοναστήρια του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα (M.29ΠΙΝ5^Ζ), του Αγίου Παντελεήμονος (M.23 ΠΙΝ3^Β), της Αγίας Κυριακής (M.36 ΠΙΝ6^{ΣΤ,Ζ}), του Παντοκράτορος (M.20 ΠΙΝ3^Δ) και του Αγίου Ανδρέα (M.13ΠΙΝ7^Ε), πέραν της κατά πλάτος διεύρυνσης, παρουσίαζαν βαθμιδωτή διαμόρφωση της ποδιάς, παραπέμποντας σε μορφές ανοιγμάτων της υστεροβυζαντινής περιόδου⁵³⁷.

Ορισμένα ανοίγματα φαίνεται ότι ανακατασκευάστηκαν ως αντίγραφα των αρχικών με την προσθήκη ωστόσο νέων λεπτομερειών. Χαρακτηριστική είναι η προεξέχουσα λεπτή λίθινη ταινία πάνω από το ανώφλι σε ανοίγματα για τα οποία υπάρχουν ενδείξεις μεταγενέστερης διαμόρφωσης⁵³⁸.

Ενίοτε πάνω από το άνοιγμα της εισόδου και σε συνδυασμό με το παράθυρο της αντίστοιχης θέσης του ορόφου, κατασκευαζόταν ζεματίστρα, είτε με τοπική διεύρυνση του πάχους του τοίχου, όπως στο μοναστήρι της Αγίας Κυριακής και πιθανόν των Αγίων Αναργύρων (M.05 ΠΙΝ1^Ι), είτε με διαμόρφωση αγωγού στο εσωτερικό του τοίχου, όπως στα μοναστήρια του Αγίου Ανδρέα (M.13 ΠΙΝ2^Α, ΠΙΝ7^Δ) και του Αγίου Ιωάννη του Γυαλιστή (M.39ΠΙΝ3^Β, ΠΙΝ7^Ζ).

ΤΟΞΑ – ΤΟΞΟΣΤΟΙΧΙΕΣ

Τα τόξα ήταν στην πλειονότητά τους ημικυκλικά και σπανίως είχαν θλαστή μορφή, όπως στις τοξοστοιχίες του περιστυλίου του συγκροτήματος της Παναγίας Καταπολιανής (M.01ΠΙΝ4) και του ορόφου της μονής του Αγίου Ανδρέα (M.13 ΠΙΝ2^{Γ,Δ}). Ορισμένα γεφύρωναν μεγάλα ανοίγματα και συνδυαζόμενα μεταξύ τους, παράλληλα ή διασταυρούμενα, συνέβαλαν στην διαμόρφωση και κάλυψη των μεγάλων και ενιαίων αποθηκευτικών χώρων της στάθμης του ισογείου, όπως στα συγκροτήματα των μοναστηριών του Αγίου Μηνά (M.40 ΠΙΝ7^Α), της Αγίας Κυριακής (M.36 ΠΙΝ6^{Α,Β}) και του Αγίου Χαραλάμπους (M.35ΠΙΝ5).

Ενίοτε μεταξύ της αυλής και του διαβατικού βρισκόταν τόξο, το εξωράχιο του οποίου διαμορφωνόταν στον όροφο ως οριζόντιο, βατό δώμα συμπληρώνοντας τους υπόλοιπους εξώστες. Η παραπάνω διάταξη παρατηρήθηκε στα μοναστήρια της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια Λευκών (M.36 ΠΙΝ2^Β, ΠΙΝ3^{Α,Δ}) και των Ταξιαρχών στον Κουνάδο (M.09ΠΙΝ3^Γ).

Για τις τοξωτές κατασκευές χρησιμοποιήθηκαν κυρίως πλακοειδείς τοπικοί σχιστόλιθοι, τοποθετημένοι ακτινωτά, ενίοτε εναλλασσόμενοι με μεγαλύτερα λιθοσώματα, ενώ στις γενέσεις διαμορφώνονταν κοσμήτες από υποτυπωδώς κατεργασμένους λίθους. Τα τόξα στηρίζονταν συνήθως σε πεσσούς ή σε τμήματα τοίχων και σπανιότερα σε κίονες. Κιονοστήρικτες τοξοστοιχίες παρατηρούνται στις στεγασμένες βεράντες του ορόφου του συγκροτήματος του Αγίου Μηνά (M.40 ΠΙΝ4^Ε) όπου χρησιμοποιήθηκαν μαρμαρίνοι κίονες πιθανόν από αρχαιότερα κτήρια, καθώς και στην στοά του ισογείου της μονής του Αγίου Ιωάννη του Καπαρού (M.37 ΠΙΝ2^Δ) και στο περιστύλιο του συγκροτήματος της Παναγίας Καταπολιανής (M.01 ΠΙΝ4^{Δ,Ε}). Οι κίονες του τελευταίου αποτελούνταν από μεγάλης διατομής αράβδωτους κορμούς, απλά τεκτονικά κιονόκρανα και αντίστοιχες βάσεις. Τα

⁵³⁷ Παρόμοιες διαμορφώσεις ανοιγμάτων έχουν εντοπιστεί στις υστεροβυζαντινές κατοικίες του Μυστρά (Ορλάνδος, 2000, 68, 95, εικ. 41), των κάστρων της Αντιπάρου και της Σίφνου (Φίλιππα – Αποστόλου, 1978, 69, 70, εικ. 132, 136γ) και των μεσαιωνικών χωριών της Χίου (Λαμπάκης, Μπούρας, 1981, 31, εικ. 49).

⁵³⁸ Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν αρκετά από τα ανοίγματα των παραθύρων του ορόφου της μονής της Αγίας Κυριακής.

παραπάνω ήταν όλα λαξευμένα σε παριανό μάρμαρο. Η έκταση, οι διατομές, και η ποιότητα του υλικού και της επεξεργασίας τους, δημιουργούν υπόνοιες για κατασκευή σχετιζόμενη με ισχυρά πρόσωπα, ενδεχομένως της περιόδου της Λατινοκρατίας.

ΘΟΛΩΤΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ

Ελάχιστες θολωτές κατασκευές εντοπίστηκαν εντός ή εκτός του περιβόλου των συγκροτημάτων, ενώ τα υλικά και ο τρόπος δομής τους ήταν παρόμοια με αυτών στα καθολικά. Καταλάμβαναν συνήθως τμήματα του ισογείου, όπως στην μονή του Αγίου Μηνά (M.40 ΠΙΝ7^{Ε,ΣΤ}), της Αγίας Κυριακής (M.36 ΠΙΝ6^Γ) και του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου του Γυαλιστή (M.39ΠΙΝ7^{Ε,ΣΤ}). Επρόκειτο κυρίως για λιθόκτιστους ημικυλινδρικούς ή ελαφρά οξυκόρυφους θόλους και σε ελάχιστες περιπτώσεις για ψευδοθόλους εκφορικής κατασκευής. Οι τελευταίοι στέγαζαν κυρίως βοηθητικούς χώρους αγροτικών και κτηνοτροφικών χρήσεων, στην ευρύτερη περιοχή εξωτερικά των συγκροτημάτων, όπως ο χώρος του τυροκομείου και αργότερα του ρακιδιού της μονής της Αγίας Κυριακής (M.36ΠΙΝ7^Δ), καθώς και το ποιμνιστάσιο της μονής του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα.

ΟΡΙΖΟΝΤΙΟΙ ΦΟΡΕΙΣ

Οι φορείς των δωματίων και των μεσοπατωμάτων, διαμορφώνονταν με ξύλινες δοκούς τοποθετημένες σε απόσταση περίπου 50 εκατοστών, προερχόμενες κυρίως από τον τοπικό θάμνο *φίδα*⁵³⁹. Παρουσίαζαν εξαιρετικά υψηλή αντοχή στις μηχανικές καταπονήσεις και δεν προσβάλλονταν ιδιαίτερα από μύκητες και ξυλοφάγα έντομα. Συνήθως είχαν ακανόνιστο σχήμα και περιορισμένο μήκος, χαρακτηριστικά τα οποία συνέβαλαν στην αδυναμία υλοποίησης χώρων μεγάλου εύρους και στην εφαρμογή ενδιάμεσων τόξων (βόλτων) για την στήριξή τους⁵⁴⁰. Σήμερα, σε αρκετά συγκροτήματα οι παλαιές δοκοί έχουν αντικατασταθεί από νεώτερες, μεγάλων διαστάσεων και κανονικού σχήματος, προερχόμενες από κυπαρίσσια, ενώ διαμορφώσεις με *φίδα* διατηρούνται σε περιορισμένο αριθμό μικρότερων χώρων, όπως στα μοναστήρια του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα (M.29ΠΙΝ6^Δ) και του Αγίου Ιωάννη του Καπαρού.

Οι δοκοί στηρίζονταν είτε σε οδόντωση στην στάθμη των μεσοπατωμάτων, είτε σε οπές της τοιχοποιίας στην στάθμη των δωματίων. Στην θέση στήριξης και στην συναρμογή των δύο δομικών στοιχείων δεν παρατηρήθηκε ιδιαίτερη επεξεργασία. Δευτερεύουσα διαδοκίδωση από μικρότερα κλαδιά γεφύρωνε την απόσταση ανάμεσα στις κύριες δοκούς και έφερε τις στρώσεις του δώματος ή του δαπέδου του μεσοπατώματος.

Ενίοτε πάνω από τις ημιυπαίθριες στοές του ισογείου, ο οριζόντιος φορέας του μεσοπατώματος προεκτεινόταν ελαφρά σχηματίζοντας μικρή προεξοχή, όπως στον εξώστη του ορόφου της δυτικής πτέρυγας της μονής της Αγίας Κυριακής (M.36 ΠΙΝ3^{Α,Γ}) και της αντίστοιχης του Παντοκράτορα (M.20 ΠΙΝ2^{ΣΤ}), καθώς και στον όμορο εξωτερικό χώρο της νοτιοδυτικής γωνίας της μονής του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα (M.29 ΠΙΝ2^Ε). Η

⁵³⁹ Η *φίδα* περιγράφεται από περιηγητές και μελετητές είτε ως άγριο κυπαρίσσι, είτε ως είδος κέδρου. Ωστόσο ανήκει στην κατηγορία των αρκεύθων και ιδιαίτερα στην παραλλαγή της φοινικικής αρκεύθου (*Juniperous phoenicea*) η οποία φύεται σε αρκετά κυκλαδονήσια και αποτελεί κατάλοιπο των δασών του παρελθόντος (Κάρτας,1982,246 και Αγναντοπούλου, 2020, 53-55).

⁵⁴⁰ Ο περιορισμός των διαστάσεων λόγω της διαθέσιμης ξυλείας και η διεύρυνση των χώρων μέσω τόξων αποτελούν συνήθεις συνθήκες στην οικοδομική του νησιωτικού Αιγαίου (Παπαϊωάννου, 2008,12).

προεξοχή στηριζόταν σε ξύλινη δοκό, τοποθετημένη σε επαφή με τον τοίχο και στηριζόμενη σε δύο ή περισσότερους, προεξέχοντες από την τοιχοποιία, λίθους⁵⁴¹.

ΣΤΡΩΣΕΙΣ ΔΑΠΕΔΩΝ ΚΑΙ ΔΩΜΑΤΩΝ

Με εξαίρεση τα καθολικά, η πλειονότητα των δαπέδων των εσωτερικών και εξωτερικών χώρων των συγκροτημάτων καλύπτεται σήμερα με νεώτερες στρώσεις, ώστε μόνο σε λιγοστά παραδείγματα είναι δυνατόν να μελετηθεί η αρχική μορφή τους.

Τα δάπεδα των ισογείων, όπου στεγάζονταν κυρίως βοηθητικές λειτουργίες, φαίνεται ότι παρέμεναν αδιαμόρφωτα, με φυσικό χώμα και εμφανή τμήματα του βράχου θεμελίωσης. Ενίοτε καλύπτονταν τοπικά με ακανόνιστους πλακοειδείς λίθους ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις, όπως στους ημιυπαίθριους χώρους του ισογείου της μονής του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου του Γυαλιστή, στην αυλή του Φραγκομονάστηρου και στο μαγειρείο και τη νότια βεράντα της μονής του Αγίου Αντωνίου (M.19 ΠΙΝ5^Α, ΠΙΝ10^Α) εντοπίστηκαν στρώσεις ορθογώνιων, συνήθως μαρμάρινων, πλακών. Τα δάπεδα των αυλών ήταν και αυτά άλλοτε πλακοστρωμένα και άλλοτε σχεδόν αδιαμόρφωτα με τμήματα βράχων ή φυσικό χώμα, ενώ στις ελάχιστες φυτεύσεις περιλαμβάνονταν λίγα δένδρα, συνήθως κυπαρίσσια. Σε κάθε περίπτωση υπήρχε μέριμνα για την απορροή των όμβριων εξωτερικά του συγκροτήματος. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η στρώση της αυλής της μονής της Αγίας Κυριακής (M.36 ΠΙΝ3^Α) με ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες, κατάλληλα τοποθετημένες, ώστε να διαμορφώνουν ρύσεις προς την είσοδο και την διαμπερή οπή κάτω από το μαρμάρινο κατώφλι της. Άλλοτε οι ρύσεις της αυλής οδηγούσαν κάτω από το δάπεδο μίας εκ των πτερύγων, όπως στην μονή του Αγίου Μηνά στο Μαράθι (M.40 ΠΙΝ4^Γ) και του Αγίου Ιωάννη στον λόφο του Κουνάδου και άλλοτε σε άνοιγμα στον εξωτερικό τοίχο του περιβόλου, όπως στα μοναστήρια της Παναγίας Κοντιανής και του Αγίου Ιωάννη του Καπαρού (M.37 ΠΙΝ3^Γ). Για την κατασκευή του δώματος και των δαπέδων του ορόφου, αρχικά τοποθετούνταν πάνω στις ξύλινες, κύριες και δευτερεύουσες, δοκούς, καλάμια ή λεπτά κλαδιά από αγκαθωτούς θάμνους, ή σπανιότερα λίθινες πλάκες. Ακολουθούσε μεγάλου πάχους στρώση χώματος και σε συνέχεια η τελική επικάλυψη.

Στους εσωτερικούς χώρους η τελευταία αποτελούνταν από ξύλινες σανίδες, ενώ σε μία μόνο περίπτωση, σε κελί του ορόφου της μονής του Αγίου Ανδρέα (M.13 ΠΙΝ7^Ζ), διατηρείται μέχρι σήμερα διαμόρφωση με πατητό χώμα, η οποία ονομαζόταν *πάτωση*⁵⁴². Επρόκειτο για λεπτή στρώση αργιλώδους, ερυθρόχρωμου χώματος το οποίο, μετά την τοποθέτηση του, πιεζόταν και σε συνδυασμό με ελαφρά διαβροχή και ακολούθως ξήρανση, αποκτούσε την απαιτούμενη σκληρή τελική επιφάνεια. Η πίεση γινόταν συνήθως με κυλινδρικό μαρμάρινο εργαλείο, τον *τσιλιντρα*⁵⁴³, στο οποίο οφείλεται και ο όρος *τσιλιντρισμα*. Αντίστοιχη διαδικασία ακολουθείτο και στο δώμα, όπου εφαρμόζονταν ιδιαίτερης ποιότητας χώμα με κύριο χαρακτηριστικό την στεγανότητά του. Η παραπάνω γνωστή τεχνική αναφέρεται ως *νησιωτικό δώμα* και καταγράφεται σε όλο τον νησιωτικό χώρο με παραλλαγές ως προς τα πρόσμικτα των στρώσεων της λάσπης, καθώς και το

⁵⁴¹ Η προεξοχή του υπαίθριου χώρου του ορόφου παραπέμπει στο παρεμφερές αρχιτεκτονικό στοιχείο του *μετέωρου ηλιακού* των υστεροβυζαντινών κατοικιών του Μυστρά (Ορλάνδος, 2000, 98-102).

⁵⁴² Αλιπράντης, 1998, 276.

⁵⁴³ Κλουτσινιώτη, 1982, 272, όπου αναφέρεται ότι ο όρος χρησιμοποιείται και στο νησί της Κέας. Αντίστοιχο τεμάχιο διατηρείτο μέχρι πρόσφατα στο δώμα της μονής του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα.

χρώμα και την ονομασία της τελικής επίστρωσης⁵⁴⁴. Στην Πάρο η στρώση του χώματος αναμειγνυόταν με ξερά φύκια για μόνωση, ενώ το τελικό στεγανό αργιλόχωμα ήταν γνωστό με τον παραδοσιακό όρο *ασπρόχωμα* ή *ασπριά*⁵⁴⁵ καθώς είχε υπόλευκη απόχρωση. Κάθε χρόνο μετά την περίοδο των βροχών η εργασία επαναλαμβανόταν με στόχο την αποκατάσταση των φθορών του προηγούμενου χειμώνα.

Σε συνδυασμό με τα παραπάνω διαμορφώνονταν ρύσεις και μικρά ανοίγματα στο χαμηλό στηθαίο του δώματος για την απορροή των όμβριων. Στην ανατολική και δυτική πλευρά του κτηρίου διαμονής του Φραγκομονάστηρου (M.02 ΠΙΝ2^{A,I}), στις παραπάνω θέσεις, τοποθετήθηκαν ειδικά κεραμικά τεμάχια τα οποία δεν εντοπίστηκαν σε άλλη περίπτωση παριανού συγκροτήματος.

ΕΠΙΧΡΙΣΜΑΤΑ - ΧΡΩΜΑΤΙΣΜΟΙ

Οι τοιχοποιίες των συγκροτημάτων, με εξαίρεση τις εσωτερικές παρειές των βοηθητικών χώρων του ισογείου, ήταν στο σύνολό τους επιχρισμένες. Σε ορισμένες περιπτώσεις τα εξωτερικά επιχρίσματα, ενδεχομένως για λόγους οικονομίας, προστάτευαν και κάλυπταν μόνο τους ευρείς αρμούς και τις δομημένες με μικρότερους λίθους περιοχές, αφήνοντας εμφανείς τις επίπεδες επιφάνειες των ογκοδέστερων λίθων και των γωνιολίθων⁵⁴⁶. Τα κονιάματα εφαρμόζονταν πατητά για βελτίωση της πρόσφυσης και απομάκρυνση του αέρα από το εσωτερικό τους. Αποτελούνταν από ασβέστη, άμμο ή χώμα και χονδρόκοκκα αδρανή ποικίλων μεγεθών και αποχρώσεων. Για αποφυγή των ρωγμών και των συστολών ξήρανσης, οπλίζονταν με μικρούς λίθους, γνωστούς με τον παραδοσιακό όρο *τσιβίκια*. Οι τελευταίοι είχαν κατάλληλο σχήμα ώστε σφηνώνονταν στους αρμούς και ενδεχομένως συνέβαλαν στην βελτίωση της πρόσφυσης του επιχρίσματος στην επιφάνεια της τοιχοποιίας. Τα επιχρίσματα των αρχικών φάσεων είναι πλέον στην πλειονότητά τους κατεστραμμένα και ανακατασκευασμένα, ωστόσο μικρά τμήματα ενισχυμένα με *τσιβίκια* διατηρούνται μέχρι σήμερα σε διάφορες θέσεις, όπως στην κατεστραμμένη ανατολική όψη της μονής του Αγίου Ιωάννη στον λόφο του Κουνάδου (M.10 ΠΙΝ1^K).

Η ανομοιογενής εικόνα, λόγω της τοπικής εφαρμογής του επιχρίσματος, ανατρεπόταν συχνά με την καθολική εφαρμογή πολλαπλών στρώσεων ασβεστώματος. Πέραν αυτού ελάχιστα ίχνη χρωματικού ή ζωγραφικού διακόσμου εντοπίστηκαν στους χώρους εκτός των καθολικών. Πρόκειται για σπαράγματα τοιχογραφιών με αγιογραφικά θέματα εντοπιζόμενα κυρίως στις τράπεζες των μοναστηριών του Αγίου Μηνά (M.40 ΠΙΝ8^B) και του Αγίου Ανδρέα (M.13 ΠΙΝ7^A). Χρωματισμός των εσωτερικών επιφανειών, πιθανόν σχετιζόμενος με επεμβάσεις του 19^{ου} αιώνα, διατηρείται επίσης στο εσωτερικό των χώρων του ορόφου του κτηρίου του Φραγκομονάστηρου.

ΚΟΥΦΩΜΑΤΑ

Λιγοστά κουφώματα παλαιότερων φάσεων διατηρούνται στα παριανά μοναστήρια. Πρόκειται κυρίως για τις θύρες εισόδου σε ορισμένα από τα συγκροτήματα, όπως του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα, της Παναγίας Κοντιανής (M.24 ΠΙΝ1^Z), του Παντοκράτορος, του Αγίου Μηνά, των Ταξιαρχών στον λόφο του Κουνάδου, του Αγίου Ανδρέα (M.13 ΠΙΝ2^B),

⁵⁴⁴ Βασιλειάδης, 1955, 40-52, Papas, 1957, 140-141, fig. 109.

⁵⁴⁵ Ο όρος συναντάται και ως τοπωνύμιο, σχετιζόμενο με περιοχές του νησιού όπου γινόταν η εξόρυξή του (Αλιπράντης, 1990, 52). Οι παραπάνω θέσεις, γνωστές και με το τοπωνύμιο *χωματίστρα*, ήταν περιορισμένες και αξιοποιούνταν αποκλειστικά για την προμήθεια του παραπάνω υλικού (Αλιπράντης, 1990, 236).

⁵⁴⁶ Ο Δ. Βασιλειάδης (1979, 168) αναφέρει για τα επιχρίσματα στην αιγαιοπελαγίτικη αρχιτεκτονική ότι: «...Άλλοτε το επίχρισμα παραχωρούσε την θέση του στο μύστρισμα, σε ένα πλέγμα μυστρισμένων αρμών που ανάμεσά τους αναθρόσκουε από ανεπαίσθητο βάθος οι πέτρες...».

της Αγίας Κυριακής, του Αγίου Ιωάννη του Καπαρού (M.37 PIN2^B) και του Αγίου Ιωάννη του Γυαλιστή (M.39 PIN3^B). Αποτελούν τυπικές περιπτώσεις ξύλινων καρφωτών θυρών, διαμορφωμένων με κατακόρυφες σανίδες, συνδεδεμένες και καρφωμένες με δύο ή τρεις οριζόντιες. Δεν στηρίζονταν σε σταθερό τετράξυλο πλαίσιο και δεν διέθεταν στροφείς. Στρέφονταν γύρω από κατακόρυφο ξύλινο άξονα, γνωστό ως *στριφογγερό*, ο οποίος διαμόρφωνε ένα από τα κατακόρυφα άκρα. Το κάτω τμήμα του *στριφογγερού* προσαρμοζόταν σε εσοχή του δαπέδου ή του λίθινου κατωφλίου, ενώ το άνω σε αντίστοιχη θέση του λίθινου ή ξύλινου ανωφλίου. Αρκετές από τις παραπάνω θύρες βρίσκονται πλέον σε κακή κατάσταση διατήρησης. Η καλύτερα σωζόμενη είναι αυτή της μονής του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα, η οποία αποτελεί και την μοναδική επενδυμένη, ενδεχομένως σε μεταγενέστερη φάση, με μεταλλικά φύλλα.

Οι θύρες των κύριων εισόδων ασφάλιζαν με *αμπάρες*. Επρόκειτο για επιμήκη ξύλινα τεμάχια τα οποία σύρονταν σε κατάλληλου βάθους οπές διαμορφωμένες στο εσωτερικό του αντίστοιχου λαμπά. Αρκετές από τις οπές διατηρούνται και είναι εμφανείς μέχρι σήμερα. Παρά την καταστροφή του κουφώματος, ενίοτε και του ανοίγματος, καταδεικνύουν την θέση της αρχικής εισόδου όπως στο Ταξιαρχάκι, στο Φραγκομονάστηρο (M.02 PIN4^B) και στο μοναστήρι του Αγίου Παντελεήμονος.

Η μορφή των κουφωμάτων των εσωτερικών θυρών δεν είναι γνωστή. Πιθανόν ήταν επίσης καρφωτού τύπου και στηρίζονταν με αντίστοιχο τρόπο, ενώ εξαίρεση πρέπει να αποτελούσαν τα κουφώματα στους εσωτερικούς χώρους του Φραγκομονάστηρου (M.02 PIN5^{E,Z}). Από αυτά διατηρούνται οριζόντια ξύλινα τεμάχια στήριξης, εντοιχισμένα στον λαμπά του ανοίγματος, καθώς και τα τετράξυλα πλαίσιά τους επίσης ενσωματωμένα στον τοίχο πιθανόν κατά την διάρκεια της δόμησης του. Τα τελευταία ενδεχομένως λειτουργούσαν και ως ενισχυτική διάταξη του τοίχου στην θέση αυτή.

Τα κουφώματα των παραθύρων έχουν καταστραφεί σχεδόν το σύνολό τους. Πρέπει να ήταν επίσης καρφωτά, όπως φαίνεται από το μοναδικό σωζόμενο μικρό παράθυρο μεταξύ της δυτικής και της βόρειας πτέρυγας της μονής Παντοκράτορος.

Ο περιορισμός του μεγέθους των παραθύρων, πέρα από την προστασία έναντι των καιρικών συνθηκών, σχετιζόταν και με την έλλειψη υαλοπινάκων⁵⁴⁷, ενώ οι περιπτώσεις μεγαλύτερων ανοιγμάτων, όπως στο κτήριο του Φραγκομονάστηρου, δημιουργούν υπόνοιες μεταγενέστερης αναδιαμόρφωσης.

ΚΛΙΜΑΚΟΣΤΑΣΙΑ

Τα κλιμακοστάσια αποτελούσαν εξωτερικές λιθόκτιστες κατασκευές της αυλής. Διαμορφώνονταν με όγκους φερτών υλικών και χρώματος, εγκιβωτισμένους σε τμήματα λιθοδομής, ενώ οι βαθμίδες και τα τυχόν πλατύσκαλα σχηματίζονταν με λίθινες ή μαρμάρινες πλάκες. Είχαν συνήθως απλή ευθύγραμμη μορφή και ελάχιστα από αυτά διαμορφώνονταν είτε με δύο κάθετα μεταξύ τους σκέλη, όπως στα μοναστήρια της Λογγοβάρδας (M.11 PIN3^A) και της Αγίας Κυριακής, είτε με ακανόνιστο σχήμα, όπως στα μοναστήρια του Αγίου Ιωάννη Δέτη (M.17 PIN2^J) και του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα (M.29 PIN4^B). Συνήθως εφάπτονταν στις πτέρυγες και η ελεύθερη πλευρά τους σπανίως

⁵⁴⁷ Οι υαλοπίνακες ήταν δυσεύρετο και σχεδόν ανύπαρκτο υλικό στο νησιωτικό Αιγαίο έως τις αρχές, πιθανόν και το μέσον του 19^{ου} αιώνα. Ωστόσο το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα υπάρχουν ενδείξεις για εφαρμογή υαλοπινάκων στα ανοίγματα του συγκροτήματος της μονής της Πάτμου, καθώς και ορισμένων κατοικιών της Χώρας (Ολυμπίτου, 1997, 294-295). Υαλοπίνακες, σε συνδυασμό με ξύλινο ή γύψινο σκελετό, αναφέρονται στην διαμόρφωση των, επίσης μεγάλο μεγέθους, παραθύρων των υστεροβυζαντινών κατοικιών του Μυστρά. Σημειώνεται ωστόσο ότι αποτελούσαν σπάνιες περιπτώσεις λόγω κόστους, ενώ η πλειονότητα των παραθύρων έκλεινε με ξύλινα ή μεταλλικά δικτυώματα (Ορλάνδος, 2000, 94-95, 190, σημ.90).

έφερε κιγκλίδωμα ή στηθαίο. Στην πλευρά αυτή συχνά σχηματίζονταν κόγχες, όπως σε ένα από τα κλιμακοστάσια της μονής του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα, ενώ σε αυτό της μονής του Αγίου Ιωάννη στον Κουνάδο, βρίσκεται αρκοσόλιο (M.10 ΠΙΝ2^A). Στην ελεύθερη πλευρά του κλιμακοστασίου προς τον όροφο της ανατολικής πτέρυγας της μονής του Αγίου Μηνά (M.40 ΠΙΝ4^{B,Δ}) έχει διαμορφωθεί κρήνη, η δεξαμενή της οποίας καταλαμβάνει το εσωτερικό της λιθόκτιστης βάσης του. Σε ορισμένες περιπτώσεις, το κλιμακοστάσιο κατέληγε σε πλατύσκαλο στηριζόμενο σε οριζόντιες ή κεκλιμένες ξύλινες δοκούς ώστε κάτω από αυτό να σχηματίζεται πέρασμα προς το άνοιγμα παρακείμενου χώρου⁵⁴⁸. Παρόμοια μορφή εντοπίζεται στην μονή της Παναγίας Κοντιανής (M.24 ΠΙΝ1^{ΣΤ}) όπου διατηρείται το μαρμάρινο πλατύσκαλο και τα κεκλιμένα τεμάχια φίδας για την στήριξή του. Αντίστοιχα πλατύσκαλα στα συγκροτήματα του Αγίου Ιωάννη Καπαρού (M.37 ΠΙΝ2^Δ), του Αγίου Χαραλάμπους και του Αγίου Ανδρέα (M.13 ΠΙΝ2^Γ) είναι σήμερα ανακατασκευασμένα από οπλισμένο σκυρόδεμα. Τέλος ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί το δεύτερο κλιμακοστάσιο της μονής του Αγίου Ανδρέα (M.13 ΠΙΝ6^Ζ) το οποίο στηρίζεται σε οξυκόρυφο τόξο διαμορφωμένο με πώρινους λαξευτούς θολίτες.

Στο όψιμα κατασκευασμένο κτήριο του Φραγκομοναστηρίου (M.02 ΠΙΝ4^{Ε,ΣΤ,Ζ,Η}) διατηρείται, σε κακή κατάσταση, η μοναδική περίπτωση εσωτερικά διαμορφωμένου κλιμακοστασίου. Η επιμελημένη μορφή του συνδεόταν με την ιδιαίτερη αντίληψη οργάνωσης του χώρου η οποία χαρακτήριζε το κτήριο των Καπουτσίνων μοναχών, σε πλήρη αντίθεση με αυτήν των, αγροτικού χαρακτήρα, παριανών συγκροτημάτων. Το κλιμακοστάσιο αποτελείτο από δύο τμήματα. Το πρώτο, έως την στάθμη του ορόφου, περιλάμβανε δύο ευθύγραμμα σκέλη, στηριζόμενα αφενός σε όγκο φερτών υλικών και αφετέρου σε θολωτή κατασκευή. Περιλάμβανε ενδιάμεσο πλατύσκαλο, ενώ ήταν διαμορφωμένο με μαρμάρινες βαθμίδες. Το δεύτερο τμήμα, επίσης με δύο σκέλη, κατέληγε στο δώμα και ήταν κατασκευασμένο με ξύλινες βαθμιδιφόρους και αντίστοιχες βαθμίδες. Για την απόληξή του είχε διαμορφωθεί στο δώμα χώρος, περιορισμένων διαστάσεων.

ΦΟΥΡΝΟΙ - ΕΣΤΙΕΣ -ΤΖΑΚΙΑ

Η θέρμανση και το μαγείρεμα εξυπηρετούνταν από τρεις διατάξεις εστιών, εμφανιζόμενες με αρκετές παραλλαγές ως προς το μέγεθος και την θέση, ενίοτε σχετιζόμενες με την παλαιότητά τους.

Οι **φούρνοι** ήταν θολωτές λιθόκτιστες κατασκευές σε εσωτερικούς ή υπαίθριους χώρους, εντός ή εκτός των περιβόλων. Υπήρξαν στοιχείο εξέλιξης και σε αρκετά συγκροτήματα υφίστανται ενδείξεις για την μεταγενέστερη προσθήκη τους. Ωστόσο σύμφωνα με γραπτές πληροφορίες φούρνους διέθεταν και ορισμένα από τα παλαιότερα παραδείγματα, όπως του μονυδρίου της Αγίας Αικατερίνας στον Τούρλο. Στην πλειονότητά τους σχετίζονταν με την αρχαιότερη τεχνική ψησίματος σε «κλίβανο στη στάχτη» και λιγότερο με την μορφή του «...υπερυψωμένου φούρνου με καμινάδα που απαντά στα νεώτερα χρόνια στα Βαλκάνια και απαιτεί μεγαλύτερη ποσότητα καύσιμης ύλης...»⁵⁴⁹. Εντοπίζονται οι παρακάτω παραλλαγές:

- Φούρνοι συνδυαζόμενοι με παράπλευρο εσωτερικό χώρο.

⁵⁴⁸ Αντίστοιχης κατασκευής κλιμακοστάσια είναι συνήθη στους παραδοσιακούς πυρήνες των οικισμών του νησιού, ιδιαίτερα της Παροικιάς και της Νάουσας (Φίλιππα – Αποστόλου, 1982, 127-129,εικ.25,26,27), καθώς και του οχυρωμένου οικισμού της Αντιπάρου (Φίλιππα-Αποστόλου,1978,62,64,64, εικ.116-125).

⁵⁴⁹ Ζέη,2004,181,σημ 54, όπου καταδεικνύεται η σύνδεση της εξέλιξης της μορφής των φούρνων με την οικονομία του ξύλου, των δημητριακών και τις αντίστοιχες εμπορικές μετακινήσεις στο νησιωτικό Αιγαίο.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα τα οποία αποτελούν και τις πλέον σύνθετες περιπτώσεις βρίσκονται στα μοναστήρια του Αγίου Χαραλάμπους (M.35 ΠΙΝ5^A), του Αγίου Ιωάννη του Καπαρού (M.37 ΠΙΝ5^A) και του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα (M.29 ΠΙΝ6^B). Στο τελευταίο ο μεγάλος φούρνος για την παρασκευή του άρτου (*ψωμόφουρνος*), συνδυαζόταν με μικρότερο *φουρνί* για την προετοιμασία φαγητού⁵⁵⁰. Ο φούρνος εδραζόταν σε οριζόντια επιφάνεια άλλοτε διαμορφωμένη πάνω σε συμπαγή λιθόκτιστη βάση και άλλοτε στηριζόμενη σε ξύλινες δοκούς. Η κατασκευή είχε κατάλληλο ύψος ώστε να διευκολύνεται η εργασία και η οριζόντια επιφάνεια ήταν στρωμένη με λίθινες πλάκες. Στην παραπάνω περίπτωση του φούρνου της μονής του Αγίου Γεωργίου, η οριζόντια επιφάνεια σχηματιζόταν από ευμεγέθεις σχιστολιθικές πλάκες (*ψαρόπλακες*), στηριγμένες σε κατακόρυφα λιθόκτιστα στοιχεία, στα οποία διαμορφώνονταν κόγχες για την αποθήκευση υλικών και εργαλείων. Παράλληλα με την όψη του τοξωτού ανοίγματός του φούρνου βρισκόταν δεύτερος τοίχος, επίσης με τοξωτή διαμόρφωση, και στο ενδιάμεσο κενό σχηματιζόταν η καπνοδόχος με εκφορική δόμηση των πλευρικών λίθων για την μείωση του κενού. Στην εξωτερική παρειά, ψηλότερα ή χαμηλότερα από το τοξωτό άνοιγμα, διαμορφώνονταν μικρότερες ή μεγαλύτερες κόγχες για την αποθήκευση εργαλείων και υλικών, ενώ αντίστοιχες εσοχές υπήρχαν και στις υπόλοιπες πλευρές του δωματίου⁵⁵¹. Οι διαστάσεις των παραπάνω φούρνων υποδεικνύουν την εστίαση μεγάλης αδελφότητας ή ομάδας εργαζομένων και την χρήση τους κυρίως για την παρασκευή άρτου. Δεν αποκλείεται η πιθανότητα κατασκευής τους σε χρόνο μεταγενέστερο της αρχικής φάσης του συγκροτήματος

- Μικροί φούρνοι σε ημιυπαίθριες ή υπαίθριες θέσεις στο εσωτερικό των συγκροτημάτων.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα εντοπίζονται στα μοναστήρια της Αγίας Κυριακής (M.36 ΠΙΝ6^A), της Μεταμορφώσεως στις Κουκουμαυλιές (M.33 ΠΙΝ2^Z) και των Αγίων Αναργύρων (M.05 ΠΙΝ2^H). Η κατασκευή τους είναι αντίστοιχη των μεγαλύτερων παραδειγμάτων. Οι διαστάσεις τους υποδεικνύουν μικρή αδελφότητα και πιθανή χρήση τους για παρασκευή φαγητού. Η πιθανότητα κατασκευής τους μεταγενέστερα της αρχικής φάσης του συγκροτήματος δεν πρέπει να αποκλειστεί, ιδιαίτερα στην περίπτωση του μοναστηριού της Αγίας Κυριακής.

- Μικρός φούρνος στο εσωτερικό του ισόγειου μαγειρείου στο Φραγκομονάστηρο (M.02 ΠΙΝ5^F).

Ήταν πολύ μικρότερος σε διαστάσεις και διαφοροποιημένος από την τυπική κατασκευή των υπολοίπων. Η καπνοδόχος του δεν βρισκόταν στην πρόσοψη της κατασκευής αλλά στην πίσω πλευρά της, η οποία διαμορφωνόταν με μικρότερο πάχος. Η οριζόντια επιφάνεια της εστίας βρισκόταν πολύ χαμηλότερα και στηριζόταν σε μαρμάρινα κυλινδρικά τεμάχια, πιθανόν προερχόμενα από κιονίσκους αρχαιότερων κτηρίων. Οι διαστάσεις του καταδεικνύουν το μικρό μέγεθος της αδελφότητας και την πιθανή χρήση του για την παρασκευή φαγητού.

- Ανεξάρτητο κτίσμα φούρνου εκτός του περιβόλου (*φουρνόσπιτο*).

⁵⁵⁰ Παρόμοιες διατάξεις εμφανίζονται και στις αντίστοιχες κατασκευές της Αμοργού από όπου προέρχονται και οι παραδοσιακοί όροι *ψωμόφουρνος* και *φουρνί* (Georgalli, 1996, 188).

⁵⁵¹ Παρόμοια διάταξη παρατηρείται στα δωμάτια των φούρνων στα αγροτικά συγκροτήματα της Τζιάς (Κλουτσινώτη, 1982, 266-267, εικ.35). Τα δωμάτια των φούρνων εξυπηρετούσαν συνήθως ποικίλες δραστηριότητες εκτός του ψησίματος για τις οποίες ήταν απαραίτητα τα κατάλληλα εργαλεία και οι αντίστοιχοι αποθηκευτικοί χώροι.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα εντοπίζονται στα μοναστήρια του Αγίου Μηνά (M.40 ΠΙΝ9^Δ), όπου συνδυαζόταν με χαμηλή διαμόρφωση *παροστιάς* και του Αγίου Ανδρέα. Είχαν μεγάλες διαστάσεις και κατασκευή παρόμοια των μεγάλων παραδειγμάτων στο εσωτερικό των συγκροτημάτων.

- Υπαίθρια διαμόρφωση φούρνου εκτός του περιβόλου του μονυδρίου του Αγίου Ιωάννη στον λόφο του Κουνάδου . (M.10 ΠΙΝ4^{H,Θ})

Πιθανόν αποτελεί ένα από τα παλιότερα παραδείγματα. Ήταν χτισμένος ανάμεσα σε τμήματα βράχων και στο μέτωπο της εξωτερικής όψης του, αντί τόξου, έχει τοποθετηθεί μεγάλη σχιστολιθική πλάκα. Το τελευταίο χαρακτηριστικό συναντάται και στους φούρνους άλλων νησιών, όπως η Τήνος⁵⁵².

Ανεξαρτήτως του μεγέθους και της χρήσης των φούρνων, η κατασκευή του θόλου και των τόξων τους γινόταν με παρόμοια υλικά και τεχνικές με τα υπόλοιπα λιθόκτιστα, τοξωτά ή θολωτά, στοιχεία των συγκροτημάτων, ενώ δεν παρατηρείται η χρήση ειδικών υλικών όπως σε άλλα νησιά⁵⁵³.

Οι **εστίες μαγειρέματος** ή **παροστιές** εμφανίζουν επίσης ποικιλία διαστάσεων, και θέσεων. Εντοπίζονται οι παρακάτω παραλλαγές:

- Μικρές ή μεγαλύτερες *παροστιές* οι οποίες καταλάμβαναν ένα τμήμα ή όλο το μήκος μίας εκ των πλευρών του μαγειρείου.

Χαρακτηριστικές περιπτώσεις βρίσκονται στα μοναστήρια του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα, όπου και το μεγαλύτερο παράδειγμα, του Αγίου Ιωάννη Δέτη (M.17 ΠΙΝ^Z), όπου η εσωτερική πλευρά διαμορφώνεται από τον βράχο, του Αγίου Ιωάννη του Καπαρού (M.37 ΠΙΝ5^Δ), της Αγίας Μονής (M.27 ΠΙΝ2^{ΣΤ}) και του Αγίου Μηνά (M.40 ΠΙΝ8^Δ), όπου πιθανόν υπήρξαν περισσότερα του ενός μαγειρεία. Οι *παροστιές* αποτελούσαν συνήθη κατασκευή στο νησιωτικό Αιγαίο και στις Κυκλάδες⁵⁵⁴. Διαμορφώνονταν με οριζόντια επιφάνεια, στρωμένη με λίθινες πλάκες, στηριζόμενη σε ξύλινες δοκούς σε ύψος αντίστοιχο των φούρνων, κατάλληλο για εργασία. Πάνω σε αυτήν σχηματίζονταν λιθόκτιστες βάσεις για την στήριξη των σκευών του μαγειρέματος και της καύσιμης ξυλείας. Ο χώρος χαμηλότερα είχε αποθηκευτική χρήση. Η όψη διαμορφωνόταν με τοξωτό άνοιγμα από πλακοειδείς σχιστόλιθους. Μεταξύ της όψης και της πίσω πλευράς σχηματιζόταν η καπνοδόχος με εκφορική δόμηση των πλευρικών παρειών. Παρόμοια κατασκευή είχαν τρεις ακόμα περιπτώσεις: στο ισόγειο της μονής Παντοκράτορος (M.120 ΠΙΝ3^Α), στην στεγασμένη βεράντα του ορόφου της μονής Αγίου Ανδρέα (M.13 ΠΙΝ6^Α) και στο ισόγειο της νότια πτέρυγας της μονής του Αγίου Χαραλάμπους. Για τις παραπάνω υπάρχουν ενδείξεις ότι ανήκουν σε μεταγενέστερη φάση της αρχικής κατασκευής.

- Διπλή *παροστιά*

Χαρακτηριστικές περιπτώσεις εντοπίζονται στα μοναστήρια του Αγίου Ανδρέα και της Αγίας Κυριακής (M.36 ΠΙΝ6^Θ). Είχαν παρόμοια κατασκευή με τα υπόλοιπα παραδείγματα, ενώ αντί ενός διέθεταν δύο μικρότερα τόξα ώστε διαμορφώνονταν δύο *παροστιές* σε σειρά.

- Γωνιακή *παροστιά*

⁵⁵² Καραλή, 2002, 286-287, εικ.467-471, όπου εκτός των άλλων σημειώνεται η ομοιότητα της κατασκευής με αυτής των φούρνων της Κορσικής.

⁵⁵³ Η διαδικασία της κατασκευής ενός φούρνου περιγράφεται στο Georgalli, 1996, 188, όπου αναφέρεται ότι η χρησιμοποιούμενη και στην Αμοργό *ψαρόπετρα* ήταν ιδιαίτερα ανθεκτική στην φωτιά και στην υψηλή θερμοκρασία. Αντιθέτως το εσωτερικό του φούρνου στην Τήνο κατασκευαζόταν από ειδική πέτρα, την *φουρναρόπετρα*, η οποία όταν πύρωνε άσπριζε (Καραλή, 2002, 286).

⁵⁵⁴ Paras, 1957, 107, fig.73.

Αποτελεί συνήθη παραλλαγή σε όλο το νησιωτικό Αιγαίο και ιδιαίτερα τις Κυκλάδες⁵⁵⁵, ωστόσο στα παριανά συγκροτήματα εμφανίζεται ελάχιστα. Πιθανόν αποτελεί στοιχείο εξέλιξης το οποίο συναντάται κυρίως στις κατοικίες των οικισμών τον 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί αυτή στο μαγειρείο της μονής του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο (M.19 ΠΙΝ10^Α). Η επιφάνεια της εστίας βρισκόταν σε ύψος κατάλληλο για εργασία και το άνω και κάτω τμήμα της κατασκευής έκλειναν με ξύλινα φύλλα.

Τα τζάκια ή παροστιές δαπέδου αποτελούσαν διαμορφώσεις εστιών για την εξυπηρέτηση του μαγειρέματος σε συνδυασμό με την κάλυψη των αναγκών θέρμανσης. Στις τελευταίες ενδεχομένως οφείλεται το χαμηλότερο ύψος τους από τις εστίες μαγειρέματος, σε μικρή απόσταση από το δάπεδο, συνήθως στις γωνίες των εσωτερικών χώρων και σπανιότερα κατά μήκος των πλευρών. Υπήρξαν συνήθεις σε όλες τις Κυκλάδες⁵⁵⁶ και εκτός των παραπάνω αποτέλεσαν και την κύρια πηγή φωτισμού των εσωτερικών χώρων⁵⁵⁷. Η γωνιακή εκδοχή τους είχε καμπύλη μορφή με βαθμιδωτή μείωση προς τα επάνω για την διαμόρφωση της καπνοδόχου. Οι βαθμίδες καλύπτονταν με προεξέχουσες σχιστολιθικές πλάκες οι οποίες λειτουργούσαν μορφολογικά ως κοσμήτες και λειτουργικά ως ερμάρια. Χαμηλά η εστία ήταν διαμορφωμένη όπως οι παροστιές μαγειρέματος με βάσεις για τα σκεύη και την ξυλεία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα διασώζονται στο ισόγειο των πτερύγων των μοναστηριών του Αγίου Μηνά (M.40 ΠΙΝ7^Α), όπου πιθανόν αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη, του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου του Γυαλιστή (M.39 ΠΙΝ7^Α) και του Αγίου Ανδρέα (M.13 ΠΙΝ7^Τ), όπου σε μεταγενέστερη φάση προστέθηκε μία ακόμα στον όροφο.

Στις γωνίες ορισμένων κελιών όπως στην κάτω στάθμη της μονής των Αγίων Αναργύρων (M.05 ΠΙΝ5^Γ), καθώς και στον όροφο της Αγίας Μονής και του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα (M.29 ΠΙΝ2^Ζ), εντοπίστηκαν αντίστοιχης μορφής τζάκια μικρότερου μεγέθους και ψηλότερα τοποθετημένα. Πιθανόν συνδύαζαν και αυτά την λειτουργία της θέρμανσης και του μαγειρέματος, ενώ συναντώνται και σε άλλα νησιά, όπως την Κίμωλο⁵⁵⁸ και την Σύρο⁵⁵⁹ με παρόμοια χρήση.

Στο σύνολο των παραπάνω διατάξεων η απόληξη της καπνοδόχου στο δώμα ήταν λιθόκτιστη όπως στην μονή του Αγίου Ιωάννη του Καπαρού και ενίοτε συμπληρωνόταν με κατάλληλα κεραμικά τεμάχια (φλάρους⁵⁶⁰) όπως στην μονή του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα (M.29 ΠΙΝ2^Γ).

ΤΑ ΚΑΘΟΛΙΚΑ – ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΗ και ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ

Τα καθολικά, ως προς την κατασκευή και την μορφολογία, δεν διέφεραν ιδιαίτερα από τα υπόλοιπα τμήματα των συγκροτημάτων και τα κτήρια της κοσμικής αρχιτεκτονικής του νησιού. Το παραπάνω χαρακτηρίζει γενικά την μεταβυζαντινή ναοδομία των Κυκλάδων⁵⁶¹ και ισχύει πρωτίστως για την θεμελίωση και την δόμηση των τοιχοποιιών⁵⁶². Εξαιρέση

⁵⁵⁵ Papas, 1957, 128, fig.94.

⁵⁵⁶ Papas, 1957, 76,77, fig.41,43, Κουρουπάκη κ.α., 1982, 89, εικ.19

⁵⁵⁷ Ζέη, 2004, 186.

⁵⁵⁸ Hoepfner, Schmidt, 1978, πιν KB' 39.

⁵⁵⁹ Κάρτας, 1982, 221, εικ.13.

⁵⁶⁰ Ο παραδοσιακός όρος συναντάται στην Σίφνο, όπου συνήθως κατασκευάζονται τα ειδικά κεραμικά τεμάχια (Τζάκου, 1982, 193, 196, 212, εικ.31, εικ.38).

⁵⁶¹ Κουμανούδης, 1968, 33.

⁵⁶² Η κατασκευή των θεμελίων και των τοιχοποιιών περιγράφονται στο κεφάλαιο σχετικά με τα κατασκευαστικά και μορφολογικά ζητήματα των υπόλοιπων κτισμάτων.

αποτελεί η κατασκευαστική και μορφολογική ποικιλία των διάφορων τύπων στέγασης, καθώς και η επεξεργασία του εσωτερικού χώρου, ως προς την οποία αποτελούσαν τα πλέον επιμελημένα κτίσματα των μοναστηριών.

Καμάρες

Οι καμάρες αποτελούσαν την συνηθέστερη μορφή στέγασης. Κάλυπταν ανοίγματα από 2.5μ έως 4.2μ και ήταν κατά κανόνα θλαστές. Ενίοτε το άνω τμήμα μίας θλαστής καμάρας διαμορφωνόταν καμπύλο και αυτή αποκτούσε παραβολική μορφή⁵⁶³, όπως στο βόρειο κλίτος του δίκλιτου καθολικού της μονής της Παναγίας στα Κελιά (M.38 ΠΙΝ3^A), ενώ σπάνια ήταν ημικυλινδρική⁵⁶⁴, όπως στο ανατολικό, αρχικό τμήμα του καθολικού της μονής της Παναγίας Κοντιανής (M.24 ΠΙΝ2) στην περιοχή του Κεφάλου⁵⁶⁵. Γενικά, δεν παρατηρείται η ύπαρξη σφενδονίων όπως άλλωστε και στο σύνολο της μεταβυζαντινής ναοδομίας του νησιού⁵⁶⁶.

Οι καμάρες κατασκευάζονταν με πλακοειδείς λίθους οι οποίοι αφθονούν στο νησί. Τα χαρακτηριστικά τους επιτρέπουν να δομηθούν αντίστοιχα με τα λεπτά τούβλα των βυζαντινών θολωτών κατασκευών. Η δόμηση της καμάρας γινόταν σε δύο ζώνες⁵⁶⁷. Στην γένεσή της παρεμβαλλόταν κοσμήτης από χονδρολαξευμένες πλάκες σε προεξοχή. Στην χαμηλή κάτω ζώνη χρησιμοποιούνταν αργοί λίθοι, όχι απαραίτητα πλακοειδείς, οι οποίοι δομούνταν χωρίς κλίση αλλά εκφορικά. Η εξωτερική παρειά διαμορφωνόταν κατακόρυφα και σε συνέχεια με τον υποκείμενο τοίχο, ενώ εσωτερικά, το πάχος αυξανόταν και σχηματιζόταν η καμπύλη. Η χαμηλή ζώνη είχε ύψος περίπου το 1/3 του συνολικού ή και περισσότερο. Το κονίαμα δομής περιείχε ασβέστη, σε αντίθεση με την υπόλοιπη τοιχοποιία κάτω από τον κοσμήτη η οποία ήταν δομημένη με απλή χωματόλασπη. Σε συνέχεια κατασκευαζόταν το άνω τμήμα με πλακοειδείς λίθους τοποθετημένους ακτινωτά, με απόκλιση από την οριζόντιο η οποία γινόταν πιο έντονη στα ψηλότερα σημεία. Το συνδετικό κονίαμα ήταν επίσης ισχυρό και σε περιπτώσεις κατάρρευσης, μεγάλα κομμάτια της άνω ζώνης αποκολλούνταν ολόκληρα και παρέμεναν συμπαγή μετά την πτώση τους. Το πάχος της ήταν σημαντικά μικρότερο από αυτό της χαμηλότερης και κυμαινόταν από 20 έως 30εκ. Στην ένωση των δύο τμημάτων παρουσιάζονταν οι περισσότερες αστοχίες και καταρρεύσεις. Σε ορισμένα παραδείγματα, πιθανόν ως ενίσχυση στην θέση αυτή, η απόληξη της κατακόρυφης εξωτερικής παρειάς διαμορφωνόταν με ευμεγέθη ημιλάξευτα αγκωνάρια σε μικρές αποστάσεις, όπως φαίνεται στην ημικατεστραμμένη καμάρα του ναού της μονής Παναγίας στην Ανερατζά (M.34 ΠΙΝ7^F).

Η μέθοδος κατασκευής της καμάρας σε δύο τμήματα, ένα χαμηλά δομημένο εκφορικά χωρίς κλίση των επιμέρους στοιχείων και ένα ψηλότερα με ακτινωτή τοποθέτηση, είναι γνωστή από τις ρωμαϊκές και βυζαντινές θολωτές κατασκευές, ενώ εντοπίζεται και στα

⁵⁶³ Σε ορισμένες περιπτώσεις η παραβολική μορφή ενδέχεται να οφείλεται σε εξομάλυνση του σχήματος μίας θλαστής καμάρας μέσω του επιχρίσματος.

⁵⁶⁴ Το ίδιο ισχύει για το σύνολο της μεταβυζαντινής ναοδομίας του νησιού (Ορλάνδος, 1961α, 133)

⁵⁶⁵ Αντίστοιχες υποψίες δημιουργούνται και για τα καθολικά των μοναστηριών της Παναγίας Ξεχωριανής στην περιοχή του Κεφάλου και της μονής Παναγίας στην Ανερατζά. Ωστόσο το πρώτο είναι πλέον παραμορφωμένο και το δεύτερο σχεδόν κατεστραμμένο, ώστε η εξαγωγή σχετικών συμπερασμάτων είναι δύσκολη.

⁵⁶⁶ Ορλάνδος, 1961α, 133 και Δημητροκάλλης, 1970, 297. Σχετικά με την μη ύπαρξη σφενδονίων ήδη έχουν αναφερθεί οι εξαιρέσεις των ναών στα μονύδρια της Παναγίας Ξεχωριανής στον Κέφαλο και της Παναγίας στην Ανερατζά

⁵⁶⁷ Οι πληροφορίες για την κατασκευή της καμάρας προέρχονται κυρίως από τους εγκαταλελειμμένους μικρούς ναούς των μοναστηριών της Παναγίας στην Ανερατζά και της Αγίας Αικατερίνας στην περιοχή του Κεφάλου. Οι πληροφορίες συμπληρώθηκαν από ορισμένες ακόμα περιπτώσεις κατεστραμμένων ναών, κυρίως της περιοχής του Κεφάλου, όπως η Παναγία της Φλουριάς, οι Άγιοι Απόστολοι και άλλα ανώνυμα ναΐδρια στον κάμπο και στον οχυρωμένο οικισμό στην κορυφή του λόφου.

βυζαντινά μνημεία της Νάξου⁵⁶⁸. Προφανώς οι πλακοειδείς λίθοι των μεταβυζαντινών θολωτών κατασκευών του νησιού δεν επέτρεπαν τις πολλαπλές παραλλαγές τοποθέτησης των μεγάλων και δομημένων με λεπτά και ελαφριά τούβλα, κατασκευών της Μικράς Ασίας⁵⁶⁹. Ωστόσο στα μικρού μεγέθους και αγροτικού χαρακτήρα κτίσματα των ναών της Πάρου, παρά την ατελή επιβίωση της τεχνικής και την εφαρμογή της με σχετική ακανονιστία, εντοπίζονται λεπτομέρειες αντίστοιχες των βυζαντινών παραδειγμάτων, όπως ο χωρισμός σε περισσότερα επιμέρους τμήματα με ελαφρά διαφοροποιημένη κλίση τοποθέτησης των λίθων. Γενικά διακρίνεται προσπάθεια ώστε η κλίση προς το κέντρο να είναι όσο το δυνατόν μικρότερη όπως άλλωστε απαιτεί και η διαμόρφωση οξυκόρυφου σχήματος. Η παραπάνω τεχνική έχει διάφορα πλεονεκτήματα, με κυριότερο την μείωση του απαιτούμενου ξυλότυπου⁵⁷⁰, ο οποίος συνήθως στηριζόταν πάνω στον κοσμήτη. Η δόμηση της κάτω ζώνης σε οριζόντιες στρώσεις διευκολύνει την διάνοιξη ανοιγμάτων με οριζόντια ή τοξωτά ανώφλια, ενώ το μεγάλο πάχος της επιτρέπει τον εντοιχισμό κεραμικών-ηχητικών αγγείων τα οποία εντοπίζονται σε μικρό αριθμό παλαιότερων ναών χρονολογημένων στον 13ο -14ο αιώνα ή σε προγενέστερη βυζαντινή φάση⁵⁷¹. Στα καμαροσκέπαστα παριανά καθολικά η παραπάνω λεπτομέρεια εντοπίστηκε στο καθολικό της μονής της Παναγίας στα Κελιά (M.38 ΠΙΝ3^Ε), του θεωρούμενου ως το παλαιότερο μοναστήρι του νησιού και στο δυτικό τμήμα του νότιου κλίτους του δίδυμου ναΐσκου του Τιμίου Σταυρού στο Υστέρνι (M.18 ΠΙΝ1^{ΣΤ}).

Στα παριανά παραδείγματα, εκτός ελάχιστων παραδειγμάτων όπως αυτά του Αγίου Χαραλάμπους (M.35 ΠΙΝ3^{Α,Β}), και του Παντοκράτορος (M.20 ΠΙΝ2^Γ), δεν εντοπίστηκε η λεπτομέρεια διαμόρφωσης αναβαθμού στο ύψος του κοσμήτη και της γένεσης της καμάρας, η οποία έχει παρατηρηθεί σε μεσοβυζαντινούς ναούς των Κυκλάδων και ιδιαίτερα της Νάξου και πιθανόν σχετίζεται με την δυνατότητα μελλοντικής προσθήκης καμαροσκέπαστου τμήματος⁵⁷².

Η κακή κατάσταση διατήρησης των επιχρισμάτων ορισμένων καθολικών, όπως στα μοναστήρια του Αγίου Ανδρέα στα Πρωτόρια, του Αγίου Αντωνίου στο Κέφαλο (M.19 ΠΙΝ8^Β) και του Παντοκράτορος στα Μάρμαρα, επέτρεψε τον εντοπισμό λαξευμένων θολίτων από πωρόλιθο στα τόξα μετώπου των καμαρών. Στο τόξο μετώπου της ανατολικής καμάρας του ναού του Παντοκράτορος (M.20 ΠΙΝ4^Γ), έχει χαραχτεί γεωμετρικός διάκοσμος ο οποίος δεν παρατηρήθηκε σε άλλο αντίστοιχο κτίσμα. Οι νεώτερες στρώσεις επιχρισμάτων στα εσωράχια των θολωτών κατασκευών εμποδίζουν σήμερα τον εντοπισμό αντίστοιχων στοιχείων στα υπόλοιπα καθολικά. Ωστόσο σε κανένα από αυτά δεν προέκυψαν ενδείξεις για την κατασκευή του συνόλου της καμάρας από πωρόλιθο, όπως παρατηρήθηκε στα βυζαντινά παραδείγματα της Νάξου, ιδιαίτερα από τον 11^ο αιώνα και μετά⁵⁷³.

Οι δυνατότητες των πλακοειδών λίθων αξιοποιήθηκαν και για την κατασκευή των σταυροθολίων με χαρακτηριστικό παράδειγμα τα ιδιαίτερα οξυκόρυφα σταυροθόλια του καθολικού της μονής του Αγίου Αντρέα στα Πρωτόρια⁵⁷⁴ (M.13 ΠΙΝ4^Ζ).

Τόξα

⁵⁶⁸ Ασλανίδης, 2014, 323-324.

⁵⁶⁹ Choisy, 1883,31-42, Ousterhout, 2008,221-229 και Karydis, 2012.

⁵⁷⁰ Choisy, 1969,43, fig 14, Mainstone, 2005, 77 και Karydis, 2012.

⁵⁷¹ Δημητροκάλλης,1968,655 και 1970,288.

⁵⁷² Ασλανίδης, 2014, 328, σχ.96.

⁵⁷³ Ασλανίδης, 2014,321.

⁵⁷⁴ Σύμφωνα με προφορική πληροφορία του ιδιοκτήτη Γεωργίου Ν. Ζουμή, τα σταυροθόλια είναι κατασκευασμένα με πλακοειδείς λίθους τοποθετημένους ακτινωτά.

Τα τόξα, αντίθετα από τις καμάρες, ήταν κυρίως ημικυκλικά και σπανιότερα θλαστά. Η παραπάνω ανάμειξη μορφών ενδεχομένως καταδεικνύει ότι η αποφυγή πλάγιων ωθήσεων θεωρούνταν κρίσιμη και επιδιωκόταν κυρίως για τις καμάρες και όχι τόσο για τα τόξα⁵⁷⁵. Χαρακτηριστική είναι η εφαρμογή της ημικυκλικής μορφής στην πλειονότητα των τυφλών αψιδωμάτων των μονόχωρων τρουλαίων ναών, των οποίων οι καμάρες ήταν σχεδόν πάντα θλαστές.

Η παρατήρηση των λιγοστών περιπτώσεων εγκάρσιων τόξων καταδεικνύει ότι αυτά διαμορφώνονταν είτε με λεπτούς πλακοειδείς λίθους δομημένους ακτινωτά, όπως στον ναό της μονής Παναγίας στην Ανερατζά (M.34 ΠΙΝ1^{Γ,Α}), είτε με λαξευτούς, ενίοτε μεγάλου μήκους, πώρινους θολίτες, όπως στον ναό της Αγίας Αικατερίνας στον Τούρλο (M.28 ΠΙΝ1^{Ζ,ΠΙΝ2^Α}). Στο τελευταίο φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε σκουρόχρωμος, γαιώδους απόχρωσης ηφαιστειακός λίθος ο οποίος δεν παρατηρήθηκε σε άλλη αντίστοιχη κατασκευή στο νησί.

Τρούλος

Η διάμετρος των τρούλων κυμαινόταν από 2 έως 4μ., με εξαίρεση αυτόν του Φραγκομονάστηρου ο οποίος πλησίαζε τα 5μ. Σχετικά με τον τελευταίο υπάρχουν πληροφορίες για αστοχίες και ανακατασκευή του με χορηγίες Γάλλων πειρατών και εμπλοκή τεχνιτών προερχόμενων από την Δύση. Φαίνεται ότι ήταν από τους μεγαλύτερους στο νησί και το μέγεθός του αποτέλεσε όριο στις κατασκευαστικές δυνατότητες των ντόπιων ναοδόμων της εποχής.

Οι τρούλοι είχαν κατά κανόνα οκταγωνικό τύμπανο και σπάνια κυλινδρικό⁵⁷⁶, όπως στο καθολικό της μονής του Αγίου Αντωνίου στο Κέφαλο (M.19 ΠΙΝ4^{Α,Γ}) και του Παντοκράτορος στα Μάρμαρα (M.20 ΠΙΝ2^Γ). Στις περιπτώσεις των καθολικών του Αγίου Ιωάννη Δέτη στη Νάουσα, των Ταξιαρχών (M.09 ΠΙΝ5^Α), και του Αγίου Ιωάννη (M.10 ΠΙΝ3^Α), αμφότερα στον λόφο του Κουνάδου, καθώς και της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια Λευκών (M.36 ΠΙΝ4^Β), το ημισφαίριο στηριζόταν απευθείας στην κυκλική στεφάνη⁵⁷⁷. Στα δύο τελευταία έχει διαμορφωθεί εξωτερικά κυλινδρικό ψευδοτύμπανο, ενώ στο καθολικό των Ταξιαρχών (M.09 ΠΙΝ1^Β), το χαμηλό τμήμα του ημισφαιρίου καλύπτει κυβικός όγκος. Η παραπάνω μορφή τρούλου αποτελεί σπάνια περίπτωση στην ομάδα των καθολικών, καθώς στο σύνολο της παριανής ναοδομίας.

Στις εξωτερικές πλευρές των οκταγωνικών τυμπάνων συνήθως διαμορφώνονταν εναλλάξ φεγγίτες και διακοσμητικά κογχάρια. Στο κυλινδρικό τύμπανο του καθολικού της μονής του Αγίου Μηνά στο Μαράθι (M.40 ΠΙΝ5^Α) υπήρχαν εσωτερικά δεκαέξι διακοσμητικά κογχάρια, τέσσερα εκ των οποίων διέθεταν φωτιστικές θυρίδες, ενώ στην απόληξή τους σχηματιζόταν δεύτερη στεφάνη. Στην βάση του οκταγωνικού τυμπάνου του Αγίου Ανδρέα (M.213 ΠΙΝ4^{ΣΤ}), στο μέσον της κάθε πλευράς του εντοπίζονται τα στόμια ηχητικών αγγείων τα οποία συνδυάζονταν με αυτά στα τύμπανα των τοίχων πλήρωσης στα άκρα των σκελών, ανατολικά, βόρεια και νότια. Ηχητικά αγγεία φαίνεται ότι υπήρχαν επίσης στα σφαιρικά τρίγωνα του ναού του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, πιθανόν κοιμητηριακού της μονής της Παναγίας Ξεχωριανής στην Μάρπησσα⁵⁷⁸.

⁵⁷⁵ Σε κάθε περίπτωση φαίνεται να επιβεβαιώνεται η άποψη ότι η επιλογή της θλαστής έναντι της ημικυκλικής μορφής οφείλεται σε τεχνικά και όχι σε μορφολογικά κριτήρια (Κουμανούδης, 1968, 31).

⁵⁷⁶ Η εικόνα είναι αντίστοιχη με αυτή του συνόλου της μεταβυζαντινής ναοδομίας του νησιού (Ορλάνδος, 1961 α, 152, 158).

⁵⁷⁷ Η παραπάνω μορφή θόλου εμφανίζεται σπάνια στη ναοδομία του νησιού, ενώ από τον Α.Ορλάνδο (1961α, 148-159) δεν αναφέρεται καμία αντίστοιχη περίπτωση.

⁵⁷⁸ Ορλάνδος 1961α, 155, εικ.71, Δημητροκάλλης 1968, 655, σημ.3.

Οι νεώτερες στρώσεις επιχρισμάτων δεν επιτρέπουν σήμερα την παρατήρηση της τεχνικής και των υλικών δομής των μεταβυζαντινών τρούλων, με εξαίρεση αυτόν του καθολικού της μονής των Αγίων Αναργύρων⁵⁷⁹ (M.205 ΠΙΝ6^A). Σε αυτόν, όπως και σε άλλα παραδείγματα ναών του 16 και 17^{ου} αιώνα⁵⁸⁰, το ημισφαιρικό τμήμα δομείται επίσης με πλακοειδείς λίθους, τοποθετημένους σε δακτυλίους και ακτινωτά. Το κονίαμα ήταν ισχυρό και περιείχε ασβέστη. Στην κορυφή του ημισφαιρίου, στη θέση της κλείδας, σφηνωνόταν με κονίαμα μαρμάρινο τεμάχιο κυβικού σχήματος, με κατάλληλη εγκοπή για την προσαρμογή του μαρμάρινου σταυρού.

Αψίδα

Όπου η αψίδα του ιερού προεξείχε του ανατολικού τοίχου, παρατηρείται ποικιλία στην εξωτερική διαμόρφωση του τεταρτοσφαιρίου η οποία άλλοτε ήταν σφαιρική και άλλοτε κωνική με μεγαλύτερη ή μικρότερη κλίση και την παρεμβολή ή όχι κοσμήτη-γείσου μεταξύ του κατακόρυφου τοίχου και του θολωτού τμήματος. Στην παραπάνω θέση στην βάση του τεταρτοσφαιρίου, σε μία μόνο περίπτωση, στον ναό της μονής Παντοκράτορος στα Μάρμαρα, παρατηρήθηκε ίχνος υποτυπώδους οδοντωτού γείσου από πλακοειδείς λίθους. Τα υλικά και ο τρόπος δομής των τεταρτοσφαιρίων των αψίδων δεν είναι εφικτό να διαπιστωθούν λόγω των νεώτερων επιχρισμάτων. Πιθανόν ήταν αντίστοιχα των τρούλων, ωστόσο στον ναό του Αγίου Σάββα στα Μάρμαρα (M.21 ΠΙΝ2^{ΣΤ}), το τεταρτοσφαίριο ήταν δομημένο με λαξευμένους πώρινους θολίτες. Το στοιχείο παραπέμπει στην οικοδομική αρκετών από τους μονόχωρους καμαροσκέπαστους ναούς της αγροτικής περιοχής του Κεφάλου και του οχυρωμένου οικισμού του λόφου, όπως επίσης και του ομοiotύπου καθολικού της μονής του Χριστού στην Ζεφυρία της Μήλου. Οι ναοί στον λόφο του Κεφάλου διέθεταν αψίδα διαμορφωμένη με αντίστοιχους θολίτες και έχουν χρονολογηθεί κυρίως από τον 14^ο έως τον 16^ο αιώνα⁵⁸¹. Οι θολίτες αυτοί των ποικίλων θολωτών μορφών, τόξων και αψίδων, έχουν λαξευτεί κυρίως σε ανοιχτόχρωμο πωρόλιθο, προερχόμενο πιθανόν από την Μήλο, ο οποίος έχει χρησιμοποιηθεί ευρύτατα και στα μεσοβυζαντινά μνημεία της Νάξου⁵⁸².

Στον αναφερθέντα ναό της μονής Παντοκράτορος στα Μάρμαρα (M.20 ΠΙΝ4^E) η εξωτερική προεξοχή της αψίδας είναι διαμορφωμένη επί προβόλου. Ο τύπος, γνωστός και ως *εναέρια*⁵⁸³ ή *μετέωρη*⁵⁸⁴ αψίδα, είναι σπάνιος. Ωστόσο καταγράφεται και σε άλλα νησιά των Κυκλάδων, ενώ στην Πάρο εντοπίζονται λίγα ακόμα παραδείγματα μικρών και απλών ναών⁵⁸⁵.

Οριζόντια δώματα

Η κάλυψη με οριζόντιο δώμα είναι συνήθης στην κυκλαδίτικη ναοδομία. Η διαμόρφωσή του γινόταν συνήθως με εκφορική δόμηση των μακρών πλευρών και γεφύρωση του

⁵⁷⁹ Η τεχνική της κατασκευής του είναι γνωστή από φωτογραφίες της δεκαετίας 1990 κατά την διάρκεια των εργασιών αποκατάστασής του.

⁵⁸⁰ Γεωργιάδη, 2014, 9-11.

⁵⁸¹ Vionis, 2005, 92-94.

⁵⁸² Ασλανίδης, 2014, 321.

⁵⁸³ Βασιλειάδης, 1962, 508, 523, εικ. 106.

⁵⁸⁴ Δημητροκάλλης, 1993, 202, σημ. 163, όπου αναφέρεται ότι ο ιδιόμορφος αυτός τύπος κόγχης είναι γνωστός κυρίως από βυζαντινά μνημεία της Πελοποννήσου.

⁵⁸⁵ Ενδεικτικά αναφέρονται ο ναΐσκος του Αϊ Θελένη, δυτικά του οικισμού του Προδρόμου και ο δίδυμος ναός του Αγίου Εφραίμ και του Αγίου Τρύφωνος στις Καμάρες (Αλιπράντης, 2020, 162, εικ. 6 και 198, εικ. 2).

τελικού ανοίγματος με λίθινες πλάκες-στεγάδια⁵⁸⁶ ή ξύλινες δοκούς, ενώ παρατηρείται και ο συνδυασμός τους⁵⁸⁷.

Η γεφύρωση με στεγάδια απαιτεί λίθινες πλάκες μεγάλου μήκους και είναι συνήθης σε περιοχές όπου αφθονούν τα κατάλληλα σχιστολιθικά πετρώματα⁵⁸⁸. Στην Πάρο, όπου δεν είναι εύκολη η εξαγωγή μεγάλων λίθινων πλακών, εφαρμόστηκε κυρίως σε περιορισμένων διαστάσεων ναούς. Ο Α.Ορλάνδος αναφέρει ένα μόνο παράδειγμα από την ευρύτερη περιοχή της Παροικιάς⁵⁸⁹, ωστόσο αρκετές ακόμα περιπτώσεις μικρών, ανώνυμων, μονόχωρων, ενίοτε και δίδυμων ναών, εμφανίζονται κυρίως στην ύπαιθρο και σε απομακρυσμένες ορεινές θέσεις⁵⁹⁰. Ήδη έχει αναφερθεί ότι ορισμένοι από αυτούς, μετά την επέκτασή τους συνήθως προς ανατολικά, αποτέλεσαν τμήματα καθολικών, όπως του μοναστηριού του Αγίου Ιωάννη του Δέτη στον κόλπο της Νάουσας, του Τιμίου Σταυρού στο Υστέρνι και της Μεταμορφώσεως στις Κουκουμαυλιές (M.33 ΠΙΝ^{A,B}). Το επιπεδόστεγο τμήμα του τελευταίου είναι ένας σχετικά ευρύς χώρος, διαμορφωμένος με ψηλό ψευδοθόλο, ο οποίος καλύφθηκε με ντόπιες, μετρίων διαστάσεων, σχιστολιθικές πλάκες. Το σχετικά μεγάλο ύψος του, ενδεχομένως οφείλεται στις περιορισμένες διαστάσεις των τελευταίων σε συνδυασμό με το εύρος του χώρου. Πάνω από τις πλάκες εφαρμόζονταν δύο στεγανά στρώματα, αποτελούμενα το πρώτο από ασβεστοσκυρόδεμα και το δεύτερο από μίγμα ασβέστη, θηραϊκής γης και θαλάσσιας άμμου, διαμορφωμένο με κατάλληλες κλίσεις απορροής⁵⁹¹.

Σε περιπτώσεις χώρων μεγαλύτερου εύρους το άνοιγμα γεφυρωνόταν με ξύλινες δοκούς, όπως στο δίκλιτο καθολικό της μονής Ευαγγελίστριας στην Παροικιά (M.03 ΠΙΝ3^Γ). Η παραπάνω μορφή στέγασης, είναι γνωστή στις υπόλοιπες Κυκλάδες, ωστόσο στη ναοδομία της Πάρου αποτελεί κατασκευαστική ιδιαιτερότητα εντοπιζόμενη κυρίως στον οικισμό της Παροικιάς και σε περιορισμένο αριθμό μονόχωρων ναών. Πάνω από τις ξύλινες δοκούς διαμορφωνόταν τυπική κατασκευή νησιωτικού δώματος.

Εξωτερικές όψεις

Η μορφολογική επεξεργασία των εξωτερικών όψεων ήταν στοιχειώδης. Η ενσωμάτωση των καθολικών στις πτέρυγες, επέτρεπε μόνο σε ένα μικρό τμήμα τους να μένει εμφανές, με εξαίρεση ελάχιστες περιπτώσεις ναοδομικών τύπων με σύνθετες κατόψεις. Σε κάθε περίπτωση οι όψεις παρέμεναν απλές και αδιάρθρωτες, με ελάχιστα ανοίγματα και απουσία κεραμοπλαστικού ή άλλου τύπου διακόσμου. Συνήθως ήταν καλυμμένες με επάλληλες στρώσεις επιχρισμάτων και ασβεστομάτων όπως άλλωστε στην πλειονότητα των μεταβυζαντινών ναών των Κυκλάδων⁵⁹². Το τελευταίο θεωρείται τυπικό

⁵⁸⁶ Ορλάνδος, 1961α, 134, σημ1, Δημητροκάλλης, 1993, 189.

⁵⁸⁷ Το θέμα των επιπεδόστεγων ναών των Κυκλάδων έχει αναλυθεί διεξοδικά σε σχετική μελέτη του Δ.Βασιλειάδη (1962, 319-658).

⁵⁸⁸ Στις Κυκλάδες εφαρμόστηκε ιδιαίτερα στα νησιά Άνδρο, Κέα, Τήνο και Κύθνο, τα οποία διαθέτουν τα απαιτούμενα πετρώματα, ενώ συναντάται επίσης στην Εύβοια και στην Κρήτη. Η τεχνική είναι παλαιότερη και έχει υποστηριχθεί ότι αποτελεί κατάλοιπο πανάρχαιας -προϊστορικής- οικοδομικής παράδοσης των Κυκλάδων και της Κρήτης (Ορλάνδος, 1961α, 136, Δημητρόπουλος, 1983,48).

⁵⁸⁹ Ορλάνδος, 1961α, 134.

⁵⁹⁰ Αρκετά από αυτά έχουν πρόσφατα καταγραφεί στο Ν.Αλιπράντης, 2020.

⁵⁹¹ Ορλάνδος, 1961α, 134.

⁵⁹² Δημητροκάλλης, 1968, 656, όπου αναφέρεται ότι υφίστανται ενδείξεις για το ότι η χαρακτηριστική αυτή εξωτερική μορφή «...απαντάται ήδη από των βυζαντινών χρόνων...» παρά το ότι άλλοι μελετητές (Μουτσόπουλος, 1962, 175) θεωρούν ότι είναι μεταβυζαντινή και αποτελεί αλλαγή «...του αρχιτεκτονικού αισθήματος των νησιωτών ...»

χαρακτηριστικό των πλησιόχωρων με τις ακτές μεταβυζαντινών ναών των Κυκλάδων⁵⁹³ και ενδεχομένως επιβαλλόταν από τις δυσμενείς περιβαλλοντικές συνθήκες λόγω της παραπάνω γειτνίασης. Πέραν των ογκοπλαστικά σύνθετων στοιχείων της θολοδομίας και των κωδωνοστασίων, η μόνη μορφολογική επεξεργασία των όψεων υπήρξε η πλαϊσίωση των ανοιγμάτων με μαρμάρια, ενίοτε περίτεχνα, θυρώματα.

Επικάλυψη θολωτών κατασκευών

Η κάλυψη των εξωραχίων των θολωτών κατασκευών γινόταν με επίστρωση σύνθετου ασβεστοκονιάματος. Στους παριανούς θόλους χρησιμοποιήθηκε ένας τύπος ενισχυμένου επιχρίσματος, κατάλοιπα του οποίου διατηρούνται σήμερα μόνο στις ημικατεστραμμένες καμάρες των καθολικών της Μονής Παναγίας στην Ανερατζά και της Αγίας Αικατερίνας στην περιοχή του Κεφάλου. Αποτελείτο από μικρούς και λεπτούς πλακοειδείς λίθους ή θραύσματα κεραμικών, τα οποία ως φολίδες κάλυπταν τις καμπύλες επιφάνειες σε συνδυασμό με αρκετή ποσότητα ασβέστη⁵⁹⁴. Η επένδυση αυτή ενίοτε εφαρμοζόταν σε περισσότερες στρώσεις, ενώ μεγάλες λίθινες πλάκες χρησιμοποιήθηκαν μόνο για την κάλυψη του καθολικού του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα. Η τελευταία μορφή κάλυψης είτε αποτελεί ένδειξη παλαιότητας, καθώς έχει παρατηρηθεί μόνο σε δύο περιπτώσεις ναών του νησιού, χρονολογημένες στον 11-12^ο και στον 13-14^ο αιώνα, ενώ αναφέρεται και για βυζαντινούς ναούς της Νάξου⁵⁹⁵, είτε αποτελεί μεταγενέστερη επέμβαση σχετιζόμενη με τον ηπειρώτη ηγούμενο του 19^{ου} αιώνα Ηλία Γεωργιάδη⁵⁹⁶.

Κάλυψη εσωτερικών επιφανειών

Εσωτερικά οι επιφάνειες των τοίχων και των θόλων καλύπτονταν με επίχρισμα, ενώ παρατηρείται πλήρης απουσία διακόσμου. Σε ορισμένες θολωτές κατασκευές ενδεχομένως το επίχρισμα ενισχυόταν με μικρά θραύσματα κεραμικών (τσιβίκια).

Τα καθολικά, με βάση τα μέχρι σήμερα γνωστά στοιχεία και με ελάχιστες εξαιρέσεις, δεν φαίνεται να ήταν αγιογραφημένα, όπως άλλωστε και η πλειονότητα των μεταβυζαντινών ναών του νησιού. Οι καλύτερα διατηρούμενες εξαιρέσεις βρίσκονται στο καθολικό της μονής Λογγοβάρδας⁵⁹⁷ (M.11 PIN5^{B,Δ,ΣΤ}). Αποτελούν έργα των μέσων του 17^{ου} αιώνα και έχουν χαρακτηριστεί ως «...μέτριας τέχνης...»⁵⁹⁸. Οι τοιχογραφίες του καθολικού του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο (M.19 PIN6^Δ) ήταν πιθανόν έργα των αρχών του 19^{ου} αιώνα, ωστόσο φαίνεται ότι κατά την διάρκεια του πρώτου μισού του 20^{ου} συντηρήθηκαν άστοχα με αποτέλεσμα την αλλοίωσή τους⁵⁹⁹. Σε συνδυασμό με τα παραπάνω διατηρείται ένα σχεδόν κατεστραμμένο πλέον σπάραγμα, ελάχιστα διακρινόμενο στον νότιο τοίχο. Σχετικά με αυτό

Στον ναό της μονής της Αγίας Αικατερίνας εντοπίστηκε σε χαμηλή θέση της νότια όψης ίχνος ανοιχτόχρωμου κονιάματος με χονδρόκοκκα αδρανή από σπασμένο κεραμίδι. Χρήση παρόμοιων κονιαμάτων δεν έχει αναφερθεί σχετικά με τη ναοδομία του νησιού και δεν έχει εντοπιστεί σε άλλο παράδειγμα καθολικού.

⁵⁹³ Δημητροκάλλης, 1993, 199.

⁵⁹⁴ Παρόμοια κάλυψη διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση στον δίδυμο ναό των Αγίων Αποστόλων στον Πρόδρομο, ανατολικά της μονής της Παναγίας Κοντιανής. Το παραπάνω κονίαμα μπορεί επίσης να χαρακτηριστεί *ασβεστοσκυρόδεμα*, και είναι αντίστοιχο της πρώτης στρώσης κονιάματος πάνω από κατασκευές ψευδοθόλων με σχιστολιθικές πλάκες (Ορλάνδος, 1961 α, 134)

⁵⁹⁵ Δημητροκάλλης, 1970,290, σημ.4. Για τους βυζαντινούς ναούς, χρονολογημένους από τον 7^ο έως τον 11^ο αιώνα, στη Νάξο ο Κ.Ασλανίδης (2014,335) αναφέρει ότι η στέγαση με πλάκες αφορά μεταγενέστερη επέμβαση και δεν φαίνεται να σχετίζεται με την αρχική κατασκευή.

⁵⁹⁶ Αλιπράντης, 2015,378, όπου αναφέρεται ότι ο Ηλίας Γεωργιάδης καταγόταν από τους Φραγκάδες της Ηπείρου.

⁵⁹⁷ Ορλάνδος, 1964,60-62.

⁵⁹⁸ Ορλάνδος, 1964,61.

⁵⁹⁹ Ορλάνδος, 1964,64.

υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις, καθώς θεωρείται ότι ανήκει είτε στο τέλος του 16^{ου} αιώνα⁶⁰⁰, είτε σε πολύ παλαιότερη, πιθανόν μεσαιωνική, φάση⁶⁰¹.

Λιγοστά τμήματα τοιχογραφιών διατηρούνται στο καθολικό του Αγίου Μηνά στο Μαράθι (M.40 ΠΙΝ6^{B,E}). Εντοπίζονται κυρίως στην καμάρα του βορειοδυτικού διαμερίσματος, στην κόγχη του νοτιοανατολικού, καθώς και στον νοτιοανατολικό πεσσό. Κατεστραμμένες είναι πλέον οι τοιχογραφίες των, άλλοτε μαρτυρούμενων ως κατάγραφων, καθολικών των μοναστηριών του Αγίου Ιωάννη στα Κραύγα και του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στην Μάρπησσα⁶⁰², ενώ στον βόρειο και νότιο τοίχο του ερειπωμένου ναΐσκου της Αγίας Αικατερίνας στον Τούρλο διακρίνονται με δυσκολία ελάχιστα ίχνη χαραγμάτων τα οποία πιθανόν ήταν ακιδογραφήματα (M.28 ΠΙΝ2^A).

Κωδωνοστάσια

Σε αρκετές περιπτώσεις καθολικών, στην απόληξη των όψεων, κυρίως πάνω από τις εισόδους, διαμορφώθηκαν κωδωνοστάσια, συνήθως σε μεταγενέστερη φάση της αρχικής κατασκευής. Παρουσίαζαν ποικιλία και όλες τις χαρακτηριστικές μορφές των αντίστοιχων στοιχείων του νησιού⁶⁰³. Επικρατούσαν τα μονόλοβα ή δίλοβα με κτιστούς πεσσούς, ενώ καταγράφηκαν και ορισμένα αρθρωτά, στην πλειονότητά τους μαρμάρινα⁶⁰⁴. Από αυτά πέντε είναι δίλοβα⁶⁰⁵ και δύο μονόλοβα⁶⁰⁶. Παρόμοιο κωδωνοστάσιο πιθανόν διέθετε και το μοναστήρι των Αγίων Αναργύρων (M.05 ΠΙΝ6^{ΣΤ}), όπως φαίνεται από τα διατηρούμενα κατάλοιπά του ενσωματωμένα σε νεώτερες κατασκευές. Το καθολικό της μονής του Αγίου Σάββα (Λ.Σχ.1, M.21ΠΙΝ1^{ΣΤ,Ζ}) αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα στο οποίο η τυπική μαρμάρινη αρθρωτή μορφή αποδόθηκε σε σκουρόχρωμο πωρόλιθο.

Μαρμαρογλυπτική

Η Πάρος, μαζί με τη Νάξο και την Τήνο, ως τόποι όπου αφθονεί το μάρμαρο, εμφανίζουν τα περισσότερα έργα εκκλησιαστικής μαρμαρογλυπτικής της μεταβυζαντινής περιόδου στις Κυκλάδες. Ιδιαίτερα στην Πάρο, από τα τέλη του 16ου αιώνα, καταγράφονται τα πρωιμότερα από αυτά⁶⁰⁷. Αρκετά εντοπίζονται στα καθολικά του νησιού και περιλαμβάνουν, εκτός των κωδωνοστασίων, θυρώματα, δάπεδα, τέμπλα, άμβωνες καθώς και ορισμένα κινητά στοιχεία λειτουργικού εξοπλισμού.

Η πλαισίωση των ανοιγμάτων και ιδιαίτερα της εισόδου (Λ.Σχ.2) αποτέλεσαν σε αρκετές περιπτώσεις το πλέον επιμελημένο στοιχείο των εξωτερικών όψεων⁶⁰⁸. Τα θυρώματα διαμορφώνονταν με κατακόρυφες παραστάδες και οριζόντιο υπέρθυρο το οποίο ενίοτε στεφόταν με ελαφρά προεξέχον γείσο. Οι παραστάδες ήταν άλλοτε απλές και ακόσμητες και άλλοτε στηρίζονταν σε ιωνικού τύπου βάσεις, και έφεραν ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο και αντίστοιχο κορδόνι στην γωνία του λαμπά. Συνήθως κατέληγαν σε επίκρανα με τα χαρακτηριστικά, αναγεννησιακού τύπου φουρούσια, με ρόδακα στο άνω τμήμα. Σε ορισμένα ιδιαίτερα επιμελημένα παραδείγματα τα επίκρανα κοσμούνταν με πρόσθετα

⁶⁰⁰ Αλιπράντης, 2017,88.

⁶⁰¹ Μητσάνη, 1999,8

⁶⁰² Ορλάνδος,1964, 63-64

⁶⁰³ Ορλάνδος, 1961α, 160-165.

⁶⁰⁴ Για τα μαρμάρινα κωδωνοστάσια των Κυκλάδων βλ. Γουλάκη – Βουτυρά κ.α., 1996,162-167.

⁶⁰⁵ Στα καθολικά των μοναστηριών της Λογγοβάρδας, του Αγίου Γεωργίου στο Μεροβίγλι, του Αγίου Ανδρέα στα Πρωτόρια, της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια και του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου του Γυαλιστή στο Απάτι Λευκών.

⁶⁰⁶ Στον ναό του Φραγκομονάστηρου και του Αγίου Σάββα στα Μάρμαρα.

⁶⁰⁷ Γουλάκη - Βουτυρά κ.α., 1996,49 και Γουλάκη-Βουτυρά κ.α.,2000, 305.

⁶⁰⁸ Για τις ποικίλες λεπτομέρειες του στοιχείου αυτού στις επιμέρους περιπτώσεις της μεταβυζαντινής ναοδομίας του νησιού βλ Ορλάνδος, 1961α, 172-181 και Γουλάκη-Βουτυρά κ.α.,2000,316. Για το σύνολο των Κυκλάδων βλ. Γουλάκη – Βουτυρά κ.α.,1996,156-162.

ανάγλυφα θέματα όπως ο δικέφαλος αετός στο θύρωμα του καθολικού του Αγίου Ανδρέα στα Πρωτόρια (M.13 ΠΙΝ3^Δ). Αντιστοίχως στα υπέρθυρα άλλοτε υπήρχε απλή χάραξη σταυρού και άλλοτε γεωμετρικός και φυτικός διάκοσμος, ενίοτε επεκτεινόμενος και στο γείσο. Τα πλέον αξιολογα παραδείγματα πλαισίωσης ανοιγμάτων παρατηρούνται στα καθολικά του Αγίου Γεωργίου στο Μεροβίγλι (M.15 ΠΙΝ2^{ΣΤ}) και του Αγίου Ανδρέα στα Πρωτόρια (M.13 ΠΙΝ3). Στο τελευταίο η πλαισίωση αποτελεί μεταγενέστερη επέμβαση της αρχικής κατασκευής του ναού, όπως ισχύει για πολλά έργα μαρμαρογλυπτικής στην ναοδομία του νησιού.

Συχνά, πάνω από την κύρια είσοδο ή στον ανατολικό τοίχο πάνω από το ιερό υπήρχαν φεγγίτες. Αυτοί ενίοτε φράσσονταν εξωτερικά με διάτρητο μαρμάρινο διάφραγμα όπως στο καθολικό της μονής του Αγίου Ιωάννη στο Δάσος, η μαρμάρινο τεμάχιο με κυκλικό άνοιγμα όπως στο καθολικό της μονής του Αγίου Μηνά. Οι φωτιστικές θυρίδες των τρούλων διαμορφώνονταν με λίθινη, συχνά πώρινη, πλαισίωση από δύο κατακόρυφα στοιχεία και μονολιθικό τοξωτό ανώφλι, όπως στο καθολικό της μονής του Αγίου Ανδρέα στα Πρωτόρια. Τα δάπεδα καλύπτονταν συνήθως με ακανόνιστες ψαρόπλακες, οι οποίες σε αρκετές περιπτώσεις αντικαταστάθηκαν μεταγενέστερα από άλλες μαρμάρινες με τετράγωνο ή ορθογώνιο σχήμα. Στις ιδιαίτερα επιμελημένες περιπτώσεις, όπως στα καθολικά της μονής του Αγίου Μηνά στο Μαράθι, των Ταξιαρχών στον Κουνάδο και του Αγίου Αντωνίου στον λόφο του Κεφάλου η στρώση διαμορφωνόταν με συνδυασμό τετράγωνων πλακών, τοποθετημένων διαγωνίως και πλαισιωμένων με άλλες ορθογώνιες. Ενίοτε η στρώση συμπληρωνόταν με επιτάφιας καλυπτήριες πλάκες στο μέσον του χώρου, πλαισιωμένες από ταινίες ανάγλυφου φυτικού διακόσμου⁶⁰⁹ (Λ.Σχ.3). Στο κέντρο της καλυπτήριας πλάκας βρισκόταν δικέφαλος αετός και η σύνθεση ολοκληρωνόταν είτε με φυτικό διακοσμητικό θέμα είτε με οικόσημα ή ψευδοοικόσημα⁶¹⁰. Χαρακτηριστικά παραδείγματα εντοπίζονται κυρίως στα μοναστήρια της περιοχής του Κεφάλου και των Λευκών όπως του Αγίου Αντωνίου (M.19 ΠΙΝ8^{Δ,Ε,ΣΤ,Ζ}), της Παναγίας Ξεχωριανής (M.25 ΠΙΝ2^Ζ), της Παναγίας Κοντιανής (M.24 ΠΙΝ2^{ΣΤ}), της Αγίας Μονής (M.27 ΠΙΝ3^{Η,Θ}), του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου του Γιατρού (M.26 ΠΙΝ2^Ζ), της Αγίας Κυριακής (M.36 ΠΙΝ4^{ΣΤ,Ζ}) και του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου του Γυαλιστή (M.39 ΠΙΝ5^{Β,Γ}). Τα παραπάνω παρουσιάζουν κοινά στοιχεία και αποτελούν ένδειξη για την ύπαρξη εργαστηριών τα οποία λειτουργούσαν υπό κοινό πλαίσιο. Αντιθέτως, οι καλυπτήριες πλάκες στα δάπεδα των καθολικών του Αγίου Ιωάννη του Καπαρού (M.37 ΠΙΝ4^Δ), του Αγίου Αθανασίου στο λιμάνι της Νάουσας (M.16 ΠΙΝ3^Γ), του Αγίου Ανδρέα στα Πρωτόρια (M.13 ΠΙΝ4^{Γ,Δ}) και του Αγίου Μηνά στο Μαράθι (M.140 ΠΙΝ6^Γ) παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις, ιδιαίτερα στο θέμα του δικέφαλου αετού, οι οποίες πιθανόν σχετίζονται με μεταγενέστερη χρονολόγηση και σε κάθε περίπτωση οφείλονται σε άλλες ομάδες τεχνιτών⁶¹¹.

Στην Πάρο εμφανίστηκαν στο τέλος του 16^{ου} αιώνα μία σειρά από μαρμάρινα τέμπλα τα οποία, σε συνδυασμό με το πιθανό πρότυπό τους, αυτό του συμπλέγματος της Παναγίας Καταπολιανής, αποτέλεσαν τα πρωιμότερα παραδείγματα στις Κυκλάδες⁶¹². Ωστόσο στα καθολικά του νησιού εντοπίζεται μόνο μία περίπτωση κατασκευασμένη πολύ αργότερα,

⁶⁰⁹ Για τις καλυπτήριες πλάκες στα δάπεδα των μεταβυζαντινών ναών της Πάρου βλ. Ορλάνδος, 1961α, 189-190

⁶¹⁰ Πρόκειται κυρίως για καρδιόσχημα θέματα τα οποία συμπληρώνονται με φυτικό διάκοσμο και απομμούνται παλαιότερα οικόσημα (Αλιπράντης, 1985, 115-117).

⁶¹¹ Για τις μορφές των ποικίλων περιπτώσεων καλυπτήριων μαρμάρινων πλακών της παριανής μεταβυζαντινής ναοδομίας βλ. Στέλλας, 2000, 6-53.

⁶¹² Γουλάκη- Βουτυρά κ.α., 2000, 306-310.

στο τέλος του 18ου αιώνα, στο ναό του μοναστηριού του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου του Καπαρού στην ορεινή περιοχή των Λευκών (M.37 ΠΙΝ4^{A,B,Γ}). Σχετικά με αυτό, το οποίο διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι τυπολογικά και μορφολογικά σχετίζεται με μία ομάδα ψηλών μαρμάρινων τέμπλων τα οποία συναντώνται για πρώτη φορά την περίοδο αυτή στη Νάξο⁶¹³.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπου το μέγεθος του ναού το επέτρεπε, ο εξοπλισμός του εσωτερικού χώρου συμπληρώνονταν με μαρμάρινο άμβωνα. Το στοιχείο υπήρξε σπάνιο στην μεταβυζαντινή ναοδομία του νησιού και εντοπίζεται στα καθολικά των μοναστηριών του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο (Λ.Σχ.4, M.19 ΠΙΝ9^A) και της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια (Λ.Σχ.4, M.36ΠΙΝ4^H) και σε ελάχιστους ακόμα ναούς. Οι άμβωνες αποτελούνταν από τέσσερα μαρμάρινα θωράκια με ανάγλυφα θέματα, πάνω σε οριζόντια πλάκα στηριζόμενη σε κιονίσκο. Στην περίπτωση του καθολικού της μονής του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο, το κατακόρυφο αυτό στήριγμα συντίθεται από αρχιτεκτονικά μέλη αρχαιότερων κτηριών. Οι παραπάνω άμβωνες χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, παρουσιάζουν κοινά στοιχεία και αποτελούν πιθανόν έργα της ίδιας ομάδας μαρμαρογλυπτών⁶¹⁴.

Μαρμάρινα στοιχεία, ενίοτε σε συνδυασμό με ανακυκλωμένο υλικό από αρχαία κτήρια, έχουν χρησιμοποιηθεί για την διαμόρφωση σημαντικών θέσεων και στοιχείων του ιερού όπως η αψίδα, η Αγία Τράπεζα και η κόγχη της προθέσεως. Με ολόσωμους μαρμάρινους κίονες επισημαίνεται η αψίδα του καθολικού του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο, ενώ με μαρμάρινους κιονίσκους πλαισιωνόταν η κόγχη του βορειοανατολικού γωνιακού διαμερίσματος στον ίδιο ναό (M.19 ΠΙΝ9^B). Μαρμάρινη πλαισίωση με κιονίσκους και ολόσωμο τοξωτό ανώφλι κοσμούσε την κόγχη της προθέσεως του καθολικού του Αγίου Ανδρέα στα Πρωτόρια (M.13 ΠΙΝ4^{AB}) και των Αγίων Αποστόλων στις Καμάρες (M.12 ΠΙΝ2^A). Στην πλειονότητα των καθολικών η Αγία Τράπεζα διαμορφωνόταν με μαρμάρινα στοιχεία και αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη. Η οριζόντια επιφάνειά της αποτελείτο από ογκώδεις μαρμάρινες πλάκες, ενώ στις περίοπτες περιπτώσεις για την στήριξή της χρησιμοποιήθηκαν μαρμάρινοι σφόνδυλοι, ενίοτε και κιονόκρανα όπως στο καθολικό του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο (Λ.Σχ.6, M.19 ΠΙΝ9^A).

Σύνηθες κινητό στοιχείο λειτουργικού εξοπλισμού αποτελούν οι μαρμάρινοι κηροστάτες με χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτούς των καθολικών των μοναστηριών, του Αγίου Ανδρέα στα Πρωτόρια, της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια, του Αγίου Μηνά στο Μαράθι και του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο⁶¹⁵. Στο χώρο του ιερού του τελευταίου βρίσκεται σήμερα μαρμάρινο αρτοφόριο (Λ.Σχ.6, M.19 ΠΙΝ9^A) με λατινική επιγραφή και οικόσημο το οποίο πιθανόν σχετίζεται με την οικογένεια των δυτικών αρχόντων του νησιού πριν αυτό κατακτηθεί από τον Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσα.

Ξυλογλυπτική

Σε αρκετά καθολικά εντοπίζονται περίτεχνα ξυλόγλυπτα λειτουργικά στοιχεία και εξοπλισμός όπως τέμπλα⁶¹⁶, κιβώρια⁶¹⁷, δεσποτικοί θρόνοι⁶¹⁸ και προσκυνητάρια⁶¹⁹.

⁶¹³ Γουλάκη- Βουτυρά κ.α., 2000, 312.

⁶¹⁴ Αντίστοιχη ομοιότητα παρατηρείται με τον σύγχρονο και επίσης μαρμάρινο άμβωνα του ναού της Πέρα Παναγίας στα Μάρμαρα

⁶¹⁵ Σχετικά με τους κηροστάτες ή τα *μανουάλια* των μεταβυζαντινών ναών της Πάρου βλ. Ορλάνδος, 1961α, 187-188.

⁶¹⁶ Εντυπωσιακά παραδείγματα αποτελούν τα τέμπλα των καθολικών στα μοναστήρια της Λογγοβάρδας, του Αγίου Ανδρέα, του Αγίου Γεωργίου στο Μεροβίγλι, του Αγίου Αθανασίου, του Αγίου Χαράλαμπος, της Αγίας Κυριακής, του Αγίου Μηνά, καθώς και τα μικρότερης κλίμακας και απλούστερης επεξεργασίας τέμπλα στα

Σε ορισμένα εμφανίζονται κοινά χαρακτηριστικά, ως προς την γενική διάρθρωση αλλά και ως προς τις επιμέρους λεπτομέρειες, με το σύνολο των αντίστοιχων έργων του νησιού⁶²⁰. Η συχνά παρατηρούμενη τυποποίηση και επανάληψη διακοσμητικών θεμάτων καταδεικνύει την δραστηριοποίηση οργανωμένων συνεργείων τεχνιτών (ταγιαδόρων) απασχολούμενων σε όλο το νησί για την κατασκευή τους, ενώ δεν αποκλείεται η εισαγωγή συνεργείων και ημίεργων τεμαχίων από άλλους τόπους⁶²¹. Λεπτομέρειες και ακανονιστίες στο τέμπλο του ναΐσκου του μοναστηριού της Παναγίας Κοντιανής δημιουργούν υπόνοιες είτε για την εφαρμογή προκατασκευασμένων στοιχείων, είτε για την συνήθη πρακτική ενσωμάτωσης τεμαχίων από παλαιότερα τέμπλα άλλων ναών⁶²².

Τα τέμπλα ανήκαν στον συνήθη τύπο των ξυλόγλυπτων μεταβυζαντινών τέμπλων του νησιού⁶²³ (Λ.Σχ.5^{A,B,Γ}). Ορθοστάτες με την μορφή κιονίσκων διαμόρφωναν μία ή δύο θύρες και ανάμεσα τους, χαμηλά, τοποθετούνταν ξύλινα θωράκια (ποδέες) τα οποία έφεραν ζωγραφικό διάκοσμο. Ενδιάμεσα σχηματιζόταν η ζώνη των δεσποτικών εικόνων και ψηλότερα ο θριγκός (άνω κιταμπές) στηριζόμενος στους ορθοστάτες. Ο θριγκός αποτελείτο από κυρτή ζωφόρο και την ζώνη του δωδεκαόρτου η οποία στεφόταν με σειρά ανάγλυφων αχιβάδων, ενώ τα υπέρθυρα διαμορφώνονταν τοξωτά με δαντελωτή διάπλαση. Στην απόληξη βρισκόταν το γνωστό σύμπλεγμα του Εσταυρωμένου, των δρακόντων και των λυπηρών. Όλα τα παραπάνω ήταν διακοσμημένα με φυτικά θέματα, σκαλισμένα συνήθως βαθειά και σπανιότερα ρηχά⁶²⁴ και χρυσωμένα. Φαίνεται ότι ο τύπος αυτός κυριάρχησε έως το μέσον του 18^{ου} αιώνα και συναντάται στην πλειονότητα των μεγάλων κα πλούσιων μοναστηριών του νησιού. Σε αρκετά καθολικά εντοπίζονται απλούστεροι τύποι, πιθανόν του 19^{ου} ή των αρχών του 20^{ου} αιώνα, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις τα τέμπλα έχουν πλέον αντικατασταθεί από νεωτερικές κατασκευές.

Στο τέμπλο του καθολικού της μονής του Αγίου Μηνά στο Μαράθι (M.40 ΠΙΝ6^A), ενός από τα πλέον εντυπωσιακά του συνόλου, εντοπίζεται ξυλόγλυπτη χρονολογημένη επιγραφή του

μοναστήρια του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου του Γυαλιστή, του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στον Τούρλο και της Παναγίας Κοντιανής στον Πρόδρομο.

⁶¹⁷ Εντοπίζονται στα καθολικά του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο, του Αγίου Γεωργίου στο Μεροβίγλι και της Λογγοβάρδας

⁶¹⁸ Εντοπίζονται στα καθολικά του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο, του Αγίου Ανδρέα και του Αγίου Μηνά, όπου διατηρούνται και τα αντίστοιχα στασίδια.

⁶¹⁹ Εντοπίζονται στα καθολικά του Αγίου Ανδρέα και της Αγίας Κυριακής.

⁶²⁰ Για τα ξυλόγλυπτα διακοσμητικά στοιχεία των μεταβυζαντινών ναών της Πάρου βλ. Ορλάνδος, 1961α, 191-194.

⁶²¹ Οι μετακινήσεις συνεργείων υπήρξαν συνήθεις στο νησιωτικό Αιγαίο. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις κρητικών συνεργείων, όπως αυτό της οικογένειας Σκορδίλη, τα οποία μετανάστευσαν μετά την οθωμανική κατάκτηση των Χανίων (1645) και του Χάνδακα (1669) και δραστηριοποιήθηκαν σε αρκετά νησιά των Κυκλάδων (Αγναντοπούλου, 2020, 104-107).

⁶²² Αγναντοπούλου, 2020, 97

⁶²³ Πέραν των λιγοστών επισημάνσεων του Α.Ορλάνδου (1961 α, 191-192) τα δεκάδες μεταβυζαντινά ξυλόγλυπτα τέμπλα της Πάρου δεν έχουν μελετηθεί. Για τα τέμπλα των ναών της Νάουσας βλ. Κάπαρη, 1988, 134-146, όπου σημειώνεται ότι παρά τα κοινά στοιχεία διακρίνονται διαφοροποιήσεις ως προς την ενσωμάτωση απλών ή σύνθετων λεπτομερειών, ενώ στο σύνολο εντοπίζονται δυτικές επιδράσεις. Για τα ξυλόγλυπτα τέμπλα των Κυκλάδων βλ. Αγναντοπούλου, 2020, 235-430, όπου παρουσιάζονται αρκετές περιπτώσεις από τα νησιά Σίκινο, Φολέγανδρο, Μήλο, Κίμωλο, Κύθνο και Ανάφη. Για τα ξυλόγλυπτα τέμπλα των Δωδεκανήσων βλ. Κουτελάκης, 1986 και για την εκκλησιαστική ξυλογλυπτική γενικά βλ. Μακρής, 1982.

⁶²⁴ Σύμφωνα με τον Ο.Κάπαρη (1988, 136) «...Τα πρώτα ξυλόγλυπτα τέμπλα ήταν χαμηλά, έργα του 17ου αι. Δεν είχαν τον διακοσμητικό πλούτο που έχουν τα μετέπειτα του 18ου και 19ου αι, στα οποία είναι καταφανείς οι δυτικές επιδράσεις... Υπολείμματα τέτοιων τέμπλων έχουμε στον Αι Γιάννη Θεολόγο και Αι Νικόλα Μοστράτο των οποίων το σκάλισμα είναι ρηχό, ανάβαθο...»

πρώτου μισού του 17^{ου} αιώνα (1636), η οποία είναι χρήσιμη για την κατά προσέγγιση χρονολόγηση και των υπολοίπων, ενώ ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί το παλαιό τέμπλο του καθολικού της μονής των Αγίων Αναργύρων⁶²⁵ (Μ.05 ΠΙΝ4^{Β,Γ}), με πλούσια διακόσμηση και σαφείς δυτικές επιδράσεις στο πνεύμα του Μπαρόκ, οι οποίες δεν παρατηρήθηκαν σε άλλες περιπτώσεις.

ΣΥΝΟΨΗ

Τα παριανά μοναστηριακά συγκροτήματα περιλαμβάνουν πλήθος χαρακτηριστικών της οικοδομικής παράδοσης του νησιού και του συνόλου των Κυκλάδων, ενώ σε αυτά παρατηρείται ευρεία χρήση και αξιοποίηση των τοπικών υλικών. Πρόκειται κυρίως για κατασκευές με φέρουσα τοιχοποιία από αργολιθοδομή, μεσοπατώματα ξύλινων δοκών και στέγαση νησιωτικού δώματος.

Παρά το ότι υπήρξαν μεγάλα οικοδομικά έργα της εποχής τους, σχετιζόμενα με ισχυρά πρόσωπα του νησιού, φαίνεται ότι δεν παρουσίαζαν υψηλότερη κατασκευαστική ποιότητα από τα υπόλοιπα, ούτε εφαρμογή νέων τεχνικών και ιδεών. Η υπεροχή τους συνίστατο κυρίως στην ενσωμάτωση επιμελημένων στοιχείων και μορφών γνωστών ήδη από την μεσαιωνική περίοδο και ιδιαίτερα την φάση της Λατινικής κυριαρχίας. Εξάιρεση αποτελεί το όψιμα κατασκευασμένο κτίριο του Φραγκομοναστηρίου, στο οποίο παρατηρείται η ένταξη αρκετών καινοτόμων στοιχείων και διαμορφώσεων, όπως το εσωτερικό κλιμακοστάσιο εκτεινόμενο σε δύο στάθμες με απόληξη στο δώμα, η διαμόρφωση ρύσεων στο δώμα και η απορροή μέσω ειδικών κεραμικών στοιχείων, καθώς και τα μεγάλα ανοίγματα και τα αντίστοιχα κουφώματα.

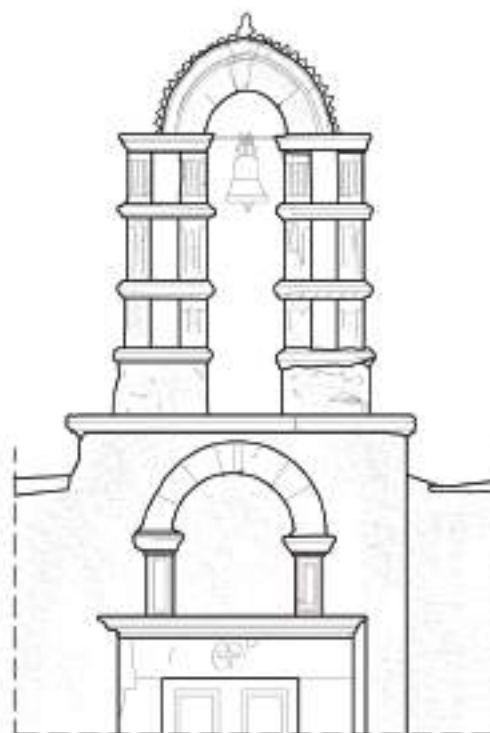
Τα καθολικά παρουσιάζουν και αυτά ομοιότητες με το σύνολο της μεταβυζαντινής ναοδομίας των Κυκλάδων⁶²⁶. Δεν διέφεραν από τα υπόλοιπα τμήματα των συγκροτημάτων και τα κτήρια της κοσμικής αρχιτεκτονικής του νησιού, με εξαίρεση την ποικιλία των διάφορων τύπων στέγασης, καθώς και την επεξεργασία του εσωτερικού χώρου, ως προς την οποία αποτελούσαν τα πλέον επιμελημένα κτίσματα των μοναστηριών.

Η μέχρι σήμερα διατήρηση αρκετών από τις αμελείς και ενίοτε πρόχειρες και αγροτικού χαρακτήρα κατασκευές των πτερύγων των συγκροτημάτων, οφείλεται εν μέρει στην ποιότητα των τοπικών δομικών υλικών και ενδεχομένως στην έλλειψη σεισμών, ενώ οι παρατηρούμενες φθορές και αλλοιώσεις υπήρξαν κυρίως αποτέλεσμα εγκατάλειψης, έλλειψης συντήρησης και ποικίλων ανθρωπογενών καταστρεπτικών επεμβάσεων. Αντιθέτως η καλή κατάσταση διατήρησης της πλειονότητας των καθολικών καταδεικνύει την συστηματική φροντίδα για την συντήρησή τους.

⁶²⁵ Έχει αποξηλωθεί και σήμερα, μετά την συντήρηση και την αποκατάστασή του, εκτίθεται στο εκκλησιαστικό μουσείο του συγκροτήματος της Παναγίας Καταπολιανής

⁶²⁶ Κουμανούδης, 1968,33.

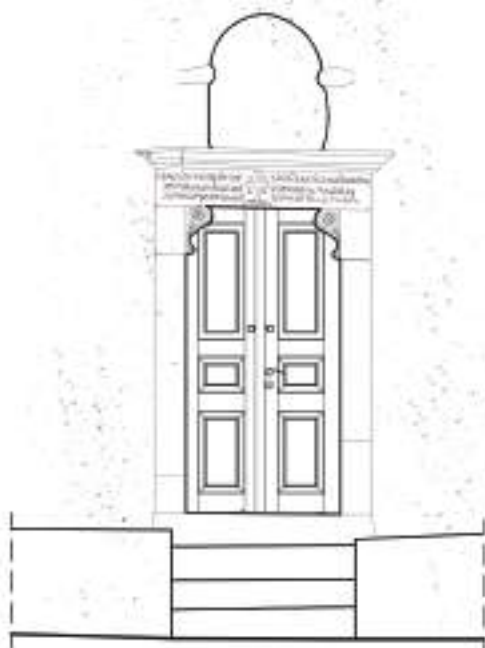

04H

Λ.Σχ.1

ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΚΩΔΟΝΟΣΤΑΣΙΟΥ
Μ.ΣΤΙ ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΣΑΒΒΑ

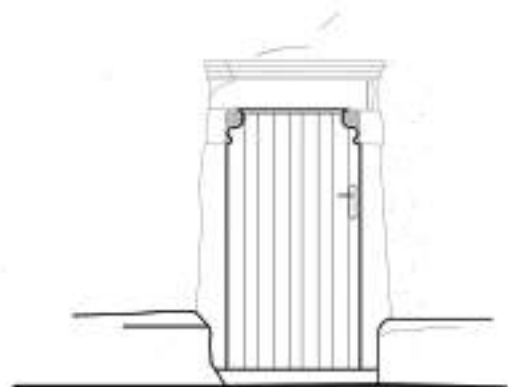
Μ.35 ΘΥΡΑ ΔΥΤΙΚΗΣ
ΕΙΣΟΔΟΥ

Μ.39 ΘΥΡΑ ΔΥΤΙΚΗΣ
ΕΙΣΟΔΟΥ

Μ.19 ΘΥΡΑ ΔΥΤΙΚΗΣ
ΕΙΣΟΔΟΥ

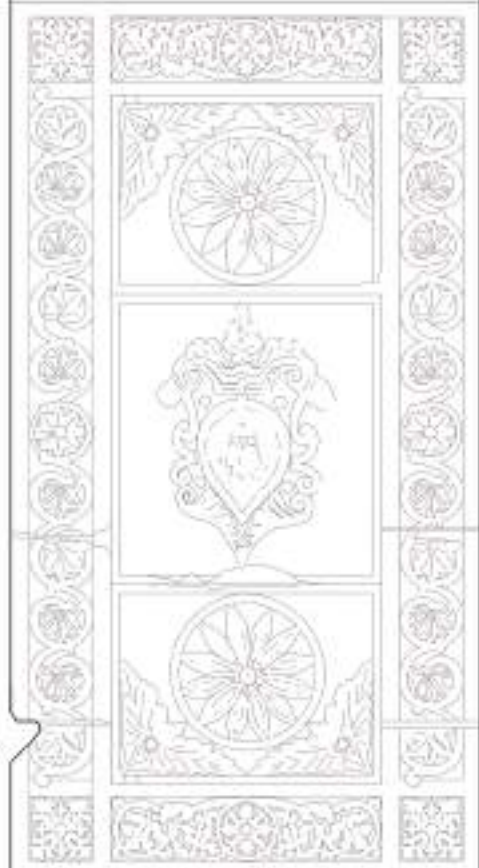
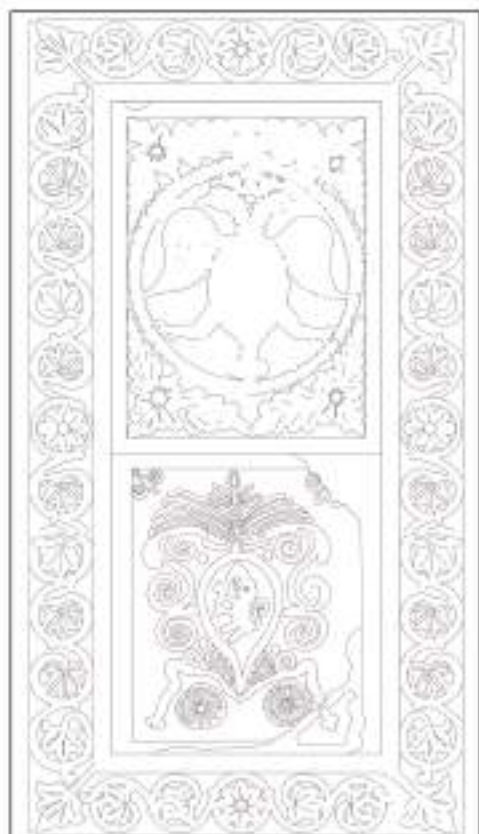
Μ.19 ΘΥΡΑ
ΝΟΤΙΑΣ ΕΙΣΟΔΟΥ

1M

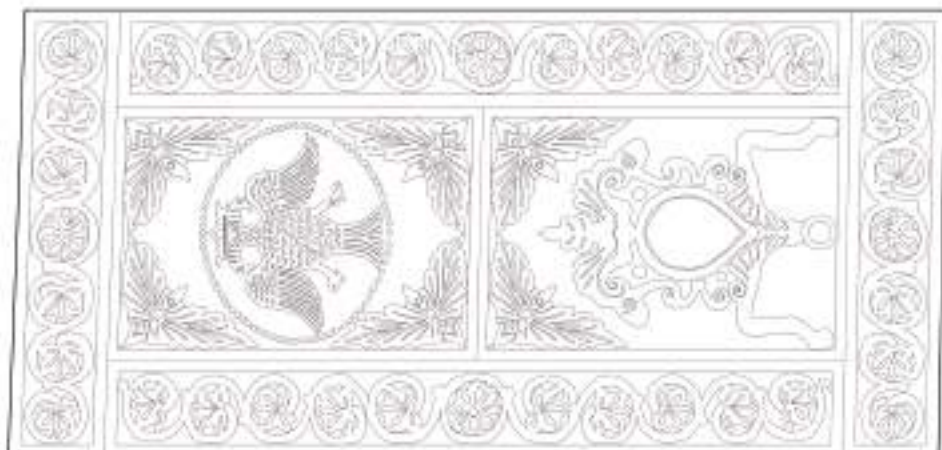
Λ.Σχ.2

ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΕΣ ΑΝΟΙΓΜΑΤΩΝ

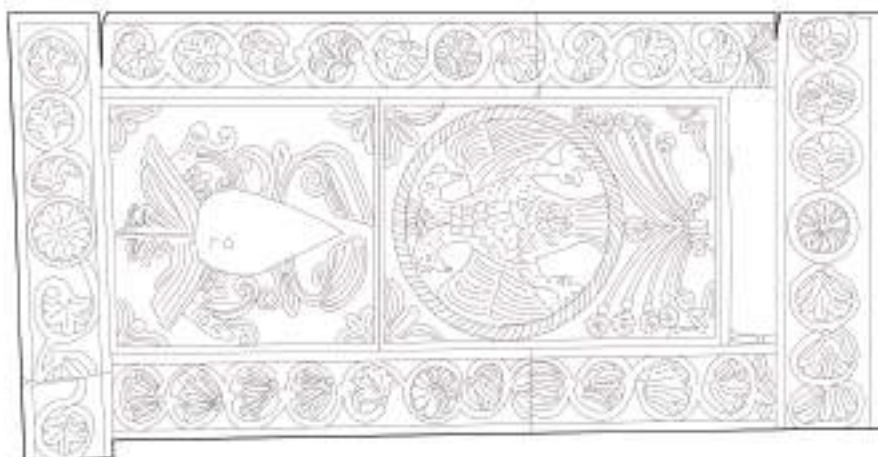
Μ.19 ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Μ.35 ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Μ.39 ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΙΔΑΝΝΗ ΘΕΟΛΟΓΟΥ του ΓΥΑΛΙΣΤΗ

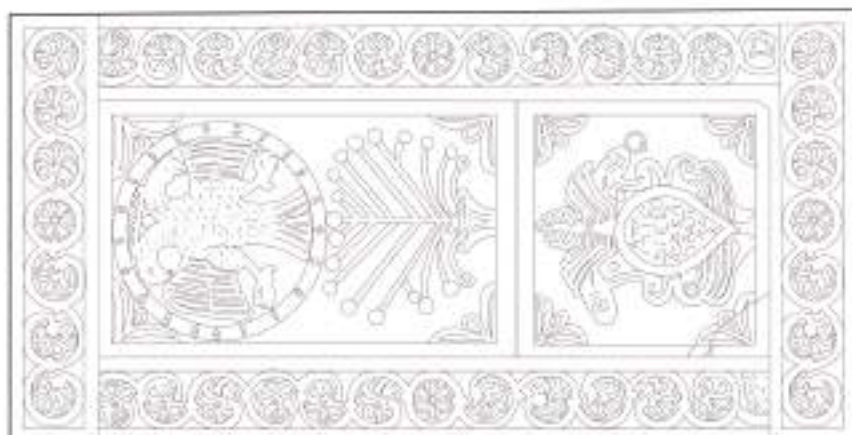
19. ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ

39. ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΒΕΒΛΟΓΟΥ του ΓΥΑΛΙΣΤΗ

24. ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΚΟΝΤΙΑΝΗΣ

36. ΜΟΝΗ ΑΓΙΑΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ

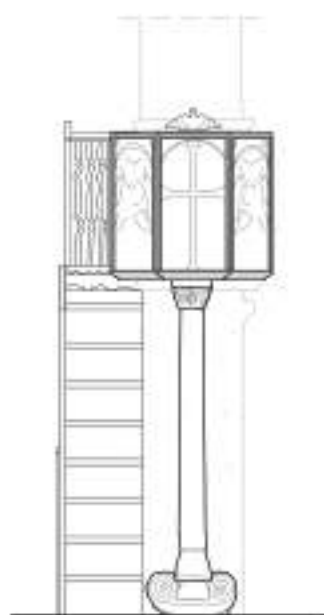
1M

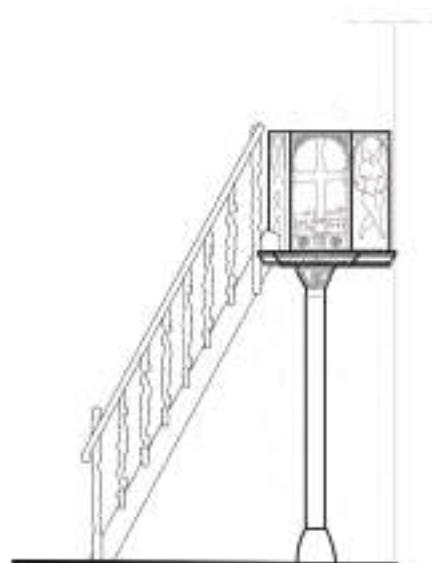
ΠΛΑΓΙΟ
ΘΡΑΚΙΟ

ΠΛΑΓΙΟ
ΘΡΑΚΙΟ

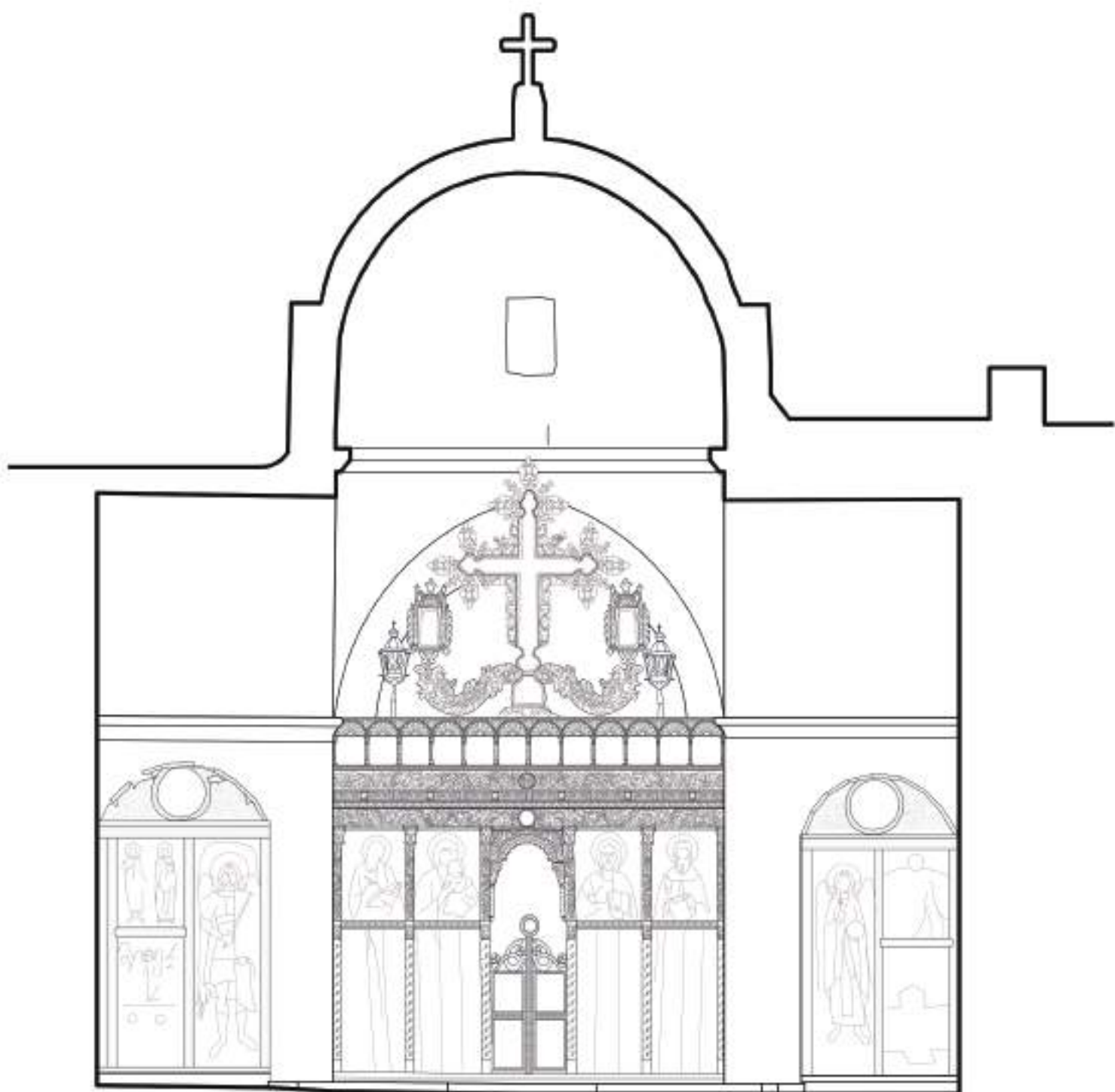

M19 ΜΟΝΗ
ΑΓΙΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ

M36 ΜΟΝΗ
ΑΓΙΑΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ

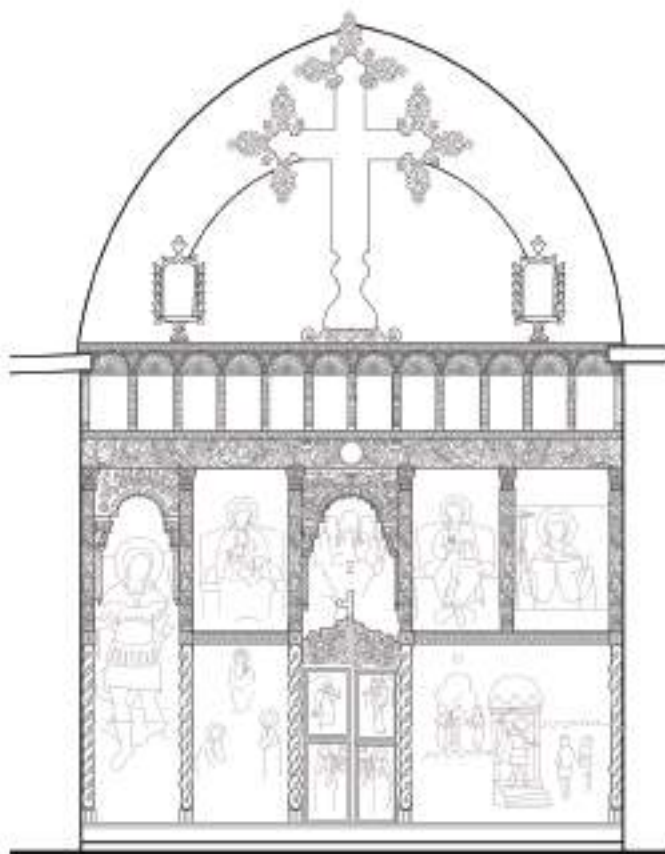
1M

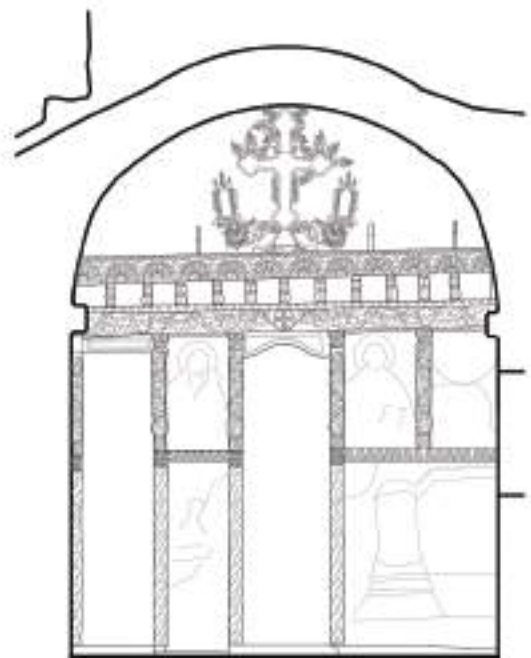
1M

Λ.Σχ.5Α

ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΤΕΜΠΛΟΥ
Μ.τ.Ρ ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ

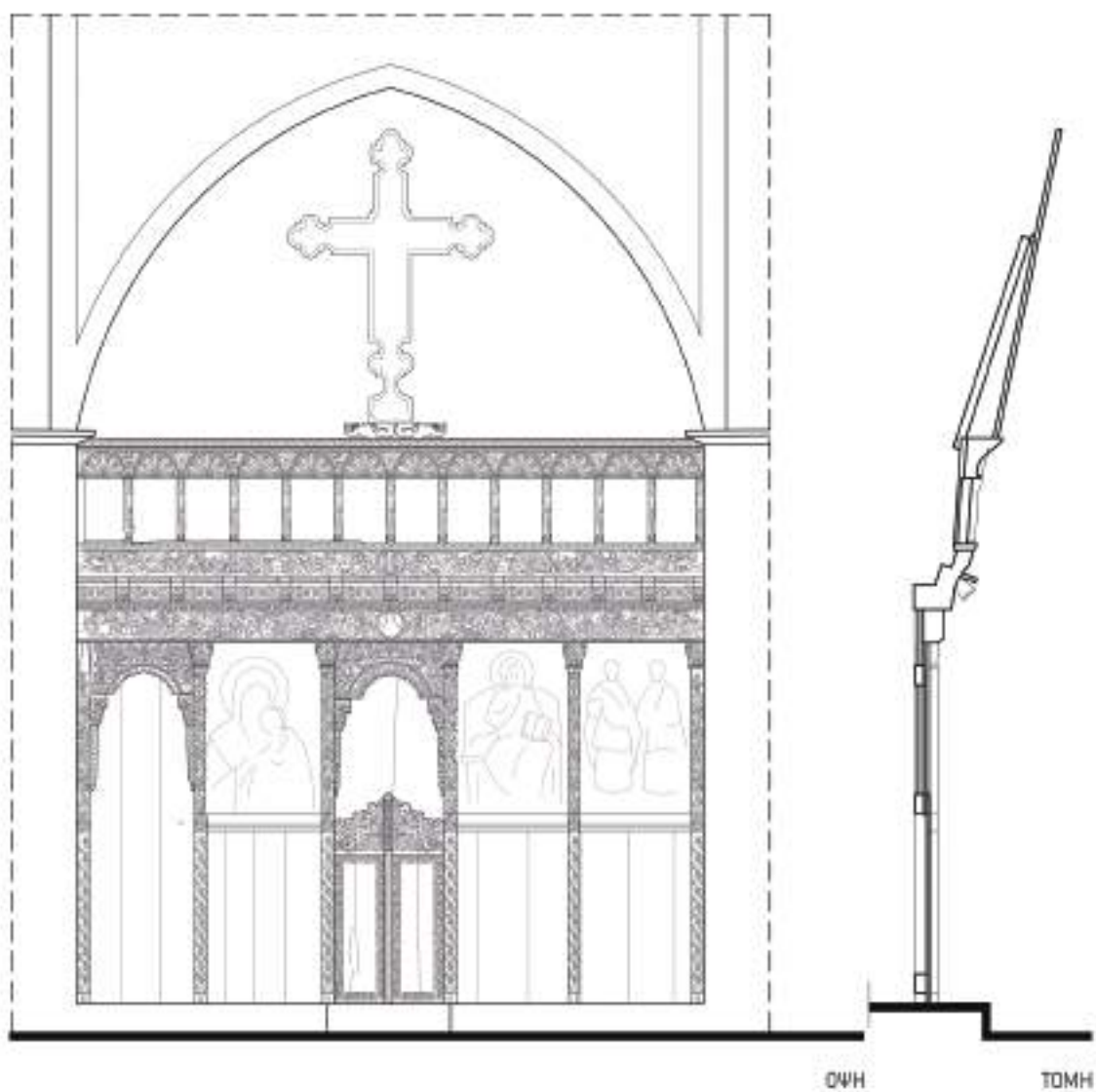

Μ.36 ΜΟΝΗ ΑΓΙΑΣ
ΚΥΡΙΑΚΗΣ

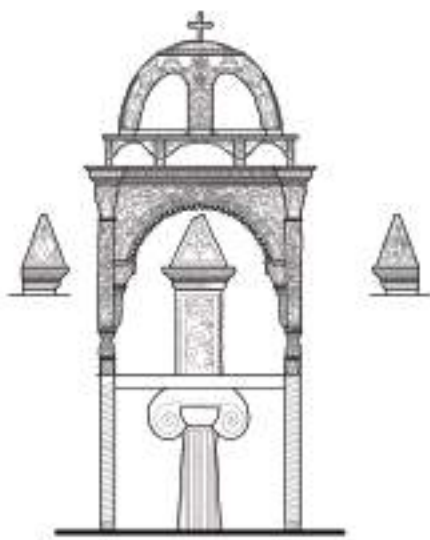
Μ.24 ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ
ΚΟΝΤΙΑΝΗΣ

1M

Λ.Σχ.5Γ

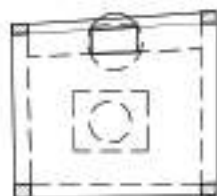
ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΤΕΜΠΛΟΥ
Μ.35 ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

ΠΡΟΣΩΨΗ

ΠΛΑΓΙΑ ΟΨΗ

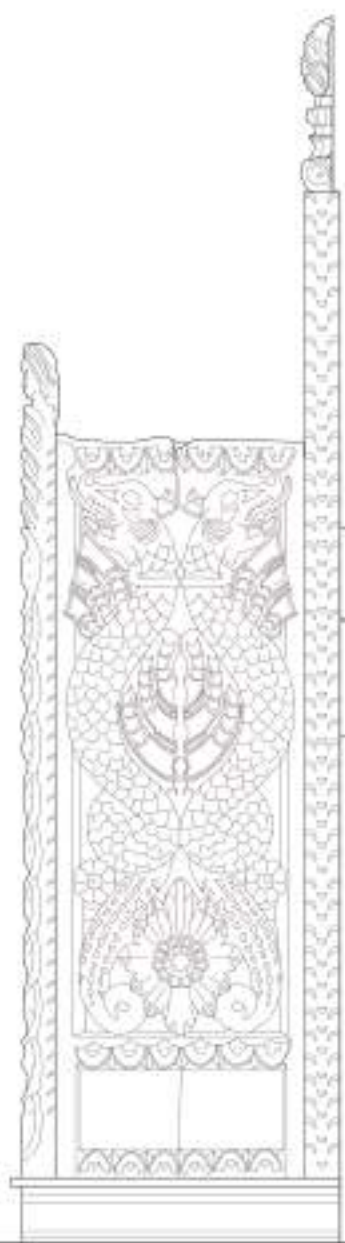
ΚΑΤΩΨΗ

ΠΡΟΣΩΨΗ

ΠΛΑΓΙΑ ΟΨΗ

0,5M |

Λ.Σχ.7

ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΔΕΣΠΟΤΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ
Μ.19 ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΤΟ ΜΟΝΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ

5.1 Η ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ

Τα μοναστήρια της Πάρου εμφανίζουν μεγάλη διασπορά στον χώρο. Κατανέμονται ισομερώς στο ποικίλο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον του νησιού, με εξαίρεση ορισμένες περιοχές όπου παρατηρείται συγκέντρωση επιμέρους ομάδων. Βασικοί παράγοντες για την επιλογή της θέσης τους (ΠΙΝ5), σχετιζόμενοι με τις παραπάνω ομαδοποιήσεις, υπήρξαν η γειννίαση με οικισμούς, με αγροτικά εκμεταλλεύσιμες εκτάσεις και με φυσικές πηγές νερού, καθώς και η δυνατότητα επόπτευσης των παραπάνω σε συνδυασμό με τον έλεγχο του ευρύτερου θαλάσσιου χώρου⁶²⁷.

Το μεγαλύτερο τμήμα του μοναστικού δικτύου συνδεόταν με πλησιόχωρους οικισμούς, κυρίως της Παροικιάς, των χωριών του Κεφάλου και των Λευκών. Το ένα τρίτο του συνόλου καταλάμβανε θέσεις σε απόσταση μικρότερη του ενός χιλιομέτρου από τα κέντρα τους με αποτέλεσμα την συγκέντρωση στον περίγυρο επιμέρους διακριτών ομάδων. Τα περισσότερα συγκροτήματα δεν αναπτύσσονταν εντός των ορίων και των πυκνοδομημένων τμημάτων⁶²⁸, αλλά στις παρυφές ή στην ευρύτερη περιοχή τους, ενώ η πλειονότητα των μοναστηριών βρισκόταν σε ακτίνα μικρότερη των τριών χιλιομέτρων από το σύνολο των οικισμών. Οι θέσεις τους συνδέονταν συχνά με δρόμους προς άλλους οικισμούς ή προς επίκαιρα σημεία, όπως λιμάνια ή άλλα μοναστήρια. Τα παραπάνω καταδεικνύουν ότι η χωροθέτηση των συγκροτημάτων ενδεχομένως συνέβαλε στην χάραξη ορισμένων από τους οδικούς άξονες, καθώς και στον εμπλουτισμό του αντίστοιχου δικτύου.

Η Παροικιά, υπήρξε ο οικισμός με τα περισσότερα μοναστήρια εντός ή στον στενό περίγυρό του (Μ.07 ΠΙΝ1^Α). Το συγκρότημα της Καταπολιανής, όπως φαίνεται και από το

⁶²⁷ Τα παραπάνω κριτήρια χωροθέτησης παρατηρούνται στην πλειονότητα των μοναστικών δικτύων της μεταβυζαντινής περιόδου στις ελληνικές περιοχές. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελούν τα μοναστήρια του Ζαγορίου (Τζέφος, 2001, 219).

⁶²⁸ Αφορά τα όρια των οικισμών στην φάση κατασκευής του συγκροτήματος. Σε αρκετές περιπτώσεις οι μεταγενέστερες οικιστικές επεκτάσεις είχαν ως αποτέλεσμα την ενσωμάτωση των συγκροτημάτων στο εσωτερικό των οικισμών.

προσωνύμιο της, βρισκόταν στις παρυφές τη πόλης και σε άμεση σχέση με το λιμάνι και την έξοδο προς τη Νάουσα. Δέσποζε σε αυτήν, ωστόσο δεν είναι σαφές εάν την εξεταζόμενη περίοδο λειτουργούσε ως μοναστήρι, ή ως προσκύνημα και ενδεχομένως ως δομή φιλοξενίας⁶²⁹. Σε μικρή απόσταση ιδρύθηκε ο σταθμός των Καπουτσίνων μοναχών, το γνωστό Φραγκομονάστηρο, το οποίο σχετίστηκε με την μικρή ομάδα Λατίνων του οικισμού αλλά και με τους Γάλλους πειρατές του νησιού⁶³⁰. Τα υπόλοιπα μοναστήρια της Παροικιάς υπήρξαν κυρίως μετόχια μεγαλύτερων μοναστικών κέντρων, όπως το μοναστήρι της Ευαγγελίστριας - μετόχι της Πάτμου, του Αγίου Πέτρου - παράρτημα του Αγιοταφίτικου μετοχίου της Σίφνου και του Αγίου Ιωάννη - μετόχι της αγιορείτικης μονής Διονυσίου. Το τελευταίο βρισκόταν στην συνοικία Χάλαρα, στον παραδοσιακό πυρήνα και σε κοντινή θέση με το Φραγκομονάστηρο και τον άξονα σύνδεσης του Κάστρου με την Καταπολιανή. Στις ανατολικές παρυφές του οικισμού, στα όρια της αρχαίας πόλης, ιδρύθηκε το μοναστήρι του Αγίου Ευσταθίου - μετόχι της μονής Σινά. Λίγο ψηλότερα και σε απόσταση μικρότερη των 2 χιλιομέτρων βρίσκονταν η μονή των Αγίων Αναργύρων, καθώς και το Ταξιαρχάκι, το οποίο υπήρξε για μικρό διάστημα το δεύτερο μετόχι της μονής Διονυσίου στην Παροικιά.

Αντιθέτως, εντός ή στα άκρα του οχυρωμένου οικισμού της Νάουσας και του λιμανιού της, μιας από τις πλέον γνωστές πειρατοφωλιές μεταφόρτωσης της πειρατικής λείας στο Αιγαίο⁶³¹, δεν υπήρξαν μοναστήρια, εκτός ενός ακόμα σταθμού των Καπουτσίνων μοναχών (M.16ΣΧ.Τ1, M.16 ΠΙΝ1^Α). Ο τελευταίος βρισκόταν εκτός του οχυρωμένου τμήματος, σε μικρή απόσταση από το δυτικό άκρο του και στην έξοδο προς την Παροικιά. Τα υπόλοιπα μοναστήρια τα οποία συνδέονταν με τη Νάουσα και τις ισχυρές οικογένειές της καταλάμβαναν θέσεις σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων προς τα νοτιοδυτικά, ενίοτε σε επαφή με τον άξονα σύνδεσης με την Παροικιά.

Η περιοχή του Κεφάλου υπήρξε ο τρίτος πόλος ανάπτυξης του νησιού ήδη από την τελευταία φάση της λατινικής κυριαρχίας. Την επόμενη περίοδο σχηματίστηκαν χαμηλά, γύρω από τους πρόποδες του, οι οικισμοί Μάρπησσα (M.19 ΠΙΝ2^Β), Μάρμαρα και Πρόδρομος και σε άμεση σχέση με αυτούς συγκροτήθηκε σταδιακά η πολυπληθέστερη και πυκνότερη ενότητα μοναστηριών. Αρκετά από αυτά βρίσκονταν στις παρυφές και στα όρια μεταξύ των τριών χωριών, καθώς και στις οδούς επικοινωνίας με σημαντικές θέσεις της ευρύτερης περιοχής, ενώ στην κορυφή του λόφου δέσποζε η μονή του Αγίου Αντωνίου. Στα Μάρμαρα, τα μοναστήρια του Ταξιάρχη, του Παντοκράτορα και του Αγίου Σάββα διατάσσονταν στα άκρα και στις εξόδους του οικισμού προς τα υπόλοιπα χωριά, καθώς και προς το λιμανάκι του Μώλου (M.22 ΣΧ.Τ1). Στην Μάρπησσα, το μοναστήρι της Παναγίας Ξεχωριανής, μετόχι της μονής της Πάτμου, δεν είχε ιδρυθεί εντός του οικισμού όπως καταδεικνύει το προσωνύμιο του, ωστόσο βρισκόταν σε κοντινή απόσταση από αυτόν και στην έξοδο προς το λιμάνι του Πίσω Λιβαδιού (M.25 Σχ.Τ1). Στο νοτιοανατολικό άκρο του οικισμού Πρόδρομος, το μοναστήρι του Αγίου Παντελεήμονα εφάπτονταν του δρόμου σύνδεσης με την Μάρπησσα (M.23 Σχ.Τ1), ενώ αυτό με το χαρακτηριστικό προσωνύμιο

⁶²⁹ Η προφορική παράδοση αναφέρει ότι το συγκρότημα της Καταπολιανής τις πρώτες δεκαετίες του 16^{ου} αιώνα λειτουργούσε ως μοναστήρι (Βερτόπουλος & Βελλής, 1877, 7,9,29). Στα 1673 αναφέρεται ότι στα κελιά του συγκροτήματος φιλοξενήθηκε ο κουρσάρος Μαρκήσιος de Flori και οι 400 άνδρες του, οι οποίοι είχαν ναυαγήσει έξω από το λιμάνι της Παροικιάς (Αλιπράντης, 2010β, 154-155), ενώ στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και το συγκρότημα λειτουργούσε ως δομή φιλοξενίας προσφύγων από περιοχές οι οποίες είχαν υποστεί επιθέσεις στο πλαίσιο των συγκρούσεων της Ελληνικής Επανάστασης (Μπίστης, 1971-1973, 664).

⁶³⁰ Αντίστοιχοι σταθμοί είχαν ιδρυθεί σε διάφορους παράκτιους οικισμούς και λιμάνια του Αιγαίου, όπως και στην Αθήνα, όπου η πληθυσμιακή συγκέντρωση ευνοούσε την προσηλυτιστική τους δράση.

⁶³¹ Μπελαβίλας, 1997, 150.

Παναγία η Κοντιανή βρισκόταν επίσης σε κοντινή θέση προς τα δυτικά. Τέλος, στην αγροτική περιοχή Τούρλος, σε απόσταση μικρότερη των δύο χιλιομέτρων νοτιοδυτικά της Μάρπησας, πάνω στον δρόμο προς την ορεινή θέση της Λαγκάδας και το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου, διατάσσονταν σε σειρά τα μοναστήρια του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου του Γιατρού, της Αγίας Μονής και της Αγίας Αικατερίνας.

Γύρω από τις Λεύκες, έναν από τους ελάχιστους ορεινούς οικισμούς στο κέντρο του νησιού και πάνω στον δρόμο σύνδεσης της Παροικιάς με την περιοχή του Κεφάλου, ιδρύθηκε μικρή ομάδα μοναστηριών. Αυτά του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου του Γυαλιστή στο Απάτι, του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου του Καπαρού στις Επτά Βρύσες και της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια απέχουν λιγότερο των δύο χιλιομέτρων από τον οικισμό, ενώ το μοναστήρι της Παναγίας στα Κελιά, μετόχι της μονής Χοζοβιώτισσας της Αμοργού και θεωρούμενο ως το παλαιότερο του νησιού, βρίσκεται σε ελάχιστη απόσταση από το κέντρο του (M.38 ΠΙΝ1^Α).

Τα δύο φυσικά λιμάνια της Παροικιάς δυτικά και της Νάουσας βόρεια, καθώς και η εκτεταμένη παράκτια γεωργική ζώνη, συνέβαλαν ώστε οι οικισμοί του νησιού να αναπτυχθούν κυρίως κοντά στις ακτές και αντιστοίχως να διαμορφωθεί η σχέση των μοναστηριών με αυτές. Η πλειονότητά τους απέχει από την θάλασσα λιγότερο των 3 χιλιομέτρων, ωστόσο παρά τον προσανατολισμό τους προς το θαλάσσιο μέτωπο, ελάχιστα από αυτά βρίσκονταν σε άμεση σχέση με την ακτή. Στα τελευταία ανήκει το συγκρότημα της Καταπολιανής, απευθυνόμενο από την ίδρυσή του σε όσους ταξίδευαν στον νησιωτικό χώρο του Αιγαίου⁶³², καθώς και τα μοναστήρια των Καπουτσίνων στην Παροικιά και στη Νάουσα, συνδεόμενα στενά με τις ομάδες των Γάλλων πειρατών οι οποίοι στάθμευαν για μεγάλα διαστήματα στα λιμάνια του νησιού. Τα παραπάνω μοναστήρια, παρά το κύρος και την προστασία την οποία τους παρείχαν οι υψηλές διασυνδέσεις τους, υπήρξαν θύματα ποικίλων επιδρομών και επιθέσεων όπως προκύπτει από πληροφορίες της προφορικής παράδοσης για το πρώτο⁶³³ αλλά και από τεκμηριωμένες αναφορές για τα δύο τελευταία⁶³⁴. Οι συνθήκες ανασφάλειας φαίνεται ότι τελικά συνέβαλαν ώστε το ήμισυ σχεδόν του συνόλου των μοναστηριών να αναπτυχθούν στην ενδιάμεση ζώνη, σε απόσταση ενός έως τριών χιλιομέτρων από την ακτή⁶³⁵, ενώ το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Δέτη στο βόρειο άκρο του κόλπου της Νάουσας, το οποίο ξενίζει για την εγγύτητά του με την ακτή (M.17 ΠΙΝ1^Α), φαίνεται ότι διαμορφώθηκε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα όταν το φαινόμενο της πειρατείας ήδη έφθινε.

Τα μοναστήρια στην πλειονότητά τους λειτουργούσαν ως αγροτικές παραγωγικές μονάδες και, ανεξαρτήτως της απόστασης από τις ακτές ή τους οικισμούς, περιβάλλονταν από

⁶³² Roussos, 2017,77.

⁶³³ Στην προφορική παράδοση της Μυκόνου αναφέρεται ότι το μεγάλο μυκονιάτικο μοναστήρι της Παναγίας Τουρλιανής ιδρύθηκε από μοναχούς προσηλωμένους «...εις την εν παραλίαις της Πάρου Ιεράν Μονήν Εκατονταπυλιανή...» οι οποίοι μετακινήθηκαν για να βρουν τόπο μη υποκείμενο σε συνεχείς πειρατικές επιδρομές (Βερτόπουλος & Βελλής, 1877, 7,9).

⁶³⁴ Ρούσσος – Μηλιδώνης, 1996β,237 και Ορλάνδος 1961α,115,σημ2, όπου αναφέρεται η επιδρομή Αλβανών στο μοναστήρι των Καπουτσίνων της Παροικιάς κατά την διάρκεια των Ορλοφικών και Φόνσος, 2007, 445-452, όπου παρατίθεται μεταφρασμένη επιστολή του μοναχού Placide de Reims στην οποία περιγραφόταν επίθεση στο μοναστήρι των Καπουτσίνων στη Νάουσα. Στην κατάληξή της επιστολής ο μοναχός ανέφερε ότι: «...Σ' αυτό το μοναστήρι είμαστε πάντα εκτεθειμένοι σε χίλιους δύο κινδύνους...».

⁶³⁵ Τα μοναστήρια υπήρξαν ανέκαθεν στόχος επιθέσεων και η απόσταση από την ακτή δεν παρείχε πάντα ασφάλεια. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η απομακρυσμένη και αφανής από την θάλασσα μονή Ταξιαρχών στον λόφο του Κουνάδου, η οποία λεηλατήθηκε από κρητικούς ληστές-πειρατές το 1825 (Αλιπράντης,2015, 404).

εύφορες και αρδευόμενες γεωργικές εκτάσεις. Στις θέσεις αυτές, με την δυνατότητα ανάπτυξης πλήθους αγροτικών δραστηριοτήτων, γύρω από τις οποίες συγκροτείτο διαχρονικά και κατά παράδοση η οικονομία του ανατολικού μοναχισμού, συγκεντρώνονταν περισσότερα από τα τρία τέταρτα του συνόλου. Οι παραπάνω θέσεις βρίσκονται κυρίως στην εκτεταμένη και με πλούσια υδροφορία παράκτια πεδινή ζώνη, ενώ στον κεντρικό ορεινό όγκο καταγράφεται μικρότερος αριθμός συγκροτημάτων εντοπιζόμενων κυρίως στις ημιορεινές περιοχές οι οποίες διαμορφώθηκαν με αναβαθμίδες. Περισσότερες από το ήμισυ των καταγεγραμμένων περιπτώσεων αναπτύσσονταν στην ζώνη με υψόμετρο κάτω των 100μ, όπου καλλιεργούνταν σιτηρά και διατηρούνται οικόσιτα ζώα, ενώ μόνο 12 μοναστήρια βρίσκονταν σε θέσεις με υψόμετρο πάνω από τα 200μ, όπου αναπτύσσονταν δενδροκαλλιέργειες και κτηνοτροφία.

Η πολυπληθής ομάδα μοναστηριών της περιοχής του Κεφάλου, συνδέεται εκτός των άλλων με την μεγαλύτερη αγροτοκτηνοτροφική ζώνη του νησιού, η οποία απλωνόταν γύρω από τους πρόποδες του λόφου και κατά μήκος της ανατολικής ακτής (M.19 ΠΙΝ2^A). Περιλάμβανε τον κάμπο των Μαρμάρων και την θέση *Τούρλο*, ενώ ήδη αναφέρθηκε ότι από την περίοδο της Λατινικής κυριαρχίας ήταν κατάσπαρτη από μικρά συγκροτήματα αγροτικών κατοικιών (*κατοικιές*), συνδεδεμένα με αντίστοιχες εγκαταστάσεις όπως αλώνια, πηγάδια και ενίοτε μικρά, μονόχωρα, καμαροσκέπαστα εξωκλήσια. Όλα τα παραπάνω λειτουργούσαν σε συνδυασμό με τον οχυρωμένο οικισμό στην κορυφή του λόφου και συμμετείχαν στην διαχείριση και εκμετάλλευση της εύφορης και εκτεταμένης πεδιάδας⁶³⁶. Πιθανόν κάποια από τα εξωκλήσια, αποτέλεσαν αργότερα τους αρχικούς πυρήνες ορισμένων από τα μοναστήρια της περιοχής, στα οποία διατηρήθηκε ο αγροτικός χαρακτήρας και οι αντίστοιχες λειτουργίες. Παράλληλα διατηρήθηκε και η κεντροβαρική σημασία του λόφου, καθώς οι υποδομές της μεσαιωνικής εγκατάστασης στην κορυφή του αποτέλεσαν το υπόβαθρο για την ανάπτυξη της μονής του Αγίου Αντωνίου. Η τελευταία απέκτησε μεγάλη ακίνητη περιουσία και αγροτικές εκτάσεις, ενώ σταδιακά προσηλώθηκαν σε αυτήν αρκετά από τα μικρότερα μοναστήρια της περιοχής.

Ιδιαίτερα πλούσια μοναστήρια βρίσκονταν στην πεδινή ζώνη νοτιοδυτικά της Νάουσας, η οποία απλωνόταν σχεδόν παράλληλα με τον άξονα προς την Παροικιά έως τους πρόποδες του λόφου του Κουνάδου (M.9 ΠΙΝ1^A). Η παραπάνω ζώνη προστατεύεται από τους δυνατούς ανέμους μέσω του βραχώδους όγκου της βορειοδυτικής ακτής και περιλαμβάνει εκτός των άλλων την ελώδη περιοχή, γνωστή ως του *Δράκου το Λιβάδι*, θεωρούμενη ως μία από τις πλέον εύφορες στο νησί. Ο δρόμος σύνδεσης των δύο λιμανιών ο οποίος την διασχίζει υπήρξε ανέκαθεν σημαντικός⁶³⁷. Υπερυψωμένες θέσεις οι οποίες έχουν θεωρηθεί παλαιότερα κέντρα μικρών αγροτικών εγκαταστάσεων⁶³⁸ καταλήφθηκαν από τα μοναστήρια του Αγίου Ιωάννη (M.14 ΠΙΝ1^B) και του Αγίου Ανδρέα (M.13 ΠΙΝ1^A) τα οποία εκμεταλλεύονταν μεγάλα τμήματα της ευρύτερης περιοχής και οι ιδιοκτησίες τους απλώνονταν έως τα κτήματα της μονής Λογγοβάρδας. Η τελευταία καταλαμβάνει επίσης υπερυψωμένη θέση (M.11 ΠΙΝ1^B), στις πλαγιές του ορεινού όγκου *Παχνά* στο μέσον της απόστασης μεταξύ των δύο λιμανιών, όπου είχε ιδρυθεί και το μοναστήρι των Αγίων Αποστόλων, ενώ νοτιότερα, στους πρόποδες του λόφου του Κουνάδου, βρισκόταν η επίσης πλούσια μονή των Ταξιαρχών (M.09 ΠΙΝ2^A). Το σύνολο των μοναστηριών της παραπάνω

⁶³⁶ Vionis, 2005, 94-95.

⁶³⁷ Στο άκρο του προς την Παροικιά διατηρούνται τα ίχνη ενός από τα γνωστά πρωτοβυζαντινά μνημεία του νησιού, η γνωστή ως *βασιλική των Τριών Εκκλησιών* (Ορλάνδος, 1961β), ενώ στο άλλο προς την Νάουσα πιθανόν βρισκόταν οικισμός της μεσοβυζαντινής περιόδου (Αλιπράντης, 1990, 190).

⁶³⁸ Πρόκειται για τις θέσεις Πρωτόρια, Μύλος του Αβραάμ και Κραύγα (Roussos, 2017, 104-106).

περιοχής υπήρξαν στο μέσον του 18^{ου} αιώνα πατριαρχικά σταυροπήγια⁶³⁹. Από τις καταβαλλόμενες στο οικουμενικό πατριαρχείο εισφορές, φαίνεται ότι αποτελούσαν την ομάδα των πλουσιότερων στο νησί, ενώ εφάμιλλα υπήρξαν μόνον αυτά της Παναγίας Καταπολιανής και του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο. Δεν είναι τυχαίο ότι στα μοναστήρια της Νάουσας συγκεντρώνονται τρία από τα πέντε σταυροειδή καθολικά τα οποία ανήκαν στα μεγαλύτερα του νησιού.

Ο οικισμός της Παροικιάς, σε αντίθεση με τη Νάουσα και τα χωριά του Κεφάλου δεν γειτνιάζει με μεγάλες αγροτικές εκτάσεις παρά μόνο με στενή πεδινή λωρίδα στα ανατολικά, η οποία καταλήγει στους πλησιόχωρους πρόποδες του κεντρικού ορεινού όγκου. Η παραπάνω ημιορεινή ζώνη εκτείνεται νοτιοδυτικά και συνδέεται, μέσω ενός δικτύου δρόμων και μονοπατιών, με την ειδυλλιακή, εύφορη και πλούσια σε υδροφορία περιοχή του Δάσους, σημαντική ήδη από την ύστερη αρχαιότητα και φέουδο της Λατινοκρατίας. Η παραπάνω περιοχή εποπτεύει τον ευρύ κάμπο νοτιότερα και σε αυτήν βρίσκονται μικρές μοναστικές εγκαταστάσεις όπως το μονύδριο του Αγίου Ιωάννη, καθώς και μεγαλύτερες όπως η μονή Μεταμορφώσεως γνωστή ως του Χριστού στο Δάσος (M.31 PIN1^B). Η τελευταία μετατράπηκε τον 18^ο αιώνα σε υποστατικό του ισχυρού γαιοκτήμονα Νικολάου Μαυρογένους, ενώ μετά τον θάνατό του ανέκτησε την αρχική της χρήση. Νότια και βόρεια του Δάσους, σε ημιορεινές θέσεις και υψώματα γειτνιάζοντα με εύφορα τμήματα γης, εντοπίζονται τρία ακόμα μοναστήρια. Βόρεια στην θέση Κουκουμαυλιές βρίσκεται η πατριαρχική μονή Μεταμορφώσεως και νοτιοανατολικά τα μοναστήρια της Παναγίας και του Αγίου Χαραλάμπους (M.35 PIN1^{A,B}). Το τελευταίο μαζί με τα κτήματά του αποτελούσε επίσης ιδιοκτησία του Νικολάου Μαυρογένους και όπως και η μονή Χριστού προσηλώθηκαν μετά τον θάνατό του στην μονή της Παναγίας Καταπολιανής. Τελικά η μεγάλη ακίνητη περιουσία του ναού της Παναγίας Καταπολιανής επέτρεψε στην Παροικιά, παρά την έλλειψη σημαντικών πλησιόχωρων εύφορων περιοχών, να συμμετέχει στην διαχείριση και εκμετάλλευση του εκτεταμένου πεδινού τμήματος στα νοτιοδυτικά του νησιού.

Στο ορεινό τμήμα τα μοναστήρια ήταν διάσπαρτα, με εξαίρεση τέσσερις περιπτώσεις συγκεντρωμένες εντός ή γύρω από τον οικισμό των Λευκών. Εκτός από την μονή της Παναγίας στα Κελιά, η οποία βρισκόταν σχεδόν εντός του οικισμού, τα υπόλοιπα καταλάμβαναν αγροτικά εκμεταλλεύσιμες θέσεις στον περίγυρο. Πρόκειται για τα μοναστήρια του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στην θέση Απάτι, μία από τις θεωρούμενες ως καλύτερες γαίες, διαμορφωμένη με αναβαθμίδες όπου και ο παλαιότερος ελαιώνας του νησιού, το μοναστήρι της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια (M.38 PIN1^{A,B}), στην περιοχή του πλέον ποιοτικού αμπελότοπου και αυτό του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου του Καπαρού στις Επτά Βρύσες (M.37 PIN1), στην θέση με το μεγαλύτερο υψόμετρο στο σύνολο του μοναστικού δικτύου, όπου αναπτύχθηκε ποικιλία δενδροκαλλιεργειών.

Εκτός από τον περίγυρο των Λευκών, σε ορισμένες ακόμα ορεινές ή ημιορεινές θέσεις στο κέντρο του νησιού, επίσης γειτνιάζουσες με τμήματα σπόριμης γης, εντοπίζεται μικρός αριθμός απομονωμένων μοναστηριών, όπως του Αγίου Μηνά στο Άνω Μαράθι (M.40 PIN1^A) και στην ευρύτερη περιοχή των αρχαίων και των σύγχρονων λατομείων μαρμάρου, της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας στα Θαψανά (M.41 PIN1^A) και των Αγίων Θεοδώρων (M.43 PIN1^A) στο νότιο άκρο του κεντρικού ορεινού όγκου.

Βασικό χαρακτηριστικό των ποιοτικών και αγροτικά εκμεταλλεύσιμων γαιών υπήρξε ανέκαθεν η υδροφορία τους. Στην πλειονότητά τους τα παριανά μοναστήρια και ιδιαίτερα

⁶³⁹ Ζερλέντης, 1913, 155.

όσα λειτούργησαν ως αγροτικές παραγωγικές μονάδες, είτε γειτνίαζαν με φυσικές πηγές ή θέσεις όπου υπήρχε η δυνατότητα υδρομάστευσης, είτε βρίσκονταν σε περιοχές με υπόγεια ύδατα όπου είχαν διανοιχθεί πηγάδια. Ο εξαιρετικά μικρός αριθμός των συγκροτημάτων τα οποία υδρεύονταν μέσω δεξαμενών συλλογής ομβρύων περιλαμβάνει κυρίως όσα λειτουργούσαν ως βίγλες και κατά συνέπεια η θέση τους είχε επιλεγεί με αντίστοιχα κριτήρια, όπως αυτά του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο, του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στο Απάτι και του Αγίου Γεωργίου στο Μεροβίγλι της Νάουσας.

Στην ιστορία του ανατολικού μοναχισμού είναι γνωστές αρκετές περιπτώσεις αστικών κέντρων η διαχείριση του υδροδοτικού δικτύου των οποίων γινόταν από τα μοναστήρια της ευρύτερης περιοχής τους⁶⁴⁰. Αντιστοίχως στην Πάρο ορισμένες από τις ελεγχόμενες από τα μοναστήρια πηγές υδροδοτούσαν πλησιόχωρους οικισμούς ή αγροτικές εγκαταστάσεις. Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν οι πηγές και οι χείμαρροι στην ευρύτερη περιοχή του μοναστηριού των Αγίων Αναργύρων και στο Ταξιαρχάκι οι οποίοι τροφοδοτούσαν τις δημόσιες κρήνες της Παροικιάς, καθώς και η πηγή στο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα η οποία άρδευε τις γύρω αγροτικές εκτάσεις και χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα για τις ανάγκες των κτηνοτρόφων της ευρύτερης περιοχής.

Πέραν της γειτνίασης με εύφορες γαίες, σημαντικό κριτήριο υπήρξε η δυνατότητα επόπτευσης του θαλάσσιου και αγροτικού χώρου, καθώς και η δημιουργία ευρύτερων δικτύων οπτικής επικοινωνίας. Τα παραπάνω επέβαλαν την εγκατάσταση σε υπερυψωμένα σημεία ακόμα και στις πεδινές περιοχές, όπου η επιλογή αντίστοιχων θέσεων σχετιζόταν και με την προσπάθεια αποφυγής των ανθυγιεινών περιβαλλοντικών συνθηκών σε αυτές. Πρέπει να σημειωθεί ότι η επόπτευση του θαλάσσιου χώρου για τον κίνδυνο της πειρατείας, υπήρξε υποχρεωτική για τους νησιώτες και επιβεβλημένη από την οθωμανική διοίκηση, για την οποία μάλιστα τους παρείχε και ειδική φοροαπαλλαγή⁶⁴¹. Η εγκατάσταση ορισμένων μοναστηριών σε επίκαιρες θέσεις δεν είναι άσχετη με την παραπάνω υποχρέωση, ενώ και σε άλλα νησιά των Κυκλάδων ορισμένες μοναστικές εγκαταστάσεις εξυπηρετούσαν παρόμοιες λειτουργίες.⁶⁴² Τελικά σε κάθε μία από τις επιμέρους ομάδες μοναστηριών, ανεξαρτήτως της απόστασης από την ακτή, υπήρχε τουλάχιστον ένα συγκρότημα με αυξημένη δυνατότητα οπτικού ελέγχου το οποίο λειτουργούσε ως «βίγλα» (Χ.Σχ.6). Ορισμένες βίγλες είχαν την δυνατότητα επόπτευσης του συνόλου των συγκροτημάτων της περιοχής τους και ταυτόχρονα οπτικής επαφής μεταξύ τους, ώστε τελικά δημιουργούνταν ευρύτερα δίκτυα οπτικής επικοινωνίας στον χώρο. Σχετικά με την θέα την οποία εξασφάλιζαν οι επιλεγμένες θέσεις είναι χαρακτηριστικό ότι και τα πλέον απομακρυσμένα από την ακτή συγκροτήματα είχαν οπτική επαφή με την θάλασσα, έστω από κάποιο σημείο του ορόφου ή των δωματίων τους.

Στην Παροικιά ως βίγλες επόπτευσης του κόλπου και του περιορισμένου πεδινού χώρου λειτουργούσαν κυρίως το μοναστήρι των Αγίων Αναργύρων⁶⁴³ (M.05 ΠΙΝ1^{Β,Δ,ΣΤ}) στα ανατολικά και το Ταξιαρχάκι (M.06 ΠΙΝ1^Α) στα νοτιοανατολικά. Το δίκτυο παρατήρησης του λιμανιού συμπλήρωνε το μονύδριο του Αγίου Ιωάννη στον λόφο του Κουνάδου (M.10ΠΙΝ1^Γ)

⁶⁴⁰ Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν οι Κωνσταντινούπολη (Varinlioglu, 2005,190) και η Θεσσαλονίκη (Γκαλά-Γεωργιά, 2015,236-241 και 2017,53).

⁶⁴¹ Κολοβός, 2006,59,61.

⁶⁴² Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η μοναστική εγκατάσταση του Αγίου Παντελεήμονος Κέας αποτελούμενη από πύργο δίπλα σε ναό και κελιά κατασκευασμένα από τους νησιώτες οι οποίοι υπηρετούσαν ως βιγλάτορες (Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1988,30, σημ.78).

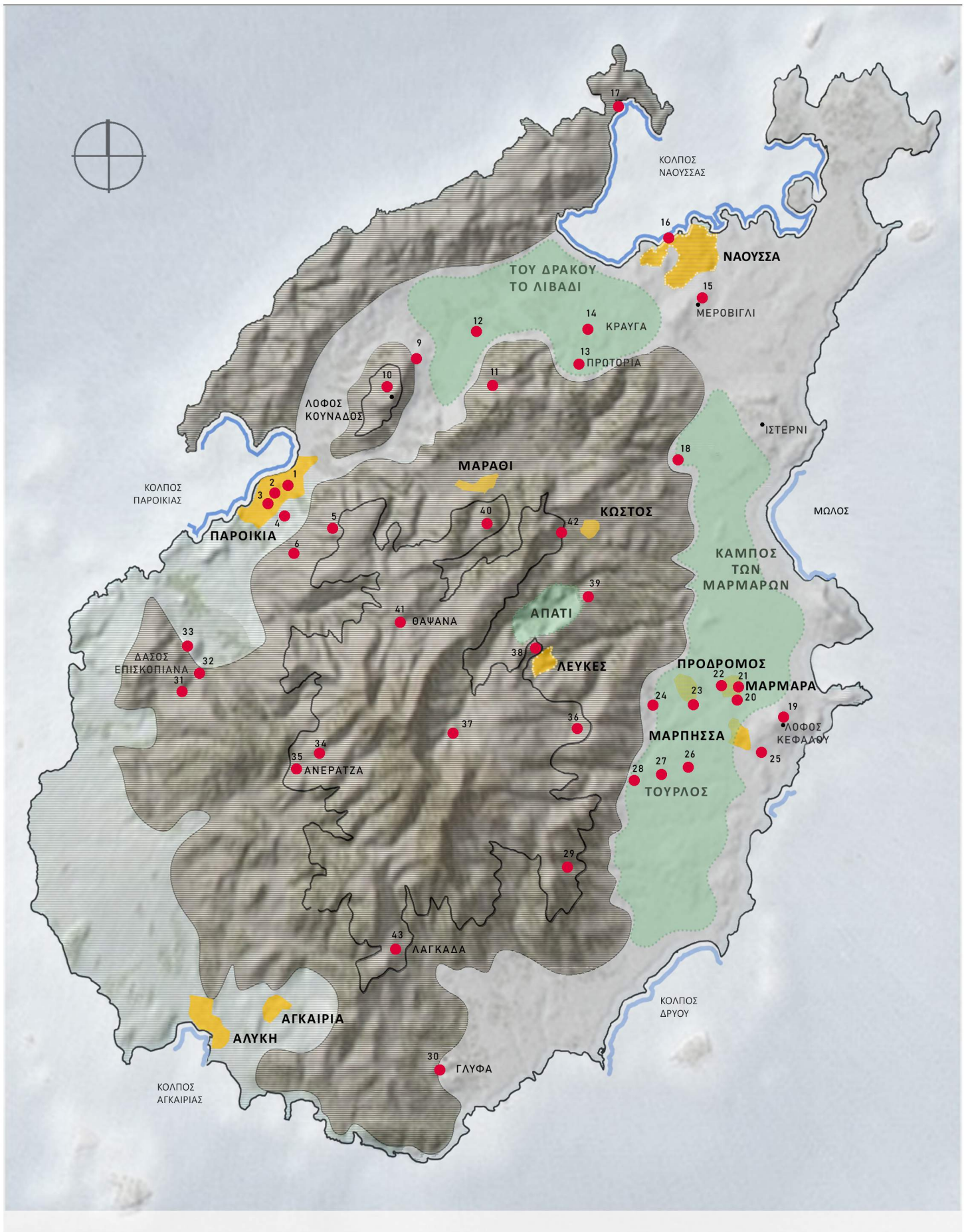
⁶⁴³ Σε μικρή απόσταση από την μονή εντοπίζονται τα ίχνη οχυρής κατασκευής, γνωστής ως ο Πύργος των Χαμαρταίων (Αλιπράντης,1990,192) τα οποία καταδεικνύουν την διαχρονική λειτουργία της θέσης ως βίγλας.

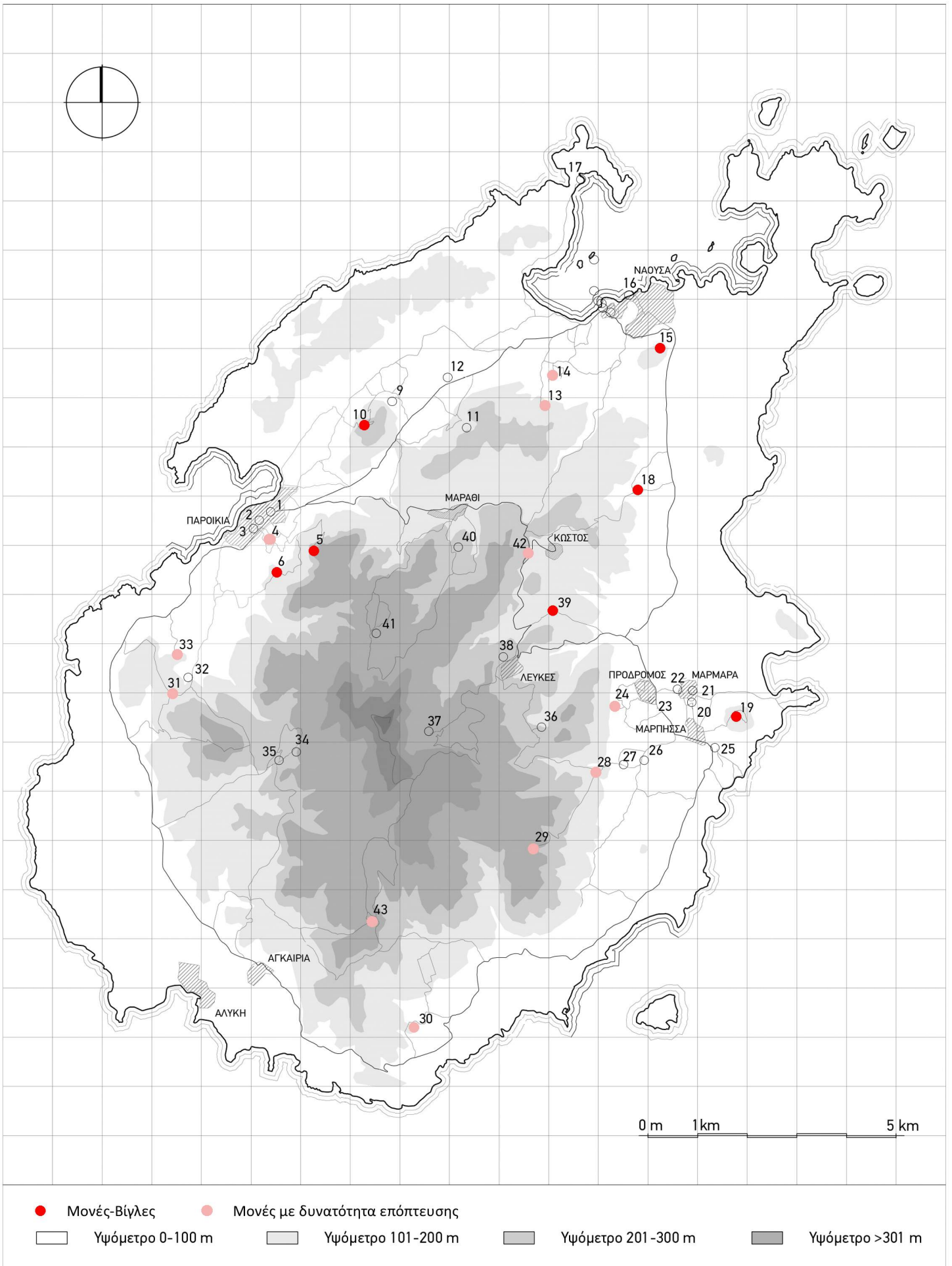
το οποίο έλεγχε και την πεδινή έκταση στα βορειοδυτικά. Με την επόπτευση του λιμανιού της Νάουσας ήταν επιφορτισμένο το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου καταλαμβάνοντας την υπερυψωμένη θέση με το χαρακτηριστικό τοπωνύμιο Μεροβίγλι (M.15 ΠΙΝ1^Α) νότια του οικισμού, ενώ η πλέον χαρακτηριστική περίπτωση βίγλας υπήρξε προφανώς το μοναστήρι του Αγίου Αντωνίου στον λόφο του Κεφάλου (M.19 ΠΙΝ2). Η εξαιρετικά κομβική θέση του παρείχε την δυνατότητα ελέγχου των τριών οικισμών, των πολυάριθμων μοναστηριών και της εκτεταμένης πεδιάδας της περιοχής, καθώς και ενός μεγάλου τμήματος της ανατολικής ακτής και του κρίσιμου θαλάσσιου περάσματος της Παροναξίας (M.19 ΠΙΝ10^{ΣΤ}). Δυνατότητα επόπτευσης του τελευταίου είχε και η μικρή μοναστική εγκατάσταση του Αγίου Ιωάννη Σπηλιώτη στο νότιο άκρο του νησιού, καθώς και αυτή του Τιμίου Σταυρού στο Υστέρνι στον βορρά. Επίσης παρόμοια δυνατότητα υπήρχε από την ημιορεινή θέση με το χαρακτηριστικό τοπωνύμιο Βίγλα⁶⁴⁴, στην αγροτική περιοχή Απάτι, βορειοανατολικά του οικισμού των Λευκών όπου βρισκόταν το πλούσιο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου του Γυαλιστή (M.39 ΠΙΝ1^Β, ΠΙΝ2^{ΣΤ}). Το τελευταίο, καθώς και το μοναστήρι στην κορυφή του Κεφάλου, επικοινωνούσαν οπτικά με το εξωκλήσι και πιθανόν μονύδριο της Αγίας Υπακοής (Αγία Πακού) (M.42 ΠΙΝ1^Δ) στο κέντρο του νησιού. Από την ευρύτερη περιοχή του τελευταίου υπήρχε οπτική επαφή με τον κόλπο της Νάουσας και τον αντίστοιχο οικισμό διαμορφώνοντας ένα ευρύτερο δίκτυο επικοινωνίας ανάμεσα σε απομονωμένα μεταξύ τους τμήματα του νησιού.

Σημαντικό κριτήριο αποτελούσε επίσης η ποιότητα και τα χαρακτηριστικά του εδάφους σε κάθε επιλεγμένη θέση. Διαπιστώνεται η προτίμηση περιοχών με μικρές ή καθόλου κλίσεις, ωστόσο αρκετά από τα συγκροτήματα θεμελιώθηκαν σε επικλινές έδαφος με αποτέλεσμα ποικίλες κατασκευαστικές αστοχίες. Σε κάθε περίπτωση επιδιωκόταν η στήριξη κρίσιμων στοιχείων, όπως του καθολικού και των γωνιακών τμημάτων του περιβόλου, πάνω σε βραχώδη εξάρματα.

⁶⁴⁴ Αλιπράντης, 1990, 60.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5 - Χαρακτηριστικά θέσεων μοναστηριών Πάρου

ΑΑ	Μονή	ΥΨΟΜΕΤΡΟ (Μ)				ΑΠΟΣΤΑΣΗ (ΧΛΜ)								ΑΓ	ΟΔ	ΒΓ	ΥΔ	
			Α	Β	Γ	Δ	ΟΙΚΙΣΜΟ	Α	Β	Γ	ΑΚΤΗ	Α	Β					Γ
ΠΑΡΟΙΚΙΑ (8)																		
1	Μ. Παναγίας Καταπολιανής	7	A				0.30	A			0.15	A			-	•	-	•
2	Φραγκομονάστηρο	7	A				0.30	A			0.20	A			-	•	-	•
3	Μ. Ευαγγελίστριας	7	A				0.28	A			0.33	A			ο	-	-	•
4	Μ. Αγ. Ευσταθίου	25	A				0.65	A			0.62	A			ο	-	ο	•
5	Μ. Αγ. Αναργύρων	236			Γ		1.60		B		1.20		B		-	-	•	•
6	Ταξιάρχάκι	128		B			1.30		B		1.20		B		-	-	•	•
7	Μ. Αγ. Ιωάννη		A;					A;				A;			;	;	;	;
8	Μ. Αγ. Πέτρου		A;					A;				A;			;	;	;	;
ΝΑΟΥΣΑ (10)																		
9	Μ. Ταξιρχών στον Κουνάδο	100	A				5.20 ^{*1}			Γ	3.30 ^{*1}			Γ	•	-	-	•
10	Μ. Αγ. Ιωάννη στον Κουνάδο	220			Γ		3.50 ^{*2}			Γ	2.00 ^{*2}		B		-	-	•	•
11	Μ. Λογγοβάρδας	155		B			4.50 ^{*1}			Γ	2.80 ^{*1}		B		•	-	-	•
12	Μ. Αγ. Αποστόλων	47	A				4.20 ^{*1}			Γ	2.30 ^{*1}		B		•	•	-	;
13	Μ. Αγ. Ανδρέα	110		B			3.00		B		1.70		B		•	-	ο	•
14	Μ. Αγ. Ιωάννη στα Κραύγα	58	A				2.40		B		1.10		B		•	-	ο	;
15	Μ. Αγ. Γεωργίου στο Μεροβίγλι	80	A				1.00	A			1.00	A			ο	-	•	•
16	Μ. Αγ. Αθανασίου	10	A				0.10	A			0.06	A			-	•	-	-
17	Μ. Αγ. Ιωάννη Δέτη	7	A				2.50		B		0.01	A			-	-	-	-
18	Μ. Τιμίου Σταυρού	76	A				3.50 ^{*1}			Γ	2.20		B		•	-	•	;
ΚΕΦΑΛΟΣ (12)																		
19	Μ. Αγ. Αντωνίου	180		B			1.00 ^{*3}	A			0.60	A			-	-	•	-
20	Μ. Παντοκράτορος	15	A				0.15	A			1.50		B		•	ο	-	;
21	Μ. Αγ. Σάββα	12	A				0.17	A			1.40		B		•	ο	-	-
22	Μ. Ταξιρχών στα Μάρμαρα	20	A				0.23	A			1.70		B		•	ο	-	;
23	Μ. Αγ. Παντελεήμονος	30	A				0.34	A			2.30		B		•	•	-	•
24	Μ. Παναγίας Κοντιανής	95	A				0.74	A			3.10			Γ	•	-	ο	-
25	Μ. Παναγίας Ξεχωριανής	40	A				0.72	A			0.75	A			•	•	-	•
26	Μ. Αγ. Ιωάννη του Γιατρού	57	A				1.20		B		1.65		B		•	-	-	;
27	Αγ. Μονή	85	A				1.55		B		2.10		B		•	-	-	•
28	Μ. Αγ. Αικατερίνας	107		B			1.80		B		2.30		B		•	-	ο	;
29	Μ. Αγ. Γεωργίου στη Λαγκάδα	310				Δ	3.85 ^{*3}			Γ	2.50		B		•	-	ο	•
30	Μ. Αγ. Ιωάννη Σπηλιώτη	100		B			2.50		B		0.75	A			ο	-	ο	;

ΠΙΝΑΚΑΣ 5 - Χαρακτηριστικά θέσεων μοναστηριών Πάρου

ΑΑ	Μονή	ΥΨΟΜΕΤΡΟ (Μ)				ΑΠΟΣΤΑΣΗ (ΧΛΜ)						ΑΓ	ΟΔ	ΒΓ	ΥΔ			
		Α	Β	Γ	Δ	ΟΙΚΙΣΜΟ	Α	Β	Γ	ΑΚΤΗ	Α					Β	Γ	
ΔΑΣΟΣ - ΑΝΕΡΑΤΖΑ (5)																		
31	Μ. Χριστού στο Δάσος	160		Β		3.50			Γ	2.10		Β		•	-	◦	•	
32	Μ. Αγ. Ιωάννη στο Δάσος	95	Α			3.50			Γ	2.25		Β		•	-	-	•	
33	Μ. Μεταμορφώσεως	57	Α			3.00			Γ	1.95		Β		•	-	◦	•	
34	Μ. Παναγίας	295			Γ	4.80			Γ	4.50			Γ	◦	-	-	-	
35	Μ. Αγ. Χαραλάμπους	245			Γ	5.00			Γ	4.20			Γ	•	-	-	;	
ΛΕΥΚΕΣ (4)																		
36	Μ. Αγ. Κυριακής	220			Γ	1.55		Β		3.75			Γ	•	-	-	•	
37	Μ. Αγ. Ιωάννη του Καπαρού	415			Δ	2.00		Β		5.60			Γ	•	-	-	•	
38	Μ. Παναγίας στα Κελλιά	260			Γ	0.16	Α			5.00			Γ	•	-	-	;	
39	Μ. Αγ. Ιωάννη του Γυαλιστή	185		Β		1.40		Β		3.60			Γ	•	-	•	-	
ΟΡΕΙΝΕΣ ΘΕΣΕΙΣ (4)																		
40	Μ. Αγ. Μηνά	270			Γ	2.50 ^{*4}		Β		3.70			Γ	•	-	-	•	
41	Μ. Παναγίας Μυρτιδιώτισσας	370			Δ	2.80 ^{*4}		Β		3.50			Γ	•	-	-	;	
42	Μ. Αγ. Πακού	220			Γ	0.50	Α			5.00			Γ	◦	•	◦	;	
43	Μ. Αγ. Θεοδώρων	350			Δ	2.50		Β		3.30			Γ	•	-	◦	;	
Σύνολο			21 (23)	8	8	4		15 (17)	15	11		10 (12)	19	12	27/6	7/3	7/11	21

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

ΥΨΟΜΕΤΡΟ Υψόμετρο σε σχέση με την επιφάνεια της θάλασσας (σε μέτρα, **Α** έως 100μ, **Β** 101-200μ, **Γ** 201-300μ, **Δ** πάνω από 301μ)

ΑΠΟΣΤΑΣΗ - ΟΙΚΙΣΜΟ Απόσταση από τον πλησιόχωρο οικισμό (σε χιλιόμετρα, **Α** μικρότερη από 1χλμ, **Β** από 1έως 3χλμ, **Γ** μεγαλύτερη από 3 χλμ)

ΑΠΟΣΤΑΣΗ - ΑΚΤΗ Απόσταση από την πλησιέστερη ακτή (σε χιλιόμετρα, **Α** μικρότερη από 1χλμ, **Β** από 1έως 3χλμ, **Γ** μεγαλύτερη από 3 χλμ)

*1 Απόσταση από οικισμό και ακτή κόλπου Νάουσας, *2 Απόσταση από οικισμό και ακτή κόλπου Παροικιάς, *3 Απόσταση από οικισμό Μάρπησσης, *4 Απόσταση από οικισμό Λευκών, *5 Απόσταση από οικισμό Αγκαϊριάς

ΑΓ • Άμεση γειτνίαση με αγροτικές εκτάσεις, ◦ Αγροτικές εκτάσεις στην ευρύτερη περιοχή (βλ. χάρτη 5)

ΟΔ • Θέση σε κύριους οδικούς άξονες, ◦ Θέση σε δευτερεύοντες οδικούς άξονες

ΒΓ • Βίγλα, ◦ Θέση με δυνατότητα επόπτευσης (βλ. χάρτη 6)

ΥΔ Γειτνίαση με φυσική πηγή, ομβροδοέκτη ή πηγάδι (στο συγκρότημα ή στον περίγυρο).

5.2 Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΣΤΟΝ ΧΡΟΝΟ

Στην πλειονότητά τους τα μεταβυζαντινά μοναστήρια της Πάρου φαίνεται ότι ιδρύθηκαν την τελευταία δεκαετία του 16^{ου} και το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα. Ωστόσο η πλειονότητα των τεκμηρίων σχετικά με τις φάσεις λειτουργίας τους ανήκουν κυρίως στον 17^ο και 18^ο αιώνα (ΠΙΝ6), οπότε παρατηρούνται και εξελίξεις στο ιδιοκτησιακό και διοικητικό καθεστώς τους (ΠΙΝ7).

Οι πρώτες πληροφορίες ανάγονται στις αρχές του 16^{ου} αιώνα και αφορούν το μονύδριο της Παναγίας στα Κελιά στις Λεύκες, το οποίο αφιερώθηκε από τον κτήτορά του στην μονή της Παναγίας Χοζοβιώτισσας της Αμοργού⁶⁴⁵. Τα παραπάνω δημιουργούν υπόνοιες για την ύπαρξη στο νησί, κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας, και άλλων μικρών μοναστικών εγκαταστάσεων, οφειλόμενων σε ιδιωτική πρωτοβουλία, τα οποία πιθανόν σχετίζονταν με μεγαλύτερα μοναστικά κέντρα του Αιγαίου. Η θέση του πρώιμου αυτού παραδείγματος στον κύριο ορεινό οικισμό του νησιού ενδεχομένως καταδεικνύει την επιλογή αρχικά αντίστοιχων, ορεινών, θέσεων για την ανάπτυξή τους. Ο δίκλιτος τύπος του καθολικού δημιουργεί υπόνοιες για ομόστεγη λατρεία ετερόδοξων πιστών, η οποία έχει παρατηρηθεί και σε ορισμένα μοναστήρια της Κρήτης⁶⁴⁶ και της Κύπρου⁶⁴⁷. Στην Πάρο ωστόσο φαίνεται ότι δεν υπήρξε διάδοση του ναοδομικού αυτού τύπου ενώ η παραπάνω συνθήκη διαπιστώνεται σπάνια στο νησί, ενδεχομένως λόγω της περιορισμένης ισχύος του δυτικού στοιχείου σε σχέση με άλλες περιοχές, όπως της γειτονικής Νάξου⁶⁴⁸, της Χίου⁶⁴⁹, της Κρήτης⁶⁵⁰, του Ιονίου και της Κύπρου⁶⁵¹. Δεν είναι γνωστό εάν το αναφερόμενο μονύδριο είχε την οχυρή μορφή η οποία επικράτησε στην πλειονότητα των μεταγενέστερων παραδειγμάτων, καθώς δεν διασώζονται ίχνη των πτερύγων και του περιβόλου του.

⁶⁴⁵ Πράσιнос, 1988, 197-203

⁶⁴⁶ Γκράτζιου, 2010,161-167 και 2011,135-139.

⁶⁴⁷ Χρυσοχού,2003,237-240.

⁶⁴⁸ Κωτσάκης,2013,137-145, Coureas, 2015, 165.

⁶⁴⁹ Κοιλιάκου,1982-1983,37-76.

⁶⁵⁰ Γκράτζιου, 2010,127-183 και 2011,135-139.

⁶⁵¹ Χρυσοχού,2003,10-12,26.

Αντιθέτως ο οχυρός χαρακτήρας ήταν σαφής στο συγκρότημα της Παναγίας Καταπολιανής (M.01 Σχ.Α1). Οι πληροφορίες για την λειτουργία του ως μοναστηριού στις αρχές του 16^{ου} αιώνα ή και προγενέστερα⁶⁵², καθώς και οι ενδείξεις για την διαμόρφωση των πτερύγων και του περιστυλίου του ήδη από την περίοδο αυτή, ενισχύουν την πιθανότητα να αποτελεί ένα από τα πρώτα παραδείγματα στα οποία εντοπίζονται χαρακτηριστικά της μεταγενέστερης τυπικής μορφής, όπως το περίκλειστο σχήμα, η διάταξη των πτερύγων γύρω από εσωτερική αυλή και η ενσωμάτωση ενός προϋπάρχοντος ναού σε μία από τις πλευρές τους. Ωστόσο στο συγκρότημα παρατηρούνται και ιδιαιτερότητες οι οποίες δεν ανιχνεύονται σε κατοπινά παραδείγματα και ενδεχομένως οφείλονται σε δυτικές επιδράσεις, πιθανές λόγω της ιστορίας του. Αφορούν κυρίως το μέγεθος και την επιμελημένη διαμόρφωση του εσωτερικού υπαίθριου χώρου και του περιστυλίου του, καθώς και την δυνατότητα πρόσβασης στο καθολικό μέσω δευτερεύουσας πλάγιας εισόδου χωρίς προσπέλαση της αυλής. Η παραπάνω είσοδος, στην βόρεια πλευρά του συγκροτήματος, επέτρεπε την άμεση επίσκεψη του εμβληματικού ναού της Παναγίας από το λιμάνι, διατηρώντας τον διαχρονικά παρατηρούμενο προσκυνηματικό του χαρακτήρα.

Την διαρκή και στενή σχέση ορισμένων μοναστηριών του νησιού με την μονή της Αμοργού καταδεικνύει η προσήλωση σε αυτήν, στα μέσα του 16^{ου} αιώνα, ενός ακόμα μονυδρίου, της Αγίας Αικατερίνας στον Τούρλο του Κεφάλου. Από αυτό διατηρείται σήμερα μόνο ο ναός, ωστόσο η περιγραφή του στο έγγραφο προσήλωσης⁶⁵³, υποδεικνύει τον οχυρό και ταυτόχρονα αγροτικό χαρακτήρα του. Φαίνεται ότι είχε την μορφή οχυρωμένου αγροκτήματος-υποστατικού το οποίο συμπληρωνόταν με σειρά προσκτισμάτων και κατασκευών όπως αλώνι, πατητήρι και φούρνο. Τα τελευταία δεν συγκροτούσαν ενιαίο σύνολο αλλά ήταν διάσπαρτα και συνδυάζονταν με περιβόλια, αυλές και δενδροφυτεύσεις. Στο παραπάνω έγγραφο προκύπτει εμμέσως και η ύπαρξη του πλησιόχωρου μοναστηριού της Αγίας Μονής (M.27 Σχ.Α1). Όπως φαίνεται από τα σωζόμενα μέχρι σήμερα στοιχεία του, παρουσίαζε την τυπική μορφή της πλειονότητας των μεταγενέστερων συγκροτημάτων του νησιού. Είχε περίκλειστη, σχεδόν τετράγωνη κάτοψη, διαστάσεων 19X20μ, καθώς και τέσσερις πτέρυγες γύρω από εσωτερική αυλή, στην βόρεια εκ των οποίων εντασσόταν το μονόχωρο και καμαροσκέπαστο καθολικό. Δεν είναι γνωστό εάν η παραπάνω διαμόρφωση ήταν η αρχική, ωστόσο τα αναφερθέντα παραδείγματα υποδεικνύουν την έναρξη της σταδιακής συγκρότησης, στην ευρύτερη περιοχή του Κεφάλου, της πολυπληθέστερης και πυκνότερης ομάδας μοναστηριών του νησιού. Σε αυτήν βασικό στοιχείο υπήρξε ο αγροτικός χαρακτήρας και η ενσωμάτωση ενός προϋπάρχοντος μονόχωρου καμαροσκέπαστου ναού σε μία από τις πτέρυγες.

Δύο καθολικά, της Παναγίας Ξεχωριανής στην Μάρπησσα, η οποία αποτέλεσε μετόχι της μονής της Πάτμου και του Αγίου Ιωάννη του Δέτη στη Νάουσα, αναφέρονται εμμέσως σε έγγραφο του πρώτου μισού του 16^{ου} αιώνα⁶⁵⁴, χωρίς να είναι σαφές εάν τα αντίστοιχα μοναστήρια είχαν ήδη ιδρυθεί. Στο τέλος της δεκαετίας του 1570 υπάρχει αναφορά για μία ακόμα αφιέρωση στο μεγάλο μοναστικό κέντρο της Πάτμου. Αφορά τον δίκλιτο ναό της Ευαγγελίστριας στην Παροικιά⁶⁵⁵ και τον πιθανόν δυτικού δόγματος κτήτορά του, ενώ το

⁶⁵² Βερτόπουλος & Βελλής, 1877, 7,9,29.

⁶⁵³ Πράσιнос, 1988, 199-200.

⁶⁵⁴ Η Παναγία Ξεχωριανή αναφέρεται σε εγγραφή του έτους 1550, στο «*θρέβειον*» της μονής Παναγίας Χοζοβιώτισσας Αμοργού (Πράσιнос, 1988, 200). Ο Άγιος Ιωάννης Δέτης πιθανόν σχετίζεται με το αντίστοιχο τοπωνύμιο το οποίο αναφέρεται σε δύο χειρόγραφους ελληνικούς πορτολάνους, γνωστούς ως κώδικας 108 της βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων και 46 της δημόσιας βιβλιοθήκης Ζαγορά, χρονολογημένους στην δεκαετία 1530 (Τσελίκας κ.α., 31,40,109, 230).

⁶⁵⁵ Αλιπράντης, 2005, 213,226.

αντίστοιχο μοναστήρι ιδρύθηκε στις αρχές του επόμενου 17^{ου} αιώνα. Αποτελεί το μοναδικό για το οποίο υπάρχουν ενδείξεις σχέσεων και με τα δύο δόγματα τουλάχιστον έως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα.

Την τελευταία δεκαετία του 16^{ου} αιώνα εμφανίζονται αναφορές για την ίδρυση ναών σε χρονολογημένες επιγραφές μαρμάρινων υπερθύρων⁶⁵⁶, ενώ πληθαίνουν και τα σχετικά έγγραφα. Ορισμένα από τα παραπάνω σχετίζονται με καθολικά και μοναστήρια⁶⁵⁷. Δύο έγγραφα της περιόδου καταδεικνύουν ότι τα μοναστήρια της Παναγίας Ξεχωριανής στον Κέφαλο, καθώς και του Αγίου Μηνά στο Μαράθι, αποτελούν τα παλαιότερα σταυροπήγια στα οποία τα σχετικά προνόμια αποδόθηκαν το έτος 1593 και 1594 αντίστοιχα. Ως μοναστήρι σημειωνόταν μόνο αυτό της Παναγίας Ξεχωριανής, ένα από τα ελάχιστα ιδρυμένα από ομάδα κατοίκων του πλησιόχωρου οικισμού, το οποίο διοικήθηκε εξ αρχής από το σύνολο σχεδόν της τοπικής κοινότητας έως την τελική διάλυσή του τον 19^ο αιώνα⁶⁵⁸. Σύμφωνα με μεταγενέστερη περιγραφή του είχε «...*τειχέιον καλώτατον... με κελλία, απάνω και κάτω, φούρνων...*»⁶⁵⁹. Από τα προαναφερθέντα διαπιστώνεται και πάλι η επιδίωξη οχυρής μορφής καθώς και η διάταξη πιθανόν σε δύο στάθμες. Επίσης καταδεικνύεται η περαιτέρω ανάπτυξη των μοναστηριών της περιοχής του Κεφάλου, με τα οποία σχετιζόταν το σύνολο σχεδόν της τοπικής κοινωνίας. Αντιθέτως η περίπτωση της μονής του Αγίου Μηνά αποτελεί ένδειξη για την παράλληλη εμπλοκή ισχυρών προσώπων προερχόμενων από άλλους τόπους, εν προκειμένω την Κρήτη⁶⁶⁰, στην ίδρυση και διαχείριση πλούσιων μοναστηριών, η οποία θα εξακολουθήσει και στις επόμενες περιόδους⁶⁶¹.

Στην αμέσως επόμενη φάση παρατηρείται αύξηση των εγγράφων και των χρονολογημένων επιγραφών σχετικά με τους ναούς, τα καθολικά και τα μοναστήρια. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τις περίπου 110 χρονολογημένες επιγραφές ναών, δημοσιευμένες από τον Αναστάσιο Ορλάνδο⁶⁶², οι 50 ανήκουν στο πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα. Την περίοδο αυτή τα μοναστήρια καταλάμβαναν πλέον διάφορες θέσεις, με διασπορά σε όλο το νησί, ενώ από τα παραπάνω τεκμήρια προκύπτει ότι σχεδόν στο σύνολό τους ήταν ιδιωτικά και κατασκευασμένα κυρίως έως το μέσον του 17^{ου} αιώνα. Η κατασκευή ορισμένων υπήρξε σταδιακή, με διάρκεια μεγαλύτερη των δύο δεκαετιών, όπως του μοναστηριού του Αγίου Μηνά στο Μαράθι⁶⁶³. Ο ακριβής χρόνος ολοκλήρωσής των συγκροτημάτων δεν είναι γνωστός, καθώς οι περισσότερες χρονολογημένες επιγραφές βρίσκονταν στα υπέρθυρα των καθολικών τα οποία συχνά ήταν προγενέστερα. Σε δύο μόνο μοναστήρια, αυτό του Αγίου

⁶⁵⁶ Ορλάνδος, 1961β,196.

⁶⁵⁷ Πρόκειται για τις μονές των Ταξιαρχών και του Αγίου Ιωάννη στον Κουνάδο, του Αγίου Μηνά στο Μαράθι, του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο και της Παναγίας Ξεχωριανής στην Μάρπησσα. Με εξαίρεση την τελευταία, τα σχετικά έγγραφα καταδεικνύουν με σαφήνεια την ύπαρξη ναού και όχι απαραίτητα την λειτουργία μοναστηριού.

⁶⁵⁸ Αλιπράντης, 1983,8,11,12.

⁶⁵⁹ Αλιπράντης, 1983,10 ή Αλιπράντης, 2005,191

⁶⁶⁰ Η πιθανόν κρητικής καταγωγής οικογένεια Δαμιά εκτός της μονής του Αγίου Μηνά στο Μαράθι σχετιζόταν και με την μονή Ταξιαρχών στον Κουνάδο, ενώ ίδρυσε και την μονή των Αγίων Αποστόλων.

⁶⁶¹ Ενδεικτικά παραδείγματα κτητόρων προερχόμενων από άλλους τόπους αποτελούν η οικογένεια Ιορδάνη, άγνωστης καταγωγής, η οποία σχετίστηκε με την μονή των Αγίων Αναργύρων στην Παροιικιά, ο κεφαλλήνιος Λουκάς Σφαέλος ο οποίος αγόρασε την μονή του Αγίου Ανδρέα στα Πρωτόρια στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, οι πελοποννήσιοι ιδιοκτήτες των μοναστηριών του Αγίου Γεωργίου στο Μεροβίγλι και του Ταξιάρχη στα Μάρμαρα, Δημητρακόπουλοι και Τζανακόπουλοι αντίστοιχα, καθώς και οι επίσης πελοποννήσιοι μοναχοί Φιλόθεος Γεωργίου και αδελφοί Βοσσυνιώτη στους οποίους οφείλεται η αναβίωση της μονής Λογγοβάρδας.

⁶⁶² Ορλάνδος,1961α, 195-223 και Ορλάνδος,1964,3-25.

⁶⁶³ Από χρονολογημένες επιγραφές σε διάφορες θέσεις του καθολικού αλλά και του περιβόλου προκύπτει ότι η κυρίως κατασκευαστική φάση του συγκροτήματος διήρκεσε τουλάχιστον από το 1617 έως το 1647.

Μηνά στο Μαράθι (M.40 ΠΙΝ3^A) και του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου του Γυαλιστή στο Απάτι Λευκών (M.39 ΠΙΝ2^B), εντοπίστηκαν στην είσοδο του συγκροτήματος επιγραφές χρονολογημένες περίπου στο μέσον του 17^{ου} αιώνα. Στα συγκροτήματα αυτά διαπιστώνεται η αποκρυστάλλωση των βασικών χαρακτηριστικών του συνόλου του παριανού μοναστικού δικτύου, όπως το τετράπλευρο περικλειστο σχήμα της κάτοψης, ο φρουριακός χαρακτήρας με ενσωμάτωση λεπτομερειών οι οποίες απομιμούνται στοιχεία προγενέστερων μεσαιωνικών οχυρών κατασκευών (ψευδοεπάλξεις, καταχύστρες), η ταύτιση του περιβόλου με τις εξωτερικές πλευρές των πτερύγων, η διάταξη των πτερύγων γύρω από μικρών διαστάσεων υπαίθριους χώρους, η ένταξη ενός προϋπάρχοντος ναού σε μία από τις πτέρυγες, η ανάπτυξη των πτερύγων σε δύο στάθμες, ο βοηθητικός χαρακτήρας της στάθμης του ισογείου και η απουσία ιδιαίτερης επεξεργασίας της, καθώς και η στοιχειώδης διαμόρφωση των χώρων του ορόφου.

Στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα, σύμφωνα με την πλειονότητα των χρονολογημένων επιγραφών και των αντίστοιχων εγγράφων, καταγράφονται κυρίως ανακαινίσεις. Η έκφραση «... ανακαινίσθη εκ θάθρων...» περιλαμβανόταν συχνά στις κτητορικές επιγραφές των μεταβυζαντινών ναών της Πάρου⁶⁶⁴. Στα μοναστήρια συναντάται συνήθως στα υπέρθυρα των καθολικών και σπανιότερα στις εισόδους των συγκροτημάτων. Δεν είναι σαφές εάν χρησιμοποιείτο κυριολεκτικά και σχετιζόταν με εκτεταμένες επεμβάσεις σε υφιστάμενα κτίσματα, ή αναφερόταν σε ανέγερση νέας κατασκευής. Εκτός από την Πάρο εντοπίζεται σε ναούς και μοναστήρια και άλλων περιοχών⁶⁶⁵. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οφειλόταν σε άγνοια της ακριβούς έννοιας και στην χρήση της αντί του «..ηγέρθη..»⁶⁶⁶. Επίσης ότι επρόκειτο για σκόπιμη ανακρίβεια καθώς η Οθωμανική διοίκηση δεν επέτρεπε την ανέγερση νέων παρά μόνο την ανακαίνιση υφιστάμενων ναών ή μοναστηριών⁶⁶⁷. Σχετικά με την Πάρο πρέπει να σημειωθεί ότι ο όρος «..ηγέρθη..» δεν ήταν άγνωστος και εντοπίζεται με ορθή χρήση σε αρκετά έγγραφα και επιγραφές⁶⁶⁸. Σε κάθε περίπτωση ποικίλες κατασκευαστικές λεπτομέρειες σε αρκετά παραδείγματα καταδεικνύουν ότι οι επεμβάσεις σε προϋπάρχοντες ναούς και καθολικά υπήρξαν συνήθεις. Μάλιστα ορισμένες από αυτές ενδεχομένως σχετιζόνταν με την αντικατάσταση των αρχικά απλούστερων διαμορφώσεων των ανοιγμάτων, με νέα μαρμάρινα περιθυρώματα, στα οποία σημειωνόταν ο χορηγός και ο χρόνος της επέμβασης.

⁶⁶⁴ Ορλάνδος,1961β, 195.

⁶⁶⁵ Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελούν τα μοναστήρια του Ζαγορίου στις κτητορικές επιγραφές των οποίων παρατηρείται στερεότυπη επανάληψη της έκφρασης «...ανεκαινίσθη...» (Τζέφος,2001,20).

⁶⁶⁶ Ορλάνδος,1961β, 195-196 και Σαγκριώτης,1935,17, όπου αναφέρεται ότι «...συχνάκις εν οικοδομικαίς επιγραφές των νεώτερων τούτων χρόνων ο όρος **ανεκαινίσθη** σημαίνει την πρώτην οικοδόμησιν...»

⁶⁶⁷ Τζέφος, 2001,20, όπου διατυπώνεται η άποψη ότι πέραν της συστηματικής χρήσης της παραπάνω έκφρασης, στην προσπάθεια να παρουσιαστούν ως δήθεν παλαιότεροι οι νεοκατασκευασθέντες ναοί εντάσσεται και η επανεμφάνιση βυζαντινών τύπων, όπως των παραλλαγών του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο. Σύμφωνα με τον Γ.Βελένη (1982,15) οι απαγορεύσεις και οι περιορισμοί της οθωμανικής διοίκησης σχετιζόνταν επίσης με την εμφάνιση μεγάλης παραγωγής τρισυπόστατων ναών καθώς και με διευθετήσεις στον εσωτερικό χώρο του ιερού οι οποίες απέκρυπταν εν μέρει την ίδρυση νέων ιερών. Για την αδειοδότηση εργασιών σε έργα ναοδομίας βλ. Gradeva,1994,14-36 και Gradeva, 2012,135-163.

⁶⁶⁸ Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν οι επιγραφές πάνω από την είσοδο του καθολικού της μονής Ταξιαρχών στον Κουνάδο όπου σημειώνεται «...ΗΓΕΡΕ ΕΚ ΤΟΥ ΓΡΥΠΗΔΟ...» και της μονής του Αγίου Μηνά, όπου σημειώνεται «...ΗΓΕΙΡ' ΕΚ ΤΟΝ ΓΡΙΠΙΔΟΝ...», καθώς και στο υπέρθυρο του ναού του Αγίου Αρτεμίου στην Παροικιά όπου επίσης σημειώνεται «...ΗΓΙΡΕ ΕΚ ΤΟΝ ΓΡΙΠΙΔΟ(Ν)...» (Ορλάνδος,1961β,199). Σύμφωνα με τον Γ.Βελένη(1982,15) η «εκ θάθρων ανέγερση» σήμαινε ανακατασκευή πάνω στο ίδιο σχέδιο και εντασσόταν επίσης στις προσπάθειες απόκρυψης νέων κατασκευών καθώς αποτελούσε την πλέον ευνοϊκή περίπτωση σχετικά με τις αδειοδοτήσεις ναοδομικών έργων.

Οι μόνες τεκμηριωμένες πληροφορίες για ιδρύσεις μοναστηριών, το τελευταίο τέταρτο του 17^{ου} αιώνα, αφορούν τους δύο σταθμούς των Καπουτσίνων μοναχών στη Νάουσα και στην Παροικιά. Ταυτόχρονα καταγράφονται μαρτυρίες για παρακμάζοντα μοναστήρια τα οποία προσηλώνονταν άλλα μεγαλύτερα. Στο πλαίσιο αυτό ορισμένα απέκτησαν μετόχια σχηματίζοντας σταδιακά επιμέρους ομάδες. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα μοναστήρια των Ταξιαρχών στον Κουνάδο⁶⁶⁹, του Αγίου Αντωνίου στην κορυφή του λόφου του Κεφάλου⁶⁷⁰, της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια Λευκών⁶⁷¹ και αργότερα της Παναγίας Καταπολιανής⁶⁷², της Λογγοβάρδας⁶⁷³, του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα⁶⁷⁴ και των Αγίων Θεοδώρων⁶⁷⁵. Παράλληλα η ομάδα των μετοχίων άλλων μοναστικών κέντρων όχι μόνο του Αιγαίου, η οποία άρχισε να συγκροτείται στις αρχές του 16^{ου} αιώνα, εμπλουτίστηκε και τελικά στο νησί κατείχαν μετόχια οι μονές της Αμοργού⁶⁷⁶, της Πάτμου⁶⁷⁷, η Νέα Μονή Χίου⁶⁷⁸, η αγιορείτικη μονή Διονυσίου⁶⁷⁹, το αγιοταφίτικο μετόχι της Σίφνου⁶⁸⁰, η μονή Σινά⁶⁸¹ και για μικρό διάστημα τα μοναστήρια της Φανερωμένης Νάξου⁶⁸² και της Χρυσοπηγής Σικίνου⁶⁸³. Οι παραπάνω σχέσεις αφορούσαν κυρίως την εκμετάλλευση της ακίνητης περιουσίας των μετοχίων τα οποία συνήθως πακτώνονταν σε ντόπιους κληρικούς ή και λαϊκούς⁶⁸⁴. Σπάνια συνδυάζονταν με εγκατάσταση μοναχών από άλλους τόπους και τελικά δεν συνέβαλαν στην μεταφορά επιδράσεων ως προς την γενική διαμόρφωση του κτιριολογικού τύπου ή την επιμέρους μορφολογική επεξεργασία των συγκροτημάτων.

⁶⁶⁹ Μετόχια του υπήρξαν τα μονύδρια των Αγίων Αποστόλων και του Αγίου Ιωάννη στα Κραύγα.

⁶⁷⁰ Μετόχια του υπήρξαν τα μοναστήρια του Αγίου Σάββα στα Μάρμαρα, του Αγίου Παντελεήμονος στον Πρόδρομο και της Αγίας Μονής στον Τούρλο.

⁶⁷¹ Μετόχι του υπήρξε η μονή Παναγίας Κοντιανής στον Πρόδρομο.

⁶⁷² Μετόχια της είναι έως σήμερα τα μοναστήρια του Χριστού στο Δάσος και του Αγίου Χαραλάμπους στην Ανερατζά.

⁶⁷³ Μετά την αναβίωση της μονής τον 19^ο αιώνα απέκτησε ως μετόχια τα μοναστήρια των Αγίων Αποστόλων και των Ταξιαρχών στον Κουνάδο και τον 20^ο αιώνα την γυναικεία μονή Παναγίας Μυρτιδιώτισσας στα Θαψανά.

⁶⁷⁴ Μετόχια του είναι έως σήμερα τα μοναστήρια της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια και με το μετόχι του το μονύδριο της Παναγίας Κοντιανής στον Πρόδρομο, καθώς και μοναστήρι του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο με δύο από τα μετόχια του την Αγία Μονή και την μονή του Αγίου Παντελεήμονος.

⁶⁷⁵ Μετόχι του τον 20^ο αιώνα έγινε το μονύδριο του Αγίου Ευσταθίου στην Παροικιά.

⁶⁷⁶ Μετόχια της υπήρξαν τα μοναστήρια του Αγίου Ιωάννη του Γιατρού και της Αγίας Αικατερίνας στον Τούρλο, το μονύδριο της Παναγίας στα Κελλιά στις Λεύκες και το παρεκκλήσιο ή μονύδριο της Αγίας Πακού στο Κώστος.

⁶⁷⁷ Μετόχια της υπήρξαν τα μοναστήρια της Ευαγγελίστριας στην Παροικιά και της Παναγίας Ξεχωριανής στην Μάρπησσα.

⁶⁷⁸ Μετόχι της μέχρι τον 19^ο αιώνα υπήρξε μονή Παναγίας Μυρτιδιώτισσας στα Θαψανά.

⁶⁷⁹ Μετόχια της υπήρξαν τα μονύδρια του Αγίου Ιωάννη στην Παροικιά και το Ταξιαρχάκι.

⁶⁸⁰ Μετόχι της υπήρξε το μονύδριο του Αγίου Πέτρου στη Παροικιά.

⁶⁸¹ Μετόχι της υπήρξε το μονύδριο του Αγίου Ευσταθίου στην Παροικιά.

⁶⁸² Μετόχια της υπήρξαν τα μοναστήρια του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα και της Παναγίας Κοντιανής στον Πρόδρομο

⁶⁸³ Μετόχι της υπήρξε η μονή του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου Γυαλιστή στο Απάτι Λευκών.

⁶⁸⁴ Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν ο παριανός ιερομόναχος Ιερεμίας στον οποίο πακτώθηκε το 1660 η μονή Παναγίας Ξεχωριανής στην Μάρπησσα (Αλιπράντης, 1983,14), ο καπετάν Γεώργιος Χανιώτης ο οποίος ενοίκιασε το 1810 την μονή Παναγίας Μυρτιδιώτισσας στα Θαψανά (Αλιπράντης, 1979β,24) και ο ιερομόναχος Κάλλιστος Νταρμάρος ο οποίος, στο τελευταίο τέταρτο του 17ου αιώνα, διαχειριζόταν το Ταξιαρχάκι.

Ο 18^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται από στασιμότητα ως προς τις νέες ιδρύσεις μονών, παρά το ότι η ακίνητη περιουσία ορισμένων μοναστηριών αυξανόταν μέσω των αφιερώσεων⁶⁸⁵. Στις καταγραφές της περιόδου, στην αρχή⁶⁸⁶, στο μέσον⁶⁸⁷ και στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα⁶⁸⁸, περιλαμβάνεται ένα μόνο τμήμα του συνόλου του μοναστικού δικτύου, ενώ συστηματικά και επαναλαμβανόμενα εμφανίζονται ορισμένα μοναστήρια τα οποία φαίνεται ότι υπήρξαν τα πλέον σημαντικά. Πρόκειται για την ομάδα των έξι πλούσιων μοναστηριών της Νάουσας (μονές Αγίου Γεωργίου στο Μεροβίγλι, Αγίου Ανδρέα, Αγίου Ιωάννη στα Κραύγα, Αγίων Αποστόλων, Λογγοβάρδας και Ταξιαρχών στον Κουνάδο), των μοναστηριών του Αγίου Αντωνίου και της Αγίας Μονής στην περιοχή του Κεφάλου, καθώς και του Αγίου Μηνά στο Μαράθι και του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου του Γυαλιστή στο Απάτι Λευκών. Η πολυπληθής ομάδα της περιοχής του Κεφάλου περιλαμβάνεται σε μία μόνο καταγραφή καθώς φαίνεται ότι αποτελούσε πλέον κτήμα του πλούσιου μοναστικού κέντρου του Αγίου Αντωνίου. Η πλήρης απουσία ορισμένων από τα υπόλοιπα καταδεικνύει είτε το μικρό μέγεθος και τον ιδιωτικό χαρακτήρα τους, είτε την προχωρημένη πλέον παρακμή και πιθανόν την εγκατάλειψή τους.

Κατά τον 18^ο εξακολούθησαν οι ανακαινίσεις, οι οποίες καταγράφονταν από το τέλος του προηγούμενου αιώνα και ενίοτε σχετίζονταν με τις συχνές πλέον αλλαγές κτητόρων. Εκτός των άλλων, περιλάμβαναν την προσθήκη μεμονωμένων στοιχείων λειτουργικού ή διακοσμητικού χαρακτήρα στο καθολικό, όπου ανιχνεύονταν δυτικές επιδράσεις, στον απόηχο του πνεύματος του μπαρόκ. Οι πλέον συνήθεις, πέραν της πλαισίωσης ανοιγμάτων με μαρμάρινα περιθυρώματα, υπήρξαν οι προσθήκες κωδωνοστασίων⁶⁸⁹, οι επιμελημένες στρώσεις δαπέδων⁶⁹⁰, η προσθήκη τέμπλων⁶⁹¹ και λειτουργικών στοιχείων όπως αμβώνων⁶⁹² ή κιβωρίων καθώς και ο εξοπλισμός με κινητά στοιχεία όπως δεσποτικοί θρόνοι, προσκυνητάρια και κηροστάτες.

Στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, σε συνδυασμό με την αύξηση της ακίνητης περιουσίας τους και την αλλαγή κτητόρων, ορισμένα μοναστήρια μετατράπηκαν αποκλειστικά σε αγροτικές παραγωγικές μονάδες και υποστατικά, με πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα την μονή του Χριστού στο Δάσος και πιθανόν το μοναστήρι του Αγίου Χαραλάμπους. Τα παραπάνω συγκροτήματα, στο τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα, αποτελούσαν τμήμα της τεράστιας ακίνητης περιουσίας του Νικολάου Μαυρογένους, του ισχυρότερου προσώπου στο νησί, ενώ ο συγγενής του, επίσης Νικόλαος Μαυρογένης, υπήρξε επίτροπος και πιθανόν ιδιοκτήτης του πλούσιου μοναστηριού του Αγίου Αντωνίου στο Κέφαλο⁶⁹³.

Ορισμένα μοναστήρια δεν αναφέρονται στα μέχρι σήμερα γνωστά τεκμήρια της περιόδου έως το τέλος του 18^{ου} αιώνα. Τα υλικά κατάλοιπα κάποιων από αυτά, όπως της μονής της Παναγίας στην Ανερατζά, καταδεικνύουν, πέραν κάθε αμφιβολίας, ότι υπήρξαν μοναστικές

⁶⁸⁵ Η οικονομική ανάπτυξη ενός μοναστηριού οδηγεί συχνά στην αλλοίωση του μοναστηριακού χαρακτήρα, στην σταδιακή μείωση της αδελφότητας και στην μετατροπή της μονής κυρίως σε οικονομική μονάδα (Pahman, 2015, 483- 484).

⁶⁸⁶ Tournefort, 2003, 224-225.

⁶⁸⁷ Ζερλέντης, 1913, 155.

⁶⁸⁸ Ζέη κ.α, ;, 19.

⁶⁸⁹ Ενδεικτικά παραδείγματα η προσθήκη κωδωνοστασίων στα μοναστήρια της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια (1751) και του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου του Γυαλιστή στο Απάτι (1774).

⁶⁹⁰ Ενδεικτικά παραδείγματα οι στρώσεις δαπέδων στα μοναστήρια του Αγίου Ανδρέα στα Πρωτόρια (1718) και του Αγίου Αθανασίου στη Νάουσα (1717),

⁶⁹¹ Ενδεικτικά παραδείγματα η προσθήκη τέμπλων στα μοναστήρια του Αγίου Ιωάννη του Καπαρού στις Επτάβρύσες (1793) (Ορλάνδος, 1964, 15) και του Αγίου Αθανασίου στη Νάουσα.

⁶⁹² Ενδεικτικό παράδειγμα ο άμβωνας του μοναστηριού της Αγίας Κυριακής (1767).

⁶⁹³ Αλιπράντης, 2017, 185, σημ.10.

εγκαταστάσεις ενδεχομένως σε πρώιμη χρονική φάση. Σε άλλες περιπτώσεις είναι δυνατόν να χρονολογηθεί μόνο ο ναός, είτε μέσω γραπτών τεκμηρίων όπως οι ναοί του Αγίου Ιωάννη του Δέτη στη Νάουσα, του Αγίου Ιωάννη στον λόφο του Κουνάδου και της Αγίας Πακού στο Κώστος, είτε με βάση την μορφή και τις οικοδομικές λεπτομέρειες όπως οι ναοί του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου του Σπηλιώτη στα Γλυφά, του Ταξιάρχη στα Μάρμαρα, του Τιμίου Σταυρού στο Υστέρνι και του Αγίου Ευσταθίου στην Παροικιά. Τα παραπάνω ενδεχομένως υπήρξαν αρχικά πολύ μικρά ασκηταριά τα οποία διατηρήθηκαν μόνο ως ναοί, ενώ ορισμένα από αυτά συμπληρώθηκαν αργότερα με μικρό αριθμό κελιών.

Στο τέλος του 18^{ου} αιώνα και στις αρχές του επόμενου πολλά μοναστήρια είχαν πλέον παρακμάσει ή και εγκαταλειφθεί⁶⁹⁴. Ορισμένα διοικούνταν από επιτροπές προεστών με κύριο σκοπό την αξιοποίηση της ακίνητης περιουσίας τους⁶⁹⁵. Στο πλαίσιο αυτό καταγράφονται νέες χρήσεις δημόσιου χαρακτήρα, όπως η λειτουργία του μοναστηριού του Αγίου Αθανασίου ως εκπαιδευτηρίου⁶⁹⁶, ενώ αντίστοιχες πληροφορίες υπάρχουν και για την μονή του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο⁶⁹⁷ και της Ευαγγελίστριας στην Παροικιά⁶⁹⁸. Κατά την διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, αλλά και αργότερα, το συγκρότημα της Παναγίας Καταπολιανής μετατράπηκε σε κέντρο περίθαλψης προσφύγων από νησιωτικές περιοχές όπως η Κάσος⁶⁹⁹, ενώ είναι γνωστό ότι και σε προηγούμενες περιόδους λειτούργησε ως χώρος φιλοξενίας⁷⁰⁰. Για τον κοινωνικό χαρακτήρα των παριανών μοναστηριών ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η αναφορά του Ε. Δράκου για την περιστασιακή λειτουργία της μονής της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια Λευκών ως «...άσυλον των ευλογιόντων Λευκιωτών...»⁷⁰¹. Η συνάφεια των νέων χρήσεων με τις αρχικές, καθώς και η απλή και στοιχειώδης διαμόρφωση των συγκροτημάτων είχε συχνά ως αποτέλεσμα την προσαρμογή τους χωρίς ιδιαίτερες αλλοιώσεις. Την ίδια περίοδο αρκετά από τα ιδιωτικά μοναστήρια μετατράπηκαν σταδιακά σε οικογενειακές κατοικίες. Στην αλλαγή αυτή ενδεχομένως οφείλονται διάφορες επεμβάσεις εντοπιζόμενες κυρίως στις διαμορφώσεις των εσωτερικών αλλά και των ημιυπαίθριων χώρων, όπως οι ευρύχωρες στεγασμένες βεράντες στους ορόφους των μοναστηριών του Αγίου Ανδρέα στα Πρωτόρια και του Αγίου Μηνά στο Μαράθι.

Κατά την διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης και λίγο αργότερα, καταγράφονται προσπάθειες αναβίωσης ορισμένων από τα εγκαταλελειμμένα ή παρηκμασμένα μοναστήρια. Αυτές σχετίζονταν είτε με ντόπιους μοναχούς, είτε προερχόμενους από την ηπειρωτική Ελλάδα, ενίοτε και αγιορείτες, οι οποίοι μετακινούνταν προς τα νησιά του Αιγαίου, άλλοι στον απόηχο του Κολλυβαδικού κινήματος και άλλοι λόγω των αναστατώσεων της εποχής⁷⁰². Παρόμοιες κινήσεις και προσπάθειες έγιναν στα μοναστήρια της Λογγοβάρδας, του Αγίου Χαραλάμπους στην Ανεραντζά, του Χριστού στο Δάσος, του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο, του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα, του Αγίου Ιωάννη

⁶⁹⁴ Ενδεικτικά παραδείγματα τα μοναστήρια του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο (Αλιπράντης, 2017, 61,64), της Αγίας Μονής στον Τούρλο (Αλιπράντης,1979β,25), της Παναγίας Ξεχωριανής στην Μάρπησσα (Αλιπράντης, 1983,8), της Ευαγγελίστριας στην Παροικιά (Αλιπράντης, 2010α, 13) και της Λογγοβάρδας.

⁶⁹⁵ Ενδεικτικά παραδείγματα τα μοναστήρια της Παναγίας Ξεχωριανής στη Νάουσα (Αλιπράντης, 1983,8), των Ταξιάρχων στον Κουνάδο (Αλιπράντης,2015,404), του Αγίου Ιωάννη στα Κραυγα (Αλιπράντης, 1974,129) και της Λογγοβάρδας.

⁶⁹⁶ Δράκος,1899β,246.

⁶⁹⁷ Αλιπράντης, 2017, 61,64.

⁶⁹⁸ Αλιπράντης, 2010,α 134.

⁶⁹⁹ Μπίστης, 1971-1973, 664.

⁷⁰⁰ Αλιπράντης,2010β, 154-155

⁷⁰¹ Δράκος,1899β,248.

⁷⁰² Τόμπρος,2001,87-88.

Θεολόγου του Σπηλιώτη στα Γλυφά, του Αγίου Ιωάννη του Καπαρού, του Αγίου Ιωάννη του Δέτη στη Νάουσα και της Αγίας Κυριακής στα Ληνούδια. Συχνά η διαδικασία αναβίωσης συνδυαζόταν με περιορισμένες ή εκτεταμένες ανακατασκευές του συνόλου των συγκροτημάτων. Οι παραπάνω προσπάθειες εξελίχθηκαν με επιτυχία κυρίως στα μοναστήρια του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα και στην μονή της Λογγοβάρδας. Τα μοναστήρια αυτά υπήρξαν τα μοναδικά τα οποία κρίθηκαν διατηρητέα κατά την οθωνική απογραφή της δεκαετίας 1830 και αργότερα συνέβαλαν στην επαναλειτουργία των μονών του Χριστού στο Δάσος και της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας στα Θαψανά. Τα παραπάνω, μαζί με την μονή των Αγίων Θεοδώρων, η οποία επανιδρύθηκε στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, αποτελούν τα μόνα έως σήμερα ενεργά από τα σαράντα και πλέον μοναστήρια της μεταβυζαντινής περιόδου. Η επιβίωσή τους είχε ως αποτέλεσμα την εκτεταμένη έως και πλήρη αλλοίωση των συγκροτημάτων τους, με εξαίρεση αυτό της μονής του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα. Αντιθέτως, η μικρή διάρκεια λειτουργίας και η παρακμή των υπολοίπων συνέβαλε στην διατήρησή τους χωρίς ιδιαίτερες αλλοιώσεις έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6 - Φάσεις λειτουργίας μοναστηρικών Πάρου

ΑΑ	Μονή	16 ^{ος} αι.	17 ^{ος} αι.	18 ^{ος} αι.	19 ^{ος} αι.
ΠΑΡΟΙΚΙΑ (8)					
1	Μ. Παναγίας Καταπολιανής	—		—	
2	Φραγκομονάστηρο		—	—	—
3	Μ. Ευαγγελίστριας		—	—	—
4	Μ. Αγ. Ευσταθίου				
5	Μ. Αγ. Αναργύρων				—
6	Ταξιάρχάκι		—	—	
7	Μ. Αγ. Ιωάννη		—		
8	Μ. Αγ. Πέτρου		—		
ΝΑΟΥΣΑ (10)					
9	Μ. Ταξιρκών στον Κούναδο		—	—	—
10	Μ. Αγ. Ιωάννη στον Κούναδο				
11	Μ. Λογγοβάρδας		—	—	—
12	Μ. Αγ. Αποστόλων		—	—	
13	Μ. Αγ. Ανδρέα		—	—	
14	Μ. Αγ. Ιωάννη στα Κραύγα			—	—
15	Μ. Αγ. Γεωργίου στο Μερσβίγλι			—	—
16	Μ. Αγ. Αθανασίου		—	—	
17	Μ. Αγ. Ιωάννη Δέτη				—
18	Μ. Τιμίου Σταυρού				
ΚΕΦΑΛΟΣ (12)					
19	Μ. Αγ. Αντωνίου		—	—	—
20	Μ. Παντοκράτορος			—	
21	Μ. Αγ. Σάββα		—		
22	Μ. Ταξιρκών στα Μάρμαρα				
23	Μ. Αγ. Παντελεήμονος		—	—	—
24	Μ. Παναγίας Κοντιανής		—	—	—
25	Μ. Παναγίας Ξεχωριανής		—	—	—
26	Μ. Αγ. Ιωάννη του Γιατρού			—	—
27	Αγ. Μονή	—	—	—	—
28	Μ. Αγ. Αικατερίνας	—			
29	Μ. Αγ. Γεωργίου στη Λαγκάδα		—	—	—
30	Μ. Αγ. Ιωάννη του Σπηλιώτη				

ΠΙΝΑΚΑΣ 6 - Φάσεις λειτουργίας μοναστηριών Πάρου

ΑΑ	Μονή	16 ^{ος} αι.	17 ^{ος} αι.	18 ^{ος} αι.	19 ^{ος} αι.
ΔΑΣΟΣ - ΑΝΕΡΑΤΖΑ (5)					
31	Μ. Χριστού στο Δάσος			_____	_____
32	Μ. Αγ. Ιωάννη στο Δάσος		_____	_____	
33	Μ. Μεταμορφώσεως		_____		
34	Μ. Παναγίας				
35	Μ. Αγ. Χαράλαμπος			_____	_____
ΛΕΥΚΕΣ (4)					
36	Μ. Αγ. Κυριακής		_____	_____	_____
37	Μ. Αγ. Ιωάννη του Καπαρού		_____	_____	_____
38	Μ. Παναγίας στα Κελλιά	_____			_____
39	Μ. Αγ. Ιωάννη του Γυαλιστή		_____	_____	
ΟΡΕΙΝΕΣ ΘΕΣΣΕΙΣ (4)					
40	Μ. Αγ. Μηνά		_____	_____	_____
41	Μ. Παναγίας Μυρτιδιώτισσας		_____	_____	_____
42	Μ. Αγ. Πακού				
43	Μ. Αγ. Θεοδώρων				
Σύνολο		5	26	27	13 (έως 1830) + 7 (έως 1899)

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Καταγραφή των φάσεων λειτουργίας των μοναστηριών, οι οποίες τεκμηριώνονται με επιγραφές, έγγραφα και άλλες γραπτές πηγές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7 - Προνόμια, ιδιοκτησιακό και διοικητικό καθεστώς μοναστηριών Πάρου

ΑΑ	Μονή	16 ^{ος} αι.				17 ^{ος} αι.				18 ^{ος} αι.				19 ^{ος} αι.			
		Σ	Ι/Α	Κ	Μ	Σ	Ι/Α	Κ	Μ	Σ	Ι/Α	Κ	Μ	Σ	Ι/Α	Κ	Μ
ΠΑΡΟΙΚΙΑ (8)																	
1	Μ. Παναγίας Καταπολιανής									Σ		Κ				Κ	
2	Φραγκομονάστηρο																
3	Μ. Ευαγγελίστριας		Ι		Μ1				Μ1				Μ1			Κ;	Μ1
4	Μ. Αγ. Ευσταθίου																Μ6,10
5	Μ. Αγ. Αναργύρων										Ι				Ι		
6	Ταξιαρχάκι								Μ4;	Σ	Ι/Α				Ι		
7	Μ. Αγ. Ιωάννη								Μ4								
8	Μ. Αγ. Πέτρου						Ι		Μ7								
ΝΑΟΥΣΑ (10)																	
9	Μ. Ταξιαρχών στον Κουνάδο		Ι/Α			Σ	Α;			Σ	Α		Μ9			Κ	Μ10
10	Μ. Αγ. Ιωάννη στον Κουνάδο																
11	Μ. Λογγοβάρδας					Σ	Ι/Α			Σ	Α				Α	Κ	
12	Μ. Αγ. Αποστόλων						Ι		Μ10	Σ	Ι;		Μ10				Μ10
13	Μ. Αγ. Ανδρέα						Ι			Σ	Ι				Ι		
14	Μ. Αγ. Ιωάννη στα Κραύγα									Σ		Κ			Ι		
15	Μ. Αγ. Γεωργίου στο Μεροβίγλι					Σ	Ι;			Σ	Ι;				Ι		
16	Μ. Αγ. Αθανασίου									Σ		Κ				Κ	
17	Μ. Αγ. Ιωάννη Δέτη														Ι;		
18	Μ. Τιμίου Σταυρού																
ΚΕΦΑΛΟΣ (12)																	
19	Μ. Αγ. Αντωνίου					Σ	Ι/Α			Σ	Α						
20	Μ. Παντοκράτορος												Μ10		Ι		
21	Μ. Αγ. Σάββα								Μ10								
22	Μ. Ταξιαρχών στα Μάρμαρα														Ι		
23	Μ. Αγ. Παντελεήμονος						Ι/Α						Μ10				
24	Μ. Παναγίας Κοντιανής						Ι		Μ10		Ι		Μ10		Ι		Μ8,10
25	Μ. Παναγίας Ξεχωριανής	Σ							Μ1				Μ1			Κ;	Μ1
26	Μ. Αγ. Ιωάννη Γιατρού				Μ2				Μ2				Μ2				Μ2
27	Αγ. Μονή					Σ				Σ			Μ10				Μ10
28	Μ. Αγ. Αικατερίνας		Ι;		Μ2												
29	Μ. Αγ. Γεωργίου στη Λαγκάδα						Ι;			Σ	Ι;				Α		Μ8
30	Μ. Αγ. Ιωάννη Σπηλιώτη												Μ10;				Μ10

ΠΙΝΑΚΑΣ 7 - Προνόμια, ιδιοκτησιακό και διοικητικό καθεστώς μοναστηριών Πάρου

ΑΑ	Μονή	16 ^{ος} αι.				17 ^{ος} αι.				18 ^{ος} αι.				19 ^{ος} αι.			
		Σ	Ι/Α	Κ	Μ	Σ	Ι/Α	Κ	Μ	Σ	Ι/Α	Κ	Μ	Σ	Ι/Α	Κ	Μ
ΔΑΣΟΣ - ΑΝΕΡΑΤΖΑ (5)																	
31	Μ. Χριστού στο Δάσος									Σ	Ι					Κ	Μ ₁₀
32	Μ. Αγ. Ιωάννη στο Δάσος						Ι;				Ι						
33	Μ. Μεταμορφώσεως						Ι;										
34	Μ. Παναγίας																
35	Μ. Αγ. Χαράλαμπος						Ι;			Σ	Ι						Μ ₁₀
ΛΕΥΚΕΣ (4)																	
36	Μ. Αγ. Κυριακής					Σ	Ι;				Ι				Ι		Μ _{8,10}
37	Μ. Αγ. Ιωάννη του Καπαρού						Ι;			Σ	Ι;				Ι	Κ	
38	Μ. Παναγίας στα Κελλά				Μ ₂				Μ ₂				Μ ₂				Μ ₂
39	Μ. Αγ. Ιωάννη του Γυαλιστή						Ι			Σ	Ι		Μ ₅		Ι		Μ ₅
ΟΡΕΙΝΕΣ ΘΕΣΕΙΣ (4)																	
40	Μ. Αγ. Μηνά	Σ	Ι			Σ	Ι			Σ	Ι				Ι		
41	Μ. Παναγίας Μυρτιδιώτισσας												Μ ₃				Μ ₃
42	Μ. Αγ. Πακού				Μ ₂												
43	Μ. Αγ. Θεοδώρων																
ΣΥΝΟΛΟ		2	4/1	-	5	7	16/4		10	17	14/4	3	13	-	13/2	7	19

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Σ Μονή με σταυροπηγιακή ιδιότητα και προνόμια

Ι/Α Ιδιωτική μονή / Αυτοδέσποτη μονή

Κ Μονή διοικούμενη από επιτροπή προεστών

Μ Μονή προσηλωμένη σε μεγαλύτερο μοναστήρι εντός ή εκτός Πάρου (Μ₁=Μετόχι Μονής Πάτμου, Μ₂=Μετόχι Μονής Παναγίας Χοζοβιώτισσας Αμοργού, Μ₃=Μετόχι Νέας Μονής Χίου, Μ₄=Μετόχι Αγιορείτικης Μονής Διονυσίου, Μ₅=Μετόχι Μονής Σικίνου, Μ₆=Μετόχι Μονής Σινά, Μ₇=Μετόχι αγιοταφίτικου μετοχίου Σίφνου, Μ₈=Μετόχι Μονής Φανερωμένης Νάξου, Μ₉=Μετόχι Αγιορείτικης Μονής Ιβήρων, Μ₁₀=Μετόχι παριανού μοναστηριού

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

6.1 ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ ΩΣ ΤΜΗΜΑ ΤΟΥ ΜΟΝΑΣΤΙΚΟΥ ΔΙΚΤΥΟΥ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ, ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΤΗΤΕΣ

Στα παριανά μοναστήρια διαπιστώθηκαν ομοιότητες αλλά και διαφοροποιήσεις σε σχέση με τα τυπικά χαρακτηριστικά αφενός της αρχιτεκτονικής παράδοσης του νοτιοανατολικού Αιγαίου και αφετέρου της ευρύτερης παράδοσης του ανατολικού μοναχισμού. Καθώς ο τελευταίος χαρακτηρίζεται από ποικιλία και έλλειψη αυστηρής τυποποίησης η έρευνα για την συγκριτική ανάλυση επικεντρώθηκε κυρίως στα μεταβυζαντινά παραδείγματα του νησιωτικού χώρου των Κυκλάδων. Μέσα από την παρουσίαση των βασικών χαρακτηριστικών του κυκλαδίτικου μοναστικού δικτύου και τον εντοπισμό όσων από αυτά εμφανίζονται διαχρονικά στο σύνολο του ανατολικού μοναχισμού, επιχειρείται η συγκριτική θεώρηση των παριανών μοναστηριών και η ανάδειξη κοινών τυπολογικών στοιχείων αλλά και επιμέρους διαφοροποιήσεων.

Για την καταγραφή και την μελέτη των μοναστηριών του νησιωτικού συμπλέγματος⁷⁰³ αντλήθηκαν πληροφορίες από τα δημοσιευμένα τμήματα της οθωμανικής απογραφής του έτους 1670⁷⁰⁴, τις αναφορές του Γάλλου περιηγητή J.P.Tournefort⁷⁰⁵ και τις απογραφές της οθωμανικής αντιβασιλείας του έτους 1833⁷⁰⁶. Ειδικά για την Παροναξία οι πληροφορίες συμπληρώθηκαν από στοιχεία του πατριαρχικού καταλόγου των σταυροπηγίων των δύο νησιών κατά το έτος 1754⁷⁰⁷ και των σχετικών άρθρων του ερευνητή Ε. Δράκου⁷⁰⁸.

⁷⁰³ Βλ. Πίνακας 8 - Καταγραφές Μοναστηριών Κυκλάδων (εκτός Πάρου).

⁷⁰⁴ Το έτος 1670 διεξήχθη φορολογική απογραφή από την οθωμανική διοίκηση στα μικρότερα νησιά του Αιγαίου μεταξύ των οποίων και οι Κυκλάδες, η οποία περιλάμβανε εκτός των άλλων τα μοναστήρια και την ακίνητη περιουσία τους. Από αυτήν έχει μελετηθεί διεξοδικά μόνο το σχετικό με την Άνδρο τμήμα (Κολοβός, 2006), ενώ λιγιστές πληροφορίες έχουν δημοσιευτεί σχετικά με τις δυτικές Κυκλάδες, την Κέα, Κύθνο, Σέριφο και Σίφνο (Kiel, 2007, 42-47).

⁷⁰⁵ Tournefort, 2003.

⁷⁰⁶ Οι πληροφορίες προέρχονται κυρίως από τον κατάλογο των μονών από τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους του έτους 1833 (Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι, 30-32).

⁷⁰⁷ Ζερλέντης, 1913, 155-156.

⁷⁰⁸ Δράκος, 1899α, 227-231 και Δράκος, 1899β, 245-249.

Το μοναστικό δίκτυο των Κυκλάδων, και της Πάρου ιδιαίτερα, εντυπωσιάζει αρχικά για τον αριθμό των μικρών κυρίως μοναστηριών του. Η συγκρότηση αντίστοιχων δικτύων, μέσω πολυάριθμων μικρών εγκαταστάσεων με ελάχιστους μοναχούς, συναντάται από τις αρχές του ανατολικού μοναχισμού ο οποίος με την παράδοσή του στον ασκητισμό σχετίζεται κυρίως με μικρής ή πολύ μικρής κλίμακας αδελφότητες⁷⁰⁹. Η παραπάνω κατάσταση επανεμφανίζεται και κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους⁷¹⁰, ενώ σε όλη την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας ο ορθόδοξος μοναχισμός είναι γνωστό ότι στράφηκε σχεδόν αποκλειστικά στον ιδιόρρυθμο τύπο⁷¹¹ ο οποίος, αντιστοίχως, είναι δυνατόν να εξυπηρετηθεί με μικρότερους χώρους. Το φαινόμενο της ύπαρξης μοναστικών δικτύων αποτελούμενων από πολυάριθμες, μικρού μεγέθους μονάδες, συναντάται σε όλο το Αιγαίο, ενώ παρατηρείται και στην Κρήτη⁷¹² και στην Κύπρο⁷¹³. Τα περίπου εκατό, καταγεγραμμένα στα προαναφερθέντα αρχεία, κυκλαδίτικα μοναστήρια, καθώς και δεκάδες ακόμα, αναφερόμενα σε άλλες πηγές⁷¹⁴, καταδεικνύουν ότι, πέραν της Πάρου, τα μεγέθη αρκετών από τα υπόλοιπα μοναστικά δίκτυα του νησιωτικού συμπλέγματος υπήρξαν μεγάλα είτε ως προς τον αριθμό των συγκροτημάτων, είτε ως προς το πλήθος των μοναχών. Σε ορισμένα νησιά, όπως στην Σίφνο, στην Μήλο και στην Σαντορίνη, παρά την περιορισμένη επιφάνειά τους, παρατηρείται αξιοσημείωτη συγκέντρωση. Στην Άνδρο, το δεύτερο σε μέγεθος Κυκλαδονήσι, αν και δεν εντοπίζεται το αντίστοιχο κατά αναλογία πλήθος μοναστηριών, πολυπληθείς αδελφότητες συγκεντρώνονταν σε μικρό αριθμό μεγάλων συγκροτημάτων. Αντιθέτως στην Παροναξία εμφανίζεται πληθώρα μικρών κυρίως περιπτώσεων, ενώ από τα μέχρι σήμερα γνωστά στοιχεία προκύπτει ότι η Πάρος συγκεντρώνει την πλειονότητα των

⁷⁰⁹ Το φαινόμενο παρατηρείται ήδη στις, περισσότερες των 1500, μεμονωμένες, ανεξάρτητες και μικρής κλίμακας εγκαταστάσεις της πρώτης φάσης του χριστιανικού μοναχισμού. Οι παραπάνω μετέτρεψαν την αιγυπτιακή έρημο σε πόλη, όπως χαρακτηριστικά περιγράφεται με την έκφραση «...η έρημος επολίσθη μοναχών...», η οποία περιλαμβάνεται στο βίο του Αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη. Ο τελευταίος, πολύ αργότερα, επέτρεψε και επικύρωσε την ύπαρξη και λειτουργία, στο Άγιο Όρος, αντίστοιχων μοναστικών εγκαταστάσεων, των γνωστών *Κελλίων*, οι οποίες στέγαζαν δύο έως τρεις μοναχούς (Karlan, 2014,324,345).

⁷¹⁰ Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι περίπου το έτος 1000 το πλήθος των εγκαταστάσεων σε όλη την αυτοκρατορία, οι οποίες θα μπορούσαν να θεωρηθούν μοναστικές, πιθανόν ξεπερνούσαν τις 7000, ενώ ο αριθμός των μοναχών τους 150.000 (Charanis, 1971, 73). Προφανώς για την πλειονότητα δεν διασώζονται πλέον τεκμήρια, ενώ γενικά για όλη την περίοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας αναφέρονται στοιχεία για περισσότερα από 700 μοναστήρια (Charanis, 1971, 65).

⁷¹¹ Βακαλόπουλος,2002,τ.Β',214.

⁷¹² Τσουγκαράκης & Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, 2010, 102,113 όπου αναφέρεται ότι κατά την βενετική απογραφή της περιόδου 1635-1637 δηλώθηκαν 248 μονές ανάμεσα στις οποίες περιλαμβάνονταν οι σημαντικότερες και μεγαλύτερες του νησιού αλλά και πλήθος μικρότερων στις οποίες εγκαταβιούσαν ελάχιστοι ίσως και ένας μοναχός. Το μεγαλύτερο μοναστήρι ήταν το μετόχι της Αγίας Αικατερίνης του Σινά με 90 μοναχούς, 8 μετόχια και μεγάλες καλλιεργήσιμες εκτάσεις σε όλη την Κρήτη.

⁷¹³ Στην Κύπρο, το πρώτο τρίτο του 18^{ου} αιώνα (1726,1727,1730) καταγράφηκαν από τον μετέπειτα μοναχό Β.Γ. Μπάρσκι περισσότερα από 70 μοναστήρια. Αντιστοίχως στα τέλη του 18^{ου} αιώνα καταγράφηκαν από τον αρχιμανδρίτη Κυπριανό περίπου 80. Στα περισσότερα εγκαταβίωναν 2-3 μοναχοί, ενίοτε και μόνον ένας (Χεκίμογλου, 2008, 42-43). Σύγχρονοι μελετητές αναφέρουν την ύπαρξη 77 εν ενεργεία ορθόδοξων μονών στην Κύπρο ήδη από την περίοδο της Ενετοκρατίας (Χρυσόχου,2003, 2298-299)

⁷¹⁴ Για τα μοναστήρια της Νάξου συμπληρωματικά στοιχεία αντλήθηκαν από το έργο Καμπανέλης,1991,184-249, ενώ για το σύνολο των Κυκλάδων, από το Ανωμερίτης,2011. Σχετικά με το τελευταίο πρέπει να σημειωθεί ότι δεν έχει επαρκή τεκμηρίωση και οι λιγοστές αναφερόμενες σε αυτό περιπτώσεις, οι οποίες δεν καταγράφονται από άλλη πηγή, πρέπει να αντιμετωπιστούν με επιφύλαξη. Αποσπασματικές πληροφορίες για μεμονωμένες περιπτώσεις αντλήθηκαν επίσης από τα Ζερλέντης,1913, Βιτάλης,1973 και Κολοβός,2006.

καταγραφών είτε ως απόλυτο αριθμό είτε ως αναλογία σε σχέση με το μέγεθος και την επιφάνειά της⁷¹⁵.

Ως προς το μέγεθος των συγκροτημάτων και το πλήθος των εγκαταβιούντων σε αυτά μοναχών, η εικόνα ποικίλει. Ορισμένα μοναστήρια τα οποία ήταν διαμορφωμένα είτε ως μικροί οχυρωμένοι οικισμοί, όπως η μονή της Παναγίας στο Κεχροβούνι της Τήνου⁷¹⁶, είτε ως επαναλαμβανόμενες μονάδες μικρότερων συγκροτημάτων σε παράθεση, όπως η μονή Χριστού στο Δάσος στην Πάρο, αποτελούν ακραίες και μη τυπικές περιπτώσεις υπερβολικής ανάπτυξης, οι οποίες γενικά σπανίζουν και σχετίζονται με πολλαπλές και μακροχρόνιες φάσεις εξέλιξης. Επίσης ακραία και σπάνια είναι τα ιδιαίτερα μικρά συγκροτήματα, όπως δύο από τα γνωστά *πυργομοναστήρια* της Νάξου, η μονή Φωτοδότη στον Δανακό⁷¹⁷ και ο αρχικός πυρήνας της μονής Τιμίου Σταυρού στο Σαγκρί⁷¹⁸, με μήκος πλευράς περίπου 13 μ. Σε κάθε περίπτωση και παρά τις συχνά αντικρουόμενες πληροφορίες, φαίνεται ότι στην πλειονότητά τους τα κυκλαδίτικα μοναστήρια, είχαν μικρότερο κτιριακό μέγεθος και πλήθος αδελφότητας σε σχέση με τα αντίστοιχα της βυζαντινής περιόδου, για τα οποία έχει διατυπωθεί η άποψη ότι φιλοξενούσαν συνήθως από 20 έως 100 μοναχούς⁷¹⁹. Σύμφωνα με την οθωμανική απογραφή του 1670 στα τέσσερα μοναστήρια της Σίφνου εγκαταβιούσαν συνολικά 18 μοναχοί⁷²⁰, ενώ η αδελφότητα της μονής Ταξιαρχών Σερίφου καταγράφεται ως μία από τις πολυάνθρωπες της εποχής, περιλαμβάνοντας 15 μοναχούς⁷²¹. Ο J.P.Tournefort, το έτος 1701, αναφέρει 10-12 μοναχούς στην μονή Τουρλιανής και 3 έως 4 στην μονή Αγίου Παντελεήμονος Μυκόνου⁷²², περίπου 100 στην μονή της Αμοργού⁷²³, 25 ορθόδοξες μοναχές στην Σαντορίνη⁷²⁴, καθώς και 15 Δομηνικανίδες στο ίδιο νησί⁷²⁵. Ωστόσο, την εξεταζόμενη περίοδο οι μεγαλύτερες αδελφότητες στον νησιωτικό χώρο, ενδεχομένως και στο σύνολο της νότιας Ελλάδας, φιλοξενούνταν στα μεγάλα μοναστήρια της Άνδρου. Η μεγαλύτερη ήταν αυτή της μονής Αγίας, η οποία αριθμούσε 15 μοναχούς⁷²⁶, ήδη από το 1577. Οι τελευταίοι σύμφωνα με την οθωμανική απογραφή του 1670 είχαν αυξηθεί σε 45⁷²⁷, ενώ σύμφωνα με έκθεση του αποστολικού επισκέπτη Smaragdo Rugg hieri, το έτος

⁷¹⁵ Η παραπάνω εικόνα, ενδεχομένως οφείλεται στην διεξοδική έρευνα του Ε. Δράκου σχετικά με τα παριανά μοναστήρια. Δεν αποκλείεται ορισμένα ακόμα παραδείγματα να λανθάνουν και στα υπόλοιπα νησιά, τα οποία ενδεχομένως δεν μελετήθηκαν ή δεν παρουσιάστηκαν αντίστοιχα. Επίσης δεν αποκλείεται λιγιστές περιπτώσεις μοναστηριών να περιλαμβάνονται σε διαφορετικές καταγραφές με άλλο όνομα. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η μονή Παναγίας Βρύσης στην Σίφνο ή οποία πιθανόν ταυτίζεται με την αναφερόμενη στις οθωμανικές απογραφές του 1670 ως μονή *Παναγίας Μαυρομήρτης* (Kiel, 2007, 43, σημ.28).

⁷¹⁶ Δούκα -Σαρρή, 1999, 26, 35, εικ.7,13. -

⁷¹⁷ Βαβατσιούλας, 1993,173-194, εικ.21-24.

⁷¹⁸ Μπιλής,2013,121-128.

⁷¹⁹ Mango,1978,97. Σύμφωνα με την Ρορονίς (1997,20) τον 11^ο και 12^ο αιώνα το τυπικό βυζαντινό μοναστήρι στέγαζε από 20 έως 40 μοναχούς, ενώ κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο και κυρίως τον 14^ο αιώνα οι αδελφότητες αποτελούνταν από 80 έως 100 μοναχούς.

⁷²⁰ Kiel, 2007, 43. Αντιθέτως για τα ίδια μοναστήρια τρία έτη νωρίτερα, το 1667, σύμφωνα με έγγραφο προς το Βατικανό του αποστολικού επισκέπτη Sebastiani Fra Giuseppe di Santa Maria, επισκόπου Ιεραπόλεως, ο αριθμός των μοναχών ήταν 40 άνδρες και 100 γυναίκες (Συμεωνίδης, 1984,13).

⁷²¹ Kiel, 2007, 46, όπου ωστόσο αναφέρεται ότι στο συγκρότημα υπήρχαν περίπου εξήντα κελιά.

⁷²² Tournefort, 2003, 312.

⁷²³ Tournefort, 2003, 257. Σχετικά με την μονή της Αμοργού αναφέρονται επίσης30-40 μοναχοί το 1825, και 15 μοναχοί ιδιορρυθμώς βιούντες στο τέλος του 19ου αιώνα (Σέρρης, 2007,20).

⁷²⁴ Tournefort, 2003, 299. Πιθανόν αναφέρεται στο γυναικείο μοναστήρι του Αγίου Νικολάου στο Μεροβίγλι.

⁷²⁵ Tournefort, 2003, 299.

⁷²⁶ Κολοβός, 2006, 103.

⁷²⁷ Κολοβός, 2006, 105.

1711 πλησίαζαν πλέον τους 200⁷²⁸. Αντιθέτως τα μοναστήρια της Πάρου φαίνεται ότι ανεξαρτήτως του μεγέθους τους φιλοξενούσαν ελάχιστους μοναχούς. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του J.P.Tournefort στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, σύμφωνα με την οποία η μονή του Αγίου Μηνά στο Μαράθι, αν και επρόκειτο για το μεγαλύτερο μοναστήρι του νησιού, κατοικείτο από δύο μόνο μοναχούς⁷²⁹. Δεν είναι γνωστό εάν στην περίπτωση της Πάρου και των Κυκλάδων, το μικρό μέγεθος των συγκροτημάτων και των αδελφοτήτων τους σχετιζόταν με το εφαρμοζόμενο φορολογικό καθεστώς, όπως πιθανόν συνέβαινε στην Κύπρο⁷³⁰. Σε κάθε περίπτωση το πλήθος της αδελφότητας αποτελεί κρίσιμο παράγοντα για την διάταξη του συγκροτήματος καθώς ο περιορισμένος αριθμός των εγκαταβιούντων έχει συχνά ως συνέπεια την διαμόρφωση κτιριολογικών τύπων με χαρακτηριστικά ιδιωτικής-οικογενειακής κατοικίας. Στις περιπτώσεις αυτές, στις οποίες ανήκει και η πλειονότητα των παριανών παραδειγμάτων, ο τύπος παραπέμπει εν μέρει στην μορφή της *λαύρας* των πρώτων αιώνων ανάπτυξης του ανατολικού μοναχισμού⁷³¹, ενώ απουσιάζει η συνήθης συστοιχία επαναλαμβανόμενων κελιών. Η τελευταία παρατηρείται μόνο σε μεγαλύτερα παραδείγματα, όπως του Προφήτη Ηλία Σίφνου⁷³² και των παριανών μοναστηριών του Αγίου Ανδρέα στα Πρωτόρια, των Ταξιαρχών στον Κουνάδο και του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα. Αρκετά από τα περιορισμένου μεγέθους συγκροτήματα ενδεχομένως λειτούργησαν κατά διαστήματα ως ιδιόρρυθμες μονές, ωστόσο το καθεστώς λειτουργίας τους δεν φαίνεται να οδήγησε στην αναδιαμόρφωση ή μετατροπή του τύπου⁷³³.

⁷²⁸ Συμεωνίδης, 1984,16-17. Ο αριθμός φαίνεται υπερβολικός και πιθανόν δεν είναι ακριβής, καθώς στην απογραφή της οθωνικής αντιβασιλείας του 1833 για την ίδια μονή σημειώνονται 51 μοναχοί (Τόμπρος, 2001,62,Πίν.V.). Ενδεχομένως δεν κατοικούσαν όλοι στο συγκρότημα αλλά ήταν εγγεγραμμένοι στο αντίστοιχο μοναχολόγιο. Σύμφωνα με την οθωμανική απογραφή του 1670, σχετικά μεγάλες αδελφότητες στέγαζαν και άλλες μονές της Άνδρου όπως της Παναχράντου, και του Αγίου Νικολάου, με 22 και έξι μοναχούς αντίστοιχα (Κολοβός, 2006, 107), οι οποίοι σύμφωνα με τον Smaragdo Ruggieri είχαν αυξηθεί το έτος 1711 σε 150 και 30 (Συμεωνίδης, 1984,16-17). Η περίπτωση της Άνδρου εντυπωσιάζει καθώς σύμφωνα με τις αναφερθείσες οθωνικές απογραφές το 1833 στις 4 διατηρούμενες μονές της, εγκαταβιούσαν 205 μοναχοί, ο μεγαλύτερος δηλαδή αριθμός από κάθε άλλη περιοχή του ελληνικού βασιλείου. Σε κάθε μονή αντιστοιχούσαν 50 περίπου μοναχοί, σε αντίθεση με το σύνολο των υπόλοιπων διατηρούμενων μοναστηριών, οι αδελφότητες των οποίων σε ελάχιστες περιπτώσεις ξεπερνούσαν τους 15 (Τόμπρος, 2001,142,ΠΙΝΑΚΑΣ 5.11).

⁷²⁹ Tournefort, 2003, 224. Ο χαρακτηρισμός του μοναστηριού ως μεγαλύτερου προφανώς αναφέρεται στις γεωμετρικές διαστάσεις του. Η ύπαρξη ολιγομελούς αδελφότητας ενίοτε σχετίζεται με τον ιδιωτικό χαρακτήρα του ή με την παρακμή και την εγκατάλειψη του και δεν αντικατοπτρίζει απαραίτητα το μέγεθος του συγκροτήματος.

⁷³⁰ Ο μοναχός Β.Γ.Μπάρσκι στις αναφορές του για τα μοναστήρια της Κύπρου επισημαίνει ότι το μικρό μέγεθος των περισσότερων οφείλεται στην βαριά φορολογία της οθωμανικής περιόδου, καθώς όσο μεγαλύτερη ήταν η μονή τόσο αυξανόταν η κατά κεφαλήν φορολόγηση των μοναχών. Τα παραπάνω φαίνεται ότι αποσκοπούσαν στη διασπορά των μοναχών και στην αποτροπή της συγκέντρωσής τους σε μεγάλες αδελφότητες (Χεκίμογλου, 2008, 42).

⁷³¹ Στις *λαύρες* οι μοναχοί διαβιούσαν σε ανεξάρτητα οικήματα με ένα ή δύο δωμάτια - κελιά τα οποία διέθεταν μία δεξαμενή και συχνά συνδυάζονταν με μικρό περιβόλι. Είχαν οπτική επικοινωνία μεταξύ τους και ταυτόχρονα μοιράζονταν κοινά οικοδομήματα όπως ναούς καθώς και εργασιακούς και αποθηκευτικούς χώρους (Horfner,2005,819). Με εξαίρεση το τελευταίο χαρακτηριστικό, η παραπάνω αρχαϊκή μορφή εγκατάστασης φαίνεται αντίστοιχη ορισμένων από τις επιμέρους ομάδες του παριανού μοναστικού δικτύου, οι οποίες συγκροτούνταν από μικρά γειτνιάζοντα μεταξύ τους μονύδρια στην ύπαιθρο του νησιού. Χαρακτηριστική υπήρξε η ομάδα των μοναστηριών του Κεφάλου, το κέντρο της οποίας ήταν η μονή του Αγίου Αντωνίου στην κορυφή του λόφου.

⁷³² Michaelides, 2003, 237, Fig. FIVE-5.20.

⁷³³ Οι διαφοροποιήσεις στο καθεστώς λειτουργίας φαίνεται ότι επηρέασαν ελάχιστα την τυπολογική εξέλιξη των συγκροτημάτων του ανατολικού μοναχισμού, ενώ έχει διατυπωθεί η άποψη ότι παρά την ποικιλία και την έλλειψη τυποποίησης «...στον αρχιτεκτονικό τύπο της γενικής διάταξης του μοναστηριού, αφ' ότου αυτός καθιερώθηκε με τη γνωστή του μορφή, δε έχει επισημανθεί καμιά σημαντική μεταγενέστερη μεταβολή ή

Το μικρό μέγεθος της πλειονότητας των μοναστηριών των Κυκλάδων αντιστοιχούσε στην περιορισμένη και κυρίως τοπική σημασία τους. Ελάχιστα από αυτά όπως ορισμένα της Άνδρου⁷³⁴, της Αμοργού⁷³⁵ και της Σερίφου⁷³⁶, παρουσίαζαν εξωστρέφεια και κατείχαν ακίνητη περιουσία και μετόχια σε απομακρυσμένες θέσεις. Αντιθέτως αρκετά, μεταξύ των οποίων και πολλά της Πάρου, υπήρξαν μετόχια άλλων μεγαλύτερων μοναστικών κέντρων όπως του Αγίου Όρους, της μονής Πάτμου, του Παναγίου Τάφου, της μονής Σινά και της Νέας Μονής Χίου. Συνήθως αποτελούσαν μικρά συγκροτήματα, κατασκευασμένα από ντόπιους νησιώτες, με ελάχιστη έως πλήρη απουσία ενσωμάτωσης αρχιτεκτονικών στοιχείων ή άλλων επιδράσεων από τις μεγαλύτερες μονές στις οποίες ήταν αφιερωμένα.

Ως προς την θέση των συγκροτημάτων στο σύνολο του νησιωτικού χώρου του Αιγαίου έχει προταθεί η κατηγοριοποίησή τους σε τρεις ομάδες⁷³⁷ :

α. Συγκροτήματα στον περίγυρο ή στο εσωτερικό των οικισμών, όπως η μονή της Αποκαλύψεως στην Πάτμο, καθώς και της Παναγίας στο λιμάνι της Ύδρας.

β. Συγκροτήματα στην αγροτική ύπαιθρο, όπως η μονή της Ζωοδόχου Πηγής στον Πόρο και της Παναγίας Βρύσης στην Σίφνο.

γ. Συγκροτήματα σε απομακρυσμένες, δύσβατες θέσεις και κορυφές μικρότερων ή μεγαλύτερων υψωμάτων όπως η μονή του Προφήτη Ηλία στην Σίφνο.

Η παραπάνω κατηγοριοποίηση περιγράφει αδρομερώς την συνολική εικόνα του μοναστικού δικτύου των Κυκλάδων, καθώς και της Πάρου, παρά το ότι η διάκριση των επιμέρους ομάδων δεν είναι πάντα σαφής. Ορισμένα από τα γειτνιάζοντα με οικισμούς συγκροτήματα, πιθανόν διαμορφώθηκαν αρχικά σε ελεύθερες αγροτικές ή παράκτιες εκτάσεις ή στις παρυφές των οικισμών και εξελίχθηκαν παράλληλα με αυτούς, όπως το μοναστήρι του Αγίου Ελευθερίου στο Σαγκρί Νάξου, η μονή της Παναγίας Κανάλας στον ομώνυμο οικισμό της Κύθνου, καθώς και αρκετά από τα παριανά μοναστήρια της περιοχής του Κεφάλου και της Παροικιάς. Όσα καταλάμβαναν κορυφές υψωμάτων ή δύσβατες θέσεις, άλλοτε ήταν ιδιαίτερα απομονωμένα όπως η μονή της Παναγίας Καλαμιώτισσας στην Ανάφη⁷³⁸, και άλλοτε βρίσκονταν σχετικά κοντά σε οικισμούς, όπως η μονή της Χοζοβιώτισσας⁷³⁹, ενώ ενίοτε σχετιζόνταν με προγενέστερες κατοικημένες θέσεις, όπως η μονή του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο.

α. Συγκροτήματα στον περίγυρο ή στο εσωτερικό των οικισμών.

Η συγκρότηση μοναστικών δικτύων μέσω της διαμόρφωσης επιμέρους υποσυνόλων γειτνιάζοντων με πλησιόχωρους οικισμούς, παραπέμπει σε διαδικασίες γνωστές από τους πρώτους αιώνες ανάπτυξης του μοναχισμού⁷⁴⁰, καθώς και των επόμενων φάσεων, οπότε

εξέλιξη...» (Παπαϊωάννου, 1977, 10-11, σημ.40). Σχετικά με αυτό αναφέρονται και παραδείγματα μοναστηριακών τυπικών στα οποία δίνεται ρητά η εντολή τα κτίσματα να παραμείνουν αναλλοίωτα (Παπαϊωάννου, 1977, 10-11, σημ.43).

⁷³⁴ Κολοβός, 2006,109-111.

⁷³⁵ Μαραγκού, 1999, 31, όπου αναφέρεται ότι η μονή Παναγίας Χοζοβιώτισσας Αμοργού είχε δύο μετόχια στην Αμοργό (Φωτοδότης Χριστός στη Χώρα και Άγιος Γεώργιος Βαρσαμίτης), μετόχια στα νησιά Κρήτη, Λέρο, Κάλυμνο, Σάμο, Αστυπάλαια, Νάξο, Πάρο, Ίο, Ανάφη, Σαντορίνη, ενώ σε αυτήν ανήκαν και οι νησίδες Κέρος, Αντικέρι, Νικουριά, Γκραμπούσα, Ηρακλεία, και Σχοινούσα.

⁷³⁶ Λιάτα, 1986, 42-43.

⁷³⁷ Michaelides, 2001, 233-238.

⁷³⁸ Ανωμερίτης, 2011, όπου αναφέρεται ότι απέχει 4,3χλμ από την Χώρα και βρίσκεται σε υψόμετρο 460μ.

⁷³⁹ Το μοναστήρι βρίσκεται σε απόσταση μικρότερη του ενός χλμ από την Χώρα της Αμοργού.

⁷⁴⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 4^{ου} αιώνα η Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου περιβάλλεται από «δακτύλιο» μοναστηριών (Karlan, 2014, 328).

αρκετά μοναστήρια ιδρύθηκαν στις παρυφές, ενίοτε και εντός των μεγάλων αστικών κέντρων, όπως της Κωνσταντινούπολης⁷⁴¹ και της Θεσσαλονίκης⁷⁴². Κατά την διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, στις περιοχές του μετέπειτα ελληνικού βασιλείου μεταξύ των οποίων και στις Κυκλάδες, επικρατούσε παρόμοια εικόνα⁷⁴³. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το πολυάριθμο μοναστικό δίκτυο της Χώρας της Νάξου⁷⁴⁴, ενώ καταγράφονται αρκετές αντίστοιχες περιπτώσεις και στην Πάρο.

Η γειτνίαση οικισμών και μοναστηριών διέυρνε τις μεταξύ τους σχέσεις και τις ανταλλαγές αγαθών και υπηρεσιών. Η υπηρεσία επόπτευσης του θαλάσσιου χώρου από θέσεις μοναστικών εγκαταστάσεων όπως του Αγίου Παντελεήμονος Κέας⁷⁴⁵, αποτελεί πτυχή του κοινωνικού χαρακτήρα τους η οποία στην Πάρο αποτυπώθηκε με τα πολυάριθμα μοναστήρια – βίγλες⁷⁴⁶. Ο έλεγχος και η διαχείριση των φυσικών πηγών νερού και των υποδομών ύδρευσης αποτελούσε συχνά υπηρεσία παρεχόμενη από τα κατά τόπους μοναστικά δίκτυα, όπως συνέβαινε στις περιπτώσεις των προαναφερθέντων πολεοδομικών συγκροτημάτων της Κωνσταντινούπολης⁷⁴⁷ και της Θεσσαλονίκης⁷⁴⁸. Η παραπάνω σχέση ανιχνεύεται και σε παριανά μοναστήρια όπως των Αγίων Αναργύρων στην Παροικιά, της Λογγοβάρδας, του Αγίου Αντωνίου στον Κέφαλο, του Αγίου Γεωργίου στην Λαγκάδα και σε αρκετά ακόμα μικρότερα ή μεγαλύτερα παραδείγματα. Στην Πάρο, όπως και στα υπόλοιπα νησιά του συμπλέγματος, οι μονές παρείχαν υπηρεσίες φιλοξενίας, περίθαλψης⁷⁴⁹ και

⁷⁴¹ Η Κωνσταντινούπολη υπήρξε το μεγαλύτερο μοναστικό κέντρο της αυτοκρατορίας, όπου, σε όλη την διάρκεια της ιστορίας της, ιδρύθηκαν περισσότερα από 320 μοναστήρια (Charanis, 1971, 64). Για την χωροθέτηση των γνωστών μοναστηριών της βλ. Varinlioglu, 2005, 187-190.

⁷⁴² Varinlioglu, 2005, 189, fig2 και 190-101.

⁷⁴³ Από την σύνθεση πληροφοριών προερχόμενων από τις οθωνικές απογραφές των μοναστηριών στις περιοχές του νεοϊδρυθέντος ελληνικού βασιλείου, την δεκαετία 1830, προκύπτει ότι, «...Οι μονές μπορεί να κτίζονται σε ορεινές ως επί τω πλείστω τοποθεσίες και μακριά από αστικές περιοχές γειτνιάζουν όμως με χωριά και οικισμούς, οι οποίοι και «τροφοδοτούν» τις μονές με ανθρώπινο δυναμικό... Από το συσχετισμό των γενετειρών των μοναχών και των θέσεων των μονών φαίνεται καθαρά πως οι μοναχοί δε διένυαν μεγάλες αποστάσεις για να φτάσουν στη μονή της μετανοίας τους. Στο σύνολο τους κατευθύνονται στην πλησιέστερη προς αυτούς μονή, γι' αυτό και παρουσιάζονται περιπτώσεις όπου μονές στελεχώνονται αποκλειστικά και μόνο από άτομα του κοντινού χωριού...» (Τόμπρος, 2001, 340).

⁷⁴⁴ Καμπανέλης, 1991, 184-198.

⁷⁴⁵ Το μοναστήρι είναι σχετικά απομακρυσμένο από την ακτή, ωστόσο καταλαμβάνει μία από τις πλέον επίκαιρες θέσεις στις Κυκλάδες. Ο πύργος του θεωρείται τμήμα του ενετικού δικτύου αντίστοιχων πύργων επόπτευσης στο Αιγαίο, δίπλα στον οποίο κατασκευάστηκε ναός και κελιά από τους νησιώτες οι οποίοι υπηρετούσαν ως βιγλάτορες (Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1988, 30, σημ. 78). Είναι χαρακτηριστική η περιγραφή του J.P. Tournefort (2003, 379), ο οποίος αναφέρει ότι από τον πύργο είναι ορατές διάφορες περιοχές της Στερεάς (Σούνιο, Πειραιάς), του Αργοσαρωνικού (Μακρονήσι, νησί του Πατρόκλου και του Αγίου Γεωργίου, Ύδρα, Αίγινα), των Κυκλάδων (Κύθνο, Σέριφο, Σίφνο, Μήλο, Σύρο, Άνδρο, Τήνο), της Εύβοιας (Κάρυστο) και της Πελοποννήσου (Ερμιονίδα).

⁷⁴⁶ Βλ. Χάρτη Χ.ΣΧ6

⁷⁴⁷ Το ήμισυ των μοναστηριών της Κωνσταντινούπολης βρίσκονταν σε κοντινή θέση και στενή σχέση με τις κινστέρνες, τα υδραγωγεία και τους χείμαρρους ή τα μικρά ρέματα τα οποία διέσχιζαν την πόλη. Εκτός από τις ανάγκες των μοναχών και την άρδευση των κήπων και των περιβολιών, η παροχή νερού ήταν απαραίτητη και για τα ποικίλα ιδρύματα φιλοξενίας και περίθαλψης τα οποία διαχειρίζονταν οι μονές (Varinlioglu, 2005, 190).

⁷⁴⁸ Γκαλά-Γεωργιά, 2015, 236-241 και 2017, 53, όπου αναφέρεται ότι «...όλα τα μεγάλα κέντρα αποθήκευσης και διανομής νερού της Θεσσαλονίκης εντάχθηκαν, τη Μέση και Ύστερη Βυζαντινή περίοδο, στο εσωτερικό του περιθόλου μεγάλων μοναστηριών και συνακόλουθα στη φύλαξη, τη συντήρηση και τον έλεγχό τους».

⁷⁴⁹ Είναι γνωστό ότι, στα μέσα του 17^{ου} αιώνα και στο πλαίσιο της Οθωμανοβενετικής σύγκρουσης, η Σίφνος δέχτηκε πολλούς πρόσφυγες από την Κρήτη, κάποιοι από τους οποίους εγγράφηκαν στα μοναστήρια του νησιού (Συμεωνίδης, 1984, 36), ενώ αντίστοιχη υπηρεσία, κατά την διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, παρείχαν και παριανά μοναστήρια όπως της Παναγίας Καταπολιανής (Μπίστης, 1971-1973, 664). Στο τέλος του 19^{ου} αιώνα αναφέρεται ότι η παριανή μονή Αγίας Κυριακής Λευκών λειτουργούσε περιστασιακά ως

εκπαίδευσης⁷⁵⁰, ενώ λειτουργούσαν ως βιοτεχνικές μονάδες⁷⁵¹, καθώς και ως διοικητικές δομές⁷⁵². Οι απλές διατάξεις ορισμένων συγκροτημάτων, ο μη εξειδικευμένος σχεδιασμός και ο πολυλειτουργικός χαρακτήρας των επιμέρους χώρων, τους προσέδιδε ευελιξία και τα καθιστούσε κατάλληλα για την εξυπηρέτηση ποικίλων λειτουργιών. Οι παραπάνω υπηρεσίες είναι γνωστό ότι υπήρξαν στον ευρωπαϊκό μεσαίωνα σχεδόν μονοπώλιο των μοναστηριών, τα οποία ανέπτυξαν έντονη κοινωνική δράση και χαρακτηρίζονταν από αντίστοιχη εξωστρέφεια⁷⁵³. Ενδεχομένως ο παρατηρούμενος και στα κυκλαδονήσια κοινωνικός τους χαρακτήρας αποτελεί ένδειξη δυτικών επιδράσεων, οι οποίες ούτως ή άλλως ανιχνεύονται σε διάφορες πτυχές του μεταβυζαντινού μοναχισμού σε αυτά.

β. Συγκροτήματα στην αγροτική ύπαιθρο.

Η γειτνίαση των μοναστηριών με εύφορες γεωργικές εκτάσεις καταδεικνύει επίσης την διασύνδεσή τους με τις τοπικές κοινωνίες και τον ρόλο τους ως μεγάλων γαιοκτημόνων και διαχειριστών σημαντικού τμήματος του αγροτικού χώρου. Η σχέση αυτή, γνωστή τόσο στην

«...άσυλον των ευλογιώντων Λευκιανών...» (Δράκος,1899β,247-248). Επίσης σύμφωνα με αναφορά του αποστολικού επισκέπτη Smaragdo Ruggghieri σε έκθεσή του σχετικά με την Άνδρο, πιθανόν του έτους 1711, αναφέρεται ότι η μονή του Αγίου Νικολάου προσέφερε περίθαλψη σε ηλικιωμένες γυναίκες τις οποίες ονόμαζε μοναχές και τις εγκαθιστούσε σε μετόχια (Συμεωνίδης, 1984,16-17).

⁷⁵⁰ Γνωστές περιπτώσεις από το πλήθος των παραδειγμάτων τα οποία λειτούργησαν ως χώροι εκπαίδευσης, ή συνέβαλαν με τα εισοδήματά τους στον τομέα αυτό, αποτελούν τα παριανά μοναστήρια της Λογγοβάρδας, της Ευαγγελίστριας στην Παροικιά, του Αγίου Αντωνίου Κεφάλου και Αγίου Αθανασίου Ναούσης, καθώς και τα μοναστήρια της Ζωοδόχου Πηγής Άνδρου (Ανωμερίτης, 2011,51), του Προφήτη Ηλία Σαντορίνης (Ανωμερίτης, 2011,78), των Ταξιαρχών Σερίφου (Ανωμερίτης, 2011,238), της Αγίας Τριάδας Τήνου (Ανωμερίτης, 2011,278), των μοναστηριών Παναγίας Βρύσης, Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου στην Φυτειά, Αγίου Αρσενίου (Συμεωνίδης, 1984,32) και του μετοχίου του Παναγιού Τάφου στην Σίφνο (Καμπανέλλης, 1991,187). Σχετικά με το τελευταίο είναι γνωστό ότι παραχώρησε το 1687 δύο εκκλησίες με τα κτήματά τους για τις ανάγκες ίδρυσης και στέγασης Σχολείου (Συμεωνίδης, 1984,16). Ωστόσο τα περισσότερα σχετιζόμενα με εκπαιδευτικές δράσεις μοναστήρια συγκεντρώνονταν στη Νάξο και κυρίως στην Χώρα της, όπως αυτά του Αγίου Γεωργίου Γρόττας (Καμπανέλλης, 1991,184-188), της Αγίας Κυριακής (Καμπανέλλης, 1991,188), της Αγίας Παρασκευής στο Μπούργο (Καμπανέλλης, 1991,195) και οι καθολικές μονές Ιησουιτών και Ουρσουλινών (Καμπανέλλης, 1991,238-240*/+, 248-249). Εκτός της Χώρας είναι γνωστό το μοναστήρι-σχολείο του Αγίου Ελευθερίου στο Σαγκρί (Καμπανέλλης, 1991,187, 212-216 και Σέργης, 2007,128-130).

⁷⁵¹ Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελεί η παραγωγή υφαντών από την μονή Ζωοδόχου Πηγής Άνδρου (Ανωμερίτης, 2011,51), μεταξωτών χειροκενημάτων από την γυναικεία μονή της Αγίας Μαρίας Άνδρου (Ανωμερίτης, 2011,52), καθώς και υψηλής ποιότητας βαμβακερών υφασμάτων από τις μοναχές των γυναικείων μοναστηριών της Σαντορίνης (Tournefort, 2003, 299). Η ανάπτυξη βιοτεχνικών μονάδων στο εσωτερικό των μοναστηριακών συγκροτημάτων αποτελεί μία ακόμα ένδειξη του πολλαπλού χαρακτήρα τους, η οποία παρατηρείται και στα δυτικά μοναστήρια. Σχετικά με τα παραπάνω έχει διατυπωθεί η άποψη ότι στην διαμόρφωση των ευρωπαϊκών βιομηχανικών συγκροτημάτων του 19^{ου} αιώνα ανιχνεύονται στοιχεία και επιδράσεις καταγόμενα από την μεσαιωνική μοναστηριακή αρχιτεκτονική (Belford,2004,45-62)

⁷⁵² Τα μοναστήρια ενίοτε λειτουργούσαν και ως τράπεζες, όπως η μονή Ταξιαρχών στην Σέριφο (Λιάτα,1986,43-59). Ορισμένοι εκ των ηγουμένων κατείχαν πρόσθετα αξιώματα και ηγούντο της ιεραρχίας της ευρύτερης περιοχής τους, όπως αυτοί του μοναστηριού του Αγίου Ιωάννη του Γυαλιστή, οι οποίοι ήταν πάντα οι χωρεπίσκοποι των Λευκών. Στα αρχεία των μοναστηριών εντοπίζονται πλήθος εγγράφων, όχι απαραίτητα σχετιζόμενων με αυτά, όπως στο αρχείο της παριανής μονής του Αγίου Μηνά (Αλιπράντης, 1974), τα οποία δημιουργούν υπόνοιες για την κατά διαστήματα λειτουργία τους ως νοταριακών γραφείων. Η παραπάνω σχέση είναι γνωστή και στα δυτικά μοναστήρια, όπως αυτά του τάγματος των Φραγκισκανών στην Τροσκάνη, οι ναοί των οποίων συχνά εξυπηρετούσαν παρόμοιες λειτουργίες. (Gustafson,2018,332).

⁷⁵³ Τα δυτικά μοναστήρια υπήρξαν, σχεδόν από τους πρώτους αιώνες ανάπτυξής τους, επιφορτισμένα με καθήκοντα συνδεδεμένα με την άμυνα, την οικονομία, την εκπαίδευση και την έρευνα, σε άμεση σχέση με τα εκάστοτε κέντρα διοίκησης και εξουσίας. Τα παραπάνω ερμηνεύουν το συνήθως τεράστιο μέγεθος των συγκροτημάτων και το πλήθος των εξυπηρετούμενων σε αυτά λειτουργιών (Kostof, 1995,282).

βυζαντινή ανατολή⁷⁵⁴ όσο και στην μεσαιωνική δύση⁷⁵⁵, ενίοτε προσέδιδε σε αυτά ιδιαίτερη ισχύ. Τα παραπάνω χαρακτηρίζουν και την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας και επιβεβαιώνονται από την ύπαρξη αρκετών αντίστοιχων παραδειγμάτων στην ύπαιθρο των Κυκλάδων. Τα περισσότερα από αυτά βρίσκονται στην Παροναξία⁷⁵⁶, ο αγροτικός πλούτος της οποίας ερμηνεύει συνολικά την υπεροχή των δύο νησιών ως προς το μέγεθος του μοναστικού δικτύου τους. Ιδιαίτερα η Πάρος, το τρίτο σε μέγεθος κυκλαδονήσι, με πλούσια υδροφορία και αρόσιμες εκτάσεις συνδεδεμένες με το θαλάσσιο μέτωπο και τα ποικίλα δίκτυα επικοινωνίας που διέσχιζαν το νησιωτικό Αιγαίου, φαίνεται ότι υπήρξε γεωμορφολογικά η πλέον κατάλληλη όχι τόσο για κτηνοτροφικές όσο για γεωργικές κυρίως δραστηριότητες, γύρω από τις οποίες συγκροτούνται συνήθως οι οικονομίες των μοναστηριών⁷⁵⁷.

γ. Συγκροτήματα σε απομακρυσμένες, δύσβατες θέσεις.

Παρά τον κατά τόπους αγροτικό πλούτο, τα κυκλαδονήσια είναι γενικά άγονα και το τοπίο τους τραχύ. Σε αυτό το περιβάλλον εντοπίζονται συχνά περιοχές κατάλληλες για αυστηρό και ασκητικό τρόπο διαβίωσης, παραπέμποντας στα αρχαϊκά πρότυπα της απόλυτης απομόνωσης ή του στυλιτισμού. Θέσεις σε απομακρυσμένες ή δύσβατες κορυφές όπως των μοναστηριών της Παναγίας Καλαμιώτισσας Ανάφης⁷⁵⁸ και του Προφήτη Ηλία Σίφνου, καθώς και σε περιοχές περιορισμένης επιφάνειας, όπου απαιτείται πλήρης αξιοποίηση του φυσικού ανάγλυφου και ανάπτυξη σε ύψος, όπως της μονής της Αμοργού, ενδεχομένως παραπέμπουν σε αντίστοιχες συμβολικές προεκτάσεις. Στο ήπιο και ομαλό αγροτικό τοπίο της Πάρου παρόμοιες θέσεις σπανίζουν και ελάχιστα μοναστήρια συνδέονται πιο χαλαρά με την παραπάνω παράδοση. Πρόκειται για μικρής κλίμακας μονύδρια, όπως αυτό του Αγίου Ιωάννη του Σπηλιώτη στα Γλυφά. Αποτελεί ένα από τα πλέον απομακρυσμένα παραδείγματα από οικισμούς και άλλες κατοικημένες θέσεις της Πάρου, του οποίου το καθολικό είναι ενσωματωμένο σε φυσική βραχώδη κοιλότητα, όπως το αντίστοιχο της Παναγίας Καλορρύτισσας στη Νάξο⁷⁵⁹. Αντίστοιχη περίπτωση αποτελεί το μονύδριο του Αγίου Ιωάννη διαμορφωμένο σε μικρό πλάτωμα της απότομης πλαγιάς του λόφου του Κουνάδου, καθώς επίσης και του Αγίου Ιωάννη Δέτη στο κόλπο της Νάουσας. Το τελευταίο βρίσκεται στην σφαίρα επιρροής του πλησιόχωρου μεγάλου οικισμού και γειτνιάζει με την ακτή. Ως προς την επαφή του με τον βράχο και την προσαρμογή του στο φυσικό ανάγλυφο παρουσιάζει εν μέρει κοινά χαρακτηριστικά με το πολύ μεγαλύτερης κλίμακας συγκρότημα της μονής της Αμοργού

⁷⁵⁴ Σμυρλής, 2011, 55-61.

⁷⁵⁵ Σακελλαρίου, 2011, 10-14.

⁷⁵⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα μοναστήρια της Νάξου, τα οποία ως παραγωγοί σιτηρών, ασκούσαν ισχυρή επιρροή στον ντόπιο πληθυσμό και υπήρξαν πνευματικά και οικονομικά κέντρα. Είναι χαρακτηριστική η προσπάθεια του πρώτου Λατίνου Δούκα του Αρχιεπαρχαίου Μάρκου Σανούδου να τα πλήξει οικονομικά και να μειώσει την ισχύ τους μέσω της εισαγωγής σιτηρών από την Κρήτη (Κωτσάκης, 2013, 58, 64, σημ. 291). Επίσης χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της μονής των Ιησουιτών στα Καλαμίτσια Νάξου, στα κτήματα της οποίας εργάζονταν εκατοντάδες χωρικοί των γειτονικών χωριών (Καμπανιόλο 1994, 600).

⁷⁵⁷ Σχετικά με την προτίμηση των γεωργικών αντί των κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων βλ. Baynes και Moss, 1988, 277, όπου υποστηρίζεται ότι η αναφερόμενη απαγόρευση εισόδου θηλυκών ζώων σε μοναστηριακούς χώρους σχετίζεται με την προσπάθεια αποτροπής της διατήρησης ποιμνίων και της συνεπακόλουθης υποχρέωσης των μοναχών να διατηρούν λαϊκούς υπηρέτες εντός των τειχών των μοναστηριών.

⁷⁵⁸ Η θέση της μονής έχει χαρακτηριστεί από τον J.P. Tournefort ως «...έναν από τους φοβερότερους βράχους που υπάρχουν στον κόσμο...» (2003, 305).

⁷⁵⁹ Δημητροκάλλης, 2000, 24, 26.

Ως προς την γενική διάταξη των συγκροτημάτων, στις Κυκλάδες εντοπίζονται όλες οι κατηγορίες οι οποίες έχουν προταθεί από σχετικούς μελετητές, με κριτήριο την διαμόρφωση και την σχέση των επιμέρους τμημάτων, την χωροθέτηση και το μέγεθος των συγκροτημάτων⁷⁶⁰. Παρά την σχετική ποικιλία ορισμένοι τύποι φαίνεται ότι επικρατούν.

Τα μοναστήρια στην πλειονότητά τους, ανεξαρτήτως θέσης και μεγέθους, ανήκουν στην συνήθη κατηγορία των *απλών ελεύθερων συγκροτημάτων*, η του *περίκλειστου τύπου*. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι μονές της Τουρλιανής⁷⁶¹ και του Παλαιοκάστρου στην Μύκονο⁷⁶², της Ζωοδόχου Πηγής⁷⁶³, του Αγίου Νικολάου⁷⁶⁴ και της Αγίας Ειρήνης στην Άνδρο, των Ταξιαρχών στην Σέριφο⁷⁶⁵, του Προφήτη Ηλία στην Σίφνο⁷⁶⁶, καθώς και της Κυρά - Ξένης⁷⁶⁷ και της Καταπολιανής⁷⁶⁸ στην Τήνο.

Στον τύπο των *σύνθετων ελεύθερων συγκροτημάτων* ανήκουν οι περιορισμένες σε αριθμό περιπτώσεις των μεγάλων κυκλαδίτικων μοναστηριών με χαρακτηριστικό παράδειγμα την μονή στο Κεχροβούνι της Τήνου⁷⁶⁹, ενώ αντίστοιχου τύπου μπορεί να θεωρηθούν και τα συγκροτήματα της μονής Παναχράντου στην Άνδρο⁷⁷⁰ και της Παναγίας Βρύσης στην Σίφνο⁷⁷¹.

Στην τρίτη κατηγορία των *τελείως ελεύθερων συγκροτημάτων* ή του αναφερόμενου από τον C. Conenna *γραμμικού τύπου*⁷⁷², ανήκει ένα από τα πλέον γνωστά κυκλαδίτικα παραδείγματα, η μονή της Παναγίας της Χοζοβιώτισσας στην Αμοργό⁷⁷³. Παρεμφερή αλλά μικρότερης κλίμακας είναι αυτά του Αγίου Γεωργίου «*το Κατεφυό*» στον Πύργο Σαντορίνης και της Παναγίας Καλαμιώτισσας στην Ανάφη⁷⁷⁴.

Η τέταρτη κατηγορία των *ανοικτών ελεύθερων συγκροτημάτων*, η οποία ταυτίζεται με τον αναφερόμενο από τον C. Conenna *ημιπερίκλειστο* τύπο⁷⁷⁵, συναντάται σε λίγες περιπτώσεις στις Κυκλάδες όπου το γνωστό παράδειγμα της μονής Χρυσοπηγής Σίφνου⁷⁷⁶. Αντίστοιχα διαμορφωμένα είναι τα μονύδρια της Αγίας Τριάδας στην Τήνο⁷⁷⁷, της Παναγίας Πορταΐτισσας στην Μήλο⁷⁷⁸, της Παναγίας Καστριανής στην Κέα⁷⁷⁹ και της Παναγίας Κεράς στην Θηρασιά⁷⁸⁰.

⁷⁶⁰ Οι κατηγοριοποιήσεις οφείλονται κυρίως στους Κ. Παπαϊωάννου (1977,24-29) και C. Conenna (1999,171), βλ. κεφ. 4.1 *Το συγκρότημα*.

⁷⁶¹ Ανωμερίτης,2011,165.

⁷⁶² Παπαϊωάννου, 1977,93, εικ.207.

⁷⁶³ Ανωμερίτης,2011,61.

⁷⁶⁴ Ανωμερίτης,2011,61.

⁷⁶⁵ Ανωμερίτης,2011,241.

⁷⁶⁶ Michaelides, 2001,237-238,fig.5.20,5.21.

⁷⁶⁷ Δούκα -Σαρρή, 1999, 65-74, εικ.43,45.

⁷⁶⁸ Δούκα -Σαρρή, 1999, 75-83,εικ.54.

⁷⁶⁹ Δούκα -Σαρρή, 1999, 26-51,εικ.7,8α, 13,17.

⁷⁷⁰ Ανωμερίτης,2011,61.

⁷⁷¹ Michaelides, 2001,235,fig.5.10, Ανωμερίτης,2011,259.

⁷⁷² Conenna, 1999,220-226.

⁷⁷³ Παπαϊωάννου, 1977,30, εικ.46.

⁷⁷⁴ Ανωμερίτης,2011,44,45.

⁷⁷⁵ Conenna, 1999,206-210.

⁷⁷⁶ Τζάκου,1979,237-244.

⁷⁷⁷ Δούκα -Σαρρή, 1999, 53-63,εικ.32,37.

⁷⁷⁸ Παπαϊωάννου,1977,119,εικ.285.

⁷⁷⁹ Ανωμερίτης,2011,113. Η ανοικτή και ελεύθερη διάταξη του συγκροτήματος ευνοείται από την θέση του σε κορυφή υψώματος, διαμορφωμένη ως διευρυμένο πλάτωμα.

⁷⁸⁰ Ανωμερίτης, 2011,96,99.

Στην ιδιαίτερη κατηγορία με κύριο χαρακτηριστικό την ανεξάρτητη εξωτερική πρόσβαση στο καθολικό χωρίς προσπέλαση μέσω της εισόδου του συγκροτήματος και της εσωτερικής του αυλής, ανήκουν ορισμένα μοναστήρια των Κυκλάδων, όπως του Προφήτη Ηλία⁷⁸¹ και του Αγίου Νικολάου⁷⁸² στην Σαντορίνη, καθώς και της Χρυσοπηγής στην Σίκινο⁷⁸³. Η παραπάνω δυνατότητα πρόσβασης εντοπίζεται επίσης και σε συγκροτήματα άλλων τύπων, όπως τα ναξιώτικα *πυργομονάστια* του Φωτοδότη στον Δανακό⁷⁸⁴ και του Τιμίου Σταυρού στο Σαγκρί⁷⁸⁵ της Νάξου, ενώ σε ένα βαθμό υφίσταται και σε περιπτώσεις όπου η είσοδος του συγκροτήματος βρίσκεται σε κοντινή και άμεση σχέση με αυτήν του ναού όπως το επίσης οχυρωμένο μοναστήρι της Παναγίας Φανερωμένης στη Νάξο⁷⁸⁶.

Οι παραπάνω κατηγορίες, στις οποίες ανήκει η πλειονότητα των Κυκλαδίτικων μοναστηριών, εκπροσωπούνται στην Πάρο με ελάχιστα παραδείγματα. Αντιστοίχως στις Κυκλάδες είναι ελάχιστες οι περιπτώσεις με διάταξη παρόμοια της επικρατούσας στο παριανό μοναστικό δίκτυο. Σχετικά με αυτήν έχει ήδη αναφερθεί ότι κύριο χαρακτηριστικό της υπήρξε η ένταξη του καθολικού στις πτέρυγες χωρίς ανεξάρτητη εξωτερική πρόσβαση σε αυτό, ενώ έχει καταδειχθεί η ομοιοτήτά της με πρώιμα παραδείγματα του ανατολικού μοναχισμού, αλλά και η σχέση της με αντίστοιχες διατάξεις των δυτικών μοναστηριών. Εκτός της ομάδας των παριανών μοναστηριών, περιορισμένες αντίστοιχες περιπτώσεις εντοπίζονται και στα υπόλοιπα νησιά με ενδεικτικά παραδείγματα την μονή του Αγίου Παντελεήμονος στην Μύκονο⁷⁸⁷ και τα *πυργομονάστια* του Αγίου Χρυσοστόμου⁷⁸⁸, του Αγίου Ελευθερίου⁷⁸⁹, της μονής Υψηλοτέρας⁷⁹⁰ και της μονής Φανερωμένης στη Νάξο⁷⁹¹.

Η μικρή αναλογία υπαίθριων χώρων σε σχέση με τους κλειστούς, η οποία σύμφωνα με τον C. Conenna χαρακτηρίζει τον *συμπαγή τύπο*⁷⁹², με γνωστές περιπτώσεις τα συγκροτήματα των Μετεώρων, την αρχική φάση αγιορείτικων παραδειγμάτων και την μονή της Πάτμου, παρατηρείται, εκτός της Πάρου και στο σύνολο σχεδόν των κυκλαδίτικων μοναστηριών ανεξαρτήτως τύπου. Η ακραία μορφή του εμφανίζεται στο συγκρότημα της μονής της Παναγίας Χοζοβιώτισσας στην Αμοργό, και στα ναξιώτικα *πυργομονάστια* του Τιμίου Σταυρού στο Σαγκρί και του Φωτοδότη στον Δανακό. Σε αυτά η αυλή απουσιάζει ή είναι στεγασμένη στο ισόγειο και διαμορφώνεται ασκεπής μόνο στον όροφο, παραπέμποντας στην αρχιτεκτονική των οχυρών κατοικιών, ή αυτών σε πυκνό αστικό ιστό. Αντίστοιχες ακραίες περιπτώσεις δεν εντοπίστηκαν στο παριανό μοναστικό δίκτυο.

Η συμπαγής δόμηση στο εσωτερικό του συγκροτήματος σχετίζεται εκτός των άλλων και με την επιδίωξη οχυρωματικής διάταξης. Η συνάφεια της τελευταίας με όλο το φάσμα των μοναστικών εγκαταστάσεων, όχι μόνο του χριστιανικού μοναχισμού, και η επικράτησή της για συμβολικούς και πρακτικούς λόγους, έχει ήδη επισημανθεί⁷⁹³. Η στρατηγική θέση ορισμένων από τα νησιά, σε συνδυασμό με τις συνθήκες ανασφάλειας και απομόνωσης οι οποίες επικρατούσαν συχνά στον θαλάσσιο χώρο του Αιγαίου, οδήγησαν στην ανάπτυξη

⁷⁸¹ Παπαϊωάννου, 1977,32, εικ.60.

⁷⁸² Παπαϊωάννου, 1977,32, εικ.59, Ανωμερίτης,2011,93.

⁷⁸³ Παπαϊωάννου,1977,32,εικ.63, Ανωμερίτης,2011,249.

⁷⁸⁴ Βαβατσιούλας, 1993,173-194.

⁷⁸⁵ Μπιλής,2013,121-128.

⁷⁸⁶ Σέργης, 2007,98-107.

⁷⁸⁷ Μάνεσης, 1964, 9-108.

⁷⁸⁸ Σέργης,2007,91-97.

⁷⁸⁹ Σέργης, 2007, 125-134.

⁷⁹⁰ Κουρουπάκη,1982,108,εικ.65,66,67.

⁷⁹¹ Σέργης, 2007, 97-108.

⁷⁹² Conenna, 1999,210.

⁷⁹³ Βλ κεφ 2.1, σημ.24.

ιδιαίτερα οχυρών μοναστηριακών διατάξεων, όπως αυτή της μονής της Πάτμου. Οι αμυντικές τους δυνατότητες σε συνδυασμό με το συμβολικό τους φορτίο συνέβαλαν ώστε να αποτελέσουν πρότυπο και τελικά η οχυρή μορφή να καθιερωθεί ως το πλέον τυπικό χαρακτηριστικό των κυκλαδίτικων συγκροτημάτων ανεξαρτήτως τύπου, θέσης και μεγέθους. Παρατηρείται από τα μικρότερα παραδείγματα, όπως τα προαναφερθέντα *πυργομονάστια* της Νάξου, έως τα υπερβολικής ανάπτυξης συγκροτήματα, όπως η μονή στο Κεχροβούνι της Τήνου, ενώ χαρακτηρίζει και το σύνολο σχεδόν του παριανού δικτύου. Στην πλειονότητα των συγκροτημάτων του ανατολικού μοναχισμού τα επιμέρους τμήματα, πέραν του καθολικού, διαμορφώνονταν με βάση τα πρότυπα της κοσμικής αρχιτεκτονικής και ιδιαίτερα των ποικίλων μορφών κατοικίας, της εκάστοτε περιόδου και του κάθε τόπου⁷⁹⁴. Το παραπάνω έχει συχνά ως αποτέλεσμα την αδυναμία διάκρισης μεταξύ κατοικίας και μοναστηριού⁷⁹⁵. Την εξεταζόμενη περίοδο στις Κυκλάδες αναπτύχθηκε ένας ιδιαίτερος τύπος κατοικίας, αυτός των οχυρωμένων αγροκτημάτων – υποστατικών ή *πύργων*, κυρίως στα νησιά της Νάξου και της Άνδρου. Στη Νάξο συνδυαζόταν συχνά με ιδιωτικό παρεκκλήσιο⁷⁹⁶ και μία από τις εκδοχές του υπήρξε η ομάδα των γνωστών ως *πυργομονάστια*⁷⁹⁷, τα οποία εμφανίζονται με διάφορες παραλλαγές. Η παραλλαγή τους με εσωτερική αυλή και ενσωμάτωση του παρεκκλησίου στις πτέρυγες, όπως η μονή Υψηλοτέρας στις Εγγαρές⁷⁹⁸ πιθανόν αποτέλεσε πρότυπο για την διαμόρφωση των ομοιότυπων παριανών συγκροτημάτων. Τα παραπάνω στοιχεία της εσωτερικής αυλής και του ναού –παρεκκλησίου αναδεικνύουν ιδιαίτερα την σχέση της μοναστικής εγκατάστασης με μορφές κατοικίας. Η εσωτερική αυλή, υπήρξε ένα από τα συνήθη χαρακτηριστικά της αστικής και της αγροτικής κατοικίας, κατά τους ρωμαϊκούς και βυζαντινούς χρόνους, στην περιοχή της νοτιοανατολικής Μεσογείου, αποτελώντας ταυτόχρονα κομβικής σημασίας στοιχείο του ανατολικού αλλά και του δυτικού μοναστηριού⁷⁹⁹, ενώ ιδιωτικοί-οικογενειακοί

⁷⁹⁴ Ενδεικτικές για την συνάφεια και τα κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ κατοικίας και μοναστικής εγκατάστασης είναι και οι ποικίλες αναφορές μετατροπής συμβατικών κατοικιών σε μοναστικές εγκαταστάσεις, όχι μόνο στην Ανατολή αλλά και στην Δύση, κατά την πρωτοβυζαντινή (Βλυσίδου κ.α., 2003, 84 και Παπαγεωργίου, 2013, 32-33) και την μεσοβυζαντινή περίοδο (Ousterhout, 2019,322).

⁷⁹⁵ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν ορισμένες τρωγλοδυτικές κατασκευές της Καππαδοκίας οι οποίες αρχικά θεωρήθηκαν μοναστικές εγκαταστάσεις, ενώ τις τελευταίες δεκαετίες διερευνώνται και ερμηνεύονται ως ιδιότυπα συγκροτήματα κατοικιών της ακριτικής αυτής περιοχής (Kalas, 2004, 101-119).

⁷⁹⁶ Κωτσάκης, 2013,271

⁷⁹⁷ Κωτσάκης, 2013, 237-242.

⁷⁹⁸ Κουρουπάκη κ.α., 1982,108.

⁷⁹⁹ Ενδεικτικές περιπτώσεις αποτελούν οι κατοικίες ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων στην περιοχή των Αθηνών (Τραυλός, 1993, 117,159, εικ.71,104). Επίσης, ενδιαφέρουσες αντιστοιχίες εντοπίζονται σε χρονολογημένα στην βυζαντινή περίοδο αγροκτήματα, τα οποία συχνά διαμορφώνονται γύρω από εσωτερική αυλή. Χαρακτηριστικά παραδείγματα εντοπίζονται στην Παλαιστίνη και στην Βόρεια Συρία. Η γενική διάταξή τους είναι σχεδόν παρόμοια με αυτήν των σύγχρονών τους μοναστικών αγροτικών κοινοβίων στις ίδιες περιοχές και η διάκρισή τους καθίσταται εφικτή μόνο στις περιπτώσεις αναγνώρισης του ενσωματωμένου στις πτέρυγες ναού. Παρουσιάζουν την συνήθη, στην πλειονότητα των συγκροτημάτων του ανατολικού μοναχισμού, ανάπτυξη σε δύο στάθμες, με χώρους διαμονής στον όροφο και αποθηκευτικές και παραγωγικές λειτουργίες στο ισόγειο, όπου συχνά περιλαμβάνονταν πιεστήρια οίνου και ελαίου. Τα παραπάνω συγκροτήματα παραπέμπουν στον κτιριολογικό τύπο της ρωμαϊκής αγροτικής βίλλας με εσωτερική αυλή και περιστύλιο (*villae rusticae*) και ορισμένα αποτελούν μετασκευές αντίστοιχων εγκαταλελειμμένων κτισμάτων (Onn, Weksler-Bdolah, Seligman and Rubeano, 2016, 121-136). Παρόμοιες περιπτώσεις αναφέρονται και για περιοχές του Ανατολικού Ιλλυρικού με ενδεικτικό παράδειγμα το συγκρότημα στην θέση Μιάμπελι, στη Σκάλα Κεφαλληνίας, ιδρυμένο πάνω στα ερείπια υστερορωμαϊκής βίλλας (Βαραλής,2001,73,438). Είναι χαρακτηριστικό ότι και τα πρώιμα παραδείγματα μοναστικών εγκαταστάσεων στην Δύση θεωρείται ότι σχετίζονται με τον ίδιο κτιριολογικό τύπο και ενδεχομένως ορισμένα προέκυψαν ως προσθήκη ενός ναού σε αντίστοιχες προϋφιστάμενες κατασκευές (McNeill, 2006, 5).

ναοί, ιδιαίτερα στο νησιωτικό Αιγαίο της εξεταζόμενης περιόδου⁸⁰⁰, ενσωματώνονταν συχνά σε συγκροτήματα αρχοντικών κατοικιών καθώς θεωρείτο ότι προσέδιδε κύρος στον κτήτορα⁸⁰¹, αποτελώντας ένα ακόμα κοινό στοιχείο το οποίο καταδεικνύει την σχέση του μοναστηριού με τις διάφορες πτυχές της νεοελληνικής παράδοσης του κατοικείν⁸⁰².

Ως προς τα μορφολογικά και κατασκευαστικά ζητήματα των συγκροτημάτων, είναι γνωστό ότι τα κτίρια της κοσμικής αρχιτεκτονικής, της εκάστοτε περιόδου και του κάθε τόπου, αποτελούσαν πρότυπα για την διαμόρφωσή των αντίστοιχων μοναστηριών. Στο κυκλαδίτικο μοναστικό δίκτυο εντοπίζεται αφενός η πλειονότητα των χαρακτηριστικών της τοπικής οικοδομικής παράδοσης, όπως οριζόντια δώματα, επιχρισμένες τοιχοποιίες και εφαρμογή τόξων για τον επιμερισμό των εσωτερικών χώρων και αφετέρου ποικίλες τοπικές ιδιαιτερότητες. Ενδεικτικά παραδείγματα των τελευταίων αποτελούν οι θολωτές κατασκευές των συγκροτημάτων του Προφήτη Ηλία στην Σαντορίνη⁸⁰³ και της Παναγίας Κεράς στην Θηρασιά⁸⁰⁴, οι εμφανείς αργολιθοδομές από σχιστολιθικές πλάκες στα μοναστήρια της Άνδρου και της Κέας⁸⁰⁵, καθώς και η εκτεταμένη χρήση λαξευμένου πωρόλιθου στην Μήλο⁸⁰⁶ ή μαρμάρου στην Παροναξία και στην Τήνο. Στην εφαρμογή του τελευταίου διαπιστώθηκαν επιδράσεις στον απόηχο αναγεννησιακών και μπαρόκ ρευμάτων οι οποίες ούτως ή άλλως είναι γνωστές στο σύνολο της κοσμικής αρχιτεκτονικής και ναοδομίας των Κυκλάδων. Σε ορισμένες επιμελημένες περιπτώσεις παρατηρήθηκε η ενσωμάτωση λεπτομερειών της υστεροβυζαντινής περιόδου όπως η βαθμιδωτή διαμόρφωση των ανοιγμάτων γνωστή ήδη από τα αρχοντικά του Μυστρά⁸⁰⁷ και το Κάστρο της Αντιπάρου⁸⁰⁸. Χαρακτηριστική είναι επίσης, ιδιαίτερα στα παραδείγματα της Παροναξίας, η ένταξη λεπτομερειών οι οποίες απομμιούνται στοιχεία προγενέστερων μεσαιωνικών κατασκευών, όπως ανάγλυφα ψευδοοικόσημα στις μαρμάρινες πλάκες των δαπέδων, ψευδοεπάλξεις στις απολήξεις των δωματίων και ζεματίστρες πάνω από τις εισόδους.

Τα καθολικά των μοναστηριών της Πάρου και των υπόλοιπων Κυκλάδων δεν παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις και αποτελούν τυπικές περιπτώσεις στο πλαίσιο της τοπικής μεταβυζαντινής ναοδομίας. Παρουσιάζουν μεταξύ τους κοινά μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, ενώ αποτελούν το πλέον επιμελημένο τμήμα του

⁸⁰⁰ Ορλάνδος, 1961 α, 119-120 και Ολυμπίτου, 1997, 218-220 όπου αναφέρεται ότι στην Χώρα της Πάτμου στις αρχές του 18^{ου} αιώνα καταγράφονταν περίπου 250 ιδιωτικοί ναοί.

⁸⁰¹ Ενδεικτικό παράδειγμα, αποτελεί το αντίστοιχης κάτοψης αρχοντικό Νικολαΐδη στην Χώρα της Πάτμου, στο ισόγειο του οποίου εντασσόταν μικρός μονόχωρος ναός (Φίλιππα Αποστόλου, 1986, 235-246). Το συγκρότημα στέγαζε διευρυμένη, πατριαρχικού τύπου, οικογένεια εμπόρων οι οποίοι συνδέθηκαν με τον ιερατικό κλάδο. Η ενσωμάτωση του ναού στο σύνολο, το οποίο διατασσόταν γύρω από εσωτερική αυλή, λειτουργούσε ως σύμβολο ενότητας και κοινωνικής υπεροχής της οικογένειας.

⁸⁰² Πέρα από το αστικό παράδειγμα του αναφερθέντος αρχοντικού στην Πάτμο και τα οχυρωμένα αγροτικά κτίσματα της Νάξου, γνωστά συγκροτήματα τα οποία ανήκαν επίσης σε ισχυρές οικογένειες και λειτουργούσαν ταυτόχρονα ως οχυρά, υποστατικά και ασκηταριά αποτελούν τα οκτώ μοναστήρια της περιοχής της Καρδαμύλης στην μεσσηνιακή Μάνη (Μιχαηλίδης, Χριστοφίδου, 1989, 189-210). Παρά τις διαφοροποιήσεις ως προς την μορφή και την διάταξη των κτισμάτων, παρουσιάζουν ομοιότητες με τα παραδείγματα της Παροναξίας ως προς τον πολλαπλό χαρακτήρα, την ανάμειξη των λειτουργιών και την ανάδειξη της συνάφειας μεταξύ των ιδιωτικών κατοικιών και των μοναστικών εγκαταστάσεων.

⁸⁰³ Λαζαρίδης, ;, εικ. 67, 68.

⁸⁰⁴ Ανωμερίτης, 2011, 96, 97, 99.

⁸⁰⁵ Ανωμερίτης, 2011, 61.

⁸⁰⁶ Ποζιόπουλος, 1989, 229-242, εικ. 1, 2, 3, 7, 10, 11, 12, 14, 19, 20, 22.

⁸⁰⁷ Ορλάνδος, 2000, 67-68, εικ. 41.

⁸⁰⁸ Φίλιππα-Αποστόλου, 1978, 69-70, εικ. 132, 136γ, 137.

συγκροτήματος. Γενικά διαπιστώνεται προτίμηση στις παραλλαγές τρουλαίων τύπων και επικράτηση του μονόχωρου τρουλαίου ναού. Στα μεγαλύτερα παραδείγματα εντοπίζονται συχνά σταυροειδείς εγγεγραμμένοι τύποι⁸⁰⁹. Επίσης αρκετοί τρίκογχοι ναοί, όπως στο μοναστήρι του Αγίου Σάββα στην Πάρο, του Ταξιάρχη στην Σέριφο, των Φυρογίων στην Σίφνο, του Χριστού στην Μήλο⁸¹⁰ και της Χρυσοπηγής στην Σίκινο⁸¹¹. Στην Πάρο, όπου η πλειονότητα των καθολικών προϋπήρχε των συγκροτημάτων, παρατηρείται αντίστοιχη ή και μεγαλύτερη ποικιλία με την εμφάνιση εκτός των άλλων και καμαροσκέπαστων, μονόχωρων ή δίκλιτων ναών, ορισμένοι από τους οποίους ενδεχομένως σχετίζονταν με πιστούς δυτικού δόγματος. Ο απόηχος δυτικών επιδράσεων, εμφανής σε νησιά όπως η Τήνος και η Νάξος, ανιχνεύεται στα παριανά παραδείγματα κυρίως με την διαμόρφωση πολύκογχων ιερών, καθώς και ανεξάρτητων εσωτερικών παρεκκλησίων. Οι παραπάνω επιδράσεις εντοπίζονται και σε ναούς τρουλαίων τύπων, οι οποίοι άλλωστε εφαρμόστηκαν και στις δυτικού δόγματος μοναστικές εγκαταστάσεις, όπως του Αγίου Αθανασίου στη Νάουσα και στο Φραγκομονάστηρο στην Παροικιά.

Ως προς τις πιθανές δυτικές επιδράσεις στην διαμόρφωση των μοναστικών δικτύων των Κυκλάδων, διαπιστώνονται περιορισμένες ενδείξεις, ενώ εντοπίζονται αρκετά χαρακτηριστικά τα οποία διαφοροποιούν τα ανατολικά παραδείγματα από αυτά του δυτικού μοναχισμού⁸¹². Η παρατηρούμενη και στα δυτικά μοναστήρια, εξωστρέφεια και σύνδεση των κυκλαδίτικων περιπτώσεων με την τοπική κοινωνία, σχετιζόταν κυρίως με την παράλληλη λειτουργία τους ως κέντρων αγροτικής παραγωγής η οποία αποτελεί χαρακτηριστικό και των δύο παραδόσεων. Η αποτύπωση της παραπάνω εξωστρέφειας στον χώρο με την διαμόρφωση δεύτερης ανεξάρτητης εισόδου για τον ναό, απαραίτητης στα δυτικά μοναστήρια, παρατηρήθηκε σε λίγα παραδείγματα, ενώ απουσιάζει από τις παριανές περιπτώσεις. Η τυποποίηση και ευθυγράμμιση με τους κανόνες του εκάστοτε τάγματος⁸¹³, οι οποίοι καθόριζαν τις μορφές των δυτικών συγκροτημάτων, έρχεται σε αντίθεση με την παρατηρούμενη στις Κυκλάδες ποικιλία των τύπων, παρά την εμφάνιση πλήθους κοινών χαρακτηριστικών στο εσωτερικό των μεγάλων τοπικών δικτύων όπως αυτό της Πάρου. Σε πολλά από αυτά διαπιστώθηκαν δυτικές επιδράσεις σε επιμέρους αρχιτεκτονικά στοιχεία και μορφές, οι οποίες ωστόσο χαρακτηρίζουν ούτως ή άλλως την κοσμική αρχιτεκτονική και ναοδομία των Κυκλάδων. Σημαντική διαφοροποίηση από τα δυτικά πρότυπα αποτελεί το μέγεθος των κυκλαδίτικων συγκροτημάτων, ιδιαίτερα αυτών της Παροναξίας, ορισμένα από τα οποία ανήκουν πιθανόν στα μικρότερα του συνόλου του ανατολικού μοναχισμού. Η μεγάλη κλίμακα των δυτικών μοναστηριών⁸¹⁴ σε συνδυασμό με τους αυστηρούς και απόλυτους κανόνες σχεδιασμού, είχαν ως συνέπεια την επιβολή τους στο τοπίο⁸¹⁵ σε αντίθεση με τα ανατολικά, η προσαρμογή των οποίων στο φυσικό περιβάλλον αποτελεί μία από τις αιτίες της τυπολογικής ποικιλίας τους. Στα κυκλαδίτικα

⁸⁰⁹ Σε ορισμένες περιπτώσεις η επιλογή των παραλλαγών του σταυροειδούς εγγεγραμμένου τύπου με τρούλο έχει ερμηνευθεί ως προσπάθεια παρουσίασης των νεοκατασκευασθέντων καθολικών ως δήθεν παλαιότερων και υφιστάμενων, συνδεδεμένη με τις απόπειρες παράκαμψης των απαγορεύσεων της οθωμανικής διοίκησης σχετικά με την ανέγερση νέων ναών (Τζέφος, 2001,20). Δεν είναι σαφές εάν στις Κυκλάδες οι απαγορεύσεις αυτές εφαρμόστηκαν με αυστηρότητα και εάν η επιλογή των παραπάνω τύπων μπορεί να ερμηνευθεί αντιστοίχως.

⁸¹⁰ Ποζιόπουλος, 1989,229-242, εικ.5.

⁸¹¹ Παπαϊωάννου,1977,32,εικ.63.

⁸¹² Για συνοπτική παρουσίαση της αρχιτεκτονικής του δυτικού μοναχισμού βλ. Conenna, 1999, 157-170.

⁸¹³ Conenna, 1999, 169.

⁸¹⁴ Conenna, 1999,159-160.

⁸¹⁵ Conenna, 1999, 169.

μοναστήρια, καθώς και σε όσα από αυτά διαπιστώνονται δυτικές επιδράσεις, δεν παρατηρήθηκε η συνήθης στα δυτικά παραδείγματα υπεροχή ως προς το μέγεθος του καθολικού σε σχέση με το υπόλοιπο συγκρότημα. Στην Πάρο ιδιαίτερα, η ένταξή του ναού στις πτέρυγες είχε ως αποτέλεσμα την αποσπασματική εμφάνιση ενός μόνο τμήματος των όψεών του και την μη ανάδειξή του ως δεσπόζοντος στοιχείου. Η ένταξη στις πτέρυγες δεν πρέπει να θεωρηθεί δυτική επίδραση αλλά προφανές αποτέλεσμα της μικρής κλίμακας και της απαιτούμενης οχυρής και συμπαγούς μορφής, ενώ ήδη αναφέρθηκε ότι αποτελεί συνήθη μοναστηριακή διάταξη της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Η επιμελημένη διαμόρφωση ενός διευρυμένου εσωτερικού αιθρίου με περιστύλιο, γύρω από το οποίο συναρθρώνονται οι κύριοι λειτουργικοί χώροι, αποτελεί βασικό αρχιτεκτονικό στοιχείο του δυτικού μοναστηριού⁸¹⁶ το οποίο απουσιάζει από τα κυκλαδίτικα παραδείγματα, όπου η μικρή κλίμακα της εσωτερικής αυλής περιορίζει την λειτουργία της κυρίως στην διανομή της κίνησης. Εξάιρεση αποτελεί η διαμόρφωση του συγκροτήματος της Παναγίας Καταπολιανής, όπου το μέγεθος του καθολικού και η επιμέλεια του εσωτερικού αιθρίου παραπέμπουν ευθέως σε δυτικά παραδείγματα, ενδεχομένως λόγω της ιστορίας του. Το παραπάνω συγκρότημα ωστόσο υπήρξε από τα πρώιμα παραδείγματα ενσωμάτωσης υφιστάμενου ναού σε μεταγενέστερα διαμορφωμένο συγκρότημα και ως προς αυτό ενδεχομένως αποτέλεσε πρότυπο για τα υπόλοιπα του νησιού.

ΣΥΝΟΨΗ

Το μεταβυζαντινό μοναστικό δίκτυο των Κυκλάδων φαίνεται ότι υπήρξε πολυπληθές και διέθετε ποικίλα χαρακτηριστικά, καταδεικνύοντας την έλλειψη τυποποίησης η οποία διαχρονικά παρατηρείται στον ανατολικό μοναχισμό. Ωστόσο μεταξύ των επιμέρους παραδειγμάτων εντοπίζονται αρκετά κοινά στοιχεία τα οποία προσδίδουν τελικά στο σύνολο ενότητα και σχετική ομοιογένεια. Τα μεγέθη των συγκροτημάτων και το πλήθος των μοναχών της κάθε αδελφότητας υπήρξαν στην πλειονότητά τους σχετικά μικρά. Η ποικιλία των θέσεων δεν ανέτρεπε την συνήθη σχέση των μονών με τις τοπικές κοινότητες και τον κοινωνικό τους χαρακτήρα, ο οποίος σχετίστηκε κυρίως με τον ρόλο τους ως μεγάλων γαιοκτημόνων. Παρά την τυπολογική ποικιλία επικρατεί ο συνήθης περίκλειστος τύπος με αυστηρά οχυρό χαρακτήρα και συμπαγή δόμηση στο εσωτερικό. Ποικιλία παρατηρείται στα καθολικά με επικράτηση ωστόσο των τρουλαίων τύπων. Η ομοιογένεια των συγκροτημάτων ενισχύεται από την εφαρμογή πλήθους λεπτομερειών και οικοδομικών χαρακτηριστικών της μεταβυζαντινής κοσμικής αρχιτεκτονικής και της ναοδομίας των Κυκλάδων. Η εικόνα ωστόσο εμπλουτίζεται από τις επιμέρους ιδιαιτερότητες κάθε νησιού οι οποίες σχετίζονται κυρίως με τα αντίστοιχα τοπικά υλικά. Οι δυτικές επιδράσεις ως προς την διάταξη των μοναστηριών φαίνεται ότι υπήρξαν λιγιστές. Περιορίζονταν κυρίως σε οικοδομικά χαρακτηριστικά, τα οποία εμφανίζονται ούτως ή άλλως στην κοσμική αρχιτεκτονική και στην ναοδομία του νησιωτικού συμπλέγματος.

Στο παραπάνω πλαίσιο εντάσσεται το μοναστικό δίκτυο της Πάρου σχηματίζοντας την πολυπληθέστερη ως προς τον αριθμό των μοναστηριών ομάδα, με τα μικρότερα ωστόσο μεγέθη. Οι περιορισμένες διαστάσεις σε συνδυασμό με την αυστηρά οχυρή μορφή είχε ως αποτέλεσμα την ενσωμάτωση του συνήθως προϋπάρχοντος καθολικού στις πτέρυγες και την μη πανταχόθεν ελεύθερη διάταξή του στην μικρού μεγέθους εσωτερική αυλή. Το παραπάνω αποτελεί την κύρια διαφοροποίηση από τον επικρατέστερο στις Κυκλάδες περίκλειστο τύπο. Εμφανίζεται επίσης και σε ορισμένα από τα *πυργομοναστήρια* της Νάξου τα οποία ανήκουν στην ευρύτερη ομάδα των οχυρωμένων αγροκτημάτων-υποστατικών και

⁸¹⁶ McNeill, 2006, 1-47.

φαίνεται ότι λειτούργησαν ως πρότυπα για αρκετά από τα μοναστήρια της Παροναξίας. Στα συνήθως ιδιωτικά και μικρά παραδείγματα της Πάρου, αναδεικνύεται ο διαχρονικά γνωστός διφυής χαρακτήρας των μοναστηριακών συγκροτημάτων και η συνάφειά τους με τις ποικίλες μορφές κτηρίων κατοικίας. Το μέγεθος και η ιδιωτική κυρίως λειτουργία τους, περιόρισαν τον ρόλο και την σημασία τους σε τοπική κλίμακα και οδήγησαν στην μικρή έως ανύπαρκτη συμμετοχή τους στα ευρύτερα δίκτυα επικοινωνιών στο νησιωτικό Αιγαίο. Παρά τις παραπάνω ιδιαιτερότητες, στην μεγάλη και τυπολογικά διακριτή ομάδα των παριανών μοναστηριών εντοπίζονται αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με το σύνολο του κυκλαδίτικου μοναστικού δικτύου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8 - Καταγραφές μοναστηριών Κυκλάδων (εκτός Πάρου)

ΑΑ	Μονή	1670	1701	1754	1833	X
ΑΜΟΡΓΟΣ (2)						
1	Μ. Παναγίας Χοζοβιώτισσας		•		•	
2	Μ. Αγ. Γεωργίου				•	
ΑΝΑΦΗ (1)						
1	Μ. Παναγίας Καλαμιώτισσας		•		•	
ΑΝΔΡΟΣ (17)						
1	Μ. Ζωοδόχου Πηγής (μονή Αγίας)	•	•		•	
2	Μ. Παναχράντου	•	•		•	
3	Μ. Αγ. Νικολάου (στις Πρες)	•	•		•	
4	Μ. Παντοκράτορας (στις Γίδες)	•				
5	Αγία Μονή (στις Λαβριές)					-
6	Ανώνυμη μονή (στην Φυράη)					-
7	Μ. Αγ. Μαρίνας (στον Κατάκοιλο Αρνιών)	•				
8	Μ. Αγ. Αντωνίου (στο μέσο Βουνό)					-
9	Μ. Αγ. Μαρίνας (στα Αποίκια)				•	
10	Μ. Αγ. Ειρήνης (στα Αποίκια)				•	
11	Μ. Αγ. Λεοντίου (στον Καχυλαίο)					-
12	Μ. Τρομαρκίων (στο κάτω Κάστρο)				•	
13	Μ. Παναγίας (στο κάτω Κάστρο, στο Αλέτι)	•			•	
14	Μ. Αγ. Ιωάννη Χρυσσοστόμου (στο Βιτάλι)					-
15	Μ. Αλίνου (Αηδόνια)					-
16	Μ. Φιλέτρων (στην Ράχη)					-
17	Μ. Αγ. Βερναδίνου, Καπουτσίνων		•			
ΔΗΛΟΣ (1)						
1	Μ. Αγ. Γεωργίου				•	
ΘΗΡΑΣΣΑ (1)						
1	Μ. Παναγίας Κεράς					-
ΙΟΣ (1)						
1	Μ. Αγ. Διονυσίου				•	
ΚΕΑ (7)						
1	Μ. Παναγίας Καστριανής				•	
2	Μ. Αγ. Άννας (στην Ιουλίδα)	•	•		•	
3	Μ. Επισκοπής	•	•			
4	Μ. Αγ. Μαρίνας	•	•		•	
5	Μ. Δάφνης	•	•		•	

ΑΑ	Μονή	1670	1701	1754	1833	X
6	Μ. Αγ. Παντελεήμονας	•	•		•	
7	Μ. Αγ. Ευσταθίου	•				
ΚΥΘΟΣ (10)						
1	Μ. Παναγίας Κανάλας				•	
2	Μ. Παναγίας του Νίκους				•	
3	Μ. Παναγίας Στρατολάτισσας				•	
4	Μ. Αγ. Ιωάννη Προδρόμου (στην Δρυσιπίδα)				•	
5	Μ. Ταξιαρχών (Βελίδι)				•	
6	Μ. Ταξιαρχών (στις Μηλιές)				•	
7	Μ. Αγ. Γεωργίου (στα Κατακέφαλα)				•	
8	Μ. Προφήτη Ηλία				•	
9	Μ. Αγ. Αγίου Ιωάννη (στο Χωριδάκι)				•	
10	Μονύδρια Τιμίου Σταυρού					-
ΜΗΛΟΣ (15)						
1	Μ. Αγ. Γεωργίου				•	
2	Μ. Αγ. Ελένης		•		•	
3	Μ. Αγ. Ιωάννη Βεολόγου και Χριστού		•		•	
4	Μ. Αγ. Μαρίνας		•		•	
5	Μ. Ταξιαρχών		•		•	
6	Μ. Αγ. Σάββα		•		•	
7	Μ. Αγ. Ιωάννη Σιδεριανού		•			
8	Μ. Ζωοδοχου Πηγής					-
9	Μ. Παναγίας Καστριανής		•			
10	Μ. Παναγίας Άρμενης		•			
11	Μ. Παναγίας Βουνόδω		•			
12	Μ. Παναγίας Βεοφανή		•			
13	Μ. Παναγίας του Κήπου		•			
14	Μ. Προφήτη Ηλία		•			
15	Μ. Καπουταίνων		•			
ΜΥΚΟΝΟΣ (4)						
1	Μονή Τουρλιανής		•		•	
2	Μονή Παλαιοκάστρου		•		•	
3	Μ. Αγ. Παντελεήμονα		•			
4	Μ. Αγ. Γεωργίου		•		•	
5	Μ. Παναγίας Μούσαινας		•			
6	Μονή Σωτήρος		•			

ΑΑ	Μονή	1670	1701	1754	1833	X
ΝΑΞΟΣ (24)						
1	Μ. Αγ. Γεωργίου (στην Γρόττα Χώρα)			•		
2	Μ. Αγ. Κυριακής (στην Χώρα)				•	
3	Μ. Αγ. Μηνά (στην Χώρα)					-
4	Μ. Αγ. Παρασκευής (στο Μπούργο Χώρας)					-
5	Μ. Αγ. Ιωάννη (στο Μπούργο Χώρας)					-
6	Μ. Ταξιάρχη (στην Εβρική Χώρας)					-
7	Μ. Αγ. Θεοδοσίας (στο Νεοχώρι Χώρας)					-
8	Μ. Αγ. Ελεούσης (στην Χώρα)					-
9	Μ. Τιμίου Σταυρού (στην Χώρα)					-
10	Μ. Τριάδας (στο Νεοχώρι Χώρας)					-
11	Μ. Αγ. Ιωάννου Χρυσοστόμου					-
12	Μ. Υψηλότερας (στις Εγκαρές)		•	•	•	
13	Μ. Ταξιάρχη Μιχαήλ (στις Εγκαρές)			•		
14	Μ. Αγ. Ιωάννη Προδρόμου (Αγερασί -Γλυνόδα)			•		
15	Μ. Αγ. Τεσσαράκοντα (στο Γλυνόδα)			•	•	
16	Μ. Κοιμήσεως Θεοτόκου Τριπόδων					-
17	Μ. Αγ. Νικολάου (στο Αχάφι)					-
18	Μ. Ταξιάρχη (στην Μητριά)					-
19	Μ. Παναγίας Μοναστηριώτισσας					-
20	Μ. Αγ. Θαλλέλαιου (στις Μέλανες)					-
21	Μ. Αγ. Ελευθερίου (στο Σαγκρί)			•		
22	Μ. Ταξιάρχη Μιχαήλ (στο Σαγκρί)		•	•	•	
23	Μ. Τιμίου Σταυρού (στο Σαγκρί)		•	•	•	
24	Μ. Καλορίτσας ή Καλορρύτισσας (στο Σαγκρί)		•	•	•	
25	Μ. Αγ. Ιωάννη Βεαλόγου (στην Τραγαία)			•		
26	Μ. Παναγίας Δροσιανής (στην Μονή)					-
27	Μ. Αγ. Φωτεινής (στην Μονή)			•		
28	Μ. Αγ. Δημητρίου (στον Κυνήδαρο)					-
29	Μ. Φωτοδότη (στον Δανακό)		•		•	
30	Μ. Αγίας (στην Κωμιακή)					-
31	Μ. Φανερωμένης		•	•	•	
32	Μ. Ιησουιτών (στο Κάστρο Χώρας)		•			
33	Μ. Αγ. Αντωνίου, Καπουταίνων (στη Χώρα)		•			
34	Μ. Ευαγγελισμού, Φραγκισκανών (στο Αγκίδια)		•			
35	Μ. Αγ. Αντωνίου του Αββά (στην Χώρα)		•			
36	Μ. Ουρσουλινών (στην Χώρα)					-

ΑΑ	Μονή	1670	1701	1754	1833	X
ΣΑΝΤΟΡΙΝΗ (14)						
1	Μ. Προφήτη Ηλία (στον Πύργο)				•	
2	Μ. Αγ. Νικολάου (στο Μερσβήλι)				•	
3	Μ. Αγ. Γεωργίου (στον Πύργο)				•	
4	Μ. Αγ. Τριάδας (στον Πύργο)				•	
5	Μ. Παναγίας Επισκοπής (στη μέσα Γωνιά)					-
6	Μ. Παναγίας Τρανής (στο Μεγαλοχώρι)				•	
7	Μ. Αγ. Αντύπα (στην μέσα Γωνιά)					-
8	Μ. Αγ. Χαράλαμπου (στην έξω Γωνιά)					-
9	Μ. Αρκαγγέλου Μιχαήλ (στο Ακρωτήριο)					-
10	Μ. Αγ. Αικατερίνας (στην Οία)					-
11	Μ. Τιμίου Σταυρού (στο Εμπορείο)				•	
12	Μ. Αγ. Αγίου Ιωάννου Θεολόγου				•	
13	Μ. Αγ. Αικατερίνας (στο Εμπορείο)					-
14	Μ. Δομνικανίδων αδελφών (στα Φιρά)					-
ΣΕΡΙΦΟΣ (2)						
1	Μ. Ταξιαρχών	•	•		•	
2	Μ. Ευαγγελίστριας (στο Μέγα Λιβάδι)					-
ΣΚΙΝΟΣ (1)						
1	Μ. Χρυσοπηγής				•	
ΣΙΦΟΣ (17)						
1	Μ. Βρύσης ή Παναγίας Βρυσηϊανής	•	•		•	
2	Μ. Αγ. Ιωάννη του Μουγκού (στην Απολλωνία)	•	•		•	
3	Μ. Αγ. Ιωάννη Χρυσαστάμου (στην Φυτειά)	•	•		•	
4	Μ. Προφήτη Ηλία		•		•	
5	Μ. Αγ. Συμεών (στις Καμάρες)		•			
6	Μ. Προφήτη Ηλία Τρουλλακίου (στις Καμάρες)		•			
7	Μ. Αγ. Αγίου Αρτεμίου	•			•	
8	Μ. Ταξιαρχών της Σκάφης (στην Απολλωνία)					-
9	Μ. Παναγίας Πουλάτης (στον Αρτεμώνα)					-
10	Μ. Χρυσοπηγής					-
11	Μ. του Σταυρού (στο Κάστρο)					-
12	Μ. Αγ. Παλυκάρπου (στην Χερσόνησο)					-
13	Μ. Παναγίας «τόσο το Νερό»					-
14	Μ. Ταξιαρχών (στο Βαθύ)					-
15	Μ. Παναγίας του Βουνού					-
16	Μ. Αγ. Αθανασίου (στα Φυράγια)					-
17	Ανώνυμη Μονή δυτικού δόγματος	•				

ΑΑ	Μονή	1670	1701	1754	1833	X
ΣΥΡΟΣ (2)						
1	Μ. Αγ. Ιωάννη, Καπουταίνων (στην Άνω Σύρο)		•			
2	Μ. Ιησουιτών (στα Τάλαντα)					-
ΤΗΝΟΣ (9)						
1	Μ. Κοιμήσεως της Θεοτόκου (στο Κεχροβούνι)				•	
2	Μ. Καταπολιανής (Υστερνια)				•	
3	Μ. Αγ. Τριάδος (στη Γύρλα Χώρας)					-
4	Μ. Κυρά Ξένης (στον Μαυλά)				•	
5	Μ. Αγ. Παρασκευής				•	
6	Μ. Ιερής Καρδιάς των Ιησουιτών					-
7	Μ. Ιησουιτών (στα Λουτρά)		•			
8	Μ. Φραγκισκανών (στην Μέση)		•			
9	Μ. Ουρσουλινών					-
ΦΑΛΕΓΓΑΔΡΟΣ (3)						
1	Μ. Παναγίας Παλαιόκαστρου		•			
2	Μ. Αγ. Ιωάννη Βαπτιστή		•			
3	Μ. Κοιμήσεως της Θεοτόκου				•	
ΣΥΝΟΛΟ (145)		18	52	12	62	49
ΥΠΟΜΝΗΜΑ						
1670						
Καταγραφή της μονής, το έτος 1670, στην πρώτη οθωμανική φορολογική απογραφή των μικρότερων νησιών του Αιγαίου. Αφορά τα μοναστήρια της Άνδρου, Κέας, Σερίφου και Σίφνου (Κολοβός, 2006, 69,105-108, Κιελ, 2007, 43,46, σημ.28, 31)						
1701						
Καταγραφή της μονής τον Σεπτέμβριο του έτους 1701 από τον Γάλλο περιηγητή Joseph Pitton de Tournefort στο έργο του <i>Relation d'un Voyage au Levant, fait par ordre du Roy. Contenant l'histoire ancienne & moderne de plusieurs Isles de l'Archipel, de Constantinople...</i> , vol. II, Paris, Imprimerie Royale, 1717. (Tournefort, 2003, 224-225).						
1754						
Καταγραφή της μονής στον πατριαρχικό κατάλογο σταυραρχηγίων του έτους 1754 επί πατριάρχη Κυρίλλου του από Νικαμπείας το έτος 1754. Αφορά τα μοναστήρια Παροναξίας. (Ζερλέντης, 1913, 155).						
X						
Δεν περιλαμβάνεται στις προηγούμενες καταγραφές. Αναφέρεται στα Δράκος (1899α), Ζερλέντης (1913), Βιτάλης (1973), Καμπανέλλης (1991), Κρούσκα (1999), Κολοβός (2006), Ανωμερίτης (2011).						

Πίνακας 8. Καταγραφές μοναστηριών Κυκλάδων (εκτός Πάρου) – Σημειώσεις

Αμοργός⁸¹⁷

1. Μονή Παναγίας Χοζοβιώτισσας⁸¹⁸
2. Μονή Αγίου Γεωργίου (μετόχι μονής Πάτμου)⁸¹⁹

Ανάφη

1. Μονή Παναγίας Καλαμιώτισσας⁸²⁰

Άνδρος

1. Μονή Ζωοδόχου Πηγής (μονή Αγίας)⁸²¹
2. Μονή Παναχράντου⁸²²
3. Μονή Αγίου Νικολάου(στις Ωρες)⁸²³
4. Μονή Παντοκράτορος (στις Γίδες, μετόχι μονής Αγίας)⁸²⁴
5. Αγία Μονή ή μονή Αγίου Αθανασίου (στις Λαβριές)⁸²⁵
6. Ανώνυμη μονή (στην Φυρόη, μετόχι μονής Αγιά, ιερομόναχος Συμεών)⁸²⁶
7. Μονή Αγίας Μαρίνας (στον Κατάκοιλο Αρνών, μετόχι μονής Κουτλουμουσίου)⁸²⁷
8. Μονή Αγίου Αντωνίου(στο μέσα Βουνί, μετόχι μονής Παναχράντου)⁸²⁸
9. Μονή Αγίας Μαρίνας (στα Αποίκια)⁸²⁹

⁸¹⁷ Στην Αμοργό, εκτός των δύο αναφερομένων μοναστηριών, εντοπίζονται δύο ακόμα συμπλέγματα, του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στην Αιγιάλη και της Αγίας Παρασκευής στην Κάτω Μεριά, για τα οποία δεν είναι σαφές εάν υπήρξαν μοναστικές εγκαταστάσεις κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

⁸¹⁸ Tournefort,2003,257-259, Παπαϊωάννου, 1977, 29,32, εικ.46, Μαραγκού,1999, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,30, Ανωμερίτης,2011, 34-35

⁸¹⁹ Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,30.

⁸²⁰ Tournefort,2003,305, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,30, Ανωμερίτης,2011,42-45, όπου αναφέρεται ότι το μοναστήρι αποτελεί μετόχι της μονής Προφήτη Ηλία Σαντορίνης..

⁸²¹ Tournefort,2003,390, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,30, Κολοβός, 2006, 102-105 όπου αναφέρεται ότι περιλαμβάνονταν στην οθωμανική απογραφή του έτους 1670, Ανωμερίτης,2011,51-52.

⁸²² Tournefort,2003,390, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,30, Κολοβός, 2006, 107 όπου αναφέρεται ότι περιλαμβάνονταν στην οθωμανική απογραφή του έτους 1670, Ανωμερίτης,2011,52.

⁸²³ Tournefort,2003,390, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,30, Κολοβός, 2006, 107 όπου αναφέρεται ότι περιλαμβάνονταν στην οθωμανική απογραφή του έτους 1670, Ανωμερίτης,2011,53.

⁸²⁴ Κολοβός, 2006, 105-106 όπου αναφέρεται ότι περιλαμβάνονταν στην οθωμανική απογραφή του έτους 1670, Ανωμερίτης,2011,51.

⁸²⁵ Κολοβός, 2006, 105, όπου αναφέρεται ότι περιλαμβάνονταν στην οθωμανική απογραφή του έτους 1670, Ανωμερίτης,2011,51.

⁸²⁶ Κολοβός, 2006, 105.

⁸²⁷ Κολοβός, 2006, 106 όπου αναφέρεται ότι περιλαμβάνονταν στην οθωμανική απογραφή του έτους 1670.

⁸²⁸ Κολοβός, 2006, 108, Ανωμερίτης,2011,51.

10. Μονή Αγίας Ειρήνης (στα Αποίκια)⁸³⁰
11. Μονή Αγίου Λεοντίου (στου Κοχυλού)⁸³¹
12. Μονή Τρομαρχίων (στο κάτω Κάστρο)⁸³²
13. Μονή Παναγίας (στο κάτω Κάστρο, στο Αλέτι)⁸³³
14. Μονή Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου (στο Βιτάλι)⁸³⁴
15. Μονή Αλίνου (Αηδόνια)⁸³⁵
16. Μονή Φλέρτων (στην Ράχη)⁸³⁶
17. Μονή Αγίου Βεναρδίνου, Καπουτσίνων⁸³⁷

Δήλος

1. Μονή Αγίου Γεωργίου⁸³⁸

Θηρασιά

1. Μονή Παναγίας Κεράς⁸³⁹

Ίος⁸⁴⁰

1. Μονή Αγίου Διονυσίου⁸⁴¹

Κέα

1. Μονή Παναγίας Καστριανής⁸⁴²
2. Μονή Αγίας Άννας (στην Ιουλίδα)⁸⁴³
3. Μονή Επισκοπής⁸⁴⁴
4. Μονή Αγίας Μαρίνας⁸⁴⁵

⁸²⁹ Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,30, Κολοβός, 2006, 108, Ανωμερίτης,2011,51.

⁸³⁰ Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,30, Κολοβός, 2006, 108, Ανωμερίτης,2011,51.

⁸³¹ Κολοβός, 2006, 108.

⁸³² Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,30, Κολοβός, 2006, 108, Ανωμερίτης,2011,51

⁸³³ Κολοβός, 2006, 108 όπου αναφέρεται ότι περιλαμβάνονταν στην οθωμανική απογραφή του έτους 1670. Στο Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,30, αναφέρεται ότι στις οθωνικές απογραφές περιλαμβάνονταν και η μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου ή Παναγία έξω του Κάστρου, ή οποία ενδεχομένως ταυτίζεται με την μονή Παναγίας στο Αλέτι.

⁸³⁴ Ανωμερίτης,2011,51.

⁸³⁵ Ανωμερίτης,2011,51.

⁸³⁶ Ανωμερίτης,2011,51.

⁸³⁷ Tournefort,2003,390-391, όπου αναφέρεται ότι το έτος 1701 η μονή ήταν ήδη κατεστραμμένη, πιθανόν από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα. Αντιθέτως στο Ανωμερίτης,2011,51, αναφέρεται ότι διαλύθηκε στα τέλη του 18^{ου} αιώνα.

⁸³⁸ Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,31.

⁸³⁹ Ανωμερίτης,2011,96-99.

⁸⁴⁰ Σχετικά με την Ίο αναφέρεται η ύπαρξη ενός μετοχίου της μονής της Αμοργού και ορισμένων ακόμα κατεστραμμένων μοναστηριών, χωρίς ωστόσο σχετική τεκμηρίωση (Βαλέτσιο Γυμνάσιο Ίου, 2004,57-60, 79-85). Επίσης αναφέρεται η μονή Παναγίας Σπηλαιώτισσας, μετόχι της παριανής μονής του Αγίου Αντωνίου του Κεφάλου (Αλιπράντης, 1975,99).

⁸⁴¹ Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,30.

⁸⁴² Λαζαρίδης,1954, Καρποδίνη-Δημητριάδη,1988,31, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,30, Ανωμερίτης,2011,111.

⁸⁴³ Tournefort, 2003, 375, Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1988, 31, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι, 30, Kiel, 2007, 43, σημ.31, Ανωμερίτης,2011,112-113.

⁸⁴⁴ Tournefort,2003,375, Καρποδίνη-Δημητριάδη,1988,31, Kiel,2007,43,σημ.31, Ανωμερίτης,2011,112-113.

⁸⁴⁵ Tournefort,2003,375, Τόμπρος,2001,τ2,Παράρτημα,Πίν.Ι,30, Kiel,2007,43,σημ.31, Ανωμερίτης, 2011, 112-113. Το συγκρότημα συνδυάζεται με τον γνωστό ομώνυμο ελληνιστικό πύργο ο οποίος ενσωματώθηκε στον

5. Μονή Δάφνης⁸⁴⁶
6. Μονή Αγίου Παντελεήμονος (μετόχι της μονής Πάτμου)⁸⁴⁷
7. Μονή Αγίου Ευσταθίου⁸⁴⁸

Κύθνος⁸⁴⁹

1. Μονή Παναγίας Κανάλας⁸⁵⁰
2. Μονή Παναγίας του Νίκους⁸⁵¹
3. Μονή Παναγίας Στρατολάτισσας⁸⁵²
4. Μονή Αγίου Ιωάννη Προδρόμου (στην Δρουπίδα)⁸⁵³
5. Μονή Ταξιαρχών (Βελίδι)⁸⁵⁴
6. Μονή Ταξιαρχών (στις Μηλιές)⁸⁵⁵
7. Μονή Αγίου Γεωργίου (στα Κατακέφαλα)⁸⁵⁶
8. Μονή Προφήτη Ηλία⁸⁵⁷
9. Μονή Αγίου Ιωάννη (στο Χωριδάκι)⁸⁵⁸
10. Μονύδριο Τιμίου Σταυρού (μετόχι μονής Ταξιαρχών Σερίφου)⁸⁵⁹

Μήλος⁸⁶⁰

1. Μονή Αγίου Γεωργίου⁸⁶¹

περίβολό του. Η προφορική παράδοση αναφέρει ότι η μονή ιδρύθηκε από τους κατοίκους του νησιού (Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1988, 30).

⁸⁴⁶ Tournefort, 2003, 375, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι, 30, Kiel, 2007, 43, σημ. 31, Ανωμερίτης, 2011, 112. Η μονή ιδρύθηκε από την Οσία Φιλοθέη την Αθηναία και εκποιήθηκε μετά την διάλυση των μοναστηριών από την οθωμανική αντιβασιλεία το 1833 (Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1988, 29).

⁸⁴⁷ Tournefort, 2003, 375, 379-380, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι, 30, Kiel, 2007, 43, σημ. 31, όπου αναφέρεται ότι η πληροφορία για την σχέση με την μονή της Πάτμου έρχεται σε αντίθεση με τα αναφερόμενα στην οθωμανική απογραφή του 1670. Ωστόσο από άλλες πληροφορίες φαίνεται ότι τα κτήματα του μοναστηριού είχαν δωρηθεί στη Σχολή της Πάτμου για ενίσχυση της με τον όρο να εκπαιδεύονται εκεί όσοι Τζιώτες θα το επιθυμούσαν. (Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1988, 30).

⁸⁴⁸ Kiel, 2007, 43, σημ. 31, όπου αναφέρεται ότι το μοναστήρι ιδρύθηκε από μοναχούς της Άνδρου και περιλαμβανόταν στην οθωμανική απογραφή του 1670 αλλά πλέον δεν σώζεται.

⁸⁴⁹ Σχετικά με την Κύθνο αναφέρεται ένα ακόμα μοναστήρι, αυτό της Αγίας Μαρίνας, το οποίο υπήρξε πατριαρχικό σταυροπήγιο τουλάχιστον το έτος 1777 (Ζερλέντης, 1913, 119). Το παραπάνω ωστόσο είναι πιθανό να ταυτίζεται με την ομώνυμη μονή στο νησί της Κέας. Επίσης ο J.P. Tournefort (2003, 363) αναφέρει ότι το έτος 1701 τα μοναστήρια της Κύθνου είναι εγκαταλελειμμένα εκτός από δύο, της Παναγίας και του Ταξιάρχη Μιχαήλ.

⁸⁵⁰ Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι, 30, Ανωμερίτης, 2011, 128. Για το μοναστήρι γνωρίζουμε ότι είχε στην ιδιοκτησία του έναν ανεμόμυλο, άγνωστης σήμερα θέσης (Μάρκου, 2020, 3).

⁸⁵¹ Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι, 30, Ανωμερίτης, 2011, 129.

⁸⁵² Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι, 30, Ανωμερίτης, 2011, 129.

⁸⁵³ Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι, 30.

⁸⁵⁴ Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι, 30.

⁸⁵⁵ Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι, 30.

⁸⁵⁶ Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι, 30.

⁸⁵⁷ Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι, 30.

⁸⁵⁸ Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι, 30.

⁸⁵⁹ Το μονύδριο αναφέρεται σε γράμμα, με ημερομηνία 15 Μαΐου 1670, του μητροπολίτη Τζιάς και Θερμίων Γρηγορίου (Ζερλέντης, 1913, 69)

⁸⁶⁰ Σχετικά με την Μήλο αναφέρεται και η μονή Πορταΐτισσας (Παπαϊωάννου, 1977, 119, εικ. 285) η οποία ενδεχομένως ταυτίζεται με κάποια από τις αναφερόμενες από τον J.P. Tournefort. Για τα μοναστήρια της Μήλου βλ. Ζ. Βάος, 1964.

⁸⁶¹ Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι, 31, Ανωμερίτης, 2011, 136. Ενδεχομένως πρόκειται για την μονή Αγίου Γεωργίου του Καπούλη, η οποία έγινε πατριαρχικό σταυροπήγιο το έτος 1724 (Ζερλέντης, 1913, 116).

2. Μονή Αγίας Ελένης⁸⁶²
3. Μονή Αγίου Ιωάννη Θεολόγου και Χριστού (μετόχι της μονής Πάτμου)⁸⁶³
4. Μονή Αγίας Μαρίας⁸⁶⁴
5. Μονή Ταξιαρχών (μετόχι μονής Ταξιαρχών Σερίφου)⁸⁶⁵
6. Μονή Αγίου Σάββα (μετόχι Παναγίου Τάφου)⁸⁶⁶
7. Μονή Αγίου Ιωάννη Σιδεριανού⁸⁶⁷
8. Μονή Ζωοδοχου Πηγής⁸⁶⁸
9. Μονή Παναγίας Καστριανής⁸⁶⁹
10. Μονή Παναγίας Άρμενης⁸⁷⁰
11. Μονή Παναγίας Βουνάδω⁸⁷¹
12. Μονή Παναγίας Θεοφανή⁸⁷²
13. Μονή Παναγίας του Κήπου⁸⁷³
14. Μονή Προφήτη Ηλία⁸⁷⁴
15. Μονή Καπουτσίνων⁸⁷⁵

Μύκονος

1. Μονή Τουρλιανής⁸⁷⁶
2. Μονή Παλαιοκάστρου (στην Άνω Μερά)⁸⁷⁷
3. Μονή Αγίου Παντελεήμονα⁸⁷⁸
4. Μονή Αγίου Γεωργίου⁸⁷⁹
5. Μονή Παναγίας Μούσαινας⁸⁸⁰
6. Μονή Σωτήρος⁸⁸¹

Νάξος⁸⁸²

⁸⁶² Tournefort,2003,169, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,31, Ανωμερίτης, 2011,136.

⁸⁶³ Tournefort,2003,169, Ποζιόπουλος, 1989,229-242, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,31, Ανωμερίτης, 2011,136.

⁸⁶⁴ Tournefort,2003,169, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,31, Ανωμερίτης, 2011,136.

⁸⁶⁵ Tournefort,2003,169, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,31, Ανωμερίτης, 2011,136-137.

⁸⁶⁶ Tournefort,2003,169, Ζερλέντης, 1913,130, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,31, Ανωμερίτης, 2011,136.

⁸⁶⁷ Tournefort,2003,169, Ανωμερίτης, 2011,136.

⁸⁶⁸ Ανωμερίτης, 2011,137..

⁸⁶⁹ Tournefort,2003,169.

⁸⁷⁰ Tournefort,2003,169.

⁸⁷¹ Tournefort,2003,169.

⁸⁷² Tournefort,2003,169.

⁸⁷³ Tournefort,2003,169.

⁸⁷⁴ Tournefort,2003,169.

⁸⁷⁵ Tournefort,2003,163-164.

⁸⁷⁶ Tournefort,2003,312, Βερτόπουλος & Βελλής, 1877, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,32, Ανωμερίτης, 2011,162.

⁸⁷⁷ Tournefort,2003,312, Παπαϊωάννου,1977,93,εικ.207, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,32, Ανωμερίτης, 2011,163.

⁸⁷⁸ Tournefort,2003,312, Μάνεσης, 1964, 9-108, Ανωμερίτης, 2011,163.

⁸⁷⁹ Tournefort,2003,312, όπου αναφέρει ότι το 1701 το μοναστήρι είναι εγκαταλελειμμένο, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,32, όπου αναφέρεται ότι το μοναστήρι είναι ιδιωτικό.

⁸⁸⁰ Tournefort,2003,312, όπου αναφέρει ότι το μοναστήρι είναι εγκαταλελειμμένο.

⁸⁸¹ Tournefort,2003,312, όπου αναφέρει ότι το μοναστήρι είναι εγκαταλελειμμένο.

⁸⁸² Πέντε εκ των καθολικών των ναξιωτικων συγκροτημάτων, των μονών Φωτοδότη στον Δανακό, Δροσιανής, Αγίας στην Κωμιακή, Αγίου Δημητρίου στον Κυνήδαρο και Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στο Καλόξυλο Τραγαίας, ανήκουν στην βυζαντινή περίοδο.

1. Μονή Αγίου Γεωργίου (στην Γρόττα, Χώρα)⁸⁸³
2. Μονή Αγίας Κυριακής (στην Χώρα, μετόχι της μονής Φανερωμένης)⁸⁸⁴
3. Μονή Αγίου Μηνά (στην Χώρα, μετόχι της μονής Φανερωμένης)⁸⁸⁵
4. Μονή Αγίας Παρασκευής (στο Μπούργο Χώρας)⁸⁸⁶
5. Μονούδριο Αγίου Ιωάννη (στο Μπούργο Χώρας)⁸⁸⁷
6. Μονή Ταξιάρχη (στην Εβριακή Χώρας)⁸⁸⁸
7. Μονή Αγίας Θεοδοσίας (στο Νεοχώρι Χώρας)⁸⁸⁹
8. Μονή Αγίας Ελεούσης (στην Χώρα)⁸⁹⁰
9. Μονή Τιμίου Σταυρού (στην Χώρα)⁸⁹¹
10. Μονή Αγίας Τριάδος (στο Νεοχώρι Χώρας)⁸⁹²
11. Μονή Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου⁸⁹³
12. Μονή Υψηλοτέρας (στις Εγκαρές)⁸⁹⁴
13. Μονή Ταξιάρχη Μιχαήλ (στις Εγκαρές)⁸⁹⁵
14. Μονή Αγίου Ιωάννη Προδρόμου (στο Αγερσανί -Γλυνάδο)⁸⁹⁶
15. Μονή Αγίων Τεσσαράκοντα (στο Γλυνάδο, μετόχι της μονής Ξηροποτάμου Αγίου Όρους)⁸⁹⁷
16. Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου ή Τριποδιώτισσα (στους Τρίποδες)⁸⁹⁸
17. Μονή Αγίου Νικολάου (στο Αχάψι)⁸⁹⁹
18. Μονή Ταξιάρχη (στην Μητρυιά)⁹⁰⁰
19. Μονή Παναγίας Μοναστηριώτισσας⁹⁰¹
20. Μονή Αγίου Θαλλέλαιου (στις Μέλανες)⁹⁰²

⁸⁸³ Ζερλέντης, 1913,155, Καμπανέλλης, 1991,184-188, Ανωμερίτης, 2011,184-185.

⁸⁸⁴ Καμπανέλλης, 1991, 193-194, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,31.

⁸⁸⁵ Καμπανέλλης, 1991,188-193, Ανωμερίτης, 2011,186-187.

⁸⁸⁶ Καμπανέλλης, 1991,194-195, Ανωμερίτης, 2011,183.

⁸⁸⁷ Ανωμερίτης, 2011,181.

⁸⁸⁸ Καμπανέλλης, 1991,195,

⁸⁸⁹ Καμπανέλλης, 1991,196, Ανωμερίτης, 2011,187.

⁸⁹⁰ Καμπανέλλης, 1991,196,

⁸⁹¹ Δράκος, 1899α, 228, Καμπανέλλης, 1991,196-197,

⁸⁹² Καμπανέλλης, 1991,197-198, Ανωμερίτης, 2011,186.

⁸⁹³ Δράκος, 1899α, 227, Καμπανέλλης, 1991,198-199, Σέργης,2007,91-97, Ανωμερίτης, 2011,176, Κωτσάκης,2013,242. Το μοναστήρι σχετίζεται με τον Άγιο Νικόδημο τον Αγιορείτη. Στο συγκρότημα έχει ενσωματωθεί τριώροφος, πιθανόν προγενέστερος, πύργος, ενώ πρόκειται για ένα από τα γνωστά *πυργομοναστήρια* της Νάξου.

⁸⁹⁴ Tournefort,2003,237, Δράκος, 1899α, 228, Ζερλέντης, 1913,156, Κουρουπάκη κ.α., 1982,108, Καμπανέλλης, 1991,199-205, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,31, Σέργης, 2007, 115-118, Ανωμερίτης, 2011,176 Κωτσάκης,2013,239-240. Πρόκειται για ένα από τα γνωστά *πυργομοναστήρια* της Νάξου.

⁸⁹⁵ Ζερλέντης, 1913,155, Καμπανέλλης, 1991,205-207,

⁸⁹⁶ Δράκος, 1899α, 228, Καμπανέλλης, 1991,207, Σέργης, 2007, 139-142, Ανωμερίτης, 2011,178.

⁸⁹⁷ Δράκος, 1899α, 228, Ζερλέντης, 1913,155, Καμπανέλλης, 1991,207-209, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,31.

⁸⁹⁸ Δράκος,1899α,228, όπου αναφέρεται ότι το μοναστήρι λειτούργησε και ως εκπαιδευτήριο αρρένων της περιοχής.

⁸⁹⁹ Δράκος,1899α,229, όπου αναφέρεται ότι είναι ιδιωτικό και σχετικά με αυτό έχει εκδοθεί σιγίλλιο.

⁹⁰⁰ Δράκος,1899α,229, όπου αναφέρεται ότι είναι ερειπωμένο, ενώ ο ναός του χαρακτηρίζεται «*τρίθωμος*», πρόκειται δηλαδή για τρίδυμο ναό του οποίου τα ιερά επικοινωνούν με εσωτερική θύρα.

⁹⁰¹ Δράκος,1899α,229. Δεν είναι γνωστό εάν σχετίζεται με τον ναό της Μοναστηριώτισσας στις Εγκαρές (Ασλανίδης, 2014,123-126).

⁹⁰² Καμπανέλλης, 1991,209-211. Αποτελεί μία από τις τρεις μονές της Νάξου τις οποίες αφιέρωσε ο δούκας Ιωάννης Δ΄ Κρίσπος στο Οικουμενικό Πατριαρχείο το 1559.

21. Μονή Αγίου Ελευθερίου (στο Σαγκρί)⁹⁰³
22. Μονή Ταξιάρχη Μιχαήλ (στο Σαγκρί)⁹⁰⁴
23. Μονή Τιμίου Σταυρού (στο Σαγκρί)⁹⁰⁵
24. Μονή Καλορίτσας ή Καλορρύτισσας(στο Σαγκρί)⁹⁰⁶
25. Μονή Αγίου Ιωάννη Θεολόγου (στον Καλόξυλο Τραγαίας)⁹⁰⁷
26. Μονή Παναγίας Δροσιανής (στην Μονή)⁹⁰⁸
27. Μονή Αγίας Φωτεινής (στην Μονή)⁹⁰⁹
28. Μονή Αγίου Δημητρίου (στον Κυνήδαρο)⁹¹⁰
29. Μονή Φωτοδότη (στον Δανακό, μετόχι της μονής της Πάτμου)⁹¹¹
30. Μονή Αγίας (στην Κωμιακή)⁹¹²
31. Μονή Φανερωμένης⁹¹³
32. Μονή Ιησουιτών(στο Κάστρο Χώρας)⁹¹⁴
33. Μονή Αγίου Αντωνίου της Πάντοβα, Καπουτσίνων (στο Κάστρο Χώρας)⁹¹⁵
34. Μονή Ευαγγελισμού, Φραγκισκανών (στα Αγκίδια)⁹¹⁶
35. Μονή Αγίου Αντωνίου του Αββά (στην Χώρα, μετόχι του ιπποτικού τάγματος του Αγίου Ιωάννη της Ρόδου)⁹¹⁷
36. Μονή Ουρσουλινών (στην Χώρα)⁹¹⁸

⁹⁰³ Δράκος, 1899α, 228, Ζερλέντης, 1913,156, Καμπανέλλης, 1991,212-216, Σέργης, 2007, 125-134, Ανωμερίτης, 2011,178, Κωτσάκης,2013,242. Πρόκειται για ένα από τα γνωστά *πυργομονάστια* της Νάξου.

⁹⁰⁴ Tournefort,2003,237, Δράκος, 1899α, 228, Ζερλέντης, 1913,155, Καμπανέλλης, 1991,216-218, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,31, Κωτσάκης,2013,241-242, Μαγνήσαλη, 2013, 103-108. Πρόκειται για ένα από τα γνωστά *πυργομονάστια* της Νάξου, το οποίο κατεδαφίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1950.

⁹⁰⁵ Tournefort,2003,237, Δράκος, 1899α, 228, Ζερλέντης, 1913,155, Καμπανέλλης, 1991,218-220, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,31, Σέργης, 2007, 135-138, Ανωμερίτης, 2011,177, Κωτσάκης,2013,240-241, Μπιλής,2013,121-128. Πρόκειται για ένα από τα γνωστά *πυργομονάστια* της Νάξου .

⁹⁰⁶ Tournefort,2003,237, Δράκος, 1899α, 228, Ζερλέντης, 1913,155, Καμπανέλλης, 1991,220-222, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,31, Δημητροκάλλης, 2000, 24,26

⁹⁰⁷ Ζερλέντης, 1913,156, Καμπανέλλης, 1991,222-223, Ασλανίδης,2014,119-122

⁹⁰⁸ Καμπανέλλης, 1991,223-227, Ανωμερίτης, 2011,174, Ασλανίδης,2014,39-41.

⁹⁰⁹ Ζερλέντης, 1913,156, Καμπανέλλης, 1991,227,

⁹¹⁰ Καμπανέλλης, 1991,227-228, Ασλανίδης,2014,146-150.

⁹¹¹ Tournefort,2003,237, Δράκος, 1899α, 229, Καμπανέλλης, 1991,228-231, Βαβατσιούλας, 1993,173-194, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,31, Σέργης,2007,119-124, Ανωμερίτης, 2011,177, Κωτσάκης,2013,238-239, Ασλανίδης,2014,60-87. Αποτελεί μία από τις τρεις μονές της Νάξου τις οποίες αφιέρωσε ο δούκας Ιωάννης Δ΄ Κρίσπος στο Οικουμενικό Πατριαρχείο το 1559. Το μοναστήρι είχε ανέκαθεν τεράστια ακίνητη περιουσία η οποία κατασχέθηκε το 1227 από τους Λατίνους κυρίαρχους (Κωτσάκης,2013,238), και αργότερα παραχωρήθηκε στην μονή των Βενεδικτίνων του San Giorgio Maggiore της Βενετίας (Κουμανούδη, 2006, 113-116). Πιθανόν λόγω της περιουσίας του αποτέλεσε αντικείμενο διένεξης μεταξύ Μητροπόλεως Παροναξίας και Οικουμενικού Πατριαρχείου (Καμπανέλλης, 1991,230). Πρόκειται για ένα από τα γνωστά *πυργομονάστια* της Νάξου.

⁹¹² Καμπανέλλης, 1991,231-233, Σέργης, 2007, 109-114, Ανωμερίτης, 2011,177. Αποτελεί μία από τις τρεις μονές της Νάξου τις οποίες αφιέρωσε ο δούκας Ιωάννης Δ΄ Κρίσπος στο Οικουμενικό Πατριαρχείο το 1559

⁹¹³ Tournefort,2003,237, Δράκος, 1899α, 229-231, Ζερλέντης, 1913,155, Καμπανέλλης, 1991,233-237, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,31, Σέργης, 2007, 98-108, Ανωμερίτης, 2011,177, Κωτσάκης,2013,240. Πρόκειται για ένα από τα γνωστά *πυργομονάστια* της Νάξου.

⁹¹⁴ Tournefort,2003,236, Καμπανέλλης, 1991,238-240, Ανωμερίτης, 2011,180.

⁹¹⁵ Tournefort,2003,236, Καμπανέλλης, 1991,240-243, Ανωμερίτης, 2011,180.

⁹¹⁶ Tournefort,2003,236, Καμπανέλλης, 1991,243-246, Ανωμερίτης, 2011,178.

⁹¹⁷ Tournefort, 2003,236, Κεφαλληνιάδης, 1969-1970,320-359, Καμπανέλλης, 1991,246-247, Ανωμερίτης, 2011,184.

⁹¹⁸ Καμπανέλλης, 1991,248-249, Ανωμερίτης, 2011,180.

Σαντορίνη⁹¹⁹

1. Μονή Προφήτη Ηλία (στον Πύργο)⁹²⁰
2. Μονή Αγίου Νικολάου (στο Μεροβίγλι)⁹²¹
3. Μονή Αγίου Γεωργίου, «το Κατεφύο» (στον Πύργο, μετόχι μονής Προφήτη Ηλία)⁹²²
4. Μονή Αγίας Τριάδας (στον Πύργο, μετόχι μονής Προφήτη Ηλία)⁹²³
5. Μονή Παναγίας Επισκοπής (στη μέσα Γωνιά)⁹²⁴
6. Μονή Παναγίας Τρανής (στο Μεγαλοχώρι, μετόχι του Παναγίου Τάφου)⁹²⁵
7. Μονή Αγίου Αντύπα (στην μέσα Γωνιά)⁹²⁶
8. Μονή Αγίου Χαραλάμπους (στην έξω Γωνιά)⁹²⁷
9. Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ (στο Ακρωτήρι)⁹²⁸
10. Μονή Αγίας Αικατερίνας (στην Οία)⁹²⁹
11. Μονή Τιμίου Σταυρού – Μονή Σωτήρος (στο Εμπορείο, μετόχι της μονής Πάτμου)⁹³⁰
12. Μονή Αγίου Ιωάννου Θεολόγου⁹³¹
13. Μονή Αγίας Αικατερίνης (στο Εμπορείο, μετόχι μονής Σινά)⁹³²
14. Μονή Δομηνικανίδων αδελφών (στα Φηρά)⁹³³

Σέριφος

1. Μονή Ταξιαρχών⁹³⁴
2. Μονή Ευαγγελίστριας Ακρωτηριανής (στο Μέγα Λιβιάδι)⁹³⁵

Σίκινος

1. Μονή Χρυσοπηγής⁹³⁶

⁹¹⁹ Σχετικά με την Σαντορίνη, εκτός των καταγεγραμμένων, αναφέρονται δύο ακόμα μονύδρια στην Οία τα οποία υπήρξαν μετόχια της μονής της Αμοργού (Ασίμη,1989,108-112)

⁹²⁰ Παπαϊωάννου, 1977, 29,32, εικ.60, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,30, Ανωμερίτης,2011,77, Λαζαρίδης,;.

⁹²¹ Παπαϊωάννου, 1977, 29,32, εικ.59, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,30, Ανωμερίτης,2011,77. Ο J.P.Tournefort αναφέρεται σε Ελληνίδες μοναχές του τάγματος του Αγίου Βασιλείου χωρίς να κατονομάζει το μοναστήρι.

⁹²² Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,30, Ανωμερίτης,2011,77.

⁹²³ Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,30, Ανωμερίτης,2011,77.

⁹²⁴ Ορλάνδος, 1951, 178-214, Ανωμερίτης,2011,77.

⁹²⁵ Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,30, Ανωμερίτης,2011,77.

⁹²⁶ Ανωμερίτης,2011,77.

⁹²⁷ Ανωμερίτης,2011,77.

⁹²⁸ Ανωμερίτης,2011,77.

⁹²⁹ Ανωμερίτης,2011,77.

⁹³⁰ Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,30, Ανωμερίτης,2011,77.

⁹³¹ Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,30, Ανωμερίτης,2011,77.

⁹³² Ανωμερίτης,2011,77.

⁹³³ Ανωμερίτης,2011,77. Ο J.P.Tournefort αναφέρεται σε Δομηνικανές μοναχές χωρίς να κατονομάζει το μοναστήρι.

⁹³⁴ Tournefort,2003,195, Ζερλέντης,1913,63-91, Τόμπρος,2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,31, Kiel,2007,46, Ανωμερίτης,2011,238. Από τις πληροφορίες της οθωμανικής απογραφής του 1670 καταδεικνύεται ότι τον 17^ο αιώνα η μονή δεν είχε ακόμα την δεσπόζουσα θέση στην οικονομία του νησιού την οποία απέκτησε προς το τέλος του 18^{ου} αιώνα. Για την μονή και την σχέση της με το νησί της Σερίφου βλ Λιάτα,1986.

⁹³⁵ Ανωμερίτης,2011,238.

⁹³⁶ Παπαϊωάννου, 1977, 29,32, εικ.63, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,31, Ανωμερίτης,2011,247. Στην μονή Χρυσοπηγής Σικίνου ανήκε κατά διαστήματα, την περίοδο μεταξύ του 1777 και των αρχών του 19^{ου} αιώνα, το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου του Γυαλιστή στο Απάτι Λευκών Πάρου.

Σίφνος⁹³⁷

1. Μονή Βρύσης ή Παναγίας Βρυσιανής⁹³⁸
2. Μονή Αγίου Ιωάννη Θεολόγου του Μουγκού (στην Απολλωνία)⁹³⁹
3. Μονή Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου (στην Φυτειά ή στο Κάτω Πετάλι)⁹⁴⁰
4. Μονή Προφήτη Ηλία⁹⁴¹
5. Μονή Αγίου Συμεών (στις Καμάρες)⁹⁴²
6. Μονή Προφήτη Ηλία του Τρουλλακίου (στις Καμάρες)⁹⁴³
7. Μονή Αγίου Αρτεμίου (μετόχι της αγιορείτικης μονής Σίμωνος Πέτρας)⁹⁴⁴
8. Μονή Ταξιαρχών της Σκάφης (στην Απολλωνία)⁹⁴⁵
9. Μονή Παναγίας Πουλάτης (στον Αρτεμώνα)⁹⁴⁶
10. Μονή Χρυσοπηγής (μετόχι της μονής Βρύσης)⁹⁴⁷
11. Μονή του Σταυρού(στο Κάστρο)⁹⁴⁸
12. Μονή Αγίου Πολυκάρπου (στην Χερσόνησο)⁹⁴⁹
13. Μονή της Παναγίας, «τόσο το Νερό»⁹⁵⁰
14. Μονή Ταξιαρχών (στο Βαθύ)⁹⁵¹
15. Μονή Παναγίας του Βουνού⁹⁵²

⁹³⁷ Για τα μοναστήρια της Σίφνου βλ. Συμεωνίδης, 1984, όπου αναφέρεται ότι σύμφωνα με εκθέσεις ιεραποστόλων στο νησί εντοπίζονται από το 1629 ορθόδοξοι μοναχοί, ωστόσο δεν γίνεται μνεία στα μοναστήρια τους (Συμεωνίδης, 1984,25). Εκτός των καταγεγραμμένων, υπάρχουν ενδείξεις για την λειτουργία μερικών ακόμα μικρών μοναστηριών, πιθανόν γυναικείων, τα οποία σήμερα διασώζουν μόνο τα καθολικά τους όπως η Παναγία της Σγουρής και η Παναγία Υπαπαντή ή Θεοσκέπαστη του Κάστρου, μετόχι του Παναγιού Τάφου (Συμεωνίδης, 1984,14-15).

⁹³⁸ Tournefort,2003,187, 188, 191, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,31, Michaelides, 2001, 234-236, Ανωμερίτης,2011,254-255. Προφανώς ταυτίζεται με την, καταγεγραμμένη στην οθωμανική απογραφή του 1670, μονή *Παναγίας Μαυρομύρτης*, η οποία, όπως φαίνεται και από τις αναφερόμενες εισφορές, υπήρξε η πλέον πλούσια στο νησί (Kiel,2007,43,σημ28). Πιθανόν ιδρύθηκε το 1643 από τον Βασίλη Λογοθέτη (Συμεωνίδης, 1984,11), το ισχυρότερο πρόσωπο στην Σίφνο του 17^{ου} αιώνα και έναν από τους πλέον σημαντικούς εμπόρους των Κυκλάδων στενά συνδεδεμένο με το Βατικανό, την Γαλλία και την Βενετία, ο οποίος ετάφη στο μοναστήρι (Tournefort,2003,188).

⁹³⁹ Tournefort,2003,187, Βιτάλης, 1965-66, 125-138, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,31, Kiel,2007,43, Ανωμερίτης,2011,255.

⁹⁴⁰ Tournefort,2003,187, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,31, Kiel,2007,43, Ανωμερίτης,2011,255.

⁹⁴¹ Tournefort,2003,187, Βιτάλης, 1965-66, 125-138, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,31, Michaelides,2001,237-238, Fig.FIVE-5.20., Ανωμερίτης,2011,255. Στο Kiel,2007,43 πέραν των αναφερομένων σημειώνεται η ύπαρξη ενός ακόμα μοναστηριού το οποίο δεν κατονομάζεται, και πιθανόν ταυτίζεται με την μονή Προφήτη Ηλία.

⁹⁴² Tournefort,2003,187, σημ.37, Ανωμερίτης,2011,255. Πιθανόν πρόκειται για μία από τις δύο γυναικείες μονές για τις οποίες ο J.P.Tournefort αναφέρει ότι είχαν 20 και 40 μοναχές αντίστοιχα.

⁹⁴³ Tournefort,2003,187, σημ.37, πιθανόν πρόκειται για μία από τις δύο μονές για τις οποίες ο περιηγητής αναφέρει ότι είχαν 20 και 40 μοναχές αντίστοιχα.

⁹⁴⁴ Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,31, Kiel,2007,43. Αναφέρεται ως το παλαιότερο του νησιού. Το 1629 αφιερώθηκε από τον ιδρυτή του, τον σιφνιό ιερομόναχο Ιερεμία του Ορφανού, στην αγιορείτικη μονή Σιμωνόπετρας στην οποία είχε ανατραφεί από μικρό παιδί (Συμεωνίδης, 1984,54,57,61).

⁹⁴⁵ Ανωμερίτης,2011,255.

⁹⁴⁶ Ανωμερίτης,2011,255.

⁹⁴⁷ Παπαϊωάννου, 1977, 119, εικ.287, Τζάκου,1979,237-244, Ανωμερίτης,2011,255.

⁹⁴⁸ Ανωμερίτης,2011,255.

⁹⁴⁹ Ανωμερίτης,2011,255.

⁹⁵⁰ Ανωμερίτης,2011,255.

⁹⁵¹ Ανωμερίτης,2011,255.

⁹⁵² Βιτάλης, 1973. Το καθολικό πιθανόν προϋπήρχε, ενώ τα υπόλοιπα κτίσματα κατασκευάστηκαν του 19ου αιώνα.

16. Μονή Αγίου Αθανασίου ή μονή Φυρογίων⁹⁵³
17. Ανώνυμη Μονή δυτικού δόγματος⁹⁵⁴

Σύρος⁹⁵⁵

1. Μονή Αγίου Ιωάννη Βαπτιστή, Καπουτσίνων (στην Άνω Σύρο)⁹⁵⁶
2. Μονή των Ιησουιτών (στα Τάλαντα)⁹⁵⁷

Τήνος⁹⁵⁸

1. Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου (στο Κεχροβούνι)⁹⁵⁹
2. Μονή Καταπολιανής (Υστέρνια)⁹⁶⁰
3. Μονή Αγίας Τριάδας (στη Γύρλα Χώρας)⁹⁶¹
4. Μονή Κυρά Ξένης (στον Μαρλά)⁹⁶²
5. Μονή Αγίας Παρασκευής⁹⁶³
6. Μονή της Ιερής Καρδιάς των Ιησουιτών⁹⁶⁴
7. Μονή Ιησουιτών (στα Λουτρά)⁹⁶⁵
8. Μονή Φραγκισκανών (στην Μέση)⁹⁶⁶
9. Μονή Ουρσουλινών⁹⁶⁷

Φολέγανδρος

1. Μονή Παναγίας Παλαιόκαστρου⁹⁶⁸

⁹⁵³ Δεν αναφέρεται σε γραπτές πηγές ή στην γνωστή σχετική βιβλιογραφία. Σύμφωνα με προφορικές, μη τεκμηριωμένες, πληροφορίες υπήρξε μετόχι της μονής Παναγίας Βρύσης και χρησιμοποιείτο ως χειμερινό κατάλυμα της αδελφότητας της μονής του Προφήτη Ηλία, η οποία επίσης ήταν μετόχι του παραπάνω μεγάλου σιφνέικου μοναστηριού. Τα μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά παρέχουν ενδείξεις για την χρονολόγησή του στην εξεταζόμενη περίοδο. Το καθολικό ανήκει στον τρίκογχο τύπο. Τις τελευταίες δεκαετίες το συγκρότημα έχει επισκευαστεί και χρησιμοποιείται ως χώρος πολιτιστικών εκδηλώσεων (Κρούσκα, 1999).

⁹⁵⁴ Kiel, 2007, 43.

⁹⁵⁵ Στην Σύρο αναφέρεται ότι εγκαταβιούσαν και 25 μοναχές του Τάγματος του Αγίου Φραγκίσκου οι οποίες ωστόσο δεν στεγάζονταν σε μοναστηριακό οίκημα (Tournefort, 2003, 353). Στο νησί υπάρχουν δύο ακόμα ορθόδοξα μοναστήρια, το ανδρικό του Αγίου Ιωάννη Ταλάντων και το γυναικείο της Αγίας Βαρβάρας, τα οποία ιδρύθηκαν τον 20^ο αιώνα, ενώ κτίσματα του τέλους του 19^{ου} ή του 20^{ου} αιώνα αποτελούν τρεις ακόμα μονές δυτικού δόγματος (Ανωμερίτης, 2011, 266-267).

⁹⁵⁶ Tournefort, 2003, 353, Ανωμερίτης, 2011, 266.

⁹⁵⁷ Ανωμερίτης, 2011, 266.

⁹⁵⁸ Σχετικά με την Τήνο αναφέρονται ορισμένες ακόμα μοναστικές εγκαταστάσεις ορθόδοξου ή δυτικού δόγματος, οι οποίες αποτελούν κυρίως κατασκευές του τέλους του 19^{ου} αιώνα (Ανωμερίτης, 2011, 277-278). Επίσης αναφέρεται και η μονή Κάτω Παναγιάς ή Κάτω Μοναστήρι (Κουτελάκης, 2001, 335) το οποίο ενδεχομένως ταυτίζεται με κάποιο από τα παραπάνω.

⁹⁵⁹ Δούκα -Σαρρή, 1999, 26-51, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,32, Ανωμερίτης, 2011, 275.

⁹⁶⁰ Δούκα -Σαρρή, 1999, 75-83, Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,32, Ανωμερίτης, 2011, 276.

⁹⁶¹ Δούκα -Σαρρή, 1999, 53-63, Ανωμερίτης, 2011, 278, Δώριζας,;.

⁹⁶² Δούκα -Σαρρή, 1999, 65-73, Ανωμερίτης, 2011, 278. Η μονή ενδεχομένως ταυτίζεται με την αναφερόμενη ως Αγία Μονή στις οθωνική απογραφή του έτους 1833 (Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,32).

⁹⁶³ Τόμπρος, 2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,32.

⁹⁶⁴ Tournefort, 2003, 400, Δούκα -Σαρρή, 1999, 119-131, Ανωμερίτης, 2011, 277.

⁹⁶⁵ Δούκα -Σαρρή, 1999, 119-131, Ανωμερίτης, 2011, 277.

⁹⁶⁶ Tournefort, 2003, 402, Δούκα -Σαρρή, 1999, 159-169, Ανωμερίτης, 2011, 277.

⁹⁶⁷ Δούκα -Σαρρή, 1999, 133-157, Ανωμερίτης, 2011, 278.

⁹⁶⁸ Tournefort, 2003, 286, όπου αναφέρεται ότι «...το παλαιό μοναστήρι των καλογέρων δεν υπάρχει πιά...».

2. Μονή Αγίου Ιωάννη Βαπτιστή⁹⁶⁹
3. Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου⁹⁷⁰

⁹⁶⁹ Tournefort,2003,286, όπου αναφέρεται ότι «...έχει μόνο 3-4 καλόγριες...», ενώ φαίνεται ότι ταυτίζεται με τον ναό του κοιμητηρίου της Χώρας.

⁹⁷⁰ Τόμπρος,2001, τ2, Παράρτημα, Πίν.Ι,31, Ανωμερίτης,2011,294, όπου αναφέρει ότι πρόκειται για γυναικεία μονή, θεμελιωμένη σε θέση αρχαίου ναού, η οποία διαλύθηκε το 1835. Δεν είναι σαφές εάν ταυτίζεται με την Παναγία Παλαιοκάστρου.

6.2 ΤΟ ΜΟΝΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ **ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ**

Η ίδρυση πολυάριθμων μοναστηριών στις Κυκλάδες και στην Πάρο αποτελεί φαινόμενο του 16^{ου} και ιδιαίτερα του 17^{ου} αιώνα, το οποίο εντάσσεται στο πλαίσιο της ευρύτερης ανάπτυξης του μοναχισμού στις ελληνικές περιοχές την περίοδο αυτή⁹⁷¹.

Είναι γνωστό ότι η ορθόδοξη εκκλησία υπήρξε μετά την άλωση ο μόνος θεσμός ο οποίος πέρασε σχετικά αλώβητος στην νέα τάξη πραγμάτων, ενώ το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως λειτούργησε, στο πλαίσιο της οθωμανικής διοίκησης, ως ο φορέας κοσμικής εξουσίας των ορθοδόξων. Αντιστοίχως ο ορθόδοξος μοναχισμός προσαρμόστηκε στις νέες συνθήκες και τα μοναστήρια, λόγω των προνομίων και της προστασίας την οποία απολάμβαναν, διατήρησαν και αύξησαν τις περιουσίες τους μέσω των αφιερώσεων. Σταδιακά εξελίχθηκαν σε μεγάλους γαιοκτήμονες, αναπτύσσοντας πλήθος δραστηριοτήτων, ενώ την πρώτη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας αποτέλεσαν ασφαλή διέξοδο για όποιον ήθελε να δραστηριοποιηθεί οικονομικά και πνευματικά. Τα παραπάνω παρατηρούνται και στον νησιωτικό χώρο του Αιγαίου. Σε αυτόν ήδη από την μεσοβυζαντινή περίοδο αναπτύχθηκαν μοναστικά κέντρα, όπως η μονή της Πάτμου και η Νέα Μονή της Χίου, ορισμένα από τα οποία προστατεύτηκαν από τους δυτικούς ηγεμόνες την περίοδο της Λατινοκρατίας. Όσον αφορά τις Κυκλάδες επρόκειτο κυρίως για σημαντικά μοναστήρια, όπως της Παναγίας Χοζοβιώτισσας στην Αμοργό⁹⁷², της Παναγίας στο Κεχροβούνι Τήνου⁹⁷³, καθώς και λίγων ναξιώτικων παραδειγμάτων⁹⁷⁴. Η αίγλη τους και η προστασία τους από τους Λατίνους κυρίαρχους είχε ως αποτέλεσμα την απόκτηση μετοχίων σε όλο το Αιγαίο. Τμήμα των μετοχίων αυτών ανάγονται στον 15^ο ή στις αρχές του 16^{ου} αιώνα και αποτελούν

⁹⁷¹ Πατρινέλης, 1974,133.

⁹⁷² Είναι γνωστό ότι την περίοδο της Λατινικής κυριαρχίας στην Αμοργό (1296-1537), η μονή επεκτάθηκε με νέα τμήματα. Πληροφορίες περιηγητών αναφέρουν την ύπαρξη μαρμάρινων ανάγλυφων οικοσήμεν της δουκικής οικογένειας των Σανούδων σε διάφορες θέσεις του συγκροτήματος, τα οποία πλέον δεν διατηρούνται (Μαραγκού, 1999,27-28).

⁹⁷³ Δούκα,Σαρρή, 1999,27.

⁹⁷⁴ Στη Νάξο πέντε από τα καθολικά των καταγεγραμμένων μονών φαίνεται ότι ανήκουν στην βυζαντινή περίοδο. Πρόκειται για τα καθολικά των μονών Παναγίας Δροσιανής, Αγιάς, Φωτοδότη στον Δανακό, Αγίου Ιωάννη στο Καλόξυλο και Αγίου Δημητρίου στον Κυνήδαρο (Ασλανίδης,2014,39-41,49-51,60-87,119-122,146-150). Ο Ο. Βαβατσιούλας (1993,183) αναφέρει σχετικά με την μονή του Φωτοδότη στον Δανακό ότι «...η μετατροπή του ναού σε καθολικό μονής και η δημιουργία μοναστικού συγκροτήματος, πύργου-μοναστηριού, δεν αποκλείεται όμως να έγινε περί τον 14^ο -15^ο αιώνα...». Σύμφωνα με την μαρτυρία του Ιησουΐτη μοναχού I.Lichtle, ο περίβολος «...εκτίσθη κατά μίαν αχαμνήν επιγραφήν εις τους 1497...» (Καμπανέλλης,1991,229). Το 1559 αφιερώθηκε από τον Δούκα Ιωάννη Κρίσπο Δ΄ στον οικουμενικά Πατριαρχείο μαζί με τις μονές Αγιάς και Αγίου Θαλλελαίου, οι οποίες υφίσταντο από την τελευταία φάση της περιόδου της Λατινοκρατίας, (Καμπανέλλης,1991,231).

για ορισμένα νησιά όπως την Πάρο, τα παλαιότερα γνωστά παραδείγματα μεταβυζαντινών μοναστικών εγκαταστάσεων.

Οι περιορισμένες πληροφορίες σχετικά με την ίδρυση μοναστηριών κατά την αμέσως επόμενη περίοδο σχετίζονται με την ρευστή και μεταβατική κατάσταση η οποία επικρατούσε στις Κυκλάδες από το πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα έως περίπου την δεκαετία του 1570⁹⁷⁵. Την περίοδο αυτή τα νησιά ελέγχονταν ακόμα από τον δούκα της Νάξου⁹⁷⁶, σύμφωνα με σχετικό διοριστήριο έγγραφο-μπεράτι. Η έλλειψη επιχώριου επισκόπου, σχετιζόμενη με την στάση και τις αποφάσεις του δούκα, προφανώς διατήρησε την προβληματική κατάσταση της προηγούμενης περιόδου όσον αφορά την χειροτονία των ιερέων και την ίδρυση μοναστηριών.

Η αποπομπή του τελευταίου Λατίνου ηγεμόνα το 1566⁹⁷⁷ συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην άρση των προβλημάτων και στην σταδιακή ανάπτυξη της τοπικής ορθόδοξης εκκλησίας. Την επόμενη περίοδο των τελευταίων δεκαετιών του 16^{ου} έως το τελευταίο τέταρτο του 17^{ου} αιώνα οι πληροφορίες για νέες ιδρύσεις μονών πληθαίνουν. Η περίοδος αδρομερώς ταυτίζεται με το σχετικά ειρηνικό διάστημα μεταξύ των δύο οθωμανοβενετικών συγκρούσεων σε Κύπρο και Κρήτη και αποτελεί την φάση της οριστικής μετάβασης των Κυκλάδων στο οθωμανικό πλαίσιο διοίκησης. Η εμφάνιση, κατά το διάστημα αυτό, πλήθους μικρών μοναστηριών σχετίζεται με την ευρύτερη οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη, αλλά και την ανάκτηση του πρωταγωνιστικού ρόλου της ιεραρχίας της ορθόδοξης εκκλησίας, ύστερα από 4 αιώνες κυριαρχίας του καθολικού ανώτερου κλήρου. Τα παραπάνω είχαν ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της παρουσίας παλαιότερων αλλά και νέων ισχυρών ορθόδοξων μονών, οι οποίες σφράγισαν με το κύρος τους τις τοπικές κοινωνίες⁹⁷⁸. Τα νέα μοναστικά κέντρα, σε συνδυασμό με τα παλαιότερα, αναδείχθηκαν σε σημεία αναφοράς και ελέγχου με οικονομική και συμβολική ισχύ. Ορισμένα από αυτά, όπως της Σερίφου, της Άνδρου και της Αμοργού, ανέπτυξαν μέσω των μετοχίων τους ένα ισχυρό δίκτυο σχέσεων, συναλλαγών και πολυσχιδών δραστηριοτήτων με ευρύτατη γεωγραφική διασπορά.

Όσον αφορά το πολυπληθές μοναστικό δίκτυο της Παροναξίας φαίνεται ότι σημαντικός παράγων για την ανάπτυξή του υπήρξε ο αγροτικός πλούτος της, η υπεροχή του οποίου σε σχέση με τα υπόλοιπα νησιά είναι σαφής. Στη Νάξο, η οποία αποτέλεσε σημαντική πηγή επιδράσεων για την Πάρο, η διαχείριση του αγροτικού χώρου συνδεόταν από την περίοδο της Λατινοκρατίας με ισχυρές οικογένειες δυτικής καταγωγής. Με αυτές σχετίζεται ο τύπος του οχυρού αγροκτήματος –υποστατικού⁹⁷⁹, ο οποίος αναπτύχθηκε κατά την διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, μία από τις παραλλαγές του οποίου υπήρξαν και τα ενίοτε ιδιωτικά, *πυργομονάστια*. Έχει υποστηριχθεί ότι η διαμόρφωση του δικτύου, των 70 οχυρών κτισμάτων του παραπάνω τύπου στην Νάξο, η πλειονότητα των οποίων ανήκε σε «...δυτικούς τοπικούς άρχοντες – γαιοκτήμονες με βορειοϊταλική κατά κανόνα καταγωγή...»⁹⁸⁰, αντικατοπτρίζει την αξιοσημείωτη αγροτική ανάπτυξη του 17^{ου} αιώνα και οφείλεται αφενός στην πολιτική ανοχής των Οθωμανών η οποία προσείλκυσε νέες ισχυρές, συχνά δυτικής καταγωγής, οικογένειες από άλλες νησιωτικές περιοχές (Κρήτη, Χίο και

⁹⁷⁵ Ένα από τα λιγοστά γνωστά παραδείγματα της περιόδου αυτής αποτελεί η μονή Ζωοδόχου Πηγής ή Αγίας στην Άνδρο η οποία θεωρείται ότι ιδρύθηκε μεταξύ των ετών 1535-1571 (Κολοβός, 2006, 103).

⁹⁷⁶ Κολοβός, 2006, 35 -36.

⁹⁷⁷ Κολοβός, 2006, 40.

⁹⁷⁸ Δημητρόπουλος, 2010, 35.

⁹⁷⁹ Κουρουπάκη κ.α., 1982, 93-96, Κωτσάκης, 2013, 272, όπου αναφέρεται «...ότι ο 17^{ος} αιώνας θα μπορούσε άνετα να χαρακτηριστεί ως ο χρυσός αιώνας των πυργοειδών επαύλεων της Νάξου...».

⁹⁸⁰ Κωτσάκης, 2013, 273.

Άνδρο) και αφετέρου στις ευρύτερες ευνοϊκές οικονομικές συνθήκες και την ανάπτυξη του εμπορίου στο Αιγαίο⁹⁸¹. Η νεοεμφανιζόμενη άρχουσα τάξη χρησιμοποίησε τα παραπάνω κτίσματα, ενδεχομένως και ορισμένα από τα μοναστήρια, ως εξοχικές κατοικίες, ως οχυρά, ως οικονομικά κέντρα των ποικίλων δραστηριοτήτων της, αλλά και ως σύμβολα της κοινωνικής της υπεροχής με αναφορές στο προγενέστερο, φεουδαλικού τύπου, παρελθόν. Ο παραπάνω κτιριολογικός τύπος του οχυρού αγροκτήματος-υποστατικού, εντοπίζεται την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας και σε άλλα νησιά όπως η Άνδρος⁹⁸², η Αμοργός⁹⁸³, η Σαντορίνη⁹⁸⁴ και η Πάτμος⁹⁸⁵, σε περιοχές της νότιας Ελλάδας, όπως η Μάνη⁹⁸⁶, αλλά και σε περιοχές της δυτικής Μ. Ασίας⁹⁸⁷. Σε ορισμένες περιπτώσεις τα παραπάνω σχετίστηκαν με μοναστικές εγκαταστάσεις. Η συγκριτική θεώρηση των ενίοτε διαφορετικών παραδειγμάτων οδηγεί στην διαπίστωση ότι οι οχυρές αυτές κατασκευές της υπαίθρου συνδέονται σε κάθε περίπτωση με τρεις παράγοντες: συνθήκες ανασφάλειας, απουσία αυστηρής εποπτείας από την κεντρική διοίκηση και επιδίωξη αυστηρά ιεραρχημένων κοινωνικών δομών⁹⁸⁸. Ελάχιστες αντίστοιχες περιπτώσεις είναι γνωστές στην Πάρο⁹⁸⁹, η οποία λειτουργούσε από την μεσοβυζαντινή περίοδο συμπληρωματικά με τη Νάξο και φαίνεται ότι αρχικά δεν διέθετε ισχυρή τοπική αριστοκρατία. Η ισχνή παρουσία δυτικού στοιχείου⁹⁹⁰, καθώς και το κενό εξουσίας το οποίο υφίστατο ήδη από το τέλος της Λατινοκρατίας, πιθανόν επιδεινώθηκαν από την επιδρομή του Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσα. Τα παραπάνω επέτρεψαν στην αμέσως επόμενη φάση τον σταδιακό σχηματισμό, ενδεχομένως για πρώτη φορά μετά από αιώνες, μίας διαφορετικού τύπου ανερχόμενης τάξης γαιοκτημόνων ενίοτε συνδεδεμένων με τον ιερατικό κλάδο⁹⁹¹. Η παρουσία της ανιχνεύεται

⁹⁸¹ Κωτσάκης, 2013,274.

⁹⁸² Χαριτωνίδου,1982,16-22, Κολοβός,2006,119, όπου αναφέρεται ότι οικοδομήθηκαν για λόγους ασφαλείας από ισχυρές χριστιανικές οικογένειες μετά την λεηλασία της Χώρας από τον Γάλλο πειρατή Κρεβελιέ το 1674 και Σπηλιοπούλου & Κωτσάκης, 2012, 250-252, όπου αναφέρεται ότι οι πύργοι της Άνδρου, όπως και της Νάξου, συνδέονται με τη διατήρηση των προϋφισταμένων κοινωνικών δομών της Λατινοκρατίας.

⁹⁸³ Σπηλιοπούλου & Κωτσάκης, 2012, 252-253.

⁹⁸⁴ Το πλέον γνωστό παράδειγμα αποτελεί ο Γουλάς του Νιμποριού. Θεωρείται ότι οι αρχικοί κτήτορες ανήκαν στην δυτική αρχοντική οικογένεια των Δαρζέντα. Αργότερα, πιθανόν από τον 17^ο έως τον 19^ο αιώνα, φαίνεται ότι υπήρξε κέντρο του μετοχίου και της μεγάλης ακίνητης περιουσίας της μονής της Πάτμου στην Σαντορίνη και στέγαζε τους μοναχούς οι οποίοι την διαχειρίζονταν. (Φιλιππίδης,1986,219-220). Δεν είναι γνωστό εάν διέθετε παρεκκλήσιο και εάν λειτουργούσε αντίστοιχα με τα πυργομοναστήρια της Νάξου. Στη νησί διατηρούνται λιγοστά ίχνη και ερείπια ορισμένων ακόμα οχυρών κατοικιών (Σπηλιοπούλου & Κωτσάκης, 2012, 253-255).

⁹⁸⁵ Ολυμπίου, 1997,144-145.

⁹⁸⁶ Σαΐτας,1987, 96-119, Σπηλιοπούλου & Κωτσάκης, 2012, 274-283, 287-288.

⁹⁸⁷ Arel, 2004,31-50.

⁹⁸⁸ Για το κοινωνικό - οικονομικό πλαίσιο και την αποτίμηση του φαινομένου των οχυρωμένων συγκροτημάτων στη Νάξο, τα νησιά του Αιγαίου και την Πελοπόννησο βλ. Κωτσάκης, 2013, 269-280.

⁹⁸⁹ Το τοπωνύμιο *Πύργος* αναφέρεται σε τέσσερις θέσεις του νησιού, ωστόσο σε δύο μόνο από αυτές διατηρούνται κτίσματα. Πρόκειται για τον πύργο των Αλησάφηδων στην ευρύτερη περιοχή του Δάσους και τον πύργο των Κατακουζηνών στα βορειοδυτικά του νησιού (Αλιπράντης, 1990,191-192). Από τον πύργο των Χαμαρταίων, πλησίον της μονής των Αγίων Αναργύρων στην Παροικιά, καθώς και από τον πύργο της Τρυπητής διατηρούνται, πλέον ελάχιστα ίχνη. Τα παραπάνω φαίνεται ότι είχαν κυρίως αμυντική λειτουργία και η πιθανή σχέση τους με αγροτικές δραστηριότητες και η λειτουργία τους ως οχυρωμένα υποστατικά δεν είναι εξακριβωμένη.

⁹⁹⁰ Η απουσία ισχυρού δυτικού στοιχείου τεκμηριώνεται και καταδεικνύεται από πληροφορίες σχετιζόμενες με την μεταβατική περίοδο του 16^{ου} αιώνα. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το 1562 στο νησί υπήρχε πλέον μόνο μία μικρή ομάδα 50 Λατίνων συγκεντρωμένων στην Παροικιά (Slot,1982,30).

⁹⁹¹ Πολλοί προέρχονταν από δυτικές οικογένειες, οι οποίες σταδιακά προσχώρησαν στην ορθοδοξία και ορισμένοι από αυτούς θεωρείται ότι έγιναν «...φανατικώτεροι των ορθοδόξων...» (Σαγκριώτης, 1934,15).

ήδη από το τέλος του 15^{ου} αιώνα και τις αρχές του επόμενου. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι κτήτορες των παλαιότερων γνωστών μοναστηριών της Παναγίας στα Κελλιά στις Λεύκες και της Αγίας Αικατερίνας στην περιοχή του Κεφάλου. Τα τελευταία, καθώς και αρκετά ακόμα πρώιμα παραδείγματα όπως το μονύδριο της Ευαγγελίστριας στην Παροικιά και της Παναγίας Ξεχωριανής στον Κέφαλο, αφιερώθηκαν σε μεγαλύτερα μοναστικά κέντρα για την αποτελεσματική διαχείριση και προστασία τους. Σταδιακά ωστόσο, η υπό διαμόρφωση τοπική άρχουσα τάξη προσπάθησε και κατάφερε τελικά να υποστηρίξει το μοναστικό φαινόμενο αυτόνομα, αξιοποιώντας τις υποδομές του για την επίτευξη των ποικίλων επιδιώξεών της. Τα μοναστηριακά συγκροτήματα, ιδιωτικά ή κοινοτικά⁹⁹², αναπλήρωσαν εν μέρει το κενό από την έλλειψη των παραπάνω οχυρωμένων αγροκτημάτων. Κατά την διάρκεια του 17ου αιώνα αποτέλεσαν σημαντικές δομές οι οποίες, εκτός των άλλων, λειτούργησαν και ως αρχοντικές κατοικίες της υπαίθρου ή ως υποστατικά, ενώ παράλληλα συμπλήρωναν τα δίκτυα άμυνας, υποδομών και διαχείρισης των φυσικών πόρων του νησιού.

Το φαινόμενο της πειρατείας το οποίο χαρακτήρισε συνολικά τον 17^ο αιώνα⁹⁹³ και οι Οθωμανοβενετικές συγκρούσεις στο Αιγαίο με αποκορύφωμα την περίοδο πολιορκίας του Χάνδακα μεταξύ των ετών 1645-1669, επέβαλαν την διαμόρφωση των μοναστηριών σε όλες τις Κυκλάδες με αυστηρά οχυρή μορφή. Το παραπάνω εμφανίζεται με μεγαλύτερη ένταση στην Πάρο όπου ο ζωτικός χώρος των μοναστηριών υπήρξε κυρίως η παράκτια πεδινή ζώνη και τα περισσότερα από αυτά βρίσκονταν σε μικρή απόσταση από τις ακτές και ήταν κατά συνέπεια ιδιαίτερα εκτεθειμένα στις επισφαλείς συνθήκες της εποχής. Ο οχυρός χαρακτήρας και το περιορισμένο μέγεθος των συνήθως ιδιωτικών μοναστηριών επέβαλαν την ενσωμάτωση του καθολικού στις πτέρυγες και την μη πανταχόθεν ελεύθερη διάταξή του. Η προσήλωση στις παραδόσεις του ορθόδοξου μοναχισμού και η εφαρμογή ενός από τα συνήθη χαρακτηριστικά του, όπως η πρόσβαση στο ναό αποκλειστικά μέσα από την κύρια εσωτερική αυλή, οδήγησε στην διαμόρφωση μίας παραλλαγής του επικρατούντος περικλειστού τύπου παραπέμποντας σε πρώιμες μορφές συγκροτημάτων της πρωτοχριστιανικής περιόδου.

Τα μοναστήρια, εκτός των άλλων, επέτρεψαν την εφαρμογή του, δυτικής καταγωγής, κληρονομικού εθίμου μεταβίβασης του συνόλου της ακίνητης οικογενειακής περιουσίας σε έναν μόνο από τους απογόνους, ώστε αυτή να μην κατακερματίζεται. Με την μετατροπή της σε μοναστηριακή διατηρείτο η δυνατότητα συμμετοχής και δραστηριοποίησης σε αυτήν όλων των υπολοίπων μελών της διευρυμένης οικογένειας ως επιτρόπων, ηγουμένων ή μοναχών⁹⁹⁴. Επίσης σημαντικός παράγων φαίνεται ότι υπήρξε η δυνατότητα προστασίας και προνομιακής μεταχείρισης των μεγάλων ακίνητων περιουσιών, εάν αυτές αποκτούσαν

⁹⁹² Τα μοναστήρια του νησιού, στην πλειονότητα τους ήταν ιδιωτικά, ή αποτελούσαν μετόχια μεγαλύτερων μοναστικών κέντρων. Ορισμένα διοικούνταν εν μέρει από τις τοπικές κοινότητες όπως η μονή της Παναγίας Ξεχωριανής, ή από επιτροπές προεστών όπως η μονή της Παναγίας Καταπολιανής και προς το τέλος του 18^{ου} αιώνα η μονή Λογγοβάρδας, Ταξιαρχών Κουνάδου και Αγίου Ιωάννη στα Κραύγα. Κανένα από τα δεκάδες παραδείγματα δεν βρισκόταν την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας υπό τον έλεγχο της μητρόπολης Παροναξίας.

⁹⁹³ Για την πειρατεία στο Αιγαίο κατά τον 17ο αιώνα βλ. Κραντονέλλη 1991.

⁹⁹⁴ Κολοβός, 2006, 112. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των αδελφών Παλαιολόγου, κτητόρων της μονής Λογγοβάρδας και των κτητορικών οικογενειών Δαμιά και Καλόπλαστου των παριανών μοναστηριών του Αγίου Μηνά και του Αγίου Ιωάννη του Γυαλιστή αντίστοιχα. Ενδεικτική για την διατήρηση της παραπάνω κατάστασης έως πρόσφατα, είναι η αναφορά για χρήση των επιμέρους αποθηκευτικών και άλλων χώρων της μονής του Αγίου Ιωάννη του Καπαρού από το σύνολο σχεδόν των απογόνων της κτητορικής οικογένειας (Καπαρός, 2013, 100).

την ιδιότητα του μοναστηριακού βακουφίου⁹⁹⁵. Στο πλαίσιο αυτό πιθανόν εντάσσεται και η παρατηρούμενη συστηματική προσπάθεια για απόκτηση και ανανέωση σταυροπηγιακών προνομίων, με αποτέλεσμα στα μέσα του 18^{ου} αιώνα στην Παροναξία να υφίστανται 29 σταυροπηγιακά μοναστήρια, 17 στην Πάρο και 12 στη Νάξο⁹⁹⁶.

Η παρακμή των μοναστικών δικτύων των Κυκλάδων, η οποία καταγράφεται μέσα από μεμονωμένα παραδείγματα ήδη από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα και παρά την αύξηση των μοναστηριακών περιουσιών κορυφώνεται στο τέλος του αιώνα, συνδέεται με διάφορους παράγοντες. Στην περίπτωση της Πάρου ενδεχομένως σχετίζεται με τον μεγάλο αριθμό των μοναστηριών σε σχέση με την κλίμακα του νησιού. Ορισμένα από αυτά παρήκμασαν λόγω του μικρού μεγέθους και του ιδιωτικού χαρακτήρα τους. Ο τελευταίος δεν επέτρεψε να αποκτήσουν ιδιαίτερο κύρος και ακτινοβολία και συνέβαλε στην εγκατάλειψή ή στην μετατροπή τους σε οικογενειακές κατοικίες μετά τον θάνατο του τελευταίου μοναχού. Σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρείται ο συνήθης κύκλος ακμής και παρακμής ο οποίος εμφανίζεται διαχρονικά σε όλο το φάσμα του ανατολικού μοναχισμού⁹⁹⁷. Πρόκειται για φαινόμενο το οποίο σχετίζεται με την οικονομική ανάπτυξη ενός μοναστηριού και έχει ως αποτέλεσμα την αυξανόμενη προσέλκυση προσώπων με ενδιαφέρον κυρίως για τις οικονομικές και όχι τόσο τις πνευματικές δραστηριότητες του. Τα παραπάνω οδηγούν στην αλλοίωση του μοναστηριακού χαρακτήρα, στην σταδιακή μείωση της αδελφότητας και στην μετατροπή της μονής κυρίως σε οικονομική μονάδα. Στην περίπτωση των μεταβυζαντινών μοναστηριών των Κυκλάδων αυτό συνδυάστηκε με τα νέα οικονομικά δεδομένα της εποχής και κυρίως την ανάδυση μετά το μέσον του 18^{ου} αιώνα των λαϊκών στοιχείων σε βάρος της εκκλησιαστικής ηγετικής ομάδας. Ισχυροί λαϊκοί κατάφεραν σταδιακά να υποκαταστήσουν την τελευταία στην ηγεσία των τοπικών κοινωνιών, και να επιβληθούν εκτός από το οικονομικό και στο πολιτικό πεδίο⁹⁹⁸. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στην Πάρο του τέλους του 18^{ου} αιώνα αποτελεί η διαχείριση πολλών πλούσιων μοναστηριών, όπως των μονών Λογγοβάρδας και Ταξιαρχών Κουνάδου, από επιτροπές προεστών, καθώς και η ιδιαίτερη περίπτωση του διαβόητου Νικολάου Μαυρογένους. Μικρό μέρος των πολυσχιδών δραστηριοτήτων του τελευταίου, αποτέλεσε η διαχείριση της τεράστιας ακίνητης περιουσίας του στην Πάρο. Σε αυτήν περιλαμβάνονταν εκτός των άλλων και δύο από τα μεγαλύτερα μοναστήρια τα οποία είχε επεκτείνει και χρησιμοποιούσε κυρίως ως υποστατικά.

Οι παραπάνω τάσεις αποδιοργάνωσης εντάθηκαν λόγω των αναστατώσεων της περιόδου πριν και κατά την διάρκεια της ελληνικής επανάστασης. Οι παράλληλες προσπάθειες αναβίωσης, οι οποίες παρατηρήθηκαν το ίδιο διάστημα, εντάσσονταν στο ευρύτερο πλαίσιο αντίδρασης στο επερχόμενο ρεύμα του διαφωτισμού και του διαφαινόμενου εκδυτικισμού. Η περιορισμένη επιτυχία τους και τα ελάχιστα σχετικά παραδείγματα, με πλέον χαρακτηριστικό την αναβίωση της μονής Λογγοβάρδας, προφανώς σχετίζονται με την ορμή των παραπάνω ρευμάτων. Όσον αφορά τις Κυκλάδες, η ρυθμιστική διευθέτηση του μοναστηριακού ζητήματος μέσω των διαταγμάτων των ετών 1833 και 1834 και της κατάργησης μεγάλου αριθμού μοναστηριών⁹⁹⁹, εν μέρει επικύρωσε την ήδη υφιστάμενη

⁹⁹⁵ Κοντζαγεώργης, 2011,169-175.

⁹⁹⁶ Ζερλέντης,1913,155-156.

⁹⁹⁷ Pahlman, 2015,483-484.

⁹⁹⁸ Κοντζαγεώργης, 2011,169.

⁹⁹⁹ Από τις 75 καταγεγραμμένες κυκλαδίτικες μονές διατηρήθηκαν τελικά οι 36 (Τόμπρος, 2001 τ.2, παράρτημα II, Πιν. I,31 και Πίν.III.3,52).

κατάσταση εγκατάλειψης, παρακμής και αλλοίωσης των μοναστικών δικτύων. Στην περίπτωση της Πάρου αρκετά συγκροτήματα εξακολούθησαν να υφίστανται, κυρίως ως κατοικίες ή αγροτικές μονάδες, με νέους κτήτορες, ενώ η περιορισμένη διάρκεια λειτουργίας τους συνέβαλε στην διατήρησή τους χωρίς ιδιαίτερες αλλοιώσεις έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Σήμερα, αν και είναι πλέον αρκετά αλλοιωμένα, αποτελούν σημαντικό τμήμα του συνόλου των διατηρούμενων κυκλαδίτικων μοναστηριών, με πλήθος τυπικών χαρακτηριστικών, αντιπροσωπευτικών για την ευρύτερη μελέτη της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής του νησιωτικού συμπλέγματος.

ΣΥΝΟΨΗ

Οι τελευταίες δεκαετίες του 16^{ου} και το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα ταυτίζονται αδρομερώς με το διάστημα μεταξύ των δύο Οθωμανοβενετικών συγκρούσεων σε Κύπρο και Κρήτη και υπήρξαν για την Πάρο η φάση της οριστικής μετάβασης στο Οθωμανικό πλαίσιο διοίκησης. Την περίοδο αυτή στο νησί ιδρύθηκαν και λειτούργησαν πολυάριθμα μικρής κλίμακας μοναστήρια, η παρουσία των οποίων εντάσσεται στην γενικότερη ανάπτυξη του μοναχισμού στις ελληνικές περιοχές και ιδιαίτερα στον νησιωτικό χώρο του Αιγαίου. Τα παραπάνω σχετίζονται με την οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη, αλλά και την ανάκτηση του πρωταγωνιστικού ρόλου της ιεραρχίας της ορθόδοξης εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης, ύστερα από 4 αιώνες κυριαρχίας του ρωμαιοκαθολικού ανώτερου κλήρου. Το φαινόμενο διαμορφώθηκε ανάλογα με τα χαρακτηριστικά του κάθε τόπου, ενώ στην Πάρο, το τρίτο σε μέγεθος Κυκλαδονήσι, φαίνεται ότι παρέμεινε στο σχετικά περιορισμένο πλαίσιο της τοπικής νησιωτικής οικονομίας.

Το πλήθος των παριανών μοναστηριών είχε κινήσει το ενδιαφέρον περιηγητών και επισκεπτών ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα. Η πρώτη σχετικά πλήρης καταγραφή τους έγινε από τον Ευστράτιο Δράκο το 1899, ενώ σύμφωνα με νεώτερους μελετητές ο αριθμός τους ανέρχεται σε 43. Η πλειονότητα των παραπάνω περιπτώσεων δεν είχε μέχρι σήμερα διερευνηθεί αρχιτεκτονικά.

Το παριανό μοναστικό δίκτυο είναι ανομοιογενές ως προς την κατάσταση διατήρησης. Λίγα συγκροτήματα χαρακτηρίζονται από κτιριακή πληρότητα, καθώς στα περισσότερα διατηρείται μέρος των κτισμάτων τους, ενίοτε μόνο το καθολικό, ενώ ορισμένα δεν εντοπίζονται και είναι γνωστά μόνο από τις γραπτές πηγές. Δυστυχώς στο σύνολο των περιπτώσεων παρατηρούνται αλλοιώσεις, ενίοτε και εκτεταμένες ανακατασκευές του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα.

Ποικιλία εμφανίζεται στην επιλογή θέσεων στο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον του νησιού. Αυτό χαρακτηρίζεται από τα δύο φυσικά λιμάνια δυτικά και βόρεια, όπου και οι οικισμοί της Παροικιάς και της Νάουσας, καθώς και από την εκτεταμένη και πλούσια σε υδροφορία, παράκτια γεωργική ζώνη η οποία συνέβαλε ώστε οι περισσότεροι οικισμοί να διαμορφωθούν κοντά στις ακτές. Στις θέσεις αυτές, με την δυνατότητα ανάπτυξης ποικίλων αγροτικών δραστηριοτήτων γύρω από τις οποίες συγκροτούνταν συνήθως οι οικονομίες των μοναστηριών, εντοπίζεται η πλειονότητα των συγκροτημάτων. Τα περισσότερα αναπτύχθηκαν στην ζώνη με υψόμετρο κάτω των 100μ, ενώ πάνω από τα 200μ υπάρχουν μόνο 12 μοναστήρια.

Παρά την διασπορά και την ισομερή κατανομή στον χώρο, ορισμένα σχημάτιζαν επιμέρους ενότητες, σχετιζόμενες με τους οικισμούς και τις πλησιόχωρες αγροτικές περιοχές. Η μεγαλύτερη ομάδα βρισκόταν στην περιοχή των χωριών του Κεφάλου, την πλέον σημαντική αγροτική ζώνη του νησιού. Πλούσια μοναστήρια βρίσκονταν επίσης νοτιοδυτικά του οικισμού της Νάουσας, παράλληλα με τον άξονα σύνδεσής της με την Παροικιά, όπου και η επόμενη σε σημασία αγροτική περιοχή. Στον οικισμό της Παροικιάς βρίσκονταν κυρίως μετόχια μεγάλων μονών του Αιγαίου ή βίγλες οι οποίες επόπτευαν το λιμάνι και τον θαλάσσιο χώρο της. Στην ευρύτερη περιοχή της Παροικιάς ανήκουν και αυτά του *Δάσους*, ενός από τα σημαντικά φέουδα του νησιού την περίοδο της Λατινοκρατίας, διαχρονικά σχετιζόμενου με

τους πλέον ισχυρούς κατοίκους του. Τα μοναστήρια στον κεντρικό ορεινό όγκο ήταν διάσπαρτα διατεταγμένα, ωστόσο ορισμένα σχετίζονταν με τον οικισμό των Λευκών και τον περίγυρο του, τον αμπελότοπο και τον παλαιότερο ελαιώνα του νησιού όπου και το αρχαιότερο μοναστήρι του, ιδρυμένο στο τέλος του 15^{ου} αιώνα.

Πέραν της γειτνίασης με εύφορες εκτάσεις και οικισμούς, κριτήριο αποτέλεσε η δυνατότητα επόπτευσης του θαλάσσιου και αγροτικού χώρου, καθώς και η δημιουργία ευρύτερων δικτύων επικοινωνίας. Τα παραπάνω επέβαλαν την εγκατάσταση σε υπερυψωμένα σημεία ακόμα και στις πεδινές περιοχές και την επιλογή κομβικών θέσεων σε οδικούς άξονες, ενώ κρίσιμη υπήρξε επίσης η ποιότητα του εδάφους, κατά προτίμηση με βραχώδη εξάρματα για την θεμελίωση, καθώς και η δυνατότητα ύδρευσης.

Η ύπαρξη η όχι ενός κυρίαρχου τύπου συγκροτήματος, ο οποίος παρά την ποικιλία των θέσεων χαρακτηρίζει το σύνολο, αποτέλεσε βασικό ερώτημα της έρευνας. Από την διερεύνηση των περιπτώσεων με κτηριακή πληρότητα, προέκυψε ο εντοπισμός όχι ακριβώς ενός τύπου, αλλά ενός συνόλου βασικών χαρακτηριστικών. Η πλειονότητα των συγκροτημάτων είχε οχυρή μορφή, με σαφώς οριοθετημένο, κλειστό περίγραμμα, ψηλό εξωτερικό περίβολο και τρεις ή τέσσερις πτέρυγες γύρω από εσωτερική αυλή. Το γενικό σχήμα ήταν τετράπλευρο, συχνά τετράγωνο, το οποίο αποτελεί σύνηθες χαρακτηριστικό για όλες τις κατηγορίες κτηρίων με εσωτερική αυλή. Λίγα συγκροτήματα, θεμελιωμένα σε επικλινή εδάφη, ήταν ορθογώνια και διατάσσονταν παράλληλα με τις υψομετρικές καμπύλες.

Η πλειονότητα των περιπτώσεων είχε μικρό μέγεθος. Το μήκος των πλευρών κυμαινόταν συνήθως από τα 12-18 μ ενώ η επιφάνεια του συνόλου σπανίως ξεπερνούσε τα 280μ². Τα μεγέθη αυτά, τα οποία πλησιάζουν τα αντίστοιχα των αρχοντικών κατοικιών, είναι τα ελάχιστα απαιτούμενα για την διαμόρφωση πτερύγων και ενδιάμεσης ζώνης κίνησης γύρω από εσωτερική αυλή.

Το καθολικό εντασσόταν στις πτέρυγες και δεν αναδεικνυόταν ως δεσπόζον στοιχείο. Συνήθως καταλάμβανε τις ανατολικές γωνίες του συγκροτήματος ή το μέσον της ανατολικής πλευράς. Η διάταξή του ως τμήμα των πτερύγων έχει ερμηνευτεί ως δυτική επίδραση και είναι γεγονός ότι παρατηρείται συχνά σε τόπους υπό Λατινική κυριαρχία όπως στα Ενετοκρατούμενα Επτάνησα, στην Κρήτη και στην Κύπρο. Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι αποτελούσε προφανή επιλογή για την διαμόρφωση συγκροτημάτων μικρού μεγέθους όπως αυτά της Πάρου. Στα παριανά μοναστήρια δεν παρατηρείται η δυνατότητα επίσκεψης του καθολικού εξωτερικά του συγκροτήματος χωρίς προσπέλαση της εισόδου και της αυλής, η οποία είναι συνήθης στις μονές με έντονες δυτικές επιδράσεις. Αντιθέτως ο ναός συχνά βρισκόταν στο βάθος του συγκροτήματος, σε απόσταση και όχι απέναντι από την κύρια είσοδό του.

Η ενσωμάτωσή του καθολικού σε μία από τις πτέρυγες και η μη πανταχόθεν ελεύθερη διάταξή του συνέβαλε στην διαμόρφωση της εσωτερικής αυλής ως ενός ενιαίου και σαφώς ορισμένου χώρου, με περιορισμένο μέγεθος, ενίοτε μικρότερο των 30μ². Κύρια χρήση της ήταν η διανομή των κινήσεων, ενώ συχνά λειτουργούσε και ως νάρθηκας του καθολικού. Παρά το μικρό μέγεθος, το εσωτερικό των μεγαλύτερων κυρίως συγκροτημάτων εμπλουτιζόταν με ημιυπαίθριους χώρους στο ισόγειο και ανοικτές ή στεγασμένες βεράντες στον όροφο. Οι τελευταίες αποτελούν

σαφή επίδραση από τα επιμελημένα, αστικού χαρακτήρα, αρχοντόσπιτα των μεγάλων οικισμών. Τα μεγέθη των εσωτερικών αυλών δεν επέτρεπαν τον σχηματισμό των γνωστών, από τις δυτικές συνήθως μονές, διατάξεων περιστώου με τοξοστοιχίες και την διαμόρφωση κήπου. Εξάιρεση αποτελεί το συγκρότημα της Καταπολιανής για το οποίο ωστόσο υπάρχουν υπόνοιες χρονολόγησης την περίοδο της Λατινοκρατίας.

Οι πτέρυγες αναπτύσσονταν σε δύο ορόφους. Στην στάθμη του ισογείου στεγάζονταν βοηθητικές χρήσεις, αποθήκες, ρογοί, πατητήρια και φούρνοι. Οι χώροι παρέμεναν αδιαμόρφωτοι και ο σχεδιασμός τους προέκυπτε από αυτόν του ορόφου και όχι από τις ειδικές τους χρήσεις. Ενόστε οι εσωτερικοί τοίχοι αντικαθίσταντο από τόξα, στοιχείο τυπικό στην τοπική οικοδομική παράδοση, για την λειτουργική ενοποίηση των επιμέρους τμημάτων.

Στο όροφο βρίσκονταν χώροι διαμονής και εστίασης. Η τράπεζα διατασσόταν συχνά παράλληλα με τον άξονα ανατολής - δύσης και επικοινωνούσε εσωτερικά με το μαγειρείο. Η συνήθης συστοιχία κελιών γενικά απουσίαζε. Καθώς τα μοναστήρια φιλοξενούσαν περιορισμένο αριθμό μοναχών, τα κελιά καταλάμβαναν μικρό τμήμα της συνολικής επιφάνειας και δεν παρουσίαζαν τυπική διαμόρφωση.

Η ποικιλία των όγκων, η μικρή κλίμακα και οι λεπτομέρειες αγροτικής η αστικής νησιωτικής αρχιτεκτονικής οι οποίες παρατηρούνταν στο εσωτερικό, απουσίαζαν από τις εξωτερικές όψεις. Το φαινόμενο της πειρατείας επέβαλε την διαμόρφωση τους με βαρείς και αδιάρθρωτους όγκους και ελάχιστα έως καθόλου ανοίγματα.

Το περιορισμένο μέγεθος οδήγησε στην συμπλήρωση αρκετών συγκροτημάτων με εξωτερική αυλή, καθώς και άλλα κτίσματα και διαμορφώσεις εκτός του περιβόλου, σχετιζόμενα κυρίως με τις ποικίλες αγροτικές δραστηριότητες οι οποίες καταλάμβαναν κοντινές ή απομακρυσμένες θέσεις και συγκροτούσαν τον ζωτικό χώρο των μοναστηριών.

Στην πλειονότητα των περιπτώσεων προέκυψαν ενδείξεις για την κατασκευή του συγκροτήματος γύρω από προϋφιστάμενο ναό, πιθανόν σε συνδυασμό με την ανακαίνιση ή την επέκτασή του. Τα παραπάνω ερμηνεύουν την απουσία ενός κυρίαρχου ναοδομικού τύπου και την παρατηρούμενη ποικιλία σε σχέση με τα καθολικά. Προφανώς επικρατούσαν οι μονόχωροι δρομικοί καμαροσκέπαστοι ή επιπεδόστεγοι τύποι αλλά εντοπίζονται επίσης και δίκλιτοι καμαροσκέπαστοι ή επιπεδόστεγοι, διάφορες παραλλαγές μονόχωρων τρουλαίων, τρίκογχοι, ελεύθεροι σταυροί, σταυροειδείς τετράστυλοι εγγεγραμμένοι καθώς και ο γνωστός στην τοπική ναοδομία υβριδικός τύπος μεταξύ του ελεύθερου σταυρού και του σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Επίσης εντοπίστηκε ένας σπηλαιώδης ναός καθώς και άλλα υβρίδια οφειλόμενα σε προσθήκες και επεκτάσεις, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις υφίστανται ενδείξεις για την συστέγαση ετερόδοξων πιστών.

Τα χαρακτηριστικά των μοναστηριών της Πάρου είναι συνήθη και στις υπόλοιπες Κυκλάδες. Το μοναστικό δίκτυο των τελευταίων υπήρξε πολυπληθές, χωρίς ιδιαίτερη τυποποίηση, ωστόσο στα επιμέρους παραδείγματα εντοπίζονται αρκετά κοινά στοιχεία στα οποία οφειλόταν η ενότητα και η σχετική ομοιογένειά του. Στο παραπάνω σύνολο εντασσόταν το δίκτυο της Πάρου σχηματίζοντας την μεγαλύτερη ως προς το πλήθος των μοναστηριών ομάδα, με τα μικρότερα ωστόσο μεγέθη. Η

ενσωμάτωση του καθολικού στις πτέρυγες και η μη πανταχόθεν ελεύθερη διάταξή του η οποία αποτελεί την κύρια διαφοροποίηση των παριανών περιπτώσεων από τον επικρατέστερο στις Κυκλάδες περικλειστο τύπο, εμφανίζεται σε ορισμένα *πυργομοναστήρια* της Νάξου τα οποία ενδεχομένως λειτούργησαν ως πρότυπα. Στα συνήθως ιδιωτικά και μικρά παραδείγματα της Πάρου, αναδεικνύεται ο διαχρονικά γνωστός διφυής χαρακτήρας των μοναστηριακών συγκροτημάτων και η συνάφειά τους με τις ποικίλες μορφές κτηρίων κατοικίας, εν προκειμένω του οχυρωμένου υποστατικού της αγροτικής υπαίθρου. Η καταλληλότητα του νησιού ως τόπου αγροτικών δραστηριοτήτων φαίνεται ότι συνέβαλε στο παραπάνω, ενώ σημαντικός παράγων υπήρξε και η παρουσία μικρού αριθμού ισχυρών δυτικών οικογενειών οι οποίες προσχώρησαν νωρίτερα στην ορθοδοξία σε σχέση με άλλα Κυκλαδονήσια όπως την γειτονική Νάξο όπου, παρά το μέγεθος και τον αγροτικό της πλούτο, εντοπίζονται λιγότερα μοναστηριακά συγκροτήματα. Στην Πάρο την περίοδο αυτή σχηματίστηκε για πρώτη φορά μετά από αιώνες, μία ανερχόμενη τάξη γαιοκτημόνων, ικανή να υποστηρίξει το μοναστικό φαινόμενο και ενίοτε να το χρησιμοποιήσει σε συνδυασμό με τις άλλες επιδιώξεις της. Τα μοναστήρια, αποτέλεσαν κατά την διάρκεια του 17ου αιώνα σημαντικές δομές οι οποίες λειτουργώντας και ως αρχοντικές κατοικίες της υπαίθρου ή ως υποστατικά συμπλήρωναν τα δίκτυα άμυνας, υποδομών και διαχείρισης των φυσικών πόρων του νησιού. Στην επόμενη περίοδο του 18ου αι ο μοναχισμός άρχισε να φθίνει. Δεν καταγράφονται νέες ιδρύσεις, ο πληθυσμός των μοναχών τους μειώθηκε σημαντικά και ορισμένα διοικούνταν από επιτροπές προεστών. Ο ιδιωτικός χαρακτήρας των περισσότερων δεν επέτρεψε να εξελιχθούν σε μεγάλης ακτινοβολίας μονές, ωστόσο αρκετά από αυτά εξακολούθησαν να υφίστανται, κυρίως ως αγροτικές μονάδες, με νέους κτήτορες, έως τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

SYNOPSIS

The last decades of the 16th and the first half of the 17th century, have been generally identified as the period between the two Ottoman-Venetian wars in Cyprus and Crete, constituting for Paros the phase of its definite transition to the Ottoman framework of governance. During this period, numerous small-scale monasteries were founded and operated on the island, the presence of which is part of the general development of monasticism in the Greek region, especially in the Aegean islands. The above are related to the economic and demographic development, but also to the recovery of the leading role of the Orthodox Church hierarchy after four centuries of domination by the Roman Catholic upper clergy. The phenomenon was shaped according to the characteristics of each place, while in Paros, the third largest island of the Cyclades, it seems to have remained within the relatively limited framework of the local island economy.

The large number of Parian monasteries had already attracted the interest of travelers since the beginning of 18th century, but the most complete record was that of Eustratios Drakos in 1899. According to recent scholars, the total number of the monasteries is 43, while the majority of these cases had not been investigated in terms of their architecture until now.

The Parian monastic network is heterogeneous in terms of its state of preservation. Few complexes are characterized by building completeness, as most of them preserved part of their buildings, sometimes only the catholicon, while others are not found and are known only from written sources. Unfortunately, in all cases we can find alterations and sometimes extensive reconstructions of the 19th and early 20th centuries. There is also a variety in the chosen sites in the natural and man-made environment of the island. This is characterized by the two natural harbours to the west and north, where the settlements of Parikia and Naoussa are located, as well as by the extensive and rich in water-bearing capacity coastal agricultural zone, which contributed to most of the settlements being built to the coast. The majority of the complexes can be found in those sites, which show potential for developing a variety of agricultural activities around which the monastery economies were usually established. Most of them were developed in a zone with an altitude below 100m, while above 200m there are only 12 monasteries.

Despite the dispersion and equal distribution in the area, some of the monasteries formed individual units, related to the settlements and the nearby rural areas. The largest unit was located in the area of Kefalos villages, the biggest agricultural zone of the island. Rich monasteries were also found southwest of Naoussa settlement and along the road to Parikia, the next most important rural area. In the settlement of Parikia there were mostly metochia of large Aegean monasteries or small monastic complexes functioning as watch-towers to supervise its harbour and sea. In the wider area of Parikia also belong the monasteries of *Dasos*, one of the most important fiefs of the island during the Latin occupation, historically associated with its most powerful inhabitants. The monasteries in the central mountain range were scattered, however some were associated with the settlement of Lefkes and its surroundings, the vineyard and the most famous olive grove on the island, where the oldest monastery, founded at the end of the 15th century, is located.

In addition to the proximity to fertile land and settlements, another criterion was the possibility of supervising the sea and rural area, as well the creation of wider communication networks. The above required the installation at elevated points even in lowland areas, and

the selection of nodal points on roads, while the quality of the soil, preferably with rocky outcrops for the foundation, and the possibility of water supply were also crucial.

The existence or not of a dominant type of complex, which, despite the variety of sites, characterizes all of them, was a key question of the research. The investigation of the cases with building completeness revealed not exactly one type, but a set of basic features. Most complexes were in the form of fortifications, with a clearly defined enclosed outline, a high outer enclosure and three or four wings around a cloister. The general shape was quadrilateral, often square, which is a common feature for all the categories of buildings with inner courtyard. A few complexes, founded on sloping ground, were rectangular and arranged parallel to the contour lines.

Most of them were small. The length of the sides usually ranged from 12-18m while the total surface area rarely exceeded 280 m². These numbers, which are close to those of manor houses, are the minimum required to form wings and an intermediate zone of circulation around an inner courtyard.

The catholicon was integrated into the wings and did not emerge as a dominant element. It usually occupied the eastern corners of the complex or the middle of the eastern side. Its arrangement as part of the wings has been interpreted as a western influence. In fact, it is often seen in places under Latin rule such as the Venetian occupied Ionian Islands, Crete and Cyprus. However, it should be noted that it was an obvious choice for the formation of small-scale complexes such as those of Paros. In the Parian monasteries it isn't possible to visit the catholicon outside the complex without accessing the entrance and the cloister, which is common in monasteries with strong western influences. On the other hand, the church was often located at the back of the complex, at a distance and not opposite the main entrance.

The incorporation of the catholicon into one of the wings and its non-detached arrangement contributed to the formation of the cloister as a single and clearly defined space of limited size, sometimes less than 30m². Its main use was to distribute the circulation, and it often served as the narthex of the catholicon. Despite the small courtyard, the interiors of the larger complexes were mainly enriched with semi-open spaces on the ground floor and open or covered terraces on the first floor. The latter are a clear influence from the elaborate, urban manor houses of the large settlements. The size of the inner courtyard did not allow the formation of the cloister arrangements with the arcades and gardens known from the western monasteries. An exception is the complex of Katapoliani, for which however there are hints of dating from the period of Latin occupation.

The wings were developed on two floors. The ground level was used for auxiliary uses, storerooms, cereal depots (*rogoi*), wine presses and ovens. The spaces remained unformed and their design depended on the design of the floor and not on their specific uses. Sometimes the internal walls were replaced by arches, a typical element in the local building tradition, for the functional unification of the individual sections.

The living and dining areas were on the upper floor. The refectory was often set parallel to the east-west axis and communicated internally with the kitchen. The usual array of cells was generally absent. As the monasteries accommodated a limited number of monks, the cells occupied a small part of the total surface area and did not have a typical configuration.

The variety of volumes, the small scale and the details of rural or urban island architecture that was visible on the interior were absent on the exterior. The phenomenon of pirate raids imposed the construction with heavy and unstructured blocks and few or no openings.

The limited size led to the completion of several complexes with an external courtyard, as well as other buildings and structures outside the enclosure, mostly associated with various agricultural activities which occupied nearby or remote locations and constituted the living space of the monasteries.

In the majority of cases, evidence was found on the construction of the complex around a pre-existing church, probably in conjunction with its renovation or extension. The above explain the absence of a dominant church-plan type and the observed diversity of them. Obviously the barrel-vaulted single-nave types were predominant, but we can also find twin-naved barrel-vaulted or flat-topped churches, many variations of aisles domed types, triconchs, free-cross, cross-in-square - simple tetrastyles, and hybrid types between the free-cross and the cross-in-square one, well known in the local church architecture. A cave church was also found, as well as other hybrids resulting from additions and extensions, while in some cases there is evidence of the cohousing of heterodox believers.

The features of the monasteries of Paros are common in the rest of the Cyclades. The monastic network of the Cyclades was large, without any particular standardization but with a number of common elements which were responsible for its unity and relatively homogeneity. The network of Paros was part of the above set, forming the largest group in terms of number of monasteries, which were however of the smallest size. The incorporation of the catholicon in the wings and not its free arrangement, which is what mostly differentiates the Parian cases from the enclosed type prevalent in the Cyclades, appears in some *tower monasteries* of Naxos, which may have served as models. In the usually private and small examples of Paros, the well-known dual character of monastic complexes and their affinity with the various forms of residential buildings, in this case the fortified shelter of the rural countryside, are highlighted. The suitability of the island as a place of agricultural activities seems to have contributed to the above, while an important factor was the presence of a small number of powerful western families who converted to Orthodoxy earlier than in other Cycladic islands such as neighbouring Naxos, where, despite its size and agricultural wealth, fewer monastic complexes can be found. In Paros during this period and for the first time in centuries, a rising class of landowners was formed, capable of supporting the monastic phenomenon and sometimes using it in combination with their other pursuits. During the 17th and early 18th century, the monasteries were important structures which, functioning both as manor houses in the countryside or as country estates, complemented the island's networks of defence, infrastructure and management of natural resources. At the end of the 18th century, monasticism began to decline. No new establishments were recorded, the population of monks decreased significantly and some monasteries were run by committees of notables. The private character that most of them had, did not allow them to develop into high-profile monasteries. However, several monasteries continued to exist, mainly as agricultural units with new owners, until the 19th and early 20th centuries.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

AM Athenische Mitteilungen

BSA Annual of the British School at Athens

DOP Dumbarton Oaks Papers

JBAA Journal of the British Archaeological Association

ABME Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος

AE Αρχαιολογική Εφημερίς

AX Ανδριακά Χρονικά

ΔΕΓΕΕ Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος

ΔΙΕΕ Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος

ΔΧΑΕ Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

ΕΕΒΣ Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών

ΕΕΚΜ Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών

ΕΕΠΣΠΘ Επιστημονική Επετηρίς Πολυτεχνικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Εκκλησίες Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση

ΚΧ Κρητικά Χρονικά

ΠΑΕ Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

Συμπόσιο ΧΑΕ Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης.

Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων

ΤΧ Τεχνικά Χρονικά

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Αγναντοπούλου, Ε. (2020). *Το ξύλο στην πολιτιστική κληρονομιά των Κυκλάδων: είδη, χρήσεις, προστασία*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, (Θεσσαλονίκη).
- Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, Α. (1994). Μεταβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική τέχνη, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή τέχνη στην Κέρκυρα* (Κέρκυρα).
- Αθανασούλης, Δ., Διαμαντή, Χ. (2019). Το Πρωτοβυζαντινό Συγκρότημα της Παναγίας Εκατονταπυλιανής στην Πάρο: Αποτελέσματα από τις Πρόσφατες Έρευνες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, *Ιερός ναός Παναγίας Εκατονταπυλιανής Πάρου, 50 χρόνια από την αποκατάσταση του από τον Αναστάσιο Ορλάνδο* (Αθήνα).
- Αλιπράντης, Θ. (1996). *Η Εκατονταπυλιανή της Πάρου 1670 χρόνια από το Τάμα της Αγίας Ελένης* (Πάρος).
- Αλιπράντης, Θ. (1999). *Εικόνες της Πάρου* (Πάρος).
- Αλιπράντης, Ν. (1970). Μεταβυζαντινά Μνημεία της Πάρου, *ΕΕΚΜ Η'*, 412-483.
- Αλιπράντης, Ν. (1974). Ανέκδοτα Παριακά Έγγραφα της Τουρκοκρατίας (1594-1836), *Αθηνά*, τ. ΟΕ' (Αθήνα).
- Αλιπράντης, Ν. (1975). *Ο Άγιος Αντώνιος Μαρπήσσης Πάρου* (Αθήνα).
- Αλιπράντης, Ν. (1979 α). Η μονή του Αγίου Ιωάννου του Σπηλιώτη, *Παριανά*, τ 1, 11-19.
- Αλιπράντης, Ν. (1979 β). Ερανίσματα, *Παριανά*, τ 1, 24-25.
- Αλιπράντης, Ν. (1983). Από την ιστορία της Ι. Μονής Παναγίας Ξεχωριανής Μαρπήσσης, *Παριανά*, τ 11, 5-15.
- Αλιπράντης, Ν. (1984). *Η Ιερά Κοινοβιακή Μονή της Ζωοδόχου Πηγής Λογγοβάρδας Πάρου* (Αθήνα).
- Αλιπράντης, Ν. (1985). Οικογένειες και οικόσημα της Πάρου, *ΔΕΓΕΕ*, τ Ε', 48-118.
- Αλιπράντης, Ν. (1990). *Τα τοπωνύμια της Πάρου* (Αθήνα).
- Αλιπράντης, Ν. (1996). *Η Ιερά Μονή Αγίας Κυριακής Λευκών Πάρου* (Αθήνα).
- Αλιπράντης, Ν. (1998). Τα Μοναστήρια της Πάρου, *Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Πάρος 15-19 Σεπτεμβρίου 1996, 269-309.

- Αλιπράντης, Ν. (2000α). *Σελίδες από την ιστορία της Παναγίας Εκατονταφυλιανής της Πάρου* (Αθήνα).
- Αλιπράντης, Ν. (2000β). *Η Ιερά Μονή Χριστού Δάσους Πάρου – Άγιος Αρσένιος* (Αθήνα).
- Αλιπράντης, Ν. (2000γ). Δύο ανέκδοτα έγγραφα για το μοναστήρι της Παναγίας στα Κελλιά, *Παριανά*, τ 79, 345-353.
- Αλιπράντης, Ν. (2002α). *Ξενάγηση στον Άγιο Αντώνιο Μαρπήσσης Πάρου* (Αθήνα).
- Αλιπράντης, Ν. (2002β). *Η Ιερά Μονή Αγίου Γεωργίου Λαγκάδας-Μαρπήσσης Πάρου* (Αθήνα).
- Αλιπράντης, Ν. (2005). *Παριανά Μελετήματα*, τ. Β, (Αθήνα).
- Αλιπράντης, Ν. (2009α). Έγγραφα μονής Ευαγγελίστριας Πάρου, μετοχίου Μονής Αγ. Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου (1578-1881), *Παριανά*, τ 112, 22-43.
- Αλιπράντης, Ν. (2009β). Ο Άγιος Ιωάννης Κουνάδου, *Παριανά*, τ 115, 572-573.
- Αλιπράντης, Ν. (2010α). Ανέκδοτα έγγραφα για τα μετόχια των μονών Πάτμου και Σινά στην Πάρο, *ΕΕΚΜ* 20, 127-143.
- Αλιπράντης, Ν. (2010β). *Χρονολογικό Πανόραμα της Ιστορίας της Πάρου* (Αθήνα).
- Αλιπράντης, Ν. (2013α). Ανέκδοτα μοναστηριακά κ.α. έγγραφα της Πάρου (1744,1824-1828), *Παριανά*, τ 128, 56-74.
- Αλιπράντης, Ν. (2013β). Από τον κόσμο της αρχαίας Πάρου. Η λατρεία του Ερμή, του Ποσειδώνα κ.α. θεών, *Παριανά*, τ 129, 128-134.
- Αλιπράντης, Ν. (2015). *Προσωπογραφικό λεξικό της μεταβυζαντινής Πάρου* (Αθήνα).
- Αλιπράντης, Ν.(2017). *Η Ιερά Μονή του Αγίου Αντωνίου Μαρπήσσης Πάρου και το Κάστρο του Κεφάλου* (Αθήνα).
- Αλιπράντης, Ν.(2018). *Χρονολόγιο της Ιστορίας της νοτιοανατολικής Πάρου* (Αθήνα).
- Αλιπράντης, Ν.(2020). *Προσκυνητές στα Ιερά Σεβασματα της Λατρείας των Παριανών Προγόνων* (Αθήνα).
- Αλιφιέρης, Χ. (1983). Η εγκατάσταση των Καθολικών Καπουκίνων Μοναχών στη Νάουσα, *Παριανά*, τ12, 84-89.

- Ανδρούδης, Π. (2010). Ο κοιμητηριακός ναός της μονής του Αγίου Δημητρίου στο Στόμιο (Τσαγέζι), *Άγιος Δημήτριος Στομίου, Ιστορία-Τέχνη-Ιστορική Γεωγραφία του μοναστηριού και της περιοχής των εκβολών του Πηνειού* (Λάρισα), 165-172.
- Ανεστάκος, Κ., Σκουρογιάννης, Γ. (1982). *Πάρος* (Αθήνα).
- Ανωμερίτης, Γ. (2011). *Μοναστήρια των Κυκλάδων με πατριαρχικά σταυροπηγιάκτα σιγίλλια* (Αθήνα).
- Ασίμη, Κ. (1985α). Επιστολή του Πατριάρχου Κων/πόλεως Κυρίλλου ΣΤ' για τη μονή Αγ. Γεωργίου στο Μεροβίγλι Ναούσης Πάρου, *Παριανά*, τ17, 22-27.
- Ασίμη, Κ. (1985β). Ανέκδοτο νοταριακό έγγραφο της Νάουσας, του 17^{ου} αιώνα, *Παριανά*, τ19, 129-132.
- Ασίμη, Κ. (1989). Δύο μετόχια της Χοζοβιώτισσας Αμοργού στην Οία της Σαντορίνης, *Παριανά*, τ33, 108-112.
- Ασλανίδης, Κ. (2014). *Βυζαντινή ναοδομία στη Νάξο. Η μετεξέλιξη από την παλαιοχριστιανική στη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή (Πάτρα).
- Βαβατσιούλας, Ο., Διαμαντοπούλου, Μ. (1993). Μονή Φωτοδότη στο Δανακό Νάξου, *Υπουργείο Πολιτισμού, Αναστήλωση-Συντήρηση-Προστασία Μνημείων και Συνόλων*, τ.Γ', (Αθήνα), 173-194.
- Βαβατσιούλας, Ο. (2009). *Το Κάστρο της Νάξου, Οικοδομική Ιστορία* (Αθήνα).
- Βακαλόπουλος, Α. (2002) *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, τ. Β' (Αθήνα).
- Βακαλόπουλος, Α. (2005) *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, τ.Δ' (Αθήνα).
- Βαλέτσιο Γυμνάσιο Ίου. (2004). *Εκκλησίες και Ξωκκλήσια της Ίου* (Ιος)
- Βάος, Ζ. (1964). *Ναοί και Ναΐδρια της Μήλου* (Αθήνα)
- Βάος, Ζ., Νομικός, Στ. (1993). *Ο ανεμόμυλος στις Κυκλάδες* (Αθήνα).
- Βαραλής, Ι. (2001). *Η επίδραση της Θείας Λειτουργίας και των Ιερών Ακολουθιών στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του Ανατολικού Ιλλυρικού (395-753)*, (Θεσσαλονίκη).
- Βαρναλίδης, Σ. (1985). Ο θεσμός της χαριστικής (δωρεάς) των μοναστηριών εις του βυζαντινούς, *Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται*, τ.21.
- Baynes, N.H., Moss, H.St.L.B. (1988). *Βυζάντιο, Εισαγωγή στον Βυζαντινό πολιτισμό*, (Αθήνα).

- Βάσση, Ο. (2012). **Μία ομάδα ναών της Χίου και η θέση τους στην υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική: μονόχωροι ναοί με τετράγωνο νάρθηκα και τυφλό ημισφαιρικό θόλο**, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή (Αθήνα).
- Βασιλειάδης, Δ. (1955). **Εισαγωγή στην Αιγαιοπελαγίτικη αρχιτεκτονική** (Αθήνα).
- Βασιλειάδης, Δ. (1962). Αι επιτεδόστεγοι μεταβυζαντιναί βυζαντινοί των Κυκλάδων, **ΕΕΚΜ** 2, 319-658.
- Βασιλειάδης, Δ. (1979). **Θεώρηση της Αιγαιοπελαγίτικης Αρχιτεκτονικής υπό ανήσυχη οπτική γωνία** (Αθήνα).
- Βασιλειάδης, Δ. (1983). **Το κρητικό σπίτι, Αυτό το καταφύγιο κι αυτό το ορμητήριο** (Αθήνα).
- Βελένης, Γ. (1982). Το πολύκογχο ιερό Βήμα των τρισπόστατων εκκλησιών της Τουρκοκρατίας, **Εκκλησίες** τ.2, 13-20.
- Βερτόπουλος, Ν. & Βελλής, Α. (1877). **Κτιτορικόν της εν Μυκόνω Ιεράς Μονής «Τουρλιανή» της Κοιμήσεως της Θεοτόκου** (Ερμούπολη).
- Βιτάλης, Φ. (1965-66). Προφήτης Ηλίας, Υψηλός, και Ιωάννης Θεολόγος, Μονγκού (Δύο αρχαία Μοναστήρια της Σίφνου), **ΕΕΚΜ** 5, 125-138.
- Βιτάλης, Φ. (1973). **Η Παναγία του Βουνού της Σίφνου** (Αθήνα).
- Βλυσίδου, Β., Λαμπάκης, Σ., Λουγγής, Τ., Σαββίδης, Α., Σαράντη, Ε., Τρωιάνος, Σ. (2003). **Βυζαντινό κράτος και κοινωνία: σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας** (Αθήνα).
- Βογιατζής, Σ. (1995). Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της μονής Σαγματά στη Βοιωτία, **ΔΧΑΕ** 18, 49-70.
- Βογιατζής, Σ. (2008). Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της Παναγίας Καταπολιανής Πάρου, **28ο Συμπόσιο ΧΑΕ**, 18-19.
- Βογιατζής, Σ. (2019). Ψηλαφώντας τις Επεμβάσεις του Α.Κ. Ορλάνδου στην Παναγία Εκατονταφυλιανή, **Ιερός ναός Παναγίας Εκατονταφυλιανής Πάρου, 50 χρόνια από την αποκατάσταση του από τον Αναστάσιο Ορλάνδο** (Αθήνα), 127-141.
- Βοκοτόπουλος, Π. (1990). Ο τρίκογχος ναός του Αγίου Νικολάου στο Πλατάνι Αχαΐας, **Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν.Κ. Μουτσόπουλο**, Α', 383-405.
- Bouvier, Β.(1960). **Δημοτικά τραγούδια από χειρόγραφο της Μονής Ιβήρων** (Αθήνα).
- Γαϊτάνης, Χ. (2007). **Δίκτυο αειφόρων νήσων, Πάρος** (Αθήνα).

- Γερουλάνου, Αι., Γεωργιάδου, Ε. (1978). *Παραδοσιακές καλλιέργειες* (Αθήνα).
- Γεωργιάδη, Α. (2008). Το κάστρο του Κεφάλου στην Πάρο, *Η οχυρωματική Αρχιτεκτονική στο Αιγαίο και ο Μεσαιωνικός Οικισμός Αναβάτου Χίου*, 26-28 Σεπτεμβρίου 2008, Χίος, 165-174.
- Γεωργιάδη, Α. (2014). Θολωτές κατασκευές στους μεταβυζαντινούς ναούς της Πάρου, *Ιστορία Δομικών Κατασκευών, 2^ο Διεπιστημονικό Συνέδριο*, 5-7 Δεκεμβρίου 2014, Ξάνθη.
- Γιανναράς, Χ. (1999). *Ορθοδοξία και Δύση στη νεώτερη Ελλάδα* (Αθήνα).
- Γκαλά – Γεωργιάδη, Ε. (2015). *Δρόμοι του νερού και οργάνωση του χώρου στη Θεσσαλονίκη κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή (Θεσσαλονίκη).
- Γκαλά – Γεωργιάδη, Ε. (2017). Κινστέρνες στη Θεσσαλονίκη τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο: κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, συντήρηση και επιπτώσεις στη δημόσια ζωή, *37ο Συμπόσιο ΧΑΕ*, 53.
- Γκράτζιου, Ο. (2010). *Η Κρήτη στην Ύστερη Μεσαιωνική εποχή* (Ηράκλειο).
- Γκράτζιου, Ο. (2011). Όσοι πιστοί προσέλθετε..., Προσκυνήματα για αμφότερα τα δόγματα στα μοναστήρια της Κρήτης κατά την Βενετική περίοδο, *Μοναστήρια, Οικονομία και Πολιτική* (Ηράκλειο), 117-139.
- Conenna, C.(1999). *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική στον ελλαδικό χώρο: χώρος και συμβολισμός*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, (Θεσσαλονίκη).
- Γουλάκη – Βουτυρά, Α., Καραδέδος, Γ., Λάββας, Γ., (1996). *Η εκκλησιαστική μαρμαρογλυπτική στις Κυκλάδες από τον 16^ο ως τον 20^ο αιώνα* (Αθήνα).
- Γουλάκη – Βουτυρά, Α., Καραδέδος, Γ., Λάββας, Γ., (2000). Η εκκλησιαστική μαρμαρογλυπτική της Πάρου από τον 16^ο έως τον 20^ο αι., *Παρία Λίθος* (Αθήνα), 305-318.
- Δαλιδάκης, Γ. (2008). *Αναζητώντας τις εκατό εκκλησίες της Χώρας Σφακίων* (Μελβούρνη).
- Δημητρακόπουλος, Π. (1974). *Ο Φιλικός Παναγιώτης Δημητρίου Δημητρακόπουλος και η Πάρος κατά την περίοδον της Επανάστασεως του 1821* (Αθήνα).
- Δημητροκάλλης, Γ. (1968). Ο βυζαντινός ναός Ευαγγελιστρίας εις Επισκοπιανά Πάρου, *ΕΕΚΜ* 7, 642-671.

- Δημητροκάλλης, Γ. (1970). Ο εις Πρωτόρια Πάρου βυζαντινός ναΐσκος, *ΕΕΚΜ* 8, 287-304
- Δημητροκάλλης, Γ. (1972). *Συμβολαί εις την μελέτην των Βυζαντινών μνημείων της Νάξου* (Αθήνα).
- Δημητροκάλλης, Γ. (1976). *Οι δίκωγχοι χριστιανικοί ναοί* (Αθήνα).
- Δημητροκάλλης, Γ. (1993). Τυπολογική και μορφολογική θεώρηση της μεταβυζαντινής ναοδομίας των Κυκλάδων, *Εκκλησίες* τ.4, 185-212.
- Δημητροκάλλης, Γ. (1996). Αρμενική Ναοδομία (Αθήνα).
- Δημητροκάλλης, Γ. (1998). Οι βυζαντινοί ναοί της Πάρου, *Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Πάρος 15-19 Σεπτεμβρίου 1996, 193-203.
- Δημητροκάλλης, Γ. (2000). *Βυζαντινή Ναοδομία στην Νάξο* (Αθήνα).
- Δημητρόπουλος, Δ. (2010). *Τα νησιά του Αιγαίου την εποχή της μετάβασης από τη Λατινική στην Οθωμανική κυριαρχία, 15ος-17ος αιώνας*, Το Αιγαίο Πέλαγος, Χαρτογραφία και ιστορία 15ος – 17ος αιώνας, (Αθήνα), 31-38.
- Δημητρόπουλος, Χ. (1983). *Οι εκκλησίες της Κέας* (Θεσσαλονίκη).
- Δούκα, Μ., Σαρρή, Λ. (1999). *Μοναστήρια της Τήνου. Μορφολογική προσέγγιση – Κατασκευαστική ανάλυση* (Αθήνα).
- Δράκος, Ε. (1899α). Μοναί Ελληνικάί. Αι εν Νάξω 13, *Ιερός Σύνδεσμος Ε΄*, Αρ. 28-29, (Αθήνα), 227-231.
- Δράκος, Ε. (1899β). Μοναί Ελληνικάί. Αι εν Πάρω 35, *Ιερός Σύνδεσμος Ε΄*, Αρ. 30, (Αθήνα), 245-249 .
- Δράκος, Ε. (1899γ). Μοναί Ελληνικάί. Η Εκατονταπυλιανή, *Ιερός Σύνδεσμος Ε΄*, Αρ. 34-35, (Αθήνα), 277-279.
- Δροσογιάννη, Φ. (1998). Παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες στην Εκατονταπυλιανή Πάρου, *Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Πάρος 15-19 Σεπτεμβρίου 1996, 55-81.
- Δώριζας, Γ. (αχρονολόγητο). *Η Αγία Τριάδα της Γύρλας Τήνου, Παλαιό Μοναστήρι* (Αθήνα).
- Ζέη, Ε. (2004). Ξυλεία και κάρβουνο στο Αιγαίο (17^{ος}-18^{ος} αι.): ελλείψεις των νησιών και συμπληρωματικότητες του Αρχιπελάγους, *Καλοκαιρινές σαμιακές συναντήσεις* (Αθήνα).

- Ζέη, Ε. (2005). Πατητήρι και πιεστήριο: διαφορετικές κοινωνικές ιστορίες του αμπελιού στα νεώτερα χρόνια, **Οίνον ιστορώ. Θλιπτήρια και πιεστήρια. Από τους ληνούς στα προβιομηχανικά τσιπουρομάγγανα** (Αθήνα).
- Ζέη, Ε., Χαρλαύτη, Τ., Smilianskaia, Ε., Frumin, Μ. (αχρονολόγητο). **Η Πάρος μέσα από την Ρωσική Χαρτογραφία 1770-1775**, Κατάλογος Έκθεσης (Πάρος - Περιβαλλοντικό και Πολιτιστικό Πάρκο Πάρου)
- Ζερλέντης, Π. (1913). **Ιστορικά έρευναι περί τας εκκλησίας των νήσων της ανατολικής Μεσογείου θαλάσσης**, Α' (Ερμούπολη).
- Ζερλέντης, Π. (1918). Εκ των νησιωτικών. Γεωγραφικά, ιστορικά, γλωσσικά, **Νησιωτική Επετηρίς**, (Ερμούπολη) 5-114.
- Ζερλέντης, Π. (1923). **Μαντροκάθισμα, βουδόμαντρες, θεμωνιά, μιτάτο** (Ερμούπολη).
- Ζώης, Λ. (1955). Ναός και Μονή εν Ζακύνθω μετόχιον της εν τω Αγίω Όρει του Σινά Μονής της Αγίας Αικατερίνης, **ΚΧ** 9, III, 512-522.
- Hoerpfner, W., Schmidt, H. (1978). Μεσαιωνικοί οικισμοί Κυκλάδων νήσων Αντιπάρου – Κιμώλου, **Κιμωλιακά**, τ.Η., 3-45.
- Hoerpfner, W. (2005). **Ιστορία της κατοικίας, 5000π.Χ.-500μ.Χ.**, (Θεσσαλονίκη).
- Καζανάκη – Λάππα, Μ. (1993). Η συμβολή των αρχαικών πηγών στην ιστορία της τέχνης, **Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού** (Αθήνα), 435-484.
- Κακλαμάνης, Σ. (2010). Ο Λέων της Βενετίας και η Ημισέληνος στο Αρχιπέλαγος. Η ναυμαχία της Παροναξίας (8-10 Ιουλίου 1651), **Το Αιγαίο Πέλαγος. Χαρτογραφία και Ιστορία / 15ος – 17ος αιώνες** (Αθήνα), 61-91.
- Καλλιγά, Χ. (2018). Τα Ασκηταριά, οι Εφταπαίδες και άλλα Σπήλαια και Ερημητήρια στη Μονεμβασιά, **Τόπος –Τοπίο**, Τιμητικός τόμος για τον Δημήτρη Φιλιππίδη(Αθήνα), 71-80.
- Καμπανέλλης, Ι. (1991). **Η Ιερά Μητρόπολις Παροναξίας δια μέσου των αιώνων**, Αθήνα.
- Καμπανιόλο, Μ. (1994). Η μονή Ιησουϊτών Νάξου μεταξύ ιεραποστολής και παραγωγικής επιχείρησης, **Η Νάξος δια μέσου των αιώνων**. Πρακτικά του Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου, Φιλώτι, 3-6 Σεπτεμβρίου 1992, 597-626.
- Κάπαρης, Ο. (1987). Το μοναστήρι του Αγίου Ανδρέα και η εγκατάσταση της οικογένειας Σφαέλου στη Νάουσα της Πάρου, **Παριανά**, τ 26, 113-126.

- Κάπαρης, Ο. (1988). Η ξυλογλυπτική στη Νάουσα της Πάρου, ΠΑ, *Παριανά*, τ 30, 134-144.
- Καπαρός, Γ. (2013). *Σκέψεις και Συμπεράσματα από την Αναδρομή στην Ιστορία με επίκεντρο τις Λεύκες Πάρου* (Αθήνα)
- Κάππας, Μ. (2009). *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο: το παράδειγμα του απλού τετρακίονιου/τετράστυλου*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή (Θεσσαλονίκη).
- Καραγιάννη, Φ., Φάλλια, Μ. (2009). Πολιτιστικές διαδρομές στα ασκηταριά της Βόρειας Ελλάδας. Τα ασκηταριά της Μεγάλης Πρέσπας, *Μνημείο και Περιβάλλον* (Θεσσαλονίκη) τ10, 49-60.
- Καραγιαννόπουλος, Γ. (1985). *Το βυζαντινό κράτος*, τ.Α' (Αθήνα).
- Καραθανάσης, Γ. (1981). Το λαϊκό σπίτι της Πάρου, *Φροντιστηριακά εργασία. Α', Το ελληνικό λαϊκό σπίτι*, επιμ. Μιχελής, Π. (Αθήνα), 94-104.
- Καραλή, Μ. (2002). *Οι αγροτικές κατοικίες στην Εξωμεριά της Τήνου* (Αθήνα).
- Καρποδίνη-Δημητριάδη, Ε.(1988). *Η θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων της Κέας. Συμβολή στη μελέτη του κυκλαδικού χώρου* (Αθήνα)
- Κάρτας, Α. (1982). Σύρος, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική* (Αθήνα), 213-246.
- Καρυδώνης, Σ. (1900). *Τα εν Καλλονή της Λέσβου ιερά σταυροπηγικά πατριαρχικά μοναστήρια του Αγίου Ιγνατίου αρχιεπισκόπου Μηθύμνης* (Κωνσταντινούπολη).
- Κεφαλληνιάδης, Ν. (1969-1970). Ο ναός του Αγίου Αντωνίου του Αββά εις Νάξον, *ΕΕΚΜ* Η', 320-359.
- Κλουτσινώτη, Ρ., Φαράκλας, Ν., Αλεξάνδρου, Ν. (1982). Τζιά (Κέα), *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική* (Αθήνα), 247-272.
- Κοιλιάκου, Χ. (1982-1983). Ναός Αγίου Γεωργίου στα Πραστειά Χίου, *ΔΧΑΕ* 11, 37-76.
- Κολάκης, Ι. (2012α). Ιερά Μονή Υπαπαντής. Το μετόχι της Νέας Μονής Χίου, στα Θαψανά της Πάρου. Β' (τελευταίο), *Παριανά*, τ 125, 197-211.
- Κολάκης, Ι. (2012β). Ιερά Μονή Υπαπαντής. Το μετόχι της Νέας Μονής Χίου, στα Θαψανά της Πάρου. Β' (τελευταίο), *Παριανά*, τ 126, 333-346.
- Κολοβός, Η.(2006). Η νησιωτική κοινωνία της Άνδρου στο Οθωμανικό πλαίσιο, *Ανδριακά Χρονικά*, 39 (Άνδρος).

- Κολοβός, Η.(2017). **Όπου ήν κήπος. Η μεσογειακή νησιωτική οικονομία της Άνδρου σύμφωνα με το οθωμανικό κτηματολόγιο του 1670.**
- Κονιδάρης, Γ. (1954-1960). **Εκκλησιαστική ιστορία της Ελλάδος**, τ.Α' (εν Αθήναις).
- Κοτζαγεώργης, Φ. (2011). Τα μοναστήρια ως τοπικές Οθωμανικές ελίτ, **Μοναστήρια, Οικονομία και Πολιτική** (Ηράκλειο),163-190.
- Κουμανούδη, Μ. (2006). **Η Μονή του Αγ. Γεωργίου του Μείζονος (San Giorgio Maggiore) Βενετίας και οι σχέσεις της με την Ελληνολατινική Ανατολή**, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή(Αθήνα)
- Κουμανούδη, Μ. (2011). Όψεις του δυτικού μοναχισμού στην ελληνολατινική Ανατολή κατά τον Μεσαίωνα, **Μοναστήρια, Οικονομία και Πολιτική** (Ηράκλειο), 69-115.
- Κουμανούδης, Ι. (1960). **Η λαϊκή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της νήσου Θήρας** (Αθήναι).
- Κουμανούδης, Ι. (1968). Παρατηρήσεις επί της αρχιτεκτονικής και της κατασκευής τινών μεταβυζαντινών ναών. Η σημασία των, **Τεχνικά Χρονικά**, τ. 1/499, 27-50.
- Κουμανούδης, Ι. (1969-70). Περίγραμμα δημόδους Θηραϊκής αρχιτεκτονικής: Οι οικισμοί και η κατοικία, **ΕΕΚΜ** Η', 9-53.
- Κουμανούδης, Ι. (2002). Περί της θεωρίας των ηχείων των Χριστιανικών ναών του Ελληνικού χώρου, **Ακουστική 2002**. Πρακτικά Συνεδρίου. Πάτρα 30 Σεπτεμβρίου -01 Οκτωβρίου 2002, 219-27.
- Κουράγιος, Γ. (2004). **Πάρος, Αντίπαρος** (Αθήνα).
- Κουρουπάκη,Κ., Σάββαρη, Ε., Σταθάκη-Σπηλιοπούλου, Μ., Τσαμτσούρη, Β. (1982). Νάξος, **Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική** (Αθήνα), 77-110.
- Κουτελάκης, Χ. (1984). **Άγιος Παντελεήμονας Τήλου. Ιστορική και Αρχιτεκτονική διερεύνηση** (Αθήνα).
- Κουτελάκης, Χ. (1986). **Ξυλόγλυπτα Τέμπλα της Δωδεκανήσου** (Αθήνα).
- Κουτελάκης, Χ. (2001). **Τήνος, αρχαία και χριστιανική** (Αθήνα).
- Κουτελάκης, Χ. (2011). Η αρχιτεκτονική έκφραση της φιλενωτικής πολιτικής στα «Μοναστήρια» της Τήνου, **31ο Συμπόσιο ΧΑΕ**, 46-47.
- Κραντονέλλη, Α. (1991). **Ιστορία της πειρατείας στους μέσους χρόνους της Τουρκοκρατίας, 1538-1699**, (Αθήνα).

- Κραντονέλλη, Α. (2014). *Ιστορία της Πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας 1390-1538* (Αθήνα).
- Krautheimer, R. (1991). *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική* (Αθήνα).
- Κρεμέζη, Αι. (1986). *Το καμαρόσπιτο της Αττικής. Προέλευση και αντιστοιχίες μιας βασικής αρχιτεκτονικής ιδιοτυπίας* (Αθήνα)
- Κρούσκα, Π. (1999). *Φυρόγια 1999 Σίφνος: έκθεση εικαστικών καλλιτεχνών σε συνεργασία με τα εργαστήρια κεραμικής στο μοναστήρι Φυρόγια της Σίφνου, κατάλογος έκθεσης*, (Αθήνα).
- Κυπραίος, Ν. (1934). *Οι Άγιοι Ανάργυροι της Παροικίας Πάρου*, (Αθήνα).
- Κωτσάκης, Α. (2013). *Η διαμόρφωση του πολιτισμικού τοπίου της νήσου Νάξου από το 1204 έως και την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή,(Καλαμάτα).
- Λαζαρίδης, Ι. (1954). *Παναγία η Καστριανή. Η Ιερά Μονή Κέας* (Αθήναι).
- Λαζαρίδης, Π. (αχρονολόγητο). *Σαντορίνη. Το μοναστήρι του Προφήτη Ηλία* (Αθήναι).
- Λαΐου-Θωμαδάκη, Α. (2001). *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή* (Αθήνα).
- Λαμπάκης, Α., Μπούρας, Χ. (1981). Τα μεσαιωνικά χωριά της Χίου, *Φροντιστηριακά εργασία. Α', Το ελληνικό λαϊκό σπίτι*, επιμ. Μιχελής, Π. (Αθήνα),5-40.
- Λασσιθιωτάκης, Κ. Ε. (1961-1962). Κυριαρχούντες τύποι χριστιανικών ναών από το 12^ο αιώνα και εντεύθεν στην Δυτική Κρήτη, Πρακτικά του Α' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τεύχος Δεύτερον, Πρακτικά του Β' Τμήματος (Βυζαντινής – Μεσαιωνικής περιόδου), *ΚΧ* 15-16,II, 175-201.
- Λασσιθιωτάκης, Κ.Ε. (1967). Εγγεγραμμένοι σταυροειδείς ναοί της Δυτικής Κρήτης, *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Αθήνα), Α', 344-356.
- Λασσιθιωτάκης, Κ.Ε. (1969). Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης. Εισαγωγή. Α' Επαρχία Κισσάμου, *ΚΧ* 21,Ι, 177-233.
- Λασσιθιωτάκης, Κ.Ε. (1971). Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης. Ε' Επαρχία Σφακίων-Επιλεγόμενα - Πίνακες, *ΚΧ* 23,Ι, 95-177.
- Λιάτα, Ε.(1986). *Η Σέριφος κατά την Τουρκοκρατία (17ος–19ος αι.). Συμβολή στη μελέτη των κοινωνικών και οικονομικών δομών και του κοινοτικού συστήματος* (Ρέθυμνο).

- Lock, P. (1998). **Οι Φράγκοι στο Αιγαίο** (Αθήνα).
- Λούβη-Κίζη, Α. (2004). Το γλυπτό «προσκυνητάρι» στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Κάστρου στο Γεράκι, **ΔΧΑΕ** 25, 111-126.
- Μαγνήσαλη, Μ. (2013). Η Μονή Ταξιαρχών στο Σαγκρί Νάξου, **Εκκλησίες**, 103-108.
- Μαθιόπουλος, Π. (1963). **Πάρος. Ένα ιστορικό νησί στην καρδιά του Αιγαίου** (Αθήνα).
- Μακρής, Γ. (1982). **Εκκλησιαστικά Ξυλόγλυπτα** (Αθήνα).
- Μαμαλούκος, Σ. (1993). Η παραγωγή του λαδιού στη Μονή Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους, **Ελιά και Λάδι**, Δ΄ Τριήμερο Εργασίας, Καλαμάτα 7-9 Μαΐου 1993, 251-270.
- Μαμαλούκος, Σ. (2001). **Το καθολικό της Μονής Βατοπεδίου. Ιστορία και Αρχιτεκτονική** (Αθήνα).
- Μαμαλούκος, Σ. (2005). Πατητήρια στον Ελλαδικό χώρο στα νεώτερα χρόνια, **Οίνον ιστορώ. Θλιπτήρια και πιεστήρια. Από τους ληνούς στα προβιομηχανικά τσιπουρομάγγανα** (Αθήνα).
- Μαμαλούκος, Σ. (2006). Η αρχιτεκτονική του συγκροτήματος των Αγίων Αναργύρων στο Κάτω Σαγκρί Νάξου, **ΔΧΑΕ** 27, 49-60.
- Μάνεσις, Σ. (1964). Η εν Μυκόνω Ιερά Μονή του Αγίου Παντελεήμονος, **ΕΕΚΜ** 4, 9-108.
- Mango, C. (1990). **Βυζάντιο, Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης** (Αθήνα).
- Μαραγκού, Λ. (1999). **Η Μονή της Παναγίας της Χοζοβιώτισσας στην Αμοργό** (Αθήνα).
- Μάρκου, Π. (2020). Οι μύλοι της Κύθνου: Ιστορικά τεκμήρια και μαρτυρίες από το παρελθόν, **Ο Μυολόγος**, τ5, 1-6.
- Μαστορόπουλος, Γ. (2006). **Νάξος. Το άλλο κάλλος. Περιηγήσεις σε βυζαντινά μνημεία** (Αθήνα).
- Ματσούκα, Π. (2009). **Πάρος, Αντίπαρος** (Αθήνα).
- Μαυροφρύδης, Γ. (2018). Παραδοσιακή μελισσοκομία, **Αρχαιολογία**, τ128, 66-79.
- Μαυροφρύδης, Γ. (2020). Τα λιθόκτιστα μελισσοκομεία της Μάνης, **Το αρχαιολογικό έργο στην Πελοπόννησο 2**, Πρακτικά της Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα, 1-4 Νοεμβρίου 2017, 673-681.
- Μηλιαράκης, Α. (1892). Μεσσαριά – Ιστορικά έρευναι περί του ονόματος τούτου ως γεωγραφικού, **ΔΙΕΕ** (Αθήναι), 423-474.

- Μητσάνη, Α. (1996-97). Το παλαιοχριστιανικό κιβώριο της Καταπολιανής Πάρου, **ΔΧΑΕ** 19, 319-334.
- Μητσάνη, Α. (1999). **Συλλογή Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Έργων Νάουσας Πάρου** (Αθήνα).
- Μητσάνη, Α. (2000). Η μνημειακή ζωγραφική στις Κυκλάδες κατά το 13ο αιώνα, **ΔΧΑΕ** 21, 93-122.
- Μητσάνη, Α. (2006). Το παλαιοχριστιανικό τέμπλο της Καταπολιανής Πάρου, **ΔΧΑΕ** 27, 75-89.
- Μισαηλίδου, Α. (2012). **Ο ναός των Αγίων Αποστόλων στο Πυργί της Χίου**, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή (Θεσσαλονίκη).
- Μιχαηλίδης, Μ., Χριστοφίδου, Α. (1989). Μοναστήρια της περιοχής Καρδαμύλης, Καπετανίας των Τρουπάκηδων-Μούρτζινων, **Εκκλησίες** τ.3, 189-210.
- Μοσχονάς, Ν. (1966). Η οργάνωσις των ακτοφρουρών της Τήνου υπό του Βενετού Συνδίκου Ιερωνύμου Da Lezze (1621). **ΕΕΚΜ** Ε', 668-687.
- Μόσχος, Δ. (2010). **Συνοπτική Ιστορία της Χριστιανικής Εκκλησίας** (Αθήνα).
- Μουτσόπουλος, Ν.Κ. (1956). **Η Αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηριών της Γορτυνίας** (Αθήνα).
- Μουτσόπουλος, Ν.Κ. (1962). **Η Παληαχώρα της Αιγίνης. Ιστορική και μορφολογική εξέταση των μνημείων** (Αθήνα).
- Μπακαλάκης, Γ. (1986). Από τα νοτιοανατολικά κράσπεδα της Πάρου, **Αμητός**, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο, 527-550.
- Μπεζές, Κ. (1994-96). **Υδρογεωλογική Έρευνα νήσου Πάρου**, αδημοσίευτη μελέτη Τ.Υ.Δ.Κ. Κυκλάδων.
- Μπενάκη-Χατζησπάσου, Μ. (2013). **Η συμβολή της τεχνικής Xeriscapre στο σχεδιασμό του Ελληνικού Μεσογειακού τοπίου. Εφαρμογή στο Περιβαλλοντικό και Πολιτιστικό Πάρκο Άι-Γιάννη Δέτη της Πάρου**, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διατριβή (Θεσσαλονίκη).
- Μπελαβίλας, Ν. (1997). **Λιμάνια και Οικισμοί στο Αρχιπέλαγος της Πειρατείας, 15^{ος} -19^{ος} αι.**, (Αθήνα).
- Μπιλής, Θ. (2013). Η Μονή του Τιμίου Σταυρού στη, **Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση**, 121-128.

- Μπίστης, Λ. (1971-1973). Η οργάνωσις του Κράτους εις τας Κυκλάδας από του 1821-1845. *ΕΕΚΜ* 9, 618-679.
- Μπλανκάρ, Θ. (2006). *Ο οίκος των Μαυρογένη* (Αθήνα).
- Μπουμπουλίδη, Φ. (1982). Ανέκδοτα έγγραφα περί της εν Λεύκαις Πάρου Μονής Αγίου Ιωάννου Θεολόγου, *ΕΕΒΣ*, τ ΜΕ, 163-200.
- Μπούρας, Χ. (1967-8). Άγιος Στέφανος Ριβίου Ακαρνανίας, *ΕΕΠΣΠΘ* 3, 41-57.
- Μπούρας, Χ. (1969). Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα μετά την Άλωση, *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, τ 3.
- Μπούρας, Χ. (1981). *Η Νέα Μονή Χίου. Ιστορία και Αρχιτεκτονική* (Αθήνα).
- Μπούρας, Χ. (1994). *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, Δεύτερος Τόμος (Αθήνα).
- Μπούρας, Χ. (2015). *Η αρχιτεκτονική της μονής του Οσίου Λουκά* (Αθήνα).
- Muller – Wiener, W. (1995). *Η αρχιτεκτονική στην αρχαία Ελλάδα* (Θεσσαλονίκη).
- Νικολιδάκης, Μ. (1981). *Νείλος Δαμιλάς*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή (Ηράκλειο).
- Νικολόπουλος, Π., Οικονομίδης, Ν. (1966). Ιερά Μονή Διονυσίου. Κατάλογος του Αρχείου. *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 1, 257-327.
- Οικονομίδης, Δ. (1965-66). Η μελισσοκομία έν Νάξω και έν Ανάφη, *ΕΕΚΜ* 5, 623-634.
- Ολυμπίτου, Ε. (1997). *Η οργάνωση του χώρου στο νησί της Πάτμου(16ος-19ος αιώνες)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή (Αθήνα).
- Ορλάνδος, Α. (1939-1940). Η μονή του Οσίου Μελετίου και τα παραλαύρια αυτής, *ΑΒΜΕ* 5, 34-118.
- Ορλάνδος, Α. (1951). Η Πισκοπή της Σαντορίνης, *ΑΒΜΕ* 7, 178-214.
- Ορλάνδος, Α. (1955-1956). Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου, *ΑΒΜΕ* 8, 3-67.
- Ορλάνδος, Α. (1955-1956). Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου, *ΑΒΜΕ* 8, 3-67.
- Ορλάνδος, Α. (1958). *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική* (Αθήνα).
- Ορλάνδος, Α. 1960α. Ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής “Τριών Εκκλησιών” Πάρου, *ΠΑΕ*, 246-257.
- Ορλάνδος, Α. 1960β. Αρχιτεκτονικά και γλυπτά μέλη ευρεθέντα κατά την αναπαλαίωσιν του ναού Καταπολιανής Πάρου και αλλαχού της νήσου, *ΑΕ*, 1-5.
- Ορλάνδος, Α. (1961α). Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου, *ΑΒΜΕ* 9.
- Ορλάνδος, Α. (1961β). Ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής «Τριών Εκκλησιών» Πάρου, *ΠΑΕ*, 184-190.

- Ορλάνδος, Α. (1963). Ανασκαφή εν τω ναώ της Καταπολιανής Πάρου, *ΠΑΕ*, 141-147.
- Ορλάνδος, Α. (1964). Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου, Μέρος Β', *ΑΒΜΕ* 10.
- Ορλάνδος, Α. (1965-66). Η πρόσφατος αναστήλωσις της Καταπολιανής της Πάρου. Πορίσματα ερευνών και νέα ευρήματα, *ΕΕΚΜ*, τ Ε', 9-52.
- Ορλάνδος, Α. (1969). Παλαιοχριστιανικοί άμβωνες της Πάρου, *ΑΒΜΕ* 11, 177-206.
- Ορλάνδος, Α. (1975). Αδημοσίευτοι επιγραφαί ευρεθείσαι κατά την αναστήλωσιν της Καταπολιανής Πάρου, *ΑΕ*, 3-36.
- Ορλάνδος, Α. (2000). *Τα παλάτια και τα σπίτια του Μυστρά* (Αθήνα)
- Παγώνης, Κ. (1993). *Το κτιριακό συγκρότημα της Μονής των Καπουκίνων στην Αθήνα και η περιοχή του*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή (Αθήνα).
- Παπαγεωργίου, Κ. (2013). *Μοναχισμός και κοινωνία κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή (Θεσσαλονίκη).
- Παπαδόπουλος, Σ. (2012). *Πατρολογία*, Τόμος Β' (Αθήνα).
- Παπαϊωάννου, Κ. (1977). *Τα ελληνικά μοναστήρια σαν αρχιτεκτονικές συνθέσεις* (Αθήνα).
- Παπαϊωάννου, Κ. (2008). *Το παραδοσιακό σπίτι στο Αιγαίο* (Αθήνα).
- Πασχαλίδης, Σ. (2010). Αγαλλιανός Θεόδωρος, *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια* (Αθήνα), 69.
- Πατέλης, Π. (2004). *Παρεκκλήσια και εξωκλήσια της Πάρου* (Αθήνα)
- Πατέλης, Π. (2006). *Ιερά Μονή Αγίων Αναργύρων Παροικίας Πάρου* (Πάρος).
- Πατρινέλλης, Χ. (1974). Οι μονές του ελληνικού χώρου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Ι', 132-146.
- Πίττας, Γ. (2008). *Πάρος. Οδοιπορικό στον τόπο και το χρόνο* (Πάρος).
- Πράσινος, Ν. (1988). Η ιερά μονή Χοζοβιτίσσης Αμοργού και η Πάρος, *Παριανά*, τ31, 197- 203
- Ποζιόπουλος, Α. (1989). Ο ναός του Χριστού στην Ζεφυρία της Μήλου, *Εκκλησίες* τ.3, 229-242
- Ραγκούση-Κοντογιώργου, Κ. (2000). *Πάρος-Αντίπαρος. Με τα μάτια των χαρτογράφων και περιηγητών 15^{ος}-19^{ος} αιώνας* (Πάρος).
- Ραγκούση-Κοντογιώργου, Κ. (2004). *Πάρος και Αντίπαρος: Το εικονοστάσι της ψυχής μου*, (Πάρος).

- Ρούσσος – Μηλιδώνης, Μ. (1988). Η Πάρος στο «Οδοιπορικό των νήσων» του Λουδοβίκου Ρος (1835), *Παριανά*, τ30, 152-156.
- Ρούσσος – Μηλιδώνης, Μ. (1989α). Ο Παριανός Ιωάννης Γεράρδης 23ος καθολικός επίσκοπος Σύρου (1616-24), *Παριανά*, τ32, 29-31.
- Ρούσσος – Μηλιδώνης, Μ. (1989β). Πληροφορίες για την Πάρο από τον Ιερομόναχο Ιάκωβο Δ' Ανζου (24 Febr 1641), *Παριανά*, τ33, 91-93.
- Ρούσσος – Μηλιδώνης, Μ. (1996α). Αποστολή Φραγκισκανών Καπουκίνων στην Πάρο (1675-1905), *Παριανά*, τ61, 138-142.
- Ρούσσος – Μηλιδώνης, Μ. (1996β). Αποστολή Φραγκισκανών Καπουκίνων στην Πάρο (1675-1905), *Παριανά*, τ62, 234-238.
- Σαγκριώτης, Ε. (1926). *Ιστορία της εν Πάρω Ιεράς Μονής της Ζωοδόχου Πηγής Λογγοβάρδας* (Πύργος).
- Σαγκριώτης, Ε. (1935). Η Αγιογραφία εν τη νήσω Πάρω κατά την ΙΖ' και ΙΗ' εκατονταετηρίδας, *Μεσαιωνικά Γράμματα* (απόσπασμα)(Αθήναι).
- Saint-Guillain, G. (2009). «Ιππότες, φεουδάρχες, αστοί και άλλοι υποτελείς»: οι μορφές κοινωνικής υπεροχής στις δεσποτείες των Κυκλάδων (13ος -15ος αιώνας), *Το Δουκάτο της Νάξου*, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Νάξος - Αθήνα 2007) (Αθήνα).
- Σαΐτας, Γ. (1987). Μάνη, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, (Αθήνα), 43-204.
- Σακελλαρίου, Ε. (2011). Τα μοναστήρια στη μεσαιωνική Δύση. Οι σχέσεις τους με την πολιτική και την οικονομία (8^{ος} -11^{ος} αιώνας), *Μοναστήρια, Οικονομία και Πολιτική* (Ηράκλειο), 1-30.
- Sauger, R. (1878). *Ιστορία των αρχαίων Δουκών και λοιπών ηγεμόνων του Αιγαίου Πελάγους*, μτφρ. Καράλης, Α. (Ερμούπολη) [Τίτλος πρωτοτύπου: Sauger, R. (1698). *Histoire nouvelle des anciens ducs et autres souverains de l'Archipel: Avec la description des principales isles et des choses les plus remarquables qui s'y voyent encore aujourd' hui* (Paris)].
- Σβορώνος, Ν. (1979). Πολιτεία –Κοινωνία- Οικονομία (1071-1204), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Θ', 50-73.
- Σέργης, Μ. (2007). *Μονές των Κυκλάδων*, τ.Α'.
- Σκιλάρντι, Δ. (1981). Πάρος, *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*, τ.26-27,133-140.

- Slot, B. (2005). Ένα Δίπλωμα του Μάρκου Α΄ Σανούδου. Η παραχώρηση του μοναστηριού του Σωτήρα Χριστού, του Φωτοδότη στο τάγμα των Βενεδικτίνων, **Φλέα**, τ 7, 5-8.
- Σμυρλής, Κ. (2011). Τα μοναστήρια στο ύστερο Βυζάντιο, οικονομικός ρόλος και σχέσεις με το κράτος (13^{ος} – 15^{ος} αιώνες), **Μοναστήρια, Οικονομία και Πολιτική** (Ηράκλειο), 53-68.
- Σοφιανός, Δ. (1998). Ο βίος της οσίας Θεοκτίστης της Λεσβίας ως πηγή ιστορική, φιλολογική και αρχαιολογική, **Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος**, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Πάρος 15-19 Σεπτεμβρίου 1996, 253-268.
- Σπανός, Β. (2006). Οι οικογένειες της Πάρου το 1652 στον Ιεροσολυμίτικο κώδικα 509, **Παριανά**, τ 102, 351-361.
- Σπέης, Γ. (2020). Ανεμόμυλοι στον Ελλαδικό χώρο, **Ο Μυολόγος**, τ5, 13-23.
- Σπηλιοπούλου, Ι. & Κωτσάκης, Α. (2012). Οι πύργοι και οι οχυρωμένες κατοικίες των νησιών του Αιγαίου και της Πελοποννήσου (14^{ος} -19^{ος} αι.). Μια ιστορικο-πολιτισμική προσέγγιση με έμφαση στην περίπτωση της Νάξου. **Εώα και Εσπερία, 8 (2008-2012)** (Αθήνα), 207-304.
- Στέλλας, Ζ. (2000). **Της Πάρου ζουγραφίες ατσούμπαλες**, βιβλίο Α΄ (Αθήνα).
- Συμεωνίδης, Σ. (1984). **Μοναστήρια της Σίφνου** (Αθήνα).
- Συμεωνίδης, Σ. (1985). Μετόχι του Αγίου Τάφου και Αγιοταφίτικα Αδελφάτα στην Πάρο, **Παριανά**, τ 19, 122-125.
- Τζάκου, Α. (1979). Η Παναγία η Χρυσοπηγή Σίφνου, **Εκκλησίες** τ.1, 237-244.
- Τζάκου, Α. (1982). Σίφνος, **Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική**, (Αθήνα), 179-212.
- Τζέφος, Κ. (2001). **Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική στο Ζαγόρι της Ηπείρου (1430-1913)**, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή (Ιωάννινα).
- Τζιώτης, Ε. κ.α. (2017). Τέμπλο Αγίων Αναργύρων, **Ιερά Μητρόπολις Παροναξίας, Πνευματική Κιβωτός** (Πάρος), 37.
- Τόμπρος, Ν. (2001). **Μονές και Μοναχοί στον Ελλαδικό χώρο. Δημογραφική μελέτη στην Πελοπόννησο, στη Στερεά Ελλάδα και τα νησιά του κεντρικού και νότιου Αιγαίου στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα**, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή (Κέρκυρα).
- Tournefort, J.P, (2003). **Ταξίδι στην Κρήτη και τις νήσους του Αρχιπελάγους**. 1700-1702 (Ηράκλειο).

- Τραυλός, Ι. (1993). *Πολιοδομική εξέλιξις των Αθηνών* (Αθήνα).
- Τσελίκας, Α., Κορομηλά, Λ., Μελάς, Β. (2003). *Δύο χειρόγραφοι ελληνικοί πορτολάνοι. Οι κώδικες της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων και της Δημόσιας; Βιβλιοθήκης της Ζαγοράς* (Αθήνα).
- Τσιπούρας, Ι. (Μοναχός Σιμωνοπετρίτης, Αιμιλιανός), (2013). *Τα αυτοδέσποτα και ελεύθερα μοναστήρια σύμφωνα με τα βυζαντινά μοναστηριακά Τυπικά*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία (Θεσσαλονίκη).
- Τσόκκου, Κ.Α. (2008). *Πρόσφυγες του Κρητικού Πολέμου (1645-1669)*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία (Θεσσαλονίκη)
- Τσουγκαράκης, Δ. (2008). Μοναστήρια της Ανατολικής Κρήτης κατά τη βενετική περίοδο. *Παιδεία και Πολιτισμός στην Κρήτη, Βυζάντιο-Βενετοκρατία, Μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη* (Ηράκλειο)289-307.
- Τσουγκαράκης, Δ. & Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ε (2010). Η απογραφή των εκκλησιών και των μονών της Κρήτης (1635-1637), *Ι΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο*, Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006, Πεπραγμένα, τ. Β1, 93-116.
- Τωμαδάκης, Ν. (1965). Περί του βίου και της εορτής της αγίας Θεοκτίστης της Λεσβίας, *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, τΑ, 108-116.
- Τωμαδάκης, Ν. (1978). Γεράσιμος Παλαδάς, Κρης μητροπολίτης Καστοριάς (προ του 1685), *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά 2*.
- Φειδάς, Β. (1994α). *Εκκλησιαστική Ιστορία Α΄* (Αθήνα).
- Φειδάς, Β. (1994β). *Εκκλησιαστική Ιστορία Β΄* (Αθήνα).
- Φίλιππα-Αποστόλου, Μ.(1978). *Το Κάστρο της Αντιπάρου. Συμβολή στη μελέτη των οχυρωμένων μεσαιωνικών οικισμών του Αιγαίου* (Αθήνα).
- Φίλιππα-Αποστόλου, Μ.(1982). Πάρος, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, (Αθήνα), 113-144.
- Φίλιππα-Αποστόλου, Μ.(1986). Το αρχοντικό Νικολαΐδη στη Χώρα Πάτμου, *Επώνυμα αρχοντικά των χρόνων της Τουρκοκρατίας*, (Αθήνα), 235-246.
- Φίλιππα-Αποστόλου, Μ.(1998α). Η σχέση της Καταπολιανής με τη δομή και εξέλιξη της πόλης Παροικίας της Πάρου, *Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Πάρος 15-19 Σεπτεμβρίου 1996, 115-123.

- Φίλιππα-Αποστόλου, Μ.(1998β). Παροιμία Πάρου 1967-1997. Εξέλιξη και ιστορικός χαρακτήρας, **Φως Κυκλαδικόν**, Τιμητικός τόμος στη μνήμη του Νίκου Ζαφειρόπουλου, 394-405.
- Φίλιππα-Αποστόλου, Μ.(2000). **Μικροί οχυρωμένοι οικισμοί του Αιγαίου. Στα ίχνη της ιστορικής τους ταυτότητας** (Αθήνα).
- Φίλιππα-Αποστόλου, Μ.(2004). Η διασπορά των οικισμών, **Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο, Λευκάδα**, 26-30 Μαΐου 2002, Πρακτικά, τ.Β', 111-145.
- Φιλίππιδης, Δ. (1986). Ο γουλάς του Νιμποριού στη Σαντορίνη, **Επώνυμα Αρχοντικά των χρόνων της Τουρκοκρατίας**, (Αθήνα), 219-234.
- Φλωράκης, Α. (1971). **Τήνος. Λαϊκός πολιτισμός** (Αθήνα).
- π. Φόνσος, Α. (2007). Οι περιπέτειες του π. Πλακίδα στην Πάρο τον 17ο αιώνα, Δέκατη έβδομη επιστολή, **Παριανά**, τ 107, 445-452.
- Χαλδαιάκης, Α. (2010). Αγαλλιανός Μανουήλ, **Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια** (Αθήνα), 69-70.
- Χαριτωνίδου, Α.(1982α). Άνδρος, **Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική**,(Αθήνα), 9-42.
- Χαριτωνίδου, Α.(1982β). Τήνος, **Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική**,(Αθήνα), 275-306.
- Χεκίμογλου, Ε. (2008). Τα μοναστήρια της Κύπρου. Συνοπτικός οδηγός (Άγιον Όρος).
- Χριστοπούλου, Δ. (1984). Το Καστέλλι στη Νάουσα της Πάρου, **Αναστήλωση-Συντήρηση-Προστασία Μνημείων και Συνόλων**, τ.Α', 201-224.
- Χρυσοχού, Ν. (2003). **Η αρχιτεκτονική της Ορθοδόξου μονής της Παναγίας του Σίντη στην Πάφο. Συμβολή στην μελέτη της θρησκευτικής αρχιτεκτονικής της Ενετοκρατίας στην Κύπρο**, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή (Λευκωσία).

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Androudis, P. (1997). *Les eglises cimenteriales monastiques du Mont Athos*, I-II, (Villeneuve d' Ascq-Lille)
- Arel, A. (2004). The rural tower-house in Western Asia Minor: Antecedents and affiliations, *Μνημείο και Περιβάλλον* (Θεσσαλονίκη) τ8, 31-50.
- Belford, P. (2004). Monasteries of Manufacture: Questioning the Origins of English Industrial Architecture, *Industrial Archaeology Review*, XXVI:1, 45-62.
- Bon, A. (1969). *La Morée Franque, Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaie (1205-1430)* (Paris).
- Bruno, M.(2000). The results of a field survey on Paros, *Παρία λίθος, Λατομεία, μάρμαρο και εργαστήρια γλυπτικής της Πάρου* (Αθήνα).
- Charanis, P. (1971). The Monk as an Element of Byzantine Society, *DOP*, 25, 61-84.
- Charanis, P. (1948). The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, *DOP*, 4, 51-118.
- Choisy, A. (1883). *L' Art de Batir chez les Byzantines* (Paris).
- Choisy, A. (1969). *L' Art de Batir chez les Romains* (Bologna).
- Conena
- Cooper, D. (2014). Experiencing Dominican and Franciscan churches in Renaissance Italy, Sanctity pictured, *The art of the Dominican and Franciscan orders in Renaissance Italy* (Nashville), 47-61.
- Coureas, N. (2015). The Latin and Greek churches in former byzantine lands under Latin rule, *A Companion to Latin Greece* (Leiden/Boston), 145-184.
- Evans,J. (2011). *The Romanesque Architecture of the order of Cluny*, (New York)
- Fatsar, K. (20212). The early history of Christian monastic gardening, *There is a garden-Guide to monastic gardens* (Pannonhalma).
- Frazee, C. (1969). *The Orthodox Church and Independent Greece 1821-1852* (Cambridge)
- Georgalli, M.C.(1996). *From Rural Shelter to Chora's Town Dwellings: Morphological Evolution of Traditional Buildings and Settlements on Amorgos* (Los Angeles)
- Gerolla, G. (1908). *Monumenti veneti nell' isola di Creta*, v.2 (Venezia).

- Goehring, J.(1996). Withdrawing from the Desert: Pachomius and the Development of Village Monasticism in Upper Egypt, ***The Harvard Theological Review***, Vol. 89, No. 3, 267-285.
- Goldfus, H., Arubas, B., Alliata, E. (1995). The monastery of St. Theoctistus (Deir Muqallik), ***Liber Annus*** 45, 247-292.
- Gradeva, R. (1994). Ottoman Policy Towards Christian Church Buildings, ***Etudes Balkaniques***,4, 14-36.
- Gradeva, R. (2012). From the Bottom Up and Back Again until Who Knows When: Church Restoration Procedures in the Ottoman Empire, Seventeenth-Eighteenth Centuries (Preliminary Notes), ***Political Initiatives "From the Bottom Up" In the Ottoman Empire*** (Rethymno), 135-163.
- Gustafson, E. (2018). Medieval Franciscan Architecture as Charismatic Space, ***Faces of Charisma. Image, Text, Object in Byzantium and the Medieval West*** (Leiden), 323-347.
- Harrison, P. (2004). ***The Castles of God. Fortified Religious Buildings of the World*** (Cambridge).
- Jewell, H. & Hasluck, F. (1920). ***The Church of Our Lady of the Hundred Gates in Paros*** (London).
- Kalas, V. (2004). Early explorations of Cappadokia and the monastic myth, ***Byzantine and Modern Greek Studies***, v.28, 101-119.
- Kaplan, M. (2014). Monasteries. Institutionalisation and organization of space in the Byzantine world until the end of the twelfth century, ***Diverging Paths. The shapes of power and institutions in medieval Christendom and Islam***,(Leiden, Boston), 321-350.
- Karydis, N. (2012). Limiting the Use of Centering in Vaulted Construction: The Early Byzantine Churches of West Asia Minor, ***2012 Center for Ancient Studies Symposium: Masons at Work, Architecture and construction in the Pre-Modern World***, 30 March-1April 2012, University of Pennsylvania.
- Kiel. M.(2007). The smaller Aegean islands in the 16th -18th centuries according to Ottoman administrative documents, ***Between Venice and Istanbul: colonial landscapes in early modern Greece, Hesperia Supplement 40***, 35-54.

- Kolovos, E. (2005). Negotiating for state protection: Ciftlik –Holding by the Athonite monasteries (Xeropotamou Monastery, Fifteenth-Sixteenth C.), ***Frontiers of Ottoman Studies: State, Province and the West***, v.2 (London, New York), 197-209.
- Kolovos, E. (2016). Christian vakifs of monasteries in the Ottoman Greek lands from the Fourteenth to Eighteenth Centuries, ***Les Fondation pieuses Wagfs chez les Chretiens et le Juifs*** (Paris), 103-127.
- Kostof, S. (1995). ***A history of architecture. Settings and rituals*** (New York).
- Laiou, S. (2015). Between Pious Generosity and Faithful Service to the Ottoman State: the Vakif of Nikolaos Mavrogenis, End of the Eighteenth Century, ***Turkish Historical Review*** 6/2,(Leiden, Boston),151-174.
- Mainstone, R. (2005). ***Developments in structural form*** (Oxford).
- Mango, C. (1978). ***Byzantine Architecture*** (London).
- McGrew, W. (1985). ***Land and Revolution in Modern Greece 1800-1881***(Kent).
- McNeill, J. (2006). The Continental Context, ***JBAA***, vol. 159, 1-47.
- Meyvaert, P. (1986).The medieval monastic garden, ***Medieval gardens: 9th Dumbarton Oaks colloquium on the history of landscape architecture*** (Washington).
- Michaelides, C.(2001). ***The Aegean Crucible, Tracing vernacular architecture in Post-Byzantine centuries*** (Saint Louis, Missouri).
- Miller, W. (1908). ***The Latins in the Levant - A history of Frankish Greece (1204-1566), with maps*** (London).
- Onn, A., Weksler-Bdolah,S., Seligman,J., Rupeano,Y. (2016). Two interpretations of the Roman-Byzantine peristyle house on the Shu'fat Ridge (Ramat Shelomo), North Jerusalem, ***Arise, walk through the land***, (Jerusalem), 121-136.
- Ousterhout, R. (1999). ***Master builders of Byzantium*** (Princeton).
- Ousterhout, R. (2019). ***Eastern Medieval Architecture. The building traditions of Byzantium and the neighboring lands***, (New York)
- Pahman, D. (2015). Markets and monasticism: A survey & appraisal of Eastern Christian monastic enterprise, ***Orthodox Monasticism Past and Present***, (Piscataway), 465-488.
- Papas, C. (1957). ***L' urbanisme et l' architecture populaire dans les Cyclades*** (Paris).
- Popovic, S. (1997). ***The architectural iconography of the Late Byzantine monastery*** (Toronto).

- Restle, M. (1979). *Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens* (Wien).
- Roussos, K. (2017). *Reconstructing the settled landscape of the Cyclades : the islands of Paros and Naxos during the late antique and early Byzantine centuries* (Leiden).
- Rubensohn, O. (1901). Paros II, *AM* 26, 157-222.
- Shadman, A. (2018). The “monastery of Theodosius” at Khirbet Te’ ena, *Liber Annus* 68, 303-334.
- Slot, B. (1982). *Archipelagus turbatus: les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718* (Leiden – Κωνσταντινούπολη).
- Stankovic, N.(2006). *Middle and Late-Byzantine Monastic Ossuaries: Architecture, Liturgical Function and Meaning*, Thirty-Second Annual Byzantine Studies Conference, Abstracts, November 10-12, 2006, (St. Louis, Missouri), 12-13.
- Talbot, A.M. (2002). Byzantine monastic horticulture: The text evidence, *Byzantine garden culture* (Washington).
- Taxel, I. (2009). Khirbet es-Suyyagh, a byzantine monastery in the Judaeen Shephelah, *Salvage Excavation Reports*, No 6 (Tel Aviv).
- Thomas, J. –Constantinides, A. (2000), Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders’ Typika and Testaments, *DOP* 35, 1462-1482.
- Varinlioglu, G. (2005). Urban Monasteries in Constantinople and Thessaloniki : Distribution patterns in time and urban topography, *Archaeology in Architecture studies in honor of Cecil L. Striker* (Mainz), 187-198.
- Vionis,A.K. (2005). *Crusader and ottoman material life*, (Leiden).
- Vionis, A.K. (2006). The Thirteenth-to-SixteenthCentury Kastro of Kephalos: A Contribution to the Archaeological Study of Medieval Paros and the Cyclades, *BSA* 11, 459-492.
- Vionis, A.K. (2012). *A Crusader, Ottoman and Early Modern Aegean Archaeology. Built Environment and Domestic Material Culture in the Medieval and Post-Medieval Cyclades, Greece (13th- 20th Century AD)*, (Leiden).
- Zei, E. (2001). *Paros dans l’ Archipel grec, XVII-XVIIIe siecles: les multiples visages de l’ insularite*, (Paris).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ - ΧΑΡΤΩΝ - ΣΧΕΔΙΩΝ

Οι χάρτες δίνονται σε κλίμακα 1:100.000

Τα σχέδια τυπολογίας των συγκροτημάτων και των καθολικών δίδονται σε ενιαία κλίμακα (1:500)

Τα σχέδια λεπτομερειών δίνονται σε κλίμακα 1:50, 1:20, 1:10

Οι πίνακες, οι χάρτες και τα σχέδια έχουν γίνει από την συγγραφέα

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1	ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΝ ΠΑΡΟΥ
ΠΙΝΑΚΑΣ 2	ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΩΝ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΝ ΠΑΡΟΥ
ΠΙΝΑΚΑΣ 3	ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΘΟΛΙΚΩΝ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΝ ΠΑΡΟΥ
ΠΙΝΑΚΑΣ 4	ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ, ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ, ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΣ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΝ ΠΑΡΟΥ
ΠΙΝΑΚΑΣ 5	ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΘΕΣΕΩΝ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΝ ΠΑΡΟΥ
ΠΙΝΑΚΑΣ 6	ΦΑΣΕΙΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΝ ΠΑΡΟΥ
ΠΙΝΑΚΑΣ 7	ΠΡΟΝΟΜΙΑ, ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΚΟ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΝ ΠΑΡΟΥ
ΠΙΝΑΚΑΣ 8	ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ (ΕΚΤΟΣ ΠΑΡΟΥ)

ΧΑΡΤΕΣ

Χ.ΣΧ.1Α	ΜΟΝΕΣ ΠΑΡΟΥ 18 ^{ος} ΑΙ. ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ J.P.ΤΟΥΡΝΕΦΟΡΤ (1701)	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:100.000
Χ.ΣΧ.1Β	ΜΟΝΕΣ ΠΑΡΟΥ 18 ^{ος} ΑΙ. ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΩΝ ΣΤΑΥΡΟΠΗΓΙΩΝ (1754)	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:100.000
Χ.ΣΧ.1Γ	ΜΟΝΕΣ ΠΑΡΟΥ 18 ^{ος} ΑΙ. ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΡΩΣΙΚΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ (CARL TOLL - 1771) Ζέη, Ε., Χαρλαύτη, Τ., Smilianskaia, Ε., Frumin, Μ. (αχρονολόγητο). Η Πάρος μέσα από την Ρωσική Χαρτογραφία 1770-1775, Κατάλογος Έκθεσης (Πάρος - Περιβαλλοντικό και Πολιτιστικό Πάρκο Πάρου)	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:100.000
Χ.ΣΧ.2Α	ΜΟΝΕΣ ΠΑΡΟΥ 19 ^{ος} ΑΙ. ΟΘΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ (1833)	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:100.000
Χ.ΣΧ.2Β	ΜΟΝΕΣ ΠΑΡΟΥ 18 ^{ος} ΑΙ. ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ Ε.ΔΡΑΚΟΣ (1899)	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:100.000
Χ.ΣΧ.3	ΜΟΝΕΣ ΠΑΡΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:100.000
Χ.ΣΧ.4	ΠΑΡΟΣ ΦΥΣΙΚΟ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:100.000
Χ.ΣΧ.5	ΜΟΝΕΣ ΠΑΡΟΥ – Η ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:100.000
Χ.ΣΧ.6	ΜΟΝΕΣ ΠΑΡΟΥ – ΒΙΓΛΕΣ	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:100.000

ΣΧΕΔΙΑ

ΤΥΠ.ΣΧ.1	ΜΟΝΕΣ ΠΑΡΟΥ - ΤΥΠΟΙ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΩΝ - ΙΣΟΓΕΙΟ (M19,M35,M29,M39,M36)	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:500
ΤΥΠ.ΣΧ.2	ΜΟΝΕΣ ΠΑΡΟΥ - ΤΥΠΟΙ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΩΝ - ΙΣΟΓΕΙΟ (M40,M13,M05,M17,M30, M09)	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:500
ΤΥΠ.ΣΧ.3	ΜΟΝΕΣ ΠΑΡΟΥ - ΤΥΠΟΙ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΩΝ - ΙΣΟΓΕΙΟ (M26,M27,M06,M23,M36,M16,M15)	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:500
ΤΥΠ.ΣΧ.4	ΜΟΝΕΣ ΠΑΡΟΥ - ΤΥΠΟΙ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΩΝ - ΙΣΟΓΕΙΟ (M37,M24,M10,M33,M34, M20,M24,M14,M32)	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:500
ΤΥΠ.ΣΧ.5	ΜΟΝΕΣ ΠΑΡΟΥ - ΤΥΠΟΙ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΩΝ - ΟΡΟΦΟΣ (M19,M35,M29,M39,M36)	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:500
ΤΥΠ.ΣΧ.6	ΜΟΝΕΣ ΠΑΡΟΥ - ΤΥΠΟΙ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΩΝ - ΟΡΟΦΟΣ (M40,M13,M05,M17,M30, M09)	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:500
ΤΥΠ.ΣΧ.7	ΜΟΝΕΣ ΠΑΡΟΥ - ΤΥΠΟΙ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΩΝ - ΟΡΟΦΟΣ (M26,M27,M06,M23,M36,M16,M15)	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:500
ΤΥΠ.ΣΧ.8	ΜΟΝΕΣ ΠΑΡΟΥ - ΤΥΠΟΙ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΩΝ - ΟΡΟΦΟΣ (M37,M24,M10,M33,M34, M20,M24,M14,M32)	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:500
ΤΥΠ.ΣΧ.9	ΜΟΝΕΣ ΠΑΡΟΥ – ΔΡΟΜΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ ΚΑΘΟΛΙΚΩΝ	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:500
ΤΥΠ.ΣΧ.10	ΜΟΝΕΣ ΠΑΡΟΥ – ΤΡΟΥΛΛΑΙΟΙ ΤΥΠΟΙ ΚΑΘΟΛΙΚΩΝ	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:500
Λ.ΣΧ.1	ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΚΩΔΟΝΟΣΤΑΣΙΟΥ (M21)	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:50
Λ.ΣΧ.2	ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΕΣ ΑΝΟΙΓΜΑΤΩΝ (M35,M39,M19)	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:50
Λ.ΣΧ.3	ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΕΣ ΕΠΙΤΑΦΙΩΝ ΠΛΑΚΩΝ ΔΑΠΕΔΟΥ (M19,M24,M36, M39)	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:20
Λ.ΣΧ.4	ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΕΣ ΑΜΒΩΝΑ (M19, M36)	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:50
Λ.ΣΧ.5Α	ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΤΕΜΠΛΟΥ (M19)	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:50
Λ.ΣΧ.5Β	ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΤΕΜΠΛΟΥ (M24, M36)	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:50
Λ.ΣΧ.5Γ	ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΤΕΜΠΛΟΥ (M35)	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:50
Λ.ΣΧ.6	ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΚΙΒΩΡΙΟΥ-ΑΡΤΟΦΟΡΙΟΥ (M19)	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:50
Λ.ΣΧ.7	ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΔΕΣΠΟΤΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ (M19)	ΚΛΙΜΑΚΑ 1:10

